

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

A
GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

ÍRTA
CURTIUS ERNŐ.

BUDAPEST,
1876.

A

GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

ÍRTA

CURTIUS ERNŐ.

A

GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

ÍRTA

CURTIUS ERNŐ.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL, A NEGYEDIK
JAVÍTOTT KIADÁS UTÁN,

FORDÍTJA

FRÖHLICH RÓBERT.

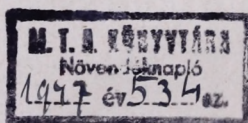
MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1876.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALÁBAN.

(Az Akadémia épületében.)

109984

Budapest, 1876. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.

MÁSODIK KÖNYV.

A PERZSA HÁBORUKIG.

(Folytatás.)

II.

Attikai történet.

Attika nem oly ország, mely a vándorló harcziás népeket hódításra ingerelte volna. Nincsen folyamvölgye, mint Thessaliának vagy Lakoniának, nincsenek vízben dus lápjai mint Boeotiának, nincsenek széles parti síkjai, mint Elisnek. Attika sziklás félsziget, mely a szárazföldtől járhatlan hegységek által el van választva és annyira szögellik a keleti tengerbe, hogy az éjszokról délre vonuló népek nem ejtették utjokba. Azért mellőzték Attikát azon népvándorlások, melyek az egész Hellast megrázkódtatták és ez okból nincsenek az attikai történetnek oly határozott szakaszai, mint a peloponnesusinak; inkább egyöntetű Attika története és fejlődése a hazai állapotok folytonos tovahaladása.

Eddig Attika ugyanazon helyzetben volt mint Arkadia, egy pelasg népség lakhelye, mely idegen hatalom által kiüzetett és sohasem kényszerítettett arra, hogy idegen néptömeget fogadjon be magába és annak rendelve alá magát. Azért nem lett megcsonkítva a pelasgi Zeus tisztelete, és a legrégibb országos ünnepélyek, melyeket tiszteletére a tartomány nyílt helységeiben megültek, minden időre megmaradtak legszentebb ünnepnek. Attika másrészt

arra volt teremtve, hogy abba a tengerfelől vándorolhassanak be. Mert az egész tartomány félsziget és égaljára nézve is a szigettengerhez tartozik. Azon hegynyelv, mely Attikát Boeotiától elválasztja, berekeszti a tulajdonképeni szárazföldet. Az attikai hegyek, épen úgy mint Boeotia, részei azon nagy hegrendszernek, mely szigetcsoportokra oszolván az Archipelagust képezi és Kis-Ázsiába nyúlik által. Így Attika már természeténél fogva része volt a szigetvilágnak, és arra volt hivatala, hogy ezt a szárazfölddel kösse össze. Hosszúra nyúló partjai kikötőkben gazdagok, és ha mély a víz, mindenfelől megközelíthetők és a tartomány legtermékenyebb síkságai mind a tengerfelé vannak tárva.

Az első partravaló szállás, mely a pelasgi időnek egyforma állapotait megszakította, a phoenicziek részéről történt, kik az Aphrodite, valamint a tyrusi Melkartiszteletét a partokon honosították meg. Nyomaikat a marathoni öbölben találjuk, de különösen a salamisi öbölben. Ezen sziget, mely három termékeny síksággal a megarai, eleusisi és áthéneivel közeli szemből fekszik, oly állomás volt, melynél a phoenicziek jobbat nem kívánhattak. Itt vásárt nyitottak, hogy a bennlakókkal békében érintkezhessenek és elnevezték e szigetet »Salam«-nak, »békeszigetnek«. A szárazföld legközelebbi előfokán Heraklesnek alapítottak egy szentélyt.

Ezekhez még más tengerésztorzsek is jöttek, és a phoenicziek mellett telepedtek le, p. o. a dardanok (89. l.), kiktől a Herakles temploma mellett lévő Troia kapta nevét; mert itt a salamisi tenger sarkában találjuk a tengerészi és politikai műveltségnek kezdetét. Ki lehet mutatni, hogy itt volt a legrégebbi hajózási állomás és a körüllevő megyék legrégebbi összekötő pontja. Jöttek a minyiek, thrákok, karok

és lelegek; magukkal hozták az Artemis, a Poseidon és a Demeter tiszteletét. A nyiltabb keleti parton (a Paralián) krétai, jón és lykiai tengerészek telepedtek le. Az Apollo állomásai egész sora bizonyítja tevékenységöket. A part különböző részéről az ország belsejébe hatoltak azután az idegen elemek, a lakosság összevegyült és az itt találkozó különféle elemeknek ismertető jeléül tekinthető az, hogy voltak Attikában egymáshoz közellévő oly megyék, melyek között házasság kötése nem volt megengedve. A megyék nyíltan egymás mellett voltak, közös áldozatok által szomszédosan egyesítve, míg kiváló nemzetségek hatalmat szereztek maguknak és jófekvésű helyeket megerősítettek melyek fejedelmi várakká lettek és az ország egyes részeinek középpontját képezték¹⁰²).

Az ország történetének e korszakát a régiek Kekrops nevéhez fűzték. Ez képezi az átmenetet a megyei és falusi életből az állami életbe. Attika most már mint tizenkét várral bíró ország tűnik fel. Mindegyikben lakott egy főnök vagy király, a kinek birtokai, kísérete és alattvalói voltak. Mindegyik tizenkettedrész magában egy állam, külön hivatalhelyiséggel és községi tűzhelylyel. Ha ezen viszonyok között közös országos történet akart létrejönni, akkor a tizenkét város közül egynek kellett központnak lenni, annak, melynek igen kitűnő fekvése volt. Ezen állásra nyilvánvaló előnyök által azon város volt hivatta, mely a Kephisus síkjában fekszik.

E síkság délre van a Parneshez, a Kithaeron azon ágához, mely Boeotiafelé képezi az ország határát és a kopaisi tóvölgy mocsárlevegőjét visszatartóztatja. A síksághoz éjszak-keletre emelkedik a Pentelikon hegysége, melynek lejtőin az utak az euboeai tengerhez által visz-

nek; keletre van a füves Hymettus és nyugatra az Aegaleus alacsony hegyvonala, mely Eleusis felé képezi a határt. Az éjszaki hegyek leghatalmasabbak és ezeken gyűlnék össze a Kephisus forrásai, mely széles és jóföldű síkságba folyik le.

Az egész síkság, hátulról és oldalt hegyek által körülkerítettén, csak könnyen védhető szorosokon közelíthető meg, és délfelé lassanként ereszkedvén, nyitva áll a tengeri szélnek, mely a lakosoknak télen meleget, nyáron hűs levegőt hoz. A lapos part kikötő nélküli lenne, ha egy előtte fekvő sziklatömeg vízhordta föld által nem vált volna felszigetté. Ez az ország kincse, a Piraeus, egy a tengerbe szögellő felsziget, mely több igen jól megvédett hajóépítőhelyet és kikötőnek való öblöt képez.

Ezen síkság nemcsak a legtágasabb és legtermékenyebb az egész tartományban, és szárazföldi és tengeren való forgalomra legjobban van képesítve, valamint olyan, melynek leginkább van központi fekvése (mert a Kephisus medre a keleti tenger és a megarai határ között épen középütt fekszik), hanem városi telepekre itt kínálkoztak a legeslegjobb helyiségek. Mert a síkság közepén a Hymettus felől a sziklamagaslatok egy csoportja emelkedik, köztük egy elszigetelt, hatalmas nagy sziklatömeg, mely a nyugotfelől való keskeny feljárást kivéve, mindenfelé meredek sziklafalakkal végződik, tetején pedig van egy fennsík, mely elég tágas volt arra, hogy az ország isteneinek szentélyeit és az uralkodók lakását magába foglalja, és így már a természet szándéka szerint uralkodó várnak és az ország története központjának van rendelve. Ez Áthén Akropolisza és az ország tizenkét vára között az, mely nevét kiváltképpen Kekrops, az egész országon uralkodó királytól vette¹⁰³).

Ezen sziklamagaslat különösen azon szentélyek által szentesített, melyek itt az idő folytában egymást érték. Zeus, a ki a városok építésekor mindenütt leszáll hegyormairól, hogy az emberek közepette foglalja el helyét, itt is volt a legelső, a legrégibb őrzője a városnak. Mellette Poseidon alapítja uralmát a várban, melynek sziklás aljában a forrást fakasztja. Mint harmadik istenség Athena vonul be, a fegyveres istenség, kit harczias nemzetségek tisztelnek és kísérnek, de ő egyuttal a földművelés, a fenyésztés és a béke minden művészetének ápolója. Poseidon szigonya mellé ülteti dárdáját, a mely mint áldástadó olajfa megered.

De harcz nélkül nem tarthatja meg helyét; Hali-rothius a tenger istenének a fia, fejszével támadja meg az olajfát és Poseidon szolgái, az Eumolpidák Eleusisben, véres harczban támadják meg Athenét, míg a harcz végre az isteni tiszteletnek kiegyenlítése által megszűnik. Mert Erechtheus törzsében egyesülnek azon ellenséges istenségek papi hivatalai, melyek azontul egymás mellett tiszteltetnek. Egy régebben uralkodó nemzetséggént Zeus tartja meg a Polieus vagy városőrző czimét és tiszteletbeli hivatalát, de Athena lesz az igazi Polias, az olajfa által az igazi vár- és ország istenséggé válik, ki az ország fiainak nevöket adja. Az olajfában tisztelték, még sokkal előbb mielőtt a templom cellája magába foglalta a képét, és a mint hajtásai a síkságban terjeszkednek, úgy most már bor, füge és méz helyett az olajfa tenyésztése lesz Attika jólétének alapja. Erichthonius, a kigyóalakú démon, az istennő növendéke, a föld kifogyhatatlan áldásának jelképe, melyet ő adott az országnak. Ez az attikai ősidőnek második korszaka és mint olyan, az isteni tiszteletek történeté-

nek hiteles adatain alapszik; Kekropiából lett Athenae, a Kekropidákból lettek Erechthidák vagy áthéneiek¹⁰⁴).

Áthén a tartomány első városa, de azért nem fővárosa. A lakosságnak összes ereje még nem gyült össze a keletkező központban. Az ország éjszakkeleti részén még elkülönítve éltek azon nemzetségek, melyek Joniából bevándorolva, Euboeával szemben alapították a marathoni tetrapolist vagy négyesvárost. Rokonságban lévén a bennszülött lakossággal, van mindamellett sajátos törzsjellemök és különös állami, valamint vallásos intézményeik; ősi istenök gyanánt Apollót tisztelik, kit mint Jon atyját Xuthosnak neveznek.

A négyes város lakosai akként vezettetnek be az ország történetébe, hogy állítólag Chalkis érczvértés polgárai ellen védelmezték az attikai ország határait. Ekként a monda Jont mint Attika megmentőjét mutatja be, és ez által okadatulja azt, hogy az Erechthidák helyett az ország urává emelkedik. De a harczias törzs, mialatt az uralmat elnyeri, már nem látszik külföldi népnek és nem is idegen kéz nyulik, talán vad erőszakkal, a hazai állapotok fejlődésébe. Jont magát az ország fiának lehetett tekinteni és győzelme után nem következik a lakosság egy részének leigázása, mi Thessaliában és Lakedaemonban történt és örök időkre a belvillongás csirája maradt, hanem a győzelem a magasabb műveltség enyhébb erőszakán alapul és az apollói valláson. Jon arra tanítá az áthéneieket, és minden tőle származó nemzetségek arról ismertetnek meg, hogy Apollót mint atyáik istenét, mint közös törzsiszent tisztelik. Így áll be az egész ország átváltozása, melyet még egyes nyomokban meglehet ismerni.

Áthénben a jön nemzetségek különösen az Ilissus

partján telepedtek le és ott is alapították Apollo-szentélyeiket, mialatt a vár a régibb nemzetségek és istenségeik számára fentartatott. Ekképen sokáig két telep létezett egymás mellett, míg végre a tartós ellentállás legyőzetett. Jon, az idegen, mint Erechtheus leányának, Kreüsának fia, polgárjogot nyer Áthénben, és a vár szélén, ugyanazon barlangban, a melyben Apollo állítólag átölelte a fejedelem leányát, épül az ő szentélye. Ezzel be van fejezve a jónok és Erechthidák egyesülése Athénben; a két szomszédközség egy közös várossá olvad össze, mely az Akropolis alját mindig népesebben veszi körül. Áthénben a jón nemzetségek jutnak uralomra és az egész tartományt tartósabb egységekre akarják juttatni.

De ha a tizenkét város egyesülete állammá akart lenni, akkor tizenegynek le kellett mondani önállóságáról, és meghajolni a fősikszágban lévő város előtt. Ezt tenni vonakodtak a tartomány azon részei, melyek községi intézményeiket leginkább önállóságra alapították és önállóan fejlesztették azokat, a mely részeken erőteljes papi és harczos nemzetségek uralkodtak. Mindenekelőtt Eleusis volt ilyen, az ország második fősiksága, a Poseidon- és Demeter-cultus ősrégi székhelye, mely későbbi időkben is bizonyos önállóságot és városi méltóságot tudott magának biztosítani. Azután a Pallene zord hegyi vidékének lakosai, a Brilessus alján, hol Pallas Athenének igen régi cultusa volt. De az áthéneiek legyőzik a szikláthajtó Pallantidákat, Eleusist fontosága elismerésére kényszerítik, megtörik az ellentállást, melylyel az egyes megyékben találkoznak. A különlévő uralmak megszűnnek, a kiváló nemzetségek külön isteni tiszteleteikkel Áthénbe gyűjtetnek, az egész ország egy városban egyesítettik. A tizenkét város egyesü-

lését az áthéneiek jogosan tekintik őskoruk legfontosabb tényének, tulajdonképeni állami életök kezdetének. Ez egyesülés azon istenség nevében hajtatott végre, mely régóta az ország istenének volt elismerve. A fővárosi Athene-ünnepély politikai közös ünnepélylyé lett, panathenaei ünnepélylyé, a harcz véres idejét elfelejtették, és az új városi és országünnepélylyel minden időre összekötötték a béke istennőjének áldozatát.

Az ország ez áldásos egyesülésének, a »synoikismos«-nak alapítója gyanánt Theseus tiszteltetett és ő általa lépett tökéletesen életbe a harmadik vagy jón időszak¹⁰⁵).

Ezzel Attika olyan lépést tett, mely a jón népség egyik ágának sem, akármelyik más tartományban nem sikerült oly tökéletesen; és csak most, midőn a megbékített országban, egy főváros körül, melyben minden életerő összegyűlt, a különböző származásu emberi nemzetségek egy egészszé összeolvadtak, csak most növekedett egy attikai nép, melynek ez országon nyugvó különös áldás teljesen üdvére szolgált.

Nem volt ott buján termő föld, melyen még a henyélő is kényelmesen fentarthatja magát, hanem az kövecses, vízben szűkölködő volt, többnyire csak árpatenyésztésre alkalmas; mindenütt, a meszes sziklák lejtőjén, valamint a mocsáros lapályban munkát követelt a föld és rendszeres szorgalmat. A mi fa- és kerti gyümölcsből ott jól tenyésztett, az különös finom és jóízű volt; a hegyi füvek sehol sem voltak jobb szaguk, mint a Hymettuson, a tenger gazdag volt halakban. A hegyek nemcsak bizonyos nemes alakot adnak szépségük által az egész tartománynak, hanem belsejökben a legjobb építőkövet lehetett találni és

ezüstérméket is; a lapályokban a legjobb agyagot lehetett ásni. Minden művészet és ipar számára megvolt az anyag, és ehhez hozzájárult, a mit a régiek az ég különös kegyének elismertek, a száraz és tiszta légkör, mely különösen arra volt alkalmas, hogy a testet épségben és egészségben tartsa, az érzéseket élesítse, a lelket felvidámitsa és a szellemi erőket ébressze és éltesse.

Midőn azon népvándorlások kezdődtek, melyek az egész szárazföldet Makedoniától kezdve Morea déli csúcsáig megrázkódtatták, egyedül Attikát nem borították el az idegen népek tömegei, hanem kisebb csoportokban vette fel magába a külföldi lakosságnak többféle bevándorló csapatait. Ez által a külső buzditás és ujjaalakulás minden előnye jutott Attikának az erőszakos átalakulás hátrányai nélkül. Az ujat lassanként elsajátíthatta magának, úgyhogy az észrevétlenül belenőtt a bennszülött törzsbe, mely minden időben érezte, hogy hazai földjével elválhatlanul forrt össze.

A bevándorlók, kik Attikában letelepedtek, azokhoz tartoztak, kiket a polgári viszálykodás üzött el hazájukból; e szerint ezek többnyire kiváló nemzetségek voltak, melyek által Attika nemcsak számra, hanem a műveltség mindenemű elemeiben gyarapodott. Így Boeotiából jöttek minyiek; ugyanonnan tyrrhenek és a gephyraeok törzse, kik az »achiv Demeter« cultusát és a betűírást hozták magukkal. A Peloponnesusból jön népség jött, mely a dóroknak helyet engedett; egész megyék, mint Sphettus és Anaphlystus, Troezenből népesedtek meg. Aegina szigetéből menekültek az Aeakidák, kikből Miltiades nemzetsége nőtte ki magát. Végre a szorongatott Messeniából számos nemzetiség jött, melyek tetteiejök, szellemi tehetségeik és az álta-

luk terjesztett isteni tiszteletek által, felette nagy dicsőséget szereztek maguknak. A »nagy istennők« (Demeter és Kora) szolgálata, melyet a pelasg őskor más cultusaival együtt a dórok erőszakosan elnyomtak, a kaukonok által terjesztetett, és Eleusis titkos szertartásaiban újra virágzott fel. A kaukonoknak hazája pedig Messenia volt. A Messeniából menekülő nemzetségekhez tartoztak a Medontidák, a Paeonidák és Alkmaeonidák; ezek a pylusi királyoknak, Neleusnak és Nestornak voltak utódai, oly családok, melyek az uralkodást megszokták és új hazájokban is kiváló állásra tudtak szert tenni.

A Peloponnesus akkor számos nemes erőkből fogatkozott meg és ezen tőke Attikának jutott. Akkor képződött Attikában az ellentét az »autochthon« vagy bennszülött nemesség között és az ifjabb vagy bevándorlott nemzetségek között. Ezek voltak ezentúl az attikai történetnek mozgató elemei, a fejlődés vezetői. Melanthus, a Nelida, jutott az Erechthidák után az attikai trónra, és ha a történetnek további folyását áttekintjük, csak azoknak egy-nehány nevét kell emlitenünk, kik atyai vagy anyai részről összefüggenek a messeniai nemességgel, mint p. o. Kodrus, Solon, Pisistratus, Klisthenes, Perikles, Plato, Alkibiades, és azonnal vesszük észre, mily nagy kincse a szellemi erőnek jutott osztályrészül az áthéneieknek, a dórok előtt menekülő peloponnesusiak által¹⁰⁶).

Régtőlfogva jogosan emelték ki a vendégszeretetet mint az attikai népnek jellemvonását és az attikai helyi mondák egész sora arra vonatkozik. Nagy áldás követte azt. Mert a menekülő családok szíves fogadtatása által megvetették Áthén nagyságának alapját. A vendégszeretet által a legnemesebb műveltségnek számos csiráit sajátította

el magának e város. Ezen időből származik az attikai szellemnek sokoldalúsága, tág látköre, és az el nem lankadó ösztön minden szellemi haladáshoz. Eszerint Attika magában egyesítette a belülről eredő folytonos fejlődésnek előnyeit és a kívülről jövő gazdag buzditás előnyeit is, egy gyarmatország és egy régi lakossággal bíró tartomány előnyeit.

Azon erőszakos változásoktól, melyeken a többi államnak keresztül kellett menni, az athéneiek megkíméltetve, és ennél fogva meg volt nekik engedve, hogy előbb jussanak állandó rendhez, mint akármelyik más tartomány, és oly hellén államot létesítsenek, melyre mindenekelőtt abból rá lehetett ismerni, hogy a fegyver általános hordása megszűnt, hogy a község a maga részéről a nyilvános béke iránt kezességet vállalt és hogy hozzátartozói bátorságban végezheték polgári teendőiket. E teendőkben azonban elejétől fogva nagy volt a változatosság, a mi oly országban igen természetes, mely félig szárazföld, félig sziget lévén, egész Hellas központjában feküdt. Mert az athéneiek a legrégibb időtől fogva szerencsésen összetudták egyeztetni a földművelő életet a tengeri forgalommal, a földműveléshez szükséges kitartást a kereskedő merész vállalkozó szellemével, a hazaihoz való ragaszkodást a nagyterjedelmű világismerettel ¹⁰⁷).

Azon korszakban, melyet a régiek Theseus nevével jelölnek, Attika politikai és társadalmi életének egész alaprendje jött létre. Azóta állandó kifelé, mióta a tengerén uralkodó Kréta követelései alól felszabadult. Belsejében szerencsésen áthaladta a megyei alkotmány laza összefüggését. Most mint egy állam, egy nép létezik.

A lakosság három rendre van osztva, az Eupatridákra

vagy »nemesekre«, a geomorok vagy »földművelőkre«, a demiurgok vagy »iparosokra.« Csak a legelsők képezik szorosabb értelemben az államot. De ők sem valami egyforma tömeg; ott vannak a régibb nemzetségek (a tulajdonképeni Eupatridák) és a fiatalabbak, kik között az ellentét sohasem szűnt meg egészen. Már az, hogy a dynastiák változtak, tanuskodik a köztök vívott harczokról. A belső békének tehát egyik alapfeltétele volt, hogy a nemzetségek egymás mellett megférjenek, hogy azon isteni tiszteletek, melyek az egyes családok sajátságai voltak, közösökké és nyilvánosakká váljanak; mert ez által biztosított a nemzetségek tagjainak az atyáról fiúra szálló papság hivatala, biztos birtok és az államban állandó tekintély. Ekképen olvadtak össze a törzsek és családok az istenek meghonosítása által, a büszke Butadok csatlakoztak a jön Apollohoz és állami rendjéhez, úgy a mint előbb az Eumolpidák szolgáltak Athena cultusának ¹⁰⁸).

Minden nemzetség egy családcsoporthoz foglalt magában, mely közös ősatyától származtatta magát és régi időkben egy nemzetséggé olvadt össze. A nemzetség istenének és herosi alapítójának közös cultusa egyesítette őket; valamennyi tagja a nemzetségnek egymáshoz volt kötve a vérbosszu kötelessége, közös temetkezési hely és kölcsönös örökösödési jog által; minden nemzetségnek volt közös gyűlőhelye, közös áldozati tűzhelye; a nemzetség egy nagy család volt, melynek birtokából az egyesek önkénye szerint semmit sem lehetett eladni, — volt e g y szoros és szent közössége az életnek.

A nemzetségek megint tágasabb közösségekben egyesültek, melyek phratría vagy atyafiság névvel neveztek. A phatriák harmincz nemzetségek egyesüléséből állottak;

nekik is közös kultusok volt és tagjai a nemzetségek tagjainak jogait és kötelességeit foglalák el, ha azok közül már egy sem létezett.

E nemzetségek és nemzetségi egyesületek képezték azon családyszerű elemeket, melyekből az attikai állam felépült; ezek voltak ama társadalmi formák, melyek az államba felvették és annak rendjébe illesztettek. Ezen rendek pedig négy törzs vagy phyleből állottak, a geleonták, hopléták, aegikoreok és argadeokból.

Nem létezik hagyomány, mely azt megmagyarázná, hogyan lett a jónok ezen négy törzse az attikai nép beosztásává, és ennél fogva csak hozzávetőleg lehet róla szólni.

Ugy gondolták az egész dolgot, hogy Attika egy ideig a négy jón törzs szerint négy önálló részre volt osztva, hogy p. o. a geleonták Áthénben, a hopléták a tetrapolisban voltak letelepedve és külön községgel bírtak. De ilyen négy részre oszló Attikának biztos nyomát nem lehet kimutatni.

Inkább valószínű, hogy a jónok szervezkedése a tetrapolisból származott telepedések alakjában, úgy hogy azok ősi lakhelyükből kiindulva várost város után elfoglaltak, minden városban az ottani nemzetségeket a magokéival összekötötték és törzseik közé sorolták.

Miután ekképen mind a tizenkét város egyenlő alkotmányt nyert és egy ideig mint független állam egymásmellett fennállott, akkor annál könnyebben voltak egy államba egybeolvaszthatók, úgy a mint a régiek Theseus synoikismusában leírták. Most az országnak minden nemzetsége Apollos Patroosnak hódolt meg, és az ország legrégibb istenének, a tűzhelyet őrző Zeusnek (Zeus Herkeios), valamint a jóniai Apollonak közös cultusa vallásos jelvényt nyújtott annak, hogy az ország régibb és újabb lakossága

békésen egybeolvadt és e közös cultus volt az attikai Eupatridák biztos ismertetőjele ¹⁰⁹).

Midőn pedig a tizenkét város határából egy egységes ország lett, az Eupatridák nagy része az új fővárosba ment és lakott a várban vagy a vár körül, mint papi és lovagi nemesség, mely csak egymaga annak birtokában volt, a mi szükséges volt az istennek tetsző áldozati szolgálatra, a cultus fenntartására, a jog kezelésére, és a közügy gondos kormányzására és védelmezésére.

E nemesség fogta körül a király trónját, kinek hatalma elejétől fogva nem korlátlan uralkodónak mutatkozott, hanem mind a kormányzatban mind a törvénykezésben magamagát korlátozta. A várban az állam tűzhelyénél mint a község családtyja rendelkezett; palotája előtt öszszegyűjtötte a község fejeit közös tanácskozásra és midőn a vár szűk helye arra már nem volt elegendő, a vár déli aljában alsóváros alakult; itt laktak az Eupatridák a piacz körül, itt építették a városházát vagy prytaneiont; itt lehetett látni a királyt is, ki választott tanácsosaival a piaczon szolgáltatott igazságot.

De nem minden törvénykezésnek a helye lehetett a piacz; mert a ki abba a gyanuba keveredett, hogy kezeit vér fertőztette meg, annak távol kellett maradni az ország közös oltáraitól. Azért az ilyen főbenjáró büntettek számára külön hely volt választva és pedig a terméketlen sziklamagaslat, mely a várhozvaló feljárással szemben volt; ez az Aresnek volt szentelve, a kiről, mint mondják, legelőször itt mondtak főbenjáró bűn miatt ítéletet, és az Erinnyeknek, a bűnnel terhelt lelkiismeret zord hatalmaságainak. Itt nem ítelt egy egyes bíró, hanem oly férfiak társulata, kiknek lelkiülete és tapasztalata már megállotta.

a próbát. Ha a vádlott mellett és ellene egyenlő számu szavazat volt, akkor fel volt mentve a vád alól. E törvénykezés az Ares dombján Athén intézményei között egyike a legrégebbeknek, és egyik sem szerzett a városnak a hellének között korábban és tágabban elismerést. Az areopagitikus büntetőjogot minden későbbi törvényhozó zsinórmértékül vette.

Az attikai királyságnak ideje gazdag fejlődésnek és váltakozó eseményeknek ideje, a mint már azon nemzetségek sorából következtethetjük, melyek egymásután foglalták el a trónt, t. i. a Kekropidák, Erechthidák, Aegidák és Nelidák sorából, a nélkül azonban, hogy ezen kor történetének még csak vázlatát is adhatnók.

Nem léteztek régi királylajstromok, melyek Melanthuson túl mentek volna, kivel a Pylusból származó Neleidák egy ága jutott uralomra. A vándorlások idejében történt az, hogy a tartomány határait éjszak- és délfelől veszály fenyegette. Éjszak felől tolakodtak az aeoli boeoták, délfelől a dórok, kik a Peloponnesusból előre nyomulva, ujonnan foglalt lakhelyüket a régivel akarták összekötni és az egész Hellast egy Dóriszá átalakítani. Itt volt azért helyén a messeniai törzs, melynek már természetűl dórellenes iránya volt, és valamint Melanthus a boeotákat űzte vissza, ugy fiának Kodrusnak örökké tartó dicsőségére vált, hogy a dórokat az isthmuson át visszavonulni kényszerítette. Még későbbi századokban is megmutatták az Ilissus partján azon helyet, a hol Kodrus a monda szerint az országnak függetlenségéért feláldozta életét¹¹⁰).

Mégis bekövetkezett a királyság vége, és ezt a hazafias monda, mely az alkotmány megszegéséről nem akart tudni, ugy írja le, hogy Kodrus hazafias halála után, senki

sem érezte magát méltónak arra, hogy utódja lehessen. Tényleg azonban itt is a királyiház fiatalabb ágának irigyledése volt oka annak, hogy a királyság aristokrátiára változott át. De ezen átmenet seholsem fejlődött annyira fokenként és lassanként, mint Athénben.

Most legelőször élethossziglan uralkodó főnökök következtek a királyok törzséből; az elsőszülöttség joga szerint következtek egymásután, és a különbség lényegesen abból állott, hogy az állam feje nem mint egyes uralkodó gyakorolta jogát, hanem csak mint a nemzetség tagja, mert most már, mint a Bakchiádák Korinthusban, az egész nemzetség összességében állott a község élén, úgy hogy a nemzetség minden tagjának királyi méltósága és czime volt. E szerint az uralkodó a törvénykezés és kormányzatban egy családi tanács által volt megszorítva. Azonkívül a tágabb értelemben vett Eupatridáknak volt képviselők az areopagban, kik a közügy kormányzatát ellenőrizték. Így lehet megérteni, hogy az örökösödés és élethossziglan tartó uralom daczára, mégis régi hagyomány szerint lényeges változás állt be az államéletben, úgy hogy Kodrus halála után a királyságból hatóság, a felelősséggel nem járó hivatalból felelős hivatal lett. A kormány helyi központja volt a prytaneum a piacon, és ha a legtöbb államban a királyok helyét prytanokat látunk elfoglalni, és a demokratikus Athénben is »prytanokat« találunk az állam legfelső méltóságainak képviselői gyanánt, akkor talán feltehetjük, hogy Athénben is Kodrus utódai mint prytanok a prytaneumban uralkodtak és igazságot szolgáltatnak ¹¹¹).

De még más változásoknak is kellett történni, mint a melyekről az áthéneiek tudni akartak; a trónöröklésnek

bizonyosan meg kellett szakíttatni; mert míg a királyi törzsnek egy ága, és pedig épen a Nelidák nevének képviselője, Kis-Ázsiába vándorolt ki, azalatt Athénben sem »Nelidák«, sem »Melanthidák« nem következtek, hanem »Medontidák«, kik, ha a Nelidák törzséhez tartoztak is, mint annak különös ága állottak a közügy élére. Azonban jellemző Athénre nézve azon conservatív hajlam, mely a hagyományos intézmények lassanként haladó változásában mutatkozik. A királyi méltóság megtartatott az államban; a világi és papi hatalom nem különítettett el egymástól, mint más államban; sőt inkább testületi intézmények által a végrehajtó hatalom lett megszorítva, és az uralkodó Medontida egy oligarchikus köztársaságnak volt élethossziglan elnöke, míg a trónra nem való nemzetségek arisztokrátiája az államkormányzat felügyeletében érvényesítette hatalmát.

Tizenhárom uralkodó követte egymást, midőn egy rendelet lépett életbe, mely bizonyosan a Medontidák körében jött létre, mivel többen közülök az állam legfelső méltósága birtokába jutni akartak. Azért szűnt meg az élethossziglan való uralkodás és tizévi uralkodás hozatott be. Más államokban is ismerünk ilyen uralkodási korszakokat, melyeknek lefolyása után új megerősítés következett isteni jelek és a nép szava által (I. 262 l.). A kormányhatalom megújulásából annak váltakozása következett, és a felelősség, melynek a tizedik esztendőben az archonnak alá kellett magát vetni, az államnak változásában lényeges haladás volt; hasonlóképen az örökösödés megszüntetése és a választás elrendelése is. Charops, Aeschylus fia, az első tizéves uralkodó után, ki ol. 7, 1; 753-ban lépett hi-

vatalába, a királyi törzs joga csak még négynek uralmán keresztül, Hippomenes bukásáig maradt meg ol. 16, 3 ; 714.

Ennyi ideig tartotta fenn magát a monarchikus jog, mely egy erős nemzetség által képviselve volt és a nép öntudatában bizonyosan mély gyökeret vert, mivel Kodrus halála után még négy századon keresztül létezett, míg végre a nemesség, mely a legfőbb hivatalból ki volt rekesztve, áttörte a korlátot és addig küzdött, míg a legmagasabb hivatalt is elnyerhette¹¹²).

Nemsokára azután, tudniillik, 683 (ol. 24, 2)-ban maga a hivatal is lényegesen megváltozott. Tartama egy éves lett, hatalma kilencz hivataltárs között osztatott el, kik évök lefolyása után felelősek voltak. Ez volt tulajdonképen az attikai monarchiának vége; ez volt a legmesszebbre ható változás, miután az állam legfőbb méltósága a születésénél fogva arra hivatott családból átment azoknak körébe, kik választásuk szerint töltötték be az államhivatalokat. Ez átmenet volt a nemzetség uralmától a nemzetségek uralmához.

Az első archon mintegy főfelvigyázati jogot gyakorolt a közügy felett; azokról gondoskodott, kiknek hathatós és személyes védelemre leginkább volt szükségök, a kiskoruakról és árvákról; ő a polgári háztartások fentartására ügyelt, és azon tiszteletből származó joggal birt, hogy minden nyilvános okmányban ő utána nevezték el az esztendőt. A második a király czímét és ékszerét viselte; mint annak utódja, örködnie kellett a nyilvános szentélyekre és áldozatokra, hogy minden az istenek megelégedésére a megszokott rendben történjék. A régi királyi méltóságból azon kitüntetés is maradt rá, hogy neje a hivatal méltóságában részesült és mint »basilissa« tisztel-

tetett. A harmadikra átment a fővezéri hivatal, a mint a hivatalos neve polemarchos »fővezér« mutatja. Lehetetlen be nem látni, hogy a királyság lényeges tulajdonai a három archon között osztattak fel; mind a háromnak bizonyos papi teendője is volt.

A többi hat archon számára nem maradtak különös felsőségi jogok; nem is volt hivatalos nevök, csak egy közös névvel bírtak »thesmothetek«, vagyis törvényhozók. A királyi hatalom képviselői maguk közt külön collegiumot alkottak; feladatuk a törvények őrizete volt. Az archontok a várban folytatták a királyi áldozatokat a Zeus Herkeios oltáránál, mely a Kekrops törzséből származó régi anaktok házi oltára volt; közösen hozták a jólét áldozatait az állam számára, melyet a régi kerékvágásban továbbvinni akartak ¹¹³).

A mint a királyok alatt történt, úgy ezek is arról gondoskodtak, hogy a népnek védőereje harczkészen maradjon, hogy Attikát szárazon és tengeren védhessék. Azonban a part biztosítása volt elejétől fogva a fődolog. Azért volt az egész tartomány negyvennyolcz hajóépítő körre vagy naukrariára osztva; mindenik kerületnek egy hajót, legénységével együtt, kellett felszerelni és ugyane kerületek szerint a honvédség is és az egész adó volt elrendelve. Az adószedők a kolakreták nevét megtartották; ez ugyanazon név, melyet azon hivatalnokok viseltek, kik a fejedelmet illető (önkéntes) adományokat beszédtek. Minden naukraria élén egy pryтанis állott, a ki egyuttal kerületének rendje és csendjéről gondoskodott. A pryтанok Eupatridák voltak, kik közül kétségkívül olyanokat választottak, kik azon kerületekben, melyeknek élére állottak, le voltak telepedve. Ezek a legrégibb, nem jón, de attikai közigazgatási

intézmények, melyeket Attika földjén kitudunk mutatni; ezek helyi közigazgatási kerületek, melyek a szerencsésen elért országos egyesülés körén belől a községi élet különbféleségét megóvták és a rendek külön érdekét elleneztek, miután a nemzetségek tagjait és a hozzájuk nem tartozókat is közös munkálkodásra egyesítették és az állampolgári köteleességek érzetét megújították. A nemességnek inkább földmivelő része, ellentétben a városi nemességgel, mely a kormányhoz közel állott, itt találta munkásságának terét és tekintélyének körét. Különben nagyon valószínű, hogy a kerületekre való felosztás és azok szerint való igazgatás alapjában már a királyok idejéből származik¹¹⁴).

De habár sok tekintetben csak annak csirái fejlődtek ki, a mi már a királyok idejében alapított, mégsem létezett volna következetes politika, hacsak az archontok évenkénti változásánál a rendek érdeke nem találta volna mindig élesebb kinyomatát. A demos tehát itt is a vesztes volt, mint mindenütt a királyság megszűnésénél; az állam átalakulásának minden előnye az Eupatridák javára volt. Az egyéves uralkodók nem lehettek egyebek pártjuk eszközeinél; nem cselekedhettek máskép, mint a hogyan választóik és a velők egy renden lévők akarták. A házag a rendek közt egyre nagybodott; az Eupatridák másra nem ügyeltek, mint csak arra, hogy jogaikat biztosítsák és a község embereit elnyomják. Az állam minden ügye, kormányzat és törvénykezés az ő kezökben volt, és minél inkább az államban párttá alakultak, annál kevésbé voltak arra alkalmasak, hogy részrehajlás nélkül szolgáltassanak igazságot.

Ez volt az első baj, melyet az államban éreztek. Mert az attikai népnek elejétől fogva különös finom érzéke volt a jog eszméje iránt, melynek az államban kell való-

sulnia, és e nép semmiben sem érzékenyebb, mint épen ebben. Ehhez még más bajok is járultak, melyek a testi életet illették, és a lakosság jólétét nagy veszélylyel fenyegették.

A lakosság táplálási módja az attikai föld természete szerint háromféle volt. A hegység lakói, az ugynevezett diakriok igen nyomoruságosan tudtak megélni, mivel a sziklás lejtők csak kevés mezei és fagyümölcsöt termettek és a legelő csak aprómarhának való volt. A tengerpart több módját ajánlotta a táplálkozásnak, mert ott a »paraliok« csónaképítésből, révészkedésből, sőkészítésből és halászatból éltek. De a föld minden előnye azoknak jutott, kiknek a síkságon, különösen a Kephisus síkságán volt földbirtokuk. Itt laktak a »pediaeok«, és különösen az Eupatridáknak voltak itt birtokaik. Közvetlen a fősíkság mellett voltak a legjobb kikötők, a legközelebbi parti szigetek; tehát a tengeri forgalom is minden előnyével együtt a pediaeoknak volt javára. A nemesség nem késett ezen előnyöket magáévá tenni. Különösen az ifjabb, azaz bevándorolt családoknak tagjai építettek maguknak hajókat a Phalerusban, és maguk is elindultak kereskedelmi utakra. A jólét eszközei kezeik alatt nőttek, míg a kisebb birtokosok minél inkább elszegényedtek, minél inkább drágult az élet. A közügyért való minden szolgálat kétszeres súlylyal nehezedett ezekre; a békének minden megszegése, minden lefizetendő pénzbírság, minden rossz termés arra szolgált, hogy háztartásuk feldőllassék. Az Eupatridáknak adósaivá lettek.

A régi adóssági jog szerint a hitelező követelése nem csak az adós tulajdonát, hanem annak személyét is illette; az adósság pedig annál nyomasztóbb volt, minél kevesebb pénz volt az országban és minél gyorsabban növekedett a

meg nem fizetett adósság a kamatláb nagysága miatt. Végtére az adósnak nem maradt egyéb hátra, mint hogy földje átengedése által elégitse ki hitelezőit, és még igen szerencsésnek kellett azt elismerni, a kit el nem űztek birtokáról, és a ki azt a hitelezők kezéből haszonbérbe kapta és a nagy földbirtokosok pusztáin nyomorúságosan meghuzhatta magát. A félig szabad földmivelők rendje ekképen alakult, kik »hektemoroi« vagy hatodosoknak nevezettek, valószínűleg azért, mert jövedelmüknek csak hatodrészt tarthaták meg maguknak. Az Eupatridák pedig minden alkalmat felhasználtak, hogy minél inkább összefüggő földbirtokot szerezzenek össze. A szabad földbirtokosok száma, a geomorok osztálya mindinkább fogyott; a gazdagok udvari cselédjeivé lettek és tökéletesen csak azoktól függöttek¹¹⁵).

Ezen viszonyok között könnyű volt az Eupatridáknak vas uralmukat megerősíteni. Még továbbra is sikerült volna nekik, ha köztük viszálykodás nem keletkezett volna, és ha az attikai népben a szabad férfiak ép zöme fen nem tartotta volna magát, részint a Diakria hegyein, részint a tengerparton, hol a forgalom felvirágzott és a polgári önállóságnak jobb talaja volt.

Hogy azonban azon szellemi mozgalom, mely a hetedik században Jónia felől új élesztő erővel lengette át a görög parti tartományokat, nem haladt el nyomtalanul Attika mellett, azt azon eszközökből lehet megismerni, melyek akkor használtattak, hogy a dolgok meglévő rendje fentartassék. Mert ha az Eupatridák közül egy férfit azzal bíztak meg, hogy azon elveket foglalja írásba, melyek szerint Áthénben ítéletet kell mondani, akkor ez a belső küzdelem érthető jele, mely küzdelmekben a nemesség engedni

kényszerült. Legfontosabb előnye volt ugyanis a jognak kizárólagos ismerete, a szent szertartások végrehajtása, melyek szóbeli hagyomány által örökség gyanánt szálltak nemzetségről nemzetségre; hatalma egy szóval az írásba nem foglalt jogon alapult. Hogyan tudott volna arról lemondani, ha csak a község emberei régóta nem követelték volna annak közzétételét és ha nem lett volna bennök semmi egyetértés, hogy követeléseiknek nyomatékot is tudjanak adni? Hanem emlékezetre méltó tanubizonyosság az attikai nép sajtóságos irányára nézve az, hogy semmiféle követelés nem érvényesült előbb annál, mely jogi védelmet kívánt, habár a nép általában igen kellemetlen helyzetben és viszonyokban érezte magát.

Azért a polgári élet fejlődésében nagy haladás történt, midőn az érvényben lévő büntető jogot írásba foglalni határozták, és 621 (ol. 39, 4)-ben Drakon archon ezen határozatot végre is hajtotta. Azóta az archontok határozott perfolym és a büntetés határozott mértéke által voltak korlátozva. De ha törvényeiről azt mondták, hogy vérrel irattak, hogy minden bűnre csak egy büntetést, tudniillik halált szabott stb., akkor ezeket bizonyosan nem lehet a törvényhozó személyes kegyetlenségének tulajdonítani, ki bizonyosan épenséggel nem gondolt arra, hogy a büntetőjognak új rendszerét felállítsa, hanem Drakon határozatai a későbbi törvényhozáshoz képest nagyon szigoruaknak és egyszerűeknek látszottak, mivel egyszerűen és szigoruan rendezett életviszonyokból nőtték ki magukat. De azon kornak ujításra törekvő szellemével szemben lehetőleg a régihez akartak ragaszkodni, és míg kezökben volt a kard, addig élet nem akarták elvenni, hogy a büntetéstől való borzadás egyuttal a bírák hivatalát és

állását is tekintélyében megtartsa. A megszokott büntetési határozatok minden csonkítása ugyis csak nagyon rossz színben tüntette volna fel a büntetés előbbi kezelését. Az attikai törvénykezés állása, úgy a mint azt Drakon megállapította, csak a vértörvényre nézve ismerhető meg tüzesebben. Ez az attikai községekben legkorábban képződött, és már régi időtől fogva határozottan meg voltak különböztetve a megölés különféle nemei, t. i. a gyilkosság, vigyázatlanságból történt ölés, igazságos megölés, és ezek mind különböző helyen (areopag, palladium, delphinium) külön tárgyalattak, mely helyek különös legendák által fel voltak avatva.

A Drakon-féle intézményeken meg lehet ismerni, hogy csak lassanként lépett az állam a család helyébe és a nyilvános törvénykezés a vérboszu helyébe. A család tagjai, még az unokatestvérek gyermekei is még megtartják részöket a vérrel fertőztetett gyilkos üldözésében, és befolyásuk van annak sorsára, miután a vele való kibékülés megkönnyíti neki a hazatérést a számkivetésből. Még a vérboszu is érvényben marad, ha a kiüzött időnek előtte tér vissza az attikai földre.

A mellett azonban az állam részéről igen pontosan meg van határozva a törvényes eljárás. Véghezvitele két részre oszlik. Először az archon elnöklete alatt megindítatik a per, és a tényállás megállapítása után annyira vitetik, hogy az ítéletet ki lehet mondani. Az ítéletet magát azonban olyan 51 tagból álló testület mondja ki, mely a polgárok községét képviseli.

Ekképen igen szorosan össze van forrva a régi az ujjal, a családias az államival, és ebből megismerjük az

átmenet idejét, melyben Drakon munkálkodott; az ephe-
ták székei különösen ő tőle eredőknek mondatnak.

Az államban semmi tisztátalant nem lehetett meg-
tűrni, a nyilvános béke semmiféle megzavarása büntetlen
vagy engesztetlen nem maradt, de másrészt szorosan vet-
ték, ha polgárok életéről volt szó; a hivatalnokok minden
önkényének elejét akarták venni, és a község 51 képviselő-
jének részvéte által — kikre az ítélet kimondása bizva
volt, — a jogot úgy akarták biztosítani, a mint azt ama-
kor mindinkább sürgette¹¹⁶⁾.

A büntetőjognak írásba való foglalása és a birói tes-
tületek újból való rendezése, engedmény volt az Eupatri-
dák részéről, kik azon kor veszélyeit nem ismerhették félre.
A tenger és a szárazföld felől Attika oly államoktól volt
körlvéve, melyekben a népmozgalom győzedelmes leon-
totta a régi rendet. Megarában, mely eredetileg Attikának
egy része volt, most pedig hatalmasabb a tengeren és di-
csőbb még Áthénnél is, Korinthusban, Sikyonban, Epidau-
rusban oly fejedelmi uralom létezett, mely a néppárt vezé-
rei által meg volt alapítva, és kísérleteket tettek, hogy
Áthénben hasonló mozgalom jöjjön létre.

Itt a viszonyok természetesen egészen mások voltak;
ide nem nyomult be idegen harczos, itt a bennszülött népre
nem erőszakoltak idegen uralmat, tehát nem is volt hasonló
ok erőszakos kitörésre. Különben a forrongás anyaga itt
sem hiányzott, megvolt itt is a kellemetlen ellentét város
és vidék, uralkodó családok és alattvalók, gazdagok és
adósok között; a baj inkább társadalmi, mint politikai
volt; de Megarában is a forradalom (I. 343 l.) inkább tár-
sadalmi volt, és az attikai nemesség saját érdeke által épen
annyira volt a conservatív utra utalva, a mennyire a de-

mos, a polgári osztály a szomszéd tengeri városokban történt felszabadulása és emelése iránt rokonszenvvvel viseltetett.

Az ország kormányzata is rosszul volt kezelve. A nemzetségek egymás között egyenetlenkedtek; mindenki most türelmetlen nagyravágyással hajhászta a hivatalokat, a kormány meg volt gyengítve, az országnak védereje hanyatlásnak indult. Az adókerületek előjárói oly hatalomra tettek szert, mely a fővárosi archontokkal szembeszállt; az országnak és lakosságnak egyes részei elváltak az egésztől és kiváló nemesi családok felhasználták a dolgok állását arra, hogy birtokaik körül pártot alakítsanak és oly hatalmat szerezzenek, mely az ország alkotmányával nem egyezett.

Ezen családok egyikéhez Kylon tartozott, ki ol. 35; 640-ben Olympia stadiumában győzött, és azért magasabb igényekre érezte magát hivatva, mint a milyeneket a törvények rendes állása neki megengedett. Nem akart többé közönséges polgár lenni. Theagenes egyik leányát birta nőül, Megarában megismerkedett a tyrannis előnyeivel, és sokféle összeköttetésbe is bocsátkozott; így arra a gondolatra jutott, hogy szülővárosának már többszörösen megíngatott kormányát megbuktatja és magát a város és vidék urává teszi. Mivel az adóssági viszonyok könnyítését és a föld kiosztását kilátásba helyezte, sikerült neki maga körül elszánt embereket gyűjteni, kik pártjához ragaszkodtak. Theagenes katonaságot bocsátott rendelkezésére, és így azt hitte, hogy a peloponnesusi kényurak példájára csak a döntő lépést kell neki megtenni, hogy célját érje.

A görögöknél szokás volt a versenyben aratott győzelem évfordulóját megünnepelni; ilyenkor a győztes társai

és rokonaitól kísérve, és azon koszorúval diszitve, mely családjának és szülővárosának örök dicsőségére vált, a városban járt körül az istenek templomaihoz, és akkor minden polgárnak szemébe tűnt polgártársuknak kiváló állása. Kylon azért terve kivitelére ezt a napot választotta, a melyen, a nélkül hogy gyanut keltene, számos barátokat gyűjthetett maga körül, és ebben, úgy beszéltek, még a Pythia is biztatta, ki a legnagyobb Zeus ünnepet mint üdvözítő napot jelölte ki neki. Kylon hogyan tudott volna más ünnepre gondolni, mint az olympiai Zeus ünnepére, mely neki, az olympiai győzőnek, úgy látszott, hogy az egész hellén ünnepi élet központjában áll! Arról elfelejtkezett, hogy magában Attikában a legnagyobb ünnep vagy a diasiák neve alatt egy ősi hazai Zeus-ünnepélyt meg szoktak ülni, melyre nézve nem illett, hogy hazafias áthénei polgár azt a peloponnesusinál kevesebbre becsülje. A diasiák alkalmával a nép a megyékben el volt oszolva, az olympiai Zeus-ünnepélyen mindenki Áthénbe sietett.

A várat könnyű volt meglepni és a kapukat elfoglalni, de többre nem lehetett menni. Kylon csakhamar belátta, hogy nem jól számított. Minden rossz kedv és elégtelenség daczára, mely a népben forrongott, mégis igen nagy egyetértés létezett, úgy hogy az ünnepélyes istenitisztelet erőszakos megakasztása nagy mértékben haragra lobbantatta amazt. E harag határozottan azon polgár ellen fordult, ki az ünnepélyt áruló terveire fel akarta használni, és egyetértve gyűlt össze a nép, hogy a várat visszafoglalja. Az Akropolis nemcsak erőd volt, hanem a vallás központja is; tehát a város védisteneivel való mindennapi érintkezés és a legszentebb áldozati szolgálat meg volt akasztva. Miután az összeesküdtek kétségbeesve védtek

magukat, a nép arra látta magát kényszerítve, hogy elegendő legénységet hagyjon ott, mely a várat körülfogja, és a város hivatalnokait azon teljhatalommal látták el, hogy a harczot saját belátásuk szerint végezzék el.

Midőn Kylon látta, hogy reménye meghiusult, testvérével titkos uton elmenekült; a többiek még rövid ideig védték magukat, és későbbben éhség által megadásra kényszerítették. Az esemény egészen eredménytelennek látszott, és a régi rend színleg újra helyre volt állítva, de mégis Kylon tettéhez a legfontosabb események láncolata fűződik.

Mióta az uralkodó nemesség látta, hogy az ügy egészen az ő kezébe van adva, azóta az istenek iránti merénylet egészen háttérbe szorult; Kylon tettében nem látott egyebet támadásnál, mely az ő állása és jogai ellen van intézve és a harcz párharczczá fajult. Elkeseredve amiatt, hogy az egésznek indítója elmenekült, úgy nyomultak az archontok a vár nyitott kapuján keresztül, és az éhség miatt elhalaványodott embereket az oltárok lépcsőin ülve találták. Azon ígéret mellett, hogy életöknek nem lesz bánalma, elvezetik, de alig hogy a szerencsétlenek kezei eleresztették az oltárt, már rájuk rohantak a fegyveres emberek és le is koncolták őket. Mások hosszú kötelek segítségével Athena képével kötötték össze magukat, hogy így megoltalmazva, egyik oltártól a másikhoz juthassanak. Ezeket is kiméletlenül ölték meg a vár aljában az Erinnyek oltárainál. A kötelek, úgy szóltak ellenfeleik, maguktól szakadtak el, mert az istenek nem akarták, hogy a gonosztevőkkel közük legyen¹¹⁷).

A vak szenvedély rövid pillanatában orvosolhatlan dolgok történtek. Az istenfélő áthéneiek dicsősége örökre

be volt mocskolva, a legszentebb hely gyalázatosan meg volt fertőztetve, és a polgári község, melyet a közös baj csak az imént hivebben egyesített, mint akármikor, újra pártokra szakadt. Ilyen módon, így beszéltek, szolgálják meg az Eupatridák a nép bizalmát; mindenütt csak magukat nézik, és hogy bosszuvágyukat kitöltsék, ők a bölcs jogtudósok, gonosztettet és átkot halmoznak az ártatlan városi község fejére.

Az általános felindulás leginkább az Alkmaeonidák nemzetsége ellen fordult, mely itt lép be először Áthén történetébe. Mert Megakles az Alkmaeonida, mint archon állott a kormánypárt élén; nemzetsége és védenczei leginkább vettek részt a várbeli gaztettben; a nép épen azért, Kylon pártjától támogatva, követelte büntetésöket, nehogy a bűn az egész város községére nehezedjék. Ezek ellen az Alkmaeonidák daczosan állottak össze, és teljhatalmukra hivatkozván, büszkén utasították vissza a sokaság kiáltását.

A nemes családok a legrosszabb helyzetben voltak; az egy család főbenjáró bűne az egész nemességet ingatta meg; mert tekintélyök legbiztosabb alapja nem volt más, mint hogy mindenben, a mi isteni és emberi jogra vonatkozott, a népnek vezérei voltak és hogy tiszta kézzel viselték gondját a nyilvános szentélyeknek. Ide-oda ingadoztak bűnök elismerése és a nemesség összefüggésének érzete között és ezen érzelem annál élékőbb volt, minél erőszakosabb volt mindenütt az ellenpárt támadása, minél hevesebben harczolt a kor forradalmi szelleme a nemesség kiváltságai ellen. Hogy ezen bajon segíthessenek, oly férfiura volt szükség, ki nemes embernek állásával és tekintélyével bírjon, de egyuttal azon politikai belátással is, mely a nemesi osztály érdekén túl emelkedett és az egész államot szere-

tettel magához ölelte. Ilyen férfit nőtt fel észrevétlenül, Áthén szerencséjére, a pártküzdelmek közepette, ki a legnemesebb vérből származott, mely Attikában létezett, Neleus nemzetségéből és Kodrus törzséből.

Solon, Exekestides fia, azon időben született, midőn Psammetich Egyiptomban uralomra jutott és a görög tengeri kereskedésnek új utakat nyitott.

A fiatal Eupatrida, a vivőhelyeken épen úgy lévén gyakorolva, mint a muzsák művészetében, gazdag és egyöntetű kiképzést nyert, a milyent már akkor máshol nem lehetett megszerezni, mint Áthénben. Fáradhatatlan tanulási vágy töltötte el legkorai fiatalságától fogva élete végeig; mert, úgy mondják, haldokolván is fölemelte fejét, hogy barátai beszélgetéseiben részt vegyen. E tanulási vágy már korán arra indította, hogy hazájának szűk körét elhagyja és a világgal megismerkedjék. Családi viszonyai arra birták őt, hogy személyesen üzze a kereskedést; saját hajóin menve, iparkodott attikai áruit külföldi kikötőkben eladni és visszafelé szállítmányt találni. Örökös és elfogulatlan figyelmét nem kerülhették el azon kor mozgalmái, melyekkel minden parton találkozott. A régi, az ősök korából származó intézmények, a nemzetségek és a nemzeti egyesületek családias összefüggése, a birtok kevesekhez kötött volta, az ősi megyei alkotmányok, valamint a magasabb osztályok öröklött jogai, melyek alávetett községek gyámkodó vezetésén alapultak, — mindezek továbbra nem állhattak fenn. A meddig csak a kikötőkben gazdag tenger a partot mosta, ott mindenütt új osztálya az embe-

reknek alakult, az iparosok erőteljes középosztálya, mely szabad mozgalmat kívánt, és ezen középosztályé a jövő. Ezen osztálynak annál inkább kellett emelkedni, minél inkább terjedt a forgalom minden parton és minél inkább kiaknázták azon kereskedelmi nyereséget, mely keleten és nyugaton a gyarmatokból, Ázsia belsejéből és különösen a Nilus ujonnan megnyílt országából gazdagon befolyt. Ennek következtében az életnek egészen meg kellett változni és Attikában sem lehetett a régi állapotot fentartani, daczára annak, hogy a nemesség a maga részéről is iparkodott felhasználni az új segélyforrásokat.

Hogy ezen állapot fentartása lehetetlen, az volt az első dolog, a melyet Solon megismert, és többi gondolatai ehhez csatlakoztak; mert nyugtalan vándoréletének közepe tette is egész lelkével és erejével hazáján csüngött. Mindent, a mit megfigyelt, attikai érdekekben fogott fel, és ha látta, hogy annyi hellén városban a belviszonyok ziláltak és a béke meg van zavarva, akkor módok és eszközökről gondolkodott, hogy miképen lehetne szülővárosát ezen kor vészes zivatarain szerencsésen átvinni, azon nagy jövő elébe, melyre tudta, hogy hivatva van. Így mint kereskedő, államférfiúvá és törvényhozóvá képezte ki magát.

Minden baj gyökerét az osztályok egymás elleni küzdelmeiben látta; ez volt a demagogia talaja, melyben a tyrannismnak mint vetésnek, fel kellett burjánozni. Harcz vagy kiegyezkedés, alkotmány vagy erőszak, ez volt mindenütt az égető kérdés. Mindenekelőtt tehát az volt a teendője, hogy a szakadást megelőzze, a pártokat kiengesztelje és a harczban közvetítő legyen, még mielőtt nyílt ellenségeskedésben lobbott vetne, de a közvetítés nem jöhetett létre kölcsönös alkudozás és színlelt engedékenységgel, hanem

egy felsőbb állami egység felállítása által, melynek a különféle osztályok alávetethetnék magukat, anélkül hogy magukhoz hűtlenek lennének.

Ezen lelkületnek felelt meg Solon első tette, midőn a két párt között közvetítő szerepet vállalt el. Hathatós ékesszólással meggyőzte a nemességet a pillanat veszélyéről; nyíltan kimondta, hogy a község jogában van oly nemességtől megvonni bizalmát és tiszteletét, és hogy a nemzetségek részéről oktalanság volna, ha egyes tagjaik vétke miatt egész állásukat és az állam nyugalma kockáztatják. Sikerült is neki az övéit meggyőzni. Az Alkmaeonidák készek voltak arra, hogy oly törvényszéknek alávetik magukat, mely rendükből való háromszáz férfiból van összeállítva; itt kiderült, hogy az istenek ellen vétkeztek és számkivetésre ítéltettek. Félve, mindenkitől kerülve, úgy mentek hosszú menetben a város szerencsétlen kapuján ki, és még az aközben meghalt családtagok hamvai sem hagytak az attikai földben.

E kimenet bizonyosan kevésbé nemes indokok által is lett előmozdítva. Mert az Alkmaeonidák, a mióta ismerjük, sok ellenszenvben részesültek Áthénben. Fényök, magasratörő lelkök, szellemi tehetségeik irigységet keltettek. Mint a Medontidák rokonai, a dynastiai kiváltságok megszüntetésekor nekik is kellett szenvedni, miután a régi falusi nemesség családjai most már magukat akarták érvényre emelni a régebben kiváló családok rovására. E miatt az Alkmaeonidák vesztesége bizonyosan soknak örömeire vált, magukra nézve pedig döntő esemény volt, miután most még inkább elkülönítve látták magukat a nemesség nagy tömegétől, mint különben történt volna, és csakis családi politikára lettek szorítva. Solon maga, miután a messeniai nemes-

séghez tartozott, tökéletesen részrehajlatlannak mutatkozott, és csak az átokkal terheltek eltávozásában látta az állam megmentésére szolgáló eszközt. Minden csak attól függött, hogy helyre lesz-e állítva a belső béke, mert a belső bajhoz még külső szerencsétlenség is járult.

A lázadás elnyomása újra felszította az ellenségeskedést Áthen és Megara között. Kylon talán maga is Theagenesnél volt és ingerelte őt Áthén ellen. Annyi bizonyos, hogy Megara a saroni öblön uralkodott és Salamist elfoglalva tartotta. Ellenséges őrhajók zárva tartották Attika legjobb hajóépítő helyeit, a Phalerust és Eleusist. Miután több ízben eredménytelen vállalatokba bocsátkoztak, később megnyugodtak sorsukon az áthéneiek, és végre halálos büntetés alatt megtiltottak minden buzditást a harcra.

A gyáva csüggedés ezen állapotában, mintegy nehéz átok alatt, fogva volt Áthén ereje. Csak attól függött minden, hogy fel lesz-e oldva ezen átok alól, mert csak pezsgő erővel lehetett a belső forrongást legyőzni, egyetértést és polgári érzelmet helyreállítani. Erre is Solon volt az alkalmas ember. Mert ő nemcsak az emberi állapotok éles megfigyelője, az idő viszonyainak ismerője, és belátó, hazafias államférfi volt, hanem e férfi költői tehetséggel is birt, ki az állam megmentőjének volt rendelve és arra a legszebb tehetséggel volt megáldva.

Ha a politikai beszédek meg voltak is tiltva, a muzsának szabad volt az útja. Szent lelkesedésben, melyet senki sem mert megzavarni, megháborodotthoz hasonlóan, ki őrzőjétől megszökött, beteg ruhában — így tolakodott mint mondják, a nép közé, így tudott szóhoz jutni és most hangzott ajkáról, mint egy hirnök szava, fokozódó erővel egy harcias dal, egy száz verses elégia, mely »Salamis« név alatt

sokáig élt az attikai ifjuság száján; elevenen állította a nép elébe a gyalázatos lealázást és ezen felszólítással végződött dala:

Rajta vitézek! a szép Salamis szigetére siessünk!

Rajta! a rút rabigát törjük el, itt az idő!

Az áthéneik méltóknak mutatták magukat Solonhoz. Szégyen és lelkesedéstől elragadtatva, megújították a harczot és addig nem engedtek, míg Salamist el nem foglalták.

Ez volt az áthéneieknek első salamisi győzelme, életöknek döntő válsága. Ujból ők voltak az urak saját vizeiken, most szégyen nélkül emelheték fel szemeiket. Ez volt az első üde szellő, mely a tikkasztó levegőt megmozdította, és — ez a földolog, — a nép felismerte Solonban jó génusát, kinek teljes bizalommal oda adta magát, úgy hogy hivatalos teljhatalom nélkül is szülővárosának sorsát tovább vezethette¹¹⁹).

De hogy milyen mélyen fogta fel Solon feladatát, ezt mutatják legközelebbi lépései. Mert ő nemcsak külsőképen akart eredményre jutni, hanem a nép községét erkölcsileg is akarta emelni. De minden állami község, mint a család, viszálykodás által fertőztetik meg; az istenek elfordítják arcukat, nem fogadnak el semmitsem tisztátalan kezeiktől. Ennél fogva eszében sem volt Solonnak hogy feloszlassa azon nyomott hangulatot, mely a belső harczok kitörése után vissza maradt és azon félelmet megszüntesse, melyet a betegség és ijesztő jelek tápláltak és eltörölje a vétek érzelmét, vagy könnyelműsége válogtassa, hanem megtartotta őket benső nyugtalanságukban; a delphii papsággal egyetértve kijelentette, hogy szükséges, hogy magukat közönségesen az istenek előtt megalázzák és a várost kiengeszteljék.

Hogy e komoly ünnepélynek maradandó jelentőséget

szerezzén, kieszközölte, hogy Epimenidest Krétából meghívták, a ki minden görögnél nagy papi tekintéllyel bírt, hogy biztatás, utbaigazítás és engesztelő szertartások által a halhatatlan hatalmakhoz való megzavarodott viszonyt helyreállítsa. Ha olyan emberek, mint Plato, ily rendszabályok gyógyító befolyásában hittek, akkor valóban nem szabad megvetőleg Epimenides tevékenységéről gondolkodni.

Ő próféta volt, de nem abban az értelemben, hogy jóslói mesterség által növelte volna a babonát, hanem úgy, hogy az erkölcsi és politikai bajok okait kifürkészte és kimutatta, hogyan lehet e bajon segíteni. Ő az emberi állapotokat alaposan ismerte, orvos volt Apollo példájára, kinek tiszteletét terjesztette; ő lelki tanácsadó volt, szavában és egész személyiségében megrendítő hatalommal bírt és midőn Nikias, Nikeratus fia mint követ Krétába jött, készen volt ezen tehetségével az áthéneieket is gyámolítani.

Áthénben az areopag látszik tevékenysége központjának. Az areopagból szalasztotta ki a fehér és fekete juhokat és megparancsolta, hogy a hol lehevernek, oltárok állíttassanak fel a helybeli isteneknek. Ő a »tisztas asszonyok« (semnai) tiszteletét megújította, kik mint a főbenjáró bűn bosszulói, az areopagon tiszteltettek, és ezek azon istenségek, kiknek oltárai oly botorul gyaláztattak meg. A mysteriumokra is kiterjeszkedett tevékenysége, a mint képszobra mutatja, mely Agraeban az Ilissus mellett a mysteriák temploma előtt fel volt állítva. Végre kétségkívül Apollo vallása, mint a ki különösen engesztelő, minden lelki-testi bajt meggyógyító isten, alkalmaztatott; a házak és tűzhe-lyek a babér ágával tisztítottak, a polgárság rendkívüli áldozatok, sőt mint mondják, emberi áldozatok által is szenteltetett. Valószínű, hogy akkor állíttattak fel az ut-

czákon Apollo Agyieus szobrai, és hogy a piaczi oltárok között is, melyek annyi dicsőséget hoztak az áthéneiekre, mint p. o. a szájalom, a kegyes félelem, a jó hír oltára, — egynehány ekkor állittatott fel. De a város minden oltárán új tűz lobogott, a régi el volt felejtve, a fenyegető felhők elszéledtek, és az áthéneiek vidám arczczal járulhattak isteneik elébe¹²⁰).

De nemcsak a kyloni gonosztettet kellett kiengesztelni. A vallásos reform bizonyosan szorosabban függött össze a későbbi törvényhozással, és mélyebben is hatott a polgári életbe. Az Apollo szolgálata által létrejött egység még nem volt befejezve; Apollo Patrous még mindig a nemesség istene maradt és feltehetjük, hogy a nagy reform Solon szellemében fel lett használva arra, hogy azon válaszfal eltávolíttassék, mely által a nép és a nemesség mint két külön község el volt különítve, és hogy az egész állam községe a jóniai nemzetségek istenének szenteltessék.

Mivel a polgárság egész rendje a jóniai Apollo-cultusból indult ki, azért igen valószínű, hogy a cultus reformjából a polgárságnak új megszámmlálása, rendezése és beosztása, tehát mintegy új szervezkedése következett. Mert ha azt mondja a hagyomány, hogy a 360 attikai nemzetség közül mindenik 30 tagot foglalt magában, akkor ezen adatot nem igen lehet a Solon előtti nemzetségi államra vonatkoztatni, mert fel sem tehető, hogy az attikai nemesség maga akkor 10,800 háztartásból állott volna. De ha ezen szám azok összegét jelöli, kiknek bizonyos időben, a nemzetségek által képviselt szentélyekben részök volt, akkor ezen számlálás legjobban illik Solon idejébe. Mert akkor az állam minden tagja a jóniai Apollo szolgálatában való részvét által egy községgé össze volt forrasztva,

a vallásos különbségek ezen kiegyenlítésének egyuttal arra is kellett szolgálni, hogy a társadalmi ellentétek eltávolittasának és egy igazi polgárság felállítása lehetővé tétessék ¹²¹⁾).

De ez által a régi nemzetségek nem szűntek meg, hanem szervezkedésök arra használtatott, hogy az eddig rendezetlen lévő tömeg is elhelyeztessék, és a nemzetségek is előnyösnek találhatták ezen újítást el nem vetni, mert különben magukra hagyatva és lassanként megapadva, egy ellenségesen támadó és folyton növekvő sokasággal álltak volna szemben.

Hogyan ment végbe az új szervezkedés, az igen nehéz kérdés marad. Mert minden hagyomány csak röviden említi a polgári társadalom létező osztályozását, de hogyan jött létre, arról nem szól a hagyomány.

Annyi világos, hogy a nemzetségek régi összeköttetései kitágultak, úgy hogy azok is, kik semmiféle nemzetséghez nem tartoztak, a Zeus Herkeios és Apollo Patrous szolgálatához járulhattak, és ez a teljes állampolgári jog feltétele. Tehát most kétféle polgár volt, régi polgárok, t. i. a kik eredetileg a nemzetségekhez tartoztak vagy »genetták« és új polgárok, kik a nemzetségek áldozataihoz hozzábocsáttattak, de magukba a nemzetségekbe nem vétettek fel, hanem csak a phratriákba, és ezeket jelölték az »orgeonok« névvel. Az említették közt még egy különbség állott fenn. Minden phratriában egy nemzetség birt különös kiváló állással, mint az első a harmincz közül, a melyről valószínűleg a phratría is elneveztetett. Ezen első nemzetség tagjait igazi attikai kifejezéssel »homogalaktoknak«, vagy egy tejen nőtteknek nevezték.

E fokozatok a társadalmi állásra nézve igen fonto-

sak voltak, és még sokáig tartotta fenn magát az Eupatridák bizonyos befolyása, a kik hozzá voltak szokva, hogy a velők nem egy renden lévő nemzetségi tagokat vallásos és talán polgári ügyekben is képviseljék. A politikai jogok azonban épen nem függöttek ama különbségektől. A szabad polgárok egész összesege most már egy község volt; az által, hogy a nemesség összeköttetése az egész államnak vallásos és statistikai osztályozásává tágult, minden időre eleje volt véve a polgárság széteszlésának és mivel a szokásos függés viszonya lassanként átalakult, azért minden polgár egyenjoguságát a rendek harcza nélkül is el lehetett érni. Így lehetővé vált az is, hogy új polgárok vétethettek fel az állami községbe, anélkül hogy az illetőket valamelyik régi nemzetségbe ünnepélyesen kellett volna örökbe fogadni.

Mind ez, nézetünk szerint, az Apollo-cultus reformjával függ össze, mely Solon és Epimenides által létrejött. Ez volt az egész jón korszaknak berekesztése, a jóniai és attikainak teljes egybeolvadása.

Végre a vallásos reformmal többé-kevésbé az esztendő rendezése is függ össze. Mint az egész község, úgy az egész esztendő is újból szenteltetett az isteneknek, és pedig itt is az Apollo-cultus volt döntő. Mert Solon a delphii ünnepi évhez szabta magát. Ez év pedig az oktaeterisen alapult, melyben öt közönséges év és három szökőév nyolcz éves cyklusba volt egyesítve és minden egyes évben a hónapok, úgy mint Delphiben, el voltak osztva Apollo a fényisten és a téli Dionysus között¹²²).

Miután a polgárság az engesztelés által mintegy ujjaszületett és számos fontos reform által újra rendezve lőn, mind csak attól függött, hogy a belügyekről külső vál-

lalatokra fordíttassék figyelme, a melyekben közös harc és győzelem által a rendek egyetértése megerősödhessek és kipróbáltassék. E célra melyik alkalom lehetett kedvezőbb, mint Delphi szorongatott helyzete? Itt a harc istenítisztelet volt, oly tett, mely azon Apollo tiszteletére vált, ki hajdan Krétából Delphibe és most uj áldással az áthéneiekhez jött.

Solon volt e vállalatnak lelke. Őneki sikerült, Sikyonhoz csatlakozván (I. 315 l.), azon szövetséget létrehozni, melylyel a jón tetterő először avatkozott a hellének közös ügyeibe, a szövetségi sereget gyűjteni, a harcot intézni, és midőn Kirrha falai alatt makacs ellentállás mutatkozott, ő tudta a kedélyeket a végleges győzelemig kitartó erőben megtartani.

Solon a háboru tiz évét nem a szövetségesek táborában töltötte. Ő átengedte a vállalat kivitelét, a háboru dicsőségét és hasznát nagyraavágóbb szövetségesének, mivel ő maga agyában magasabb gondolatokat forgatott, és még a háboru ideje alatt oly munka megkezdésére érezte magát hivatva, melytől szülővárosának egész jövője függött.

Áthén Salamis elfoglalása után kisebb szomszéd-harcból egyszerre lépett a nemzeti történet színhelyére. A nélkül, hogy Spártát megvárta volna, kezébe vette a delphii ügyet, és oly szövetséget alakított, mely a Peloponnesustól Thessaliáig terjedt és oly államokat foglalt magában, melyek eddig Sparta ellen ellenséges állást foglaltak. Spartának meg kellett ismerni, hogy most először hasonrangu hatalom szállt vele szembe; a történeteket sem el nem nézhette, sem el nem felejlthette, és ha Áthén nem akart alázasosan visszahuzódni, arra kellett elkészülni, hogy uj állását harcban is vivja ki magának.

De erre mily kevésbé volt elkészülve! A legfontosabb dolog hiányzott, tudniillik, az erős belső egyetértés. A régi pártok, melyek csak a hazafias lelkesedés idejében tűntek el, mindig újból mutatkoztak, és pedig annyira el voltak keseredve egymás ellen, hogy ellenséges hatalom igen könnyű szerrel találhatott szövetségest az áthéneiek saját táborában. Ha tehát Áthén a megkezdett uton biztosan akart haladni, akkor bensőleg kellett neki megerősödni és magát magának kellett biztosítani. Ennek elérését ismerte el Solon élete feladatának, melyre nézve erkölcsi és vallásos rendszabályok által bölcsen előkészült.

Leghamarabb érhetne volna célját az által, ha a kormányhatalmat önkezében egyesíti; mert volt arra hatalma, és sokan nem vártak egyebet, minthogy Áthénben is a pártküzdelem zavara egyeduralomban találja végét vagy hosszabb aesymnatiában (I. 290 l.). A kényurak között voltak emberek, kik félreismerhetlenül szellemi rokonságban voltak Solonnal. Együgyű, vak, ingadozónak mondták, mert el nem fogadta azt, a mivel az istenek megkinálták, mivel a drága jó fogást, mely már a hálójában volt, fel nem huzta. Kétségkívül csakugyan szükség volt egy fokozódott, e g y kézben lévő teljhatalomra, hogy az államot az új alkotmányba átvezesse és azért jóindulatu kortársai is rosztalták, hogy ezen utat megvetette és ez által más kényuralmagnak nyitott utat.

Solon minden ilyenféle gondolatot oly határozottan utasított vissza, a mint csak oly férfit lehet, ki nem akarja sem önző vágyait kielégíteni, sem csalfa nagyságot szerezni. Nem akart rossz eszközökkel jót alkotni. Ő csak arra törekedett, hogy nagy műve törvényes uton sikerüljön; Áthén szülővárosának azt a dicsőséget akarta szerezni, hogy a

forradalom korszakában egyedül egymaga rendezkedjék újra erőszak és gonosztett nélkül, és hogy a polgárok szabad elhatározása útján, és oly törvényhozás által korszerűen alakulhasson át, melyet üdvösnek elismervén, békében fogadjon el. Erre természetesen oly törvénykönyv, mint a Drakon-féle nem volt elégséges, hanem teremtmő erővel egy új, magában összefüggő szervezetet kellett alakítani, a mely attikai községhez illő lévén, biztos ujjaalakításra utalta, anélkül, hogy a pezsgő élet megakadályoztatnék. Valamint az érczöntő műhelyében a folyó fém úgy vezetetik, hogy kihűlvén, azon alakot vegye fel, melyet a művész előre alakított, úgy a nép teljes forrongásban lévő erejének, mely a régi állami társadalomnak alakját szét-törte, újra kelle rendeztetni és alakíttatni, hogy a megolvadt tömegből az államnak mintegy új és erőteljes teste teremtesék.

De Solon nem esett az idealis államművészek hibájába, kik türelmetlenül és ideje előtt czélukra törekednek, hanem azzal kezdte, hogy az egész épületnek erős és széles alapot biztosított. Figyelmét tehát legközelebb a nép helyzetére fordította. Új és reményteljes jövő elérésére mindekelőtt vidám bátorság kellett; de hogyan emelkedjék a rabként sóhajtozó nép eladósodott földbirtokán ily érzelmhez? Ha ezen baj megmarad, akkor csaknem gúny, mikor a testi szükség enyhítése helyett politikai jogokkal kínálják a népet. Az ilyen adománynak addig nem lehetett jelentősége, míg a kisebb földmivelők földesuraiktól és hitelezőiktől teljesen függöttek.

Azért a legnehezebbel kellett kezdeni. Mert hol talál a törvényhozó nehezebb feladatot, mint mikor az a teendője, hogy a növekedő szükségét szüntesse meg és a

nehéz átkot oszlassa el, mely a szegény néposztályokat mindig mélyebbre meg mélyebbre sülyeszti? Solon ezen törekvésében két dologban talált igazi gyámolitást. Az egyik polgártársai kedvező hangulata volt, kik közül az értelmesebbek meggyőződtek arról, hogy csak idejekorán történt áldozatokkal tudják állásukat az államban megmenteni; a másik az attikai égalj és a görög földnek kedvező volta. Azon könnyű életmód mellett, melyet Délen találni, azon körülmény mellett, hogy az áthénei nagyon kevéssel megelégszik, a szükség sohasem emelkedhetett annyira, mint az éjszaki országokban, hol az embernek sok eszközre van szüksége, hogy a zord természet ellenében csak életét is fentarthassa. A nép szüksége Attikában oly okokból keletkezett, melyek inkább a törvényhozás útján szüntethettek meg. Itt mindenekelőtt a pénzviszonyok voltak nyomasztók.

Az első arany- és ezüstpénzek mint áru hozattak be Ázsiából Hellasba. Lassanként pénz gyanánt jöttek használatba; először a kereskedőknél tengerentuli üzletök forgalmában, azután a hazai forgalomban is kezdtek használni kölcsönös kötelezettségek rendezésére. Az által, hogy az életszükséglet minden tárgya lassanként bizonyos értékre jutott, megdrágult szükségképen az egész élet. Mindenkinék kellett a pénz, és mégis, még akkor is, mikor az állam Pheidon példájára saját pénzét kezdte veretni, csak igen kevés készpénz volt az országban. Az a kevés többnyire a kereskedők és üzletemberek kezében volt; hatalmukban volt a pénz értékét meghatározni és a mennyire lehetett, felrugtatták a kamatlábat. A mint a pénz megszűnt áru lenni, mint más piaczi áru, és mióta a közönséges ember sem nélkülözhetette, azóta nagy nyomás fejlődött,

mely a szegényebb embereket annál inkább terhelte, mivel a hitelező érdekében érvényes adóssági törvény kérlelhetlen szigorú volt.

Innen volt, hogy az uzsora mint mérges mótely felémésztette az ország erejét. Egyik szabad háztartás a másik után szűnt meg, egyik gazdaság a másik után lett elzálogosítva, és a szántóföldek szélén számos kőoszlopot lehetett látni, melyeken meg volt nevezve az adósság összege, melyért el voltak zálogosítva és a hitelező neve. Vészes módon növekedett a lakosság szegényekre és gazdagokra való gyászos kettészakadása. Míg a gazdagoknak könnyű volt tőkájukat sokszorosítani, addig a földmivelők között csak kevesen tudtak emelkedni. Az ország fősiklásán nagyon megkevesbedett a kisebb földbirtok és azzal együtt a középosztály, melyben Solon hazájának jövőjét láthatta, míg a hegyi vidékeken és a parton mindig erősebben terjeszkedett egy újra törekedő lakosság.

Itt segíteni kellett; itt határozott államférfiúnak még olyan rendszabályoktól sem volt szabad visszariadni, melyek a közjóért a magánjogot megsértették és a hitelezők jelentékeny megcsonkítása nélkül nem voltak keresztülvihetők. A megzálogolás joga megszorított; többé nem volt megengedve azt az adós személyére és családjára kiterjeszteni. Az állam magát becsülte meg, midőn megszüntette a lehetőséget, hogy egyik polgár a másikat jobbágnak vagy rabszolgának eladhassa. De az adósság terhe alól is fel kellett szabadítani a népet, hogy jó állapot álljon be. A függő adósságot is kisebbiteni kellett, a mennyire forradalmi rendszabályok nélkül meg lehetett tenni. De milyen nehéz volt itt az igazi utat eltalálni, hogy egyrészt a sokaság ne csak felingereltség, hanem sorsa csakugyan könnyíttessék

és hogy másrészt oly lépések elkerültessenek, a milyenek p. o. Megarában (I. 343 l.) előfordultak és borzasztó zavarok kutfejévé lettek!

Solon oly utat választott, mely államférfui belátásának legnagyobb becsületére válik, mivel célját oly eszközök által érte el, melyek egyszersmind más közigazdászati okokból is ajánlatosak voltak. Tudniillik már jó ideje vertek pénzt Áthénben, és pedig az aeginai láb szerint, drachmáját körülbelül 6 grammal (I. 302 l.). De más érték is hozatott Ázsiából Hellasba, tudniillik az aranyérték; a görögök Euboea útján ismerkedtek meg vele, és azért az aranytalentumot »euboeai«-nak nevezték. De az okos görögök csakhamar megérezhették, hogy célszerűbb mind a két pénznemet egy súly szerint használni, mivel akkor e két fém egymáshoz viszonya annál jobban mutatkozik. Ez ugy látszik megtörtént először Korinthusban, azután Áthénben. Solon áttért az aranylábra; a kisázsiai aranyegységhez csatlakozván, ezüstértéket hozott be és így egy 4,36-os drachmét vert, mely a phokaeai stater negyedrésznének megfelel (I 293 l.)

Ezen drachmékből is 100 volt egy minában, de az új mina úgy viszonylott a régihez, mint 100 : 137.

Ezen átmenetet a nehezebb értékből a könnyebbre most már arra használta fel Solon, hogy megengedte az adósoknak, hogy a nehezebb pénzben tett adósságot könnyűvel fizethessék vissza. Ez által 27 százalék könnyebbitést nyertek; 1000 drachme helyett 730-nak az értékét fizették. Azonkívül más kedvezmények által is könnyebbitetett az időközönkénti törlesztés, és egy időre a kamatláb is lett törvényesen megállapítva.

Oly ember mint Solon, személyének gyengéd hatalma és a kedvező hangulat okos felhasználása által rendkívüli

dolgokat mivelhetett. Az állam maga elengedte a maga követeléseit, valamint a még behajtatlan pénzberságokat. Így sok földmivelő azon állapotba jutott, hogy új, rendezett gazdaságot kezdhessen; az attikai határokon belől és kívül sok elszegényedett áthénei felszabadult és önállóságra jutott, szolgálk és proletáriusok polgárokká lettek, és hálásan örülve sikerének, üdvözölhette Solon az anyaföldet, hogy a zálogoszlopok utált terhétől megszabadult:

»Olympi istenek dicső nagyasszonya
Szép Gaea! légy tanuja, hogy miket tevék,
Midőn a sok tehert, mi rád nehezedék,
Levettem úgy, hogy most szabad vagy mint madár.
Mily sok derék áthéneit, midőn gazúl
Rabszolgaként elhurczolák a távoli
Népek közé, vagy a kiket nehéz idők
Ádáz csapása messze vitt, az isteni
Áthénbe újra visszahoztam én, midőn
Nyelved', hazám! alig beszélte már; avagy
Kiket hazánk határain belől a vad
Zsarnok haragja lánczba vagy bilincsbe vert,
Nem én valék, ki megszabadítám úgy a hogy
Tudám s erőt, jogot együtt alkalmazám?
S ekként adott szavam nekik beválthatám.
Törvényt a jó mint a gonosz elé írek
S érdem szerint jót mint gonoszt jutalmazám.

Ha más, nem én, igaztalan kevély lévén,
Tartotta volna kézben a kormányt, alig
Hiszem, hogy e népnek szívét megnyerte vó.
Míg ő talán saját zsebét megrakhatá.«

Hogy jövőre is ily állapotok ismétlődését megakadályoztassa, nem merte ugyan uzsoratorvények által a forgalom szabad mozgalmát megszorítani, sőt inkább miután a meglévő adósságokra nézve néhány megszorítást

tett, jövőre egészen korlátlanul hagyta a kamatlábat; ellenben a földbirtokot illetőleg igen hathatós törvényt hozott, mely azt a mértéket megszabta, melyet átlépni nem volt szabad. Ennyire volt érdekében Solonnak a kis földbirtokokat fentartani, a tőkepénzesek földvásárlásának határt szabni, és megakadályoztatni a gazdaságok tönkretűnését és sok teleknek egy kézben való egyesülését.

Ez az áldásos határozatok egész sora volt; oly előnyöket adtak a népnek, melyeket más helyen csak véres lázadás útján vívott ki, és akkor is nem annyi biztossággal. Mert e beavatkozásnak a pénzügyi viszonyokba annyira nem volt rossz következése és befolyása a nyilvános hitelre, hogy épen Áthénben a politika minden ingadozása daczára a pénzforgalom nagy biztossággal és állandósággal birt. Solon után nem lett többé leszállítva a pénzláb. Az említett rendszabályok pedig összevéve az ugynevezett seisachtheiát képezték, azaz azon terhek könnyítését, melyek a népet nyomták. Most szabadabban és bátrabban haladhatott politikai fejlődésében¹²³).

Solon itt is tisztán vette szemügyre a meglevő viszonyokat.

Áthén szabad emberei eddig két egészen különálló osztályra voltak osztva; voltak teljesjogu polgárok, a hányan a régi családok elkülönített számához tartoztak, vagy jogtalan lakosok, kiknek nem volt egyebők szabadságnál és jogvédelemnél. A rendek ezen merev különbsége továbbra nem állhatott fenn; a nép nagy tömegében nagyon is hatalmas volt az ellenszegülés, a szűkebbkörű polgárságnál kevés volt az egyetértés, hogysem annak ellentállhatott volna. Az állami község lényegét új értelemben kell fel fogni, a melyben ezen ellentét kiegyenlítettett.

Az áthéneiek állama, — ezt tanította Solon — nem oly intézmény, a melyben csak bizonyos számu családok mintegy örökösödési jog folytán teljes részt birnak, hanem, valamint Apollo vallása valamennyinek közös vallása lett, ugy az állam is, melyet a jón nemzetségek alapítottak, minden szabad, attikai szülöktől származó lakót foglalja magában. Mindnyájának egyenlő része van azon előnyökben, melyeket az ád, de mindnyájának kell teljesíteni a megfelelő kötelezettségeket. De azért nem kell mindenkinek egyenlő joggal birni; mert méltatlan dolog volna, hogy azon áthéneinek, kinek családja már évszázadok óta a Kephisus síkján földbirtokokkal bir, ne legyen több része az államban, mint a kézművesnek, a ki ott van ott-hon, a hol keresetet talál. Solon az állam szolgálatára való készséget és tehetséget tette azon mértékké, mely szerint mindenkinek kijutott a maga része a polgári jogokban.

»Pénz teszi az embert«, már régóta oly közmondás volt, melynek igazságát nem lehetett elvitatni, bármennyire nem tetszett is a régi kor bámulóinak. Solon a jövődelmet tette a politikai jogosultság mértékévé, de nem a készpénzt, (mert akkor a kereskedők, hajószerezők, gyárosok és pénzváltók jutottak volna az állam élére és végre az uzsorások szerezték volna meg maguknak az állam legnagyobb tisztségeit), hanem a szántóföld tiszta hasznát. Tehát a földbirtok lett minden politikai befolyásnak feltétele. Ez által emelkedett a földbirtok értéke; ez által gátot vetett a jón törzsnek az ingó birtokhoz való tulzott hajlamának, és a gazdaság gyors változásának. A régi ősi családoknak megmaradt a tekintélyök, a földnek egyforma elosztása előmozdított, mivel mindenki, a ki az állam

kormányzatában személyesen résztvenni kívánt, kénytelen volt bizonyos nagyságu adósságmentes földbirtokot magának fentartani vagy megszerezni. A fiatal Eupatridáknak ez igen üdvös buzdítás volt, hogy atyai jószágukon becsületesen gazdálkodjanak, a többieknek, kik emelkedni akartak, arra, hogy földeket vegyenek, és az ország talajával mintegy összeforrjanak. Tényleg azonban a változás nem volt igen jelentékeny, mert az Eupatridák voltak a gazdagok és ő belőlök állott a földbirtokosok tulnyomó száma. Jogaik tehát csak más czim alatt mintegy újból biztossítottak nekik. Hanem abban volt a nagy különbség, hogy ezen jogok nem voltak többé elidegeníthetlen birtok; most már az egyik elveszthette, a másik pedig szorgalom, tehetség és szerencse által magának szerezhettemeg¹²⁴).

Hogy a polgárság új tagozásának helyes mértéke találtassék, pontosan meg kellett határozni a népnek összes fekvő birtokának nagyságát; statistikai kimutatások irattak, a milyenek a keleti országokban és különösen az egyiptomiaknál régtőlfogva használtattak és a világban forgott Solonnak talán mintácul szolgáltak. Attikában minden birtokos maga volt köteles szántóföldjének jövedelmét bevallani, a mint egy szabad község polgáraihoz illett. Attól nem lehetett tartani, hogy valaki csalni akartván, kevesebbre becsülje; a kis ország átlátszó viszonyai mellett az ilyen csalás nem igen maradhatott titokban. Időről-időre ismételték a becslést, hogy a földbirtok változó állapotához helyes viszonyban maradjon. De nem magát a földbirtokot, hanem a birtok tiszta jövedelmét vették fel alapul. Hogyan határozták meg ezt, azt nem tudjuk bizonyosan. Ugy látszik, hogy a föld értékéhez ugy

viszonylott, mint 1 : 12-hez, úgy hogy 500, 300, 150 mérőből álló jövedelem 6000, 3600, 1800-nak az értékét képviselte. Attikára nézve a legfontosabb gabonanem volt az árpa, mely a lakosság tulajdonképeni táplálékát képezte; tehát e szerint határozta meg Solon a különböző birtokosztályokat¹²⁵).

A ki az első birtokosztályhoz akart tartozni, annak oly földbirtokot kellett kimutatni, mely átlag számítva 500 mérő árpát, tiszta hasznot hajtott, vagy megfelelő arányban bort és olajat. Ezek voltak a »pentakosiomedimnek« vagy ötszázmérősök. Mivel azonban Solon idejében egy mérőnek piaci ára egy drachme (30 ezüst kr.) volt, az első osztály polgárai egy 6000 drachme vagy talentumnyi adótökével birtak mint minimummal. A második vagy »lovagi osztály«-hoz oly földbirtok kívántatott meg, mely 3600 drachme értékével birt, a harmadik osztályhoz, »zeugiták« névvel, 1800 drachme értékű birtok. De mivel igazságtalan lett volna, ha az állam egyenlő arányban vette volna igénybe a gazdagok és szegények birtokát, azért a második osztály emberei csak 3000 drachméval, ($\frac{1}{2}$ talentum = 30 mina), a harmadik osztály emberei csak 1000 drachme vagy tíz minával voltak beírva. A viszonyszámok tehát azon mértékben csökkentek, hogy az ötvenmérősöknél az egész vagyon, a lovagoknál $\frac{5}{6}$ -a, a zeugitáknál $\frac{2}{3}$ -e mint adótöke (timema) vétetett alapul. Mindazok, kik jövedelmökkel a zeugiták becslése alatt maradtak, tehát nem birtak oly földbirtokkal, mely polgári önállóságukat biztosította, együttvéve képezték a bérenczek vagy »thetek« osztályát. Ezek minden adó alól fel voltak mentve.

Ezen birtokosztályokat természetesen nem kell úgy tekinteni, mintha az lett volna velök a szándék, hogy az

adott mérték szerint rendes adót hajtsanak be, és ez által a közigazgatás költsége beszereztessek. De most meg volt annak lehetősége, hogy adandó alkalommal a polgárok ereje igazságos viszony szerint használtathassék, és az állam rendkívüli szükségleteinél mindenkinek becsültetése szerint késznek kellett lenni annak segítségére. A fontos és rendes szolgálattétel pedig az ország védelmére vonatkozott, mivel a három első osztály kötelessége és tiszte volt, hogy az állam teljesen felfegyverzett seregét képezzék és a háboru költségét viseljék. Ezért csak ők nyerhették el azon hivatalokat, a melyekkel hatalom és tisztelet volt egybekötve; csak ők választathattak meg a négyszáz tanácsába, mely a kormány teendőit végezte. Az első kormányállások pedig, a kilencz archon állása, az első osztály számára volt fentartva.

A mérők számának természetesen tökéletlen mértéknek kell látszani arra nézve, hogy a szerint meghatározassék, valjon méltó vagy méltatlan-e az ember a polgári hivatalokra. De meg kell gondolni, hogy a régiek nézete szerint, a földmivelés volt az egyetlen foglalkozás, mely az embert lélekben és testben, egészségben, erőben és bátorságban megtartotta. Saját szántóföldje feloldhatlanul kötötte össze mindennél inkább a polgárt az állammal, az kezeskedett arról, hogy birtokosa vagyonával és vérével védelmezi, ha kell, a haza közös tüzhelyét. A kinek gazdagsága csak a pénzforgalomra alapult, ha még olyan gazdag volt is, a thetek osztályához tartozott.

A mi pedig a földbirtokosok fokozatait illeti, Solon azon meggyőződésből indult ki, hogy csak nagyobb földbirtok alkalmas arra, hogy gondoktól ment időt engedjen, melyre annak van szüksége, a ki a közügyekkel akar fog-

lalkozni. A léleknek szabadabb kiműveltetése, mely arra való, hogy valaki bölcseséggel és erővel vehessen részt az állam kormányzatában, rendszerint a családi gazdagság csak bizonyos foka mellett volt szerezhető. Végre arra is kellett Solonnak gondolni, hogy az állam társadalmában minden merev és rögtöni változást kerüljön.

Mivel eddig csak a nemzetségek tagjainak volt jártasságuk és tapasztalásuk a közügyekben, azért czélszerű és hasznos volt, hogy ezek különösen ő rájuk hagyattak. Csak ezen feltétel alatt biztosíthatta magának Solon az első osztály jóakarátát, a mint azután nemes önérzettel szokta mondani, hogy nem hiszi, hogy általában a legjobb törvényeket alkotta az áthéneieknek, hanem azon törvények közül a legjobbakat, a melyeket elfogadtak volna. De azok nem voltak többé merev kiváltság, mely a nemességnek állását biztosította, hanem mindenki, a kiben erő és jóakarát megvolt, felküzdhetette magát.

Azonkívül volt a kisebb földbirtokosoknak alkalmuk az által megismerkedhetni az állam ügyeivel, hogy a tanácsosi állást és kisebb kormányhivatalt elnyerhették. Ez által a politikai jártasság bővebb meg bővebb körökben terjedt el; habár a lakosság túlnyomó nagy részének épen nem volt része a kormányhatalom gyakorlatában, mégis egy zárt és merev nemességi kormány megújulása mindenkorra lehetetlen volt. Mert a szabad áthéneiek közül egyik sem maradt kirekesztve a közös államéletből. Minden osztály hívátva volt egyenlő szavazati joggal résztvenni a polgárság gyűléseiben, melyekben tulajdonképen az állam fensége nyilatkozott. Azokban választattak az állam hivatalnokai, úgy hogy csak azon férfiak viselhették a kormányt, kiknek a nép bizalma átadta a hatalmat. A polgárok gyű-

léseiben szavaztak az államszervezetbe illő törvényekről, béke és háborúról; a hivatalnokok a polgárságnak voltak felelősek, és azoknak ítéleteiről minden áthénei hivatkozhatott a polgárságra. Ennélfogva a legfelső törvényhatóság kezelésére is volt szervezve; de hogyan, azt nem tudjuk; valószínűleg már Solon alkotta azt az intézkedést, hogy nem az egész polgárság személyenként szavazott a vádlottról, hanem hogy egy általa, meglett férfiakból választott bizottság, kik esküvel leköteleztettek, képezte a törvényszéket (heliaea), mely a nép nevében mondta ki a végítéletet.

Eleinte ritkák voltak a polgárok gyűlései; a folyó kormányügyek a hivatalnokok kezében maradtak és az esküdtszékek csak kivételképen, hivatkozás következtében ültek össze. Hanem a törvény előtti polgári szabadság és egyenlőség elve ki volt mondva; az egész népre rá volt bízva az állam üdve, a jog legfelső gyakorlata; egyik osztálya sem volt azon helyzetben, hogy kénytelen lett volna a meglévő rend rabjának vagy ellenségének lenni. Sőt inkább valamennyinek volt része az egész üdvében, valamennyinek közös érdeke volt az államot fentartani. Így sikerült Solonnak a társadalom osztályait, melyek a szomszéd államokban, különösen Megarában, mint két ellenséges sereg állottak egymással szemben, méltányos egyezkedés által egymással kibékíteni; ő megadta a népnek, a mit igazságtalanság nélkül nem lehetett tőle megtagadni, és a nemesség annak birtokában maradt, a mit csak polgárháboru által lehetett volna tőle kicsikarni. Politikájának részrehajlatlan igazságát maga fejezte ki e szavakban:

Annyi hatalmat adék a népnek, a mennyire képes

Volt, hogy megtisztelt légyen ez által a nép ;
Ám a vagyon s hatalomnak embereit se felejtém

El s intézkedtem, hogy soha érdeküket

Jogtalanul ki se bántsa, paizsként álltam a kettő

Közt, hogy rendén túl egyik erős ne legyen.

Hogy mennyire törekedett arra Solon, hogy az állam fentartó és fejlesztő ereje között helyreállítsa az igazi egyensúlyt, úgy hogy egymást üdvösen kiegészítsék, az legjobban mutatkozik a legfelső közigazgatási hatóságoknál, melyek Áthén sajátága, az areopag és a négyszáz tanácsánál.

Az areopaggal bizonyosan lényeges változás történt, mert Solont tartották annak alapítójának.

Másrészt annak lényeges tulajdonságai olyanok, hogy csak régi időkből származhattak. Mert abban megmaradt olyan hatóság, mely, mint hajdan a király, államtanácsától körülvéve, hivatva volt az egész közügyre felügyelni ; élet-hosszigan hivatalban lévő férfiak testülete volt ez, kik per nélkül feddhettek és büntethettek, a hol a jó szokás megsértetett, a hol rosz életmódban megbotránkoztak, vagy a szent iránti tisztelet elhanyagoltatott ; ez olyan hatóság volt, mely a többi államhatóságok határozatait feltétlenül a többi által megsemmisíthette, és nehéz időkben egészen kezébe vehette a község vezetését.

Ezen intézményben olyas valami jutott a köztársaságba, ami a régi királyság családfői uralmához tartozott, és olyan feltétlen teljhatalom, mely az állam fentartására szolgált. Tehát ez nem Solon találmanya, és az sem lehetett újítás, hogy az areopag ezen működése a legfelső ítélőszékekkel köttetett össze. Mert az ujkor mindenütt sür-

gette a törvényhatóság és közigazgatás különválasztását, és nem lehet feltenni, hogy a kor ezen irányával szemben épen főbenjáró ügyekben újból összekötötte a tanácsot és a törvényszéket.

De az areopag egészen ujjaalakult azon szervezet által, melyet Solon neki adott, a midőn minden hivatalnoknak, a ki hibátlanul viselte a legfelső közigazgatási hivatalokat, igényt adott, hogy e törvényszék tagja lehessen. Így csak kipróbált férfiak jutottak az areopagba, kik a közbizalomra méltóknak mutatták magukat; az magában egyesített mindent, a mi csak kiváló belátással és ügyismerettel, hivatal- és élettapasztalással birt Áthénben. Ez nem volt többé Eupatrida testület, mivel a nem-nemes földbirtokosok is beléptek az areopagba, és minél inkább ez történt, annyival inkább kellett hátrálni az osztályérdeknek az állam érdeke elől, a mely a legérettebb tapasztalásu férfiakban élt, kik, függetlenül a nép hangulatától, arra voltak hivatva, hogy az ó-kor jó intézményeit erélyesen képviseljék, elhamarkodott ujitásokkal szembeszálljanak, és azon esetekben is, a melyek nem szolgáltatnak okot birói eljárásra, minden rossz szokást, minden közbotrányt, a közügy nyugalma és méltóságának minden veszélyeztetését felelősség nélküli rendőri hatalommal elnyomják. Az areopagban a város lelkiismerete volt megtestesítve, ez volt minden conservatív érdeknek képviselője¹²⁷).

A folyó kormányügyek számára egy második tanács állítottatott össze, a négyszáz tanácsa, egy szélesebb alapon nyugvó hatóság, a polgárság három felső osztályának képviselte, mely egyaránt mind a négy törzsből választatott és minden évben váltakozott, úgy, hogy minél több ember léphetett be egymás után. A vidék képviselte, a városi

nemzetségekkel szemben, már a naukrariákban megvolt (21 l.), és nagyon valószínű, hogy ezen intézményhez csatlakozott Solon, és a két testületet, mely Kylon idejében egymással összeütközésben volt, úgy rendezte egymás mellé, hogy üdvös ellensúlyt képeztek. A négyszáz tanácsa a polgárok gyűlésének volt választmánya, az uralkodó néphan-gulat képviselője; az készítette elő a tárgyalásokat a polgárság számára és annak nevében járt el, különösen régibb időben, míg a közgyűlés teendője még kisebb körre szorít-kozott és ritkán hivatott össze. De minél inkább megis-merte Solon a kornak általános folyását és a jön népnek mozgékony jellemét, annál szükségesebbnek látta, hogy mielőtt az állam hajója a tengerre szállna, még egy máso-dik horgony adassék vele, a melynek segítségével hullám és ár ellen, a szokás biztos alapján, fentarthassa magát. Ilyennek szolgált az areopag¹²⁸).

Mivel Solon arra törekedett, hogy mindenütt a meg-levőből származtassa az újat és minden hirtelen átmenetet kerüljön, azért bajos pontosan kimutatni változtatásait és biztosan megkülönböztetni a Solon-előttit a Soloni-tól.

Ez a törvénykezésre nézve is áll.

Most már igen régi intézménynek van kimutatva az, hogy el volt különítve a pernek hivatalos megkezdése a hivatalnokok által és a birói döntés, mely egy testületre volt bízva, legalább a fenyítő jog dolgában. Solon az atti-kai törvénykezés csiráit tovább fejlesztette, gondoskodván a peres ügyek célirányos felosztásáról és rendezvén a tör-vényszék menetét.

A felosztás akként történt, hogy az első archonnak a családi jogot illető ügyek jutottak, a másodiknak vallá-sosak és a főbenjáró bűnökkel összefüggők, a harmadiknak

azon ügyek, melyek nem-polgárookra vonatkoztak. A hatthesmotheta kiegészítőleg lépett be. Itt tehát igazságszolgáltatás és közigazgatás szorosan össze volt kötve egymással. De egy ügyben sem tudtak végleg dönteni; sőt inkább az ügyet azonnal döntés végett egy birói testülethez utasították, vagy ha maguk már döntöttek, minden ítéletről történhetett hivatkozás egy törvényszékre. Ezen törvényszék, a mely az ügy természete szerint, vagy mint első bíróság vagy mint második, mint feltörvényszék gyanánt szerepelt, a heliaca, volt a község képviselője; érettkorú polgárok voltak abban, kiket úgy kell képzelnünk, mint egy választmányt, mely az ítélet kimondására nézve eskü által köteleztetett le.

A hivatkozás az esküdtszékre mindig gyakrabban történt, és e miatt a hivatalnokok működése mindinkább a perek felkészítésére szorítkozott.

Csekélyebb ügyek számára volt egy megyei bíróság, oly testület, mely faluról falura járt, hogy a földmivelők ne kénytelenitessenek kisebb ügyek miatt a városba menni. Ezen intézmény bizonyosan régi időből származik, valamint a »diaeteták« intézménye is, a kikhez az archontok olyan ügyeket utasítottak, melyek egyezkedésre alkalmasoknak látszottak. Mert a diaeteták nem voltak bírók, hanem békebírók.

A vérjog drakoni maradt és ebben még sokáig maradtak fenn a régi időknek családszerű intézményei (25 l.); mert annak ismerete, a mi a vérbosszúhoz tartozott, a nemzetségek birtokában maradt. Ezt Solon nem tudta és nem is akarta tőlük elvitatni. De azt sem tűrhette, hogy az attikai polgárok élete és birtoka feletti biráskodás a nemességnek kiváltsága maradjon. Tehát azon különbséget,

mely már régóta fennállott szándékos gyilkosság között és olyan megölés között, mely nem volt szándékos vagy bizonyos körülmények által igazolva volt, felhasználta arra, hogy az illető törvényszékeket egészen egymástól elválassza. Az első helyen említett esetek, a melyek részrehajlatlan kezelése az állam közvetlen érdekében volt, az areopagnak adattak által döntés végett, mely, ha többnyire a nemzetségek tagjaiból állott is, még sem volt kizárólagosan azoknak fentartva. De a hol csak szertartás forgott fenn, melyet a főbenjáró bűn engesztelésére kellett véghezvinni, ott a régi epheta-székek teljes működése meghagyatott; abban élt tovább a nemesség mint kizárólagos testület és ebben találta rendje szellemének ártalmatlan kielégítését¹²⁹).

De Solon nemcsak azon hatalmakat rendezte, melyeknek a községet vezetni és a jogot megőrizni kellett, hanem az állam nagy átalakulását arra használta, hogy számos fontos jogrendeletet felelevenítsen, vagy újból teremtsen, melyek az egész államalkotmányával összefüggvén, úgy jussanak érvényre. A nép emelkedett hangulatát arra használta, hogy új elismerést szerezzen olyan erkölcsi elveknek, melyek igazságára nézve minden hellének csakis egyetérthettek és hogy ezeket velős mondások alakjában mint az attikai közélet alaptörvényeit felállítsa. Ez volt nagy művének harmadik része, és ez a jog és szokásra vonatkozott.

Itt is egybekötötte az újat a régivel. A fenyítőjogban egészen a régihez csatlakozott és Drakon törvényeit változatlanul vette fel törvénykönyvében. Gyilkosság esetében régi szokás szerint felszólítottak a rokonok, hogy rokonáguk fokozata szerint a törvényes üldözés kötelességét vállalják fel, és szándéktalan megölés esetén a száműzött

visszatérése, mint régen, attól függött, valjon kiengesztelődtek-e a meggyilkolt még életben lévő rokonai, vagy ha nem voltak, a nemzetség tagjai vagy a phratría megbékölt-e a gyilkossal. Itt teljesen érvényben maradt a nemzetségi és családi szokás. Különben mindenütt hátrált az állam eszméje előtt, mely által Solon polgártársait megszabadította szűkebbkörű összeköttetések kényszerétől. Hasonlóképen csakis ő általa lettek földjük és birtokuk korlátlan tulajdonosaivá, mert addig az áthénei polgár nem rendelkezhetett végrendeletében arról sem, a mit maga szerzett. Ingó és ingatlan javaknak a nemzetség birtokában kellett maradni, és a testület birtokába jutott, ha nem voltak rokonok. Solon foglalta törvénybe, hogy ezen esetben is meg van engedve szabadon végrendeletileg intézkedni, úgy hogy minden polgár minden külső kényszer nélkül választhatta örökösét és örökbe is fogadhatta. Ez által az egyes családok fennállása biztosított, a család felszabadult a nemzetség alól, a vagyonszerzésre való ösztön növekedett és a személyes hajlam teljes érvényre jutott.

Hasonlóképen az atya családi hatalma is megszorított, hogy itt is egy merev elv helyébe az erkölcs és állam magasabb szempontja lépjen. Az öregkor tiszteletét minden módon iparkodott Solon előmozdítani. De saját fiában is tisztelje az atya egy szabad község jövődöbeli polgárát; azért megvonta tőle azt a jogot, hogy fiát zálogba adhassa vagy végleg eladhassa. A törvény a kiskorú fiút is megóvjá önkényes kiörökités vagy kitagadástól; neveléséről is gondoskodott, mert kimondotta, hogy azon atyának, ki fiainak nevelését elhanyagolja, nincs igénye arra, hogy fiai által tartassék. Mert a hol azon szeretet hiányzik, a mely a gyermekek lelki és testi tehetségük hü

ápolásában mutatkozik, ott nincs igazi atya és nincsen atyai jog.

Solon szülővárosának emelkedő hatalmát a műveltség szabadságában és sokoldalúságában látta; azért a nevelést az állam igen fontos érdekének tartotta, a nélkül azonban, hogy szoros és nyomasztó felügyelete alá helyezte volna. A törvényhozásnak csak vezérelni és rendezni kell; egy összhangzatosan rendezett község kebelében szokják a fiatal ember magától hozzá, hogy a rosszat gyűlölje és teljes lelkéből örüljön a nemesnek és szépnek. A lombos és árnyékos vívőhelyeken, melyek a város előtt elterültek, lelki-testi épségre fejlődnek és az államba nőjön bele, a mely nem kíván spártai módra betanított, hanem szabadon és teljesen kifejlődött embereket.

Solon hitte, hogy a jónak van hatalma az emberekben és azt akarta, hogy a polgári erény szabad erkölcsiségen alapuljon. De azért nem lazította meg az állam kötelékét, hanem iparkodott a polgárokat minden érdekeikkel együtt ahhoz csatolni. Minden egyesnek volt tehát joga és kötelessége, mint vádló fellépni, a hol az állam javát és a köz-erkölcsiséget veszélyeztetve látta; minden polgár megkezdhetette a közbátorságot háborító személyek ellen a törvényes keresetet, ha azt látta, hogy a nyilvános rend fenntartására rendelt hivatalnokok hanyagok, és pártharczok kitörésekor azon elvet állította fel Solon, hogy minden polgár súlyos pénz és becsületbeli büntetés terhe alatt kötelességének ismerje, haladék nélkül és határozottan állást elfoglalni, hogy senki gyáva kényelemből közönyös ne maradjon és a dolgok folyását bevárja, hogy azután a győző párthoz csatlakozhassék¹³⁰).

Solon olyan törvényes rendeletektől sem riadt visz-

szá, melyek a közjó kedvéért az egyesek szabadságát megszorították; mert belátta, hogy szükséges oly törvényes rendtartás, mely szoktatás által jótékony és erkölcsjavító befolyással bírjon.

Itt különösen attól függött minden, hogy azon hatás meggátoltassék, mely a származás közössége és a kereskedelmi forgalom által előmozdítva, az ázsiai jónoktól eredt. Azért megtiltotta az attikai polgároknak oly üzlet folytatását, mely szabad emberekhez méltatlannak látszik, mint p. o. a kenőcs készítése és árulása. A fényűzés a diszruhákban megszorítottatott, lakodalmak számára és halálózások esetére rendszabályok állittattak fel, melyek a nélkül, hogy kényszert gyakoroltak volna, a polgárokat mindenütt a helyes mértékre emlékeztették. Nevezetesen megtiltották a költséges siremlékek felállítását, a szenvedélyes halotti panaszt, a mint Kisázsziában szokták, a mely onnan a hőskori Görögországban terjeszkedett. Ekképen a törvény rendtartása alatt kifejlődött az attikainak jellege az ázsiai Jóniával szemben, és a határ a barbár és hellén között, mely a jónok korlátlan életében nagyon könnyen elmosódott, határozott vonalokban állapítottatott meg¹³¹).

A nagyszerű törvényhozás az iparéletet is foglalta magába. Valamennyi foglalkozás között különösen a földművelés lett előmozdítva és újból megerősített mint egy egészséges polgárság egyedüli alapja. A földművelők osztálya, mely a jónoknál könnyen abban a veszélyben forgott, hogy tiszteletét elveszítse, Solon által mentetett meg és nagy sikerrel állittatott helyre; mert a földbirtok bölcs törvények által rendszeresített egyformasága sokáig állott fenn Attikában. Ez által arra törekedett Solon, hogy ama

kort indító kereskedelmi szellem rosz befolyását az állami életre megbénítsa és az arravaló hajlandóságot megelőzze.

Különben semmitsem mulasztott el, a mi itt is a jólét teljes fejlődését előmozdithatta és a forgalmat minden módon könnyithette. E célból a mérték-, súly- és pénzviszony alapjában rendeztetett. A 60 minából álló talentum maradt a nagy egység, a drachme volt a kicsiny. Mint ezüstpénz jött a négydrachmásdarab érvénybe. A nyilvános pénzverde a hős »stephanophoros« (valószínűleg Theseus) szentélyében állíttatott fel; innen származtak az uj attikai lábnak első ezüstpénzei; már aranyat is vertek azon időben. Miután a pénz sulya megváltozott (46 l.), a régi talentum mint kereskedelmi mérték maradt használatban, úgy hogy a kereskedelmi mina nem nyomott száz, hanem 138 uj pénzdrachmát. Az ország jó pénze minden állam különös becsületére vált, mert megbízható és becsületes közügyről tett bizonyosságot. Azért tette törvénnyé Solon az áthéneieknek, hogy a fém tisztaságára és az érték pontosságára különösen ügyeljenek. Pénzhamisításra halálos büntetést szabott. Intézkedésének következménye az volt, hogy az attikai drachmepénzt mindenütt bizalommal fogadták el, és az lényegesen mozdította elő az attikai kereskedelem felvirágzását¹³²).

Végtére pedig, hogy az áthéneiek életében mindenfelé uj és állandó rend megállapíttassék, az attikai év is rendeztetett. Megmaradtak a hellének régi szokásánál, hogy az egyes hónapokat a hold szarvának feltünésekor kezdjék, de egyuttal a csillagászat eredményét is iparkodtak felhasználni, hogy a holdéveket a napévekkal kiegyenlítsék, nehogy a hónapok azon évszaktól eltávozzanak, a

melyhez az istenek ünnepélyei és az emberi foglalkozások szerint tartoznak.

E czélból már régen behozták az ugynevezett teljes és hiányos hónapok váltakozását, és már régen megkísérelték a folyton felmerülő ellenmondásokat kiegyenlíteni.

A legfontosabb idevágó ciklus volt a nyolczéves (40 l.); ez nevezetesen azon ünnepi rend alapját képezte, mely Apollosz szolgálatával állt összeköttetésben. Miután az attikai állam Delphivel oly sokféle és közeli viszonyba lépett, miután az apolloi vallás általános attikaivá és az egész lakosságnak összekötő kapcsa lett, a delphii vagy pythiai időszámítás lett az attikai naptár alapjává, mely a soloni törvényhozással együtt hozatott be, és egyuttal az attikai történet döntő időpontját, a dolgok uj rendjének kezdetét jelölte meg. Áthén tiszta levegője és a légkört határoló hegyvonalai által igen alkalmas volt az ég megfigyelésére és így lett csillagászati tanulmányok székhelyévé, mely az év helyes felosztásának kérdését fáradságtalan buzgósággal feloldani törekedett. Ez által megszabadult a naptár ismerete a papi befolyás alól, és az évek rendje mindenki tudtára adatott nyilvános feljegyzések által¹³³).

Mint hajdan Theseus a rábeszélés istennője segítségével hozta létre Attika politikai egyesítését, — mint mondják — ugy az állam ujából való felépítése is a meggyőző beszéd enyhe hatalmán alapul. Solon igen alkalmas volt ily hatalom gyakorlására közvetítő személyisége, költői tehetsége és a legtisztább hazaszeretet feddhetetlen tekintélye által. Éveken keresztül készítette elő polgártársait a társadalom különböző köreiből, sokszoros megbeszélésben megismerte, hogy mennyi érhető el, és miután

igen sok keserű órát ért bizalmával való gyalázatos visszaélés, előítélet és hiu önzés által, végre úgy gondolta, hogy annyira van, hogy élete művét kiviheti.

Ez utolsó lépésre szükséges volt, hogy a régi polgárság részéről különös állami hivatalban részesíttessék. Mert minden áron azt akarta, hogy az állam új rendje sohasem legyen azon szemrehányásnak kitéve, hogy az alkotmány megsértése által jött létre és hogy akármelyik részében is a teljes jogosultság hiányzik. Azért (ol. 46, 3) az Eupatridák azon törzsei által, melyek még azon évben az állami hatalommal birtak, első archonnak és egyuttal béke- és törvényalkotónak választatott meg. Ez állásában a neki átengedett meghatalmazás alapján az új törvényeket mind feljegyeztette, miután átnézetileg rendeztettek, és a várban felállíttatta a városörző istenség oltalma alatt, hogy mindenki megismerhesse. Fehér fatáblákra voltak írva, és három vagy négy oldalú hasábokban összefoglalva oly formán, hogy egy tengely körül lehetett forgatni. Így minden nehézség nélkül a melyik oldal tetszett, azt lehetett az ember szeme elébe fordítani.

Azt mondja a hagyomány, hogy ezen táblák egyik csoportja a polgári jogot foglalja magában, a másik a szent- és vele összefüggő közjogot. Ha Solon külsőleg is így különböztette meg ezeket, ez által a legrégebbi hagyományon alapuló és a delphii isten által helybenhagyott vallásos szabályokat, mint az állam változhatatlan alapjait akarta feltüntetni, míg az életből fejlődő magánjognak szükségképen azzal együtt kell fejlődnie. Ezt senkisé ismerte meg tisztábban Solonnál, a ki e tekintetben is a lykurgusi törvényhozás mozdíthatlan merevségével a leghatározottabb ellentétet képez.

Ő a válság korának kellő közepében állott, a görög művelődés fejlődésének legfontosabb fordulópontjai egyikén, a hol egyrészt a szokásos hagyományhoz kitartó erővel ragaszkodtak, és másrészt csupán csak új nézetek törtek maguknak utat, a hol a költészet és a próza különválni kezdett, a hol az élő szó mellett az írott betű is volt alapja a nyilvános életnek, és gondolkodni kezdtek a nyilvános élet feladatairól. Solon maga két művelődési korszaknak volt az embere, de nem ingadozott tétovázva és gondatlanul köztök, hanem mindkettő fölé emelkedett és jogosultságukat tisztán áttekintette. Azért látszik annyira ódon-szerűnek erkölcsi rendszabályaiban és a papi engesztelő szertartásokat azért becsülte annyira, politikai újításaiban azért volt annyira uttörő. Kedélye egészen az őskor hagyományaiiban él, ő csupa buzgóság, hogy a kor feladataira nézve maga és mások tisztába jöjjenek, a mint korszerű költeményei mutatják. Ezen kettős állásához képest törvényeinek felosztásában azon két főfeltételre utalt, mely minden virágzó államéletben szükséges: hogy vallásban és erkölcsben a nyilvános élet erős alapjainál meg kell maradni, és másrészt minden társadalmi és jogi viszonyban folytonosan előrehaladni¹³⁴).

Solonnak egész műve oly rendszabályok által volt megkezdve, melyek az osztályok ártalmas viszálykodása megszüntetését célozták és a belső egyetértést és barátságot állandósítani akarták; a törvényhozás vége a kezdetnek megfelelően, egy általános béke kihirdetése volt, mely az engesztelés nagy művét mintegy megpecsételte. A pártok küzdelmei között kimondott becsületbeli büntetések megsemmisítették, a kik külföldre számkivették, hazatérésre felszólítottak; a régit el kell felejtetni, és a régi gyűlölség

maradjon az új idő küszöbén túl. Kétségkívül akkor engedtetett meg az Alkmaeonidáknak a hazatérés, kiknek nagytehetségü nemzetségét nem látta a nagy törvényalkotó szívesen, hogy az államból ki van rekesztve. Nagyon kedvező eset volt akkor mindjárt, hogy e család egy tagjának azonnal volt alkalma hazájának kitünő szolgálatot tenni. Egy Alkmaeon volt az attikai vezér a kirrhai táborban és igen sokat tett, hogy a szent háborút Áthén dicsőségére végezze.

A negyedik évben, miután Solon Áthénben kivivta a nehéz győzelmet és az állam belső jólétét alapította, sikerült a külső győzelem a krisai sikon is. Áthén első fellépésénél a nemzeti történelem színpadján nagy dicsőséget aratott és e dicsőségnek különösen arra kellett szolgálni, hogy a közös hazafias örömmérzet által egy egészszé forrjanak össze az áthéneiek, kiket a vallás és a polgárjog újra egyesített¹³⁵).

Solon műve a művészetté fejlődött törvényhozás leg-tökéletesebb eredménye. Ezt ennél fogva mint minden érett gondolkozás után készített műremeket, legelőször a benne lévő eszmék szerint kell szemügyre venni. Hanem ez nem volt szemléletre és lélekemelő élvezetre rendelt műremek, nem is az emberi bölcseségnek magán alapuló rendszere, hanem egy életrevaló mű, oly mű, melynek az volt a rendeltetése, hogy egy forrongó kor zivatarai között egy pártokra szakadt társadalomban valósíttassék, és hogy a valósítás által e társadalom tagjait nevelje, nemesítsé és boldogítsa. Egy ilyen művet csak az állam történetéből lehet méltatni, mint a hajót, mely a sik tengeren kiállja a próbát.

Azonban nem volna helyes a soloni törvényhozás életrealóságát és czélszerűségét a következő idő szerint megítélni. Mert ha a nagy államférfiúnak szándéka lett volna gyorsan ható eszközök által lecsillapítani a pártok forrongását, akkor azoknak tanácsát kellett volna megfogadni, kik azt várták tőle, hogy zsarnoki erőszak, idegen zsoldosok, számkivetés és hadjogi rendszabályok által rendezze az államot. De Solon jobban látta be mint barátai, hogy az ilyen eszközök által elért minden eredmény csak nagyon csekély állandóságot ígér. Az idők története eléggé mutatja, hogy a mi erőszakon alapul, azt az erőszak meg is dönti.

A ki, úgy mint Solon, az emberi erőket nem akarta megkötni, hanem feloldani és úgy nevelni az állampolgárt, hogy nem úgy mint a lykurgusi polgár csak saját államának bizonyos helyére alkalmassá tétessék, hanem minden emberi erőt magában kiképezzen, és önhatározta engedelmességben hódoljon azon igazságosságnak, mely az államot összetartja, annak meg kellett magának vallani, hogy gyors eredményt nem várhat, mely fáradozásainak megfelelően. De azt remélhette Solon, hogy minél inkább elsajátítják művét az áthéneiek, annál inkább fogja az egész nép ama műben saját jobb önjét, nemesebb öntudatának kifejezését megismerni, és csendesebb időben mindig ahhoz fog visszatérni. E reményben nem csalatkozott, sőt inkább az várakozásán felül teljesedett be. Mert minden ingadozás között az ő műve maradt a szilárd jogi alap, melyre az állam támaszkodik; az áthéneiek jó lelkiismerete mindig szende erőszakkal vezette vissza az ingadozó népet a jóhoz.

Solon megismerte, hogy az akkori idő nem alkalmas arra, hogy a nép beleélje magát törvényeibe. Mindent meg-

tett, a mit megtehetett. Miután törvényei alkotmányos uton elfogadtattak, az attikai államjogban régtől fogva fontos tizévi határidő arra használtatott, hogy a törvényeknek először ugyan korlátolt, hanem mint Solon gondolta, annál biztosabb elismerés szereztessék. Addig nem kell semmitsem változtatni, addig mindenki tartózkodjék ítéletével és ne hozhasson senki változtatásra vonatkozó indítványt a nép és tanács elébe. E tizévi határidő Solonra nézve igen kellemetlen lett volna, ha Áthénben maradt volna. Azért nagyon hihető, a mit beszélnek, hogy külföldre ment és távolról követte a hazai állapotok fejlődését. Hivatalos éve leforgása után, mely alatt Áthén uralkodója volt, nem mutathatta ki jobban önzetlen célját.

Egyiptomba és Ázsiába tett útazásaihoz különféle elbeszélés fűződik, melyek többnyire onnan erednek, hogy a görögök Solonban látták először egy teljes, tökéletes hellénnek mintaképét, és őbenne jutottak nemzeti művelődésük céljának öntudatára. Hogy ezen öntudat teljesen tiszta legyen, a mint a görög szellem kívánta, a külföld híres emberei állittattak a hellén férfiúval szembe, különösen Kroesus, a lydok királya, ki minden kincseivel és udvarának minden fényével nem tudta az egyszerű polgárt arra bírni, hogy szerencsáját csodálja, elismerje; és végre dicsősége romjain el kellett Kroesusnak ismerni, hogy az áthénei bölcsnek van igaza, a ki azt állította, hogy az emberek igazi bölcsesége csak egy, tudniillik a tiszta élet és az istenek előtt tiszta lelkiismeret.

Már régi időkben kétségbevonták a Kroesus és Solon közti találkozást, és ha Plutarch ez ellen azt hozza fel, hogy ezen elbeszélés nagyon is megfelel azon férfiak jellemének, akkor nem veszi észre, hogy éppen ezen belső igaz-

ság, mely ezen elbeszélést oly kedvessé teszi előttünk, az esemény történeti valóságát leginkább teszi gyanussá; és azért hiábavaló munka, ha korábbi és későbbi utazások megkülönböztetése által akarják azon chronologiai nehézséget elhárítani, mely abból ered, hogy Kroesus csak 23 évvel Solon utazásainak bevégezte (593—83) után jutott uralomra. Amasis királylyal is (570 körül) hozzák Solont személyes érintkezésbe, hasonlóképen Egyiptom papjaival, a saisi Sonchissal és a heliopolisi Psenophissal, a kik mint mondják, hirt adtak neki a görög törzsek ősrégi érintkezéséről a Nilus országával. Mindenesetre ezen hagyományokban azon helyes gondolat tükröződik vissza, hogy akkor a földközi tenger partjai között különös érintkezés létezett, valamint az is, hogy messzire terjedt el Solon hire és hogy maga élénk részvételt viseltetett a külföld bölcsesége és történelme iránt. Külföldi összeköttetései között legbiztosabb az, hogy Kypruson tartózkodott, hol Philokyprus király vendége és jóltevője volt¹³⁶).

Mig Solon hire a görög tenger minden partján terjeszkedett, azalatt saját hazájában a legsúlyosabb tapasztalások várták. Meg kellett neki győződnie arról, hogy béke-műve csak fegyverszünet volt, hogy munkája nem sokkal jobban hatott, mint az olaj, melyet a halász kiönt, hogy a habokat lecsillapítsa; egy pillanatra sima és átlátszó, de csakhamar újból kezdődik a zavargás és a habok újból egymásra csapkodnak.

Attikában nem voltak oly egyszerűek az ellentétek, mint a dór államokban, a hol idegen és hazai állott egymással szemben. Azért is annál tovább tartott a tétovázó

ingadozás: itt több volt a párt mint máshol, és a pártok kevésbé voltak rendezve. Váltakozott erejük, befolyásuk és irányuk; a vezérek tehetsége és személyisége döntött.

Nevezetes az, hogy a kiváló pártvezérek mind a nemzetségekhez tartoztak. Annyira volt még hozzá szoktatva a nép, hogy a nemesség emberei képviseljék és neveljék: de másrészt annyira szakadozott magában a nemesség, hogy arra gondolni sem lehetett, hogy közakarattal cselekedjék, és annál kevésbé arra, hogy a régi Eupatrida államot helyreállítsák. A nemzetségek között természetesen a leggazdagabbak voltak azok, melyekben tehetség és nagyra-vágyás volt arra, hogy pártokat alakítsanak. Ezek azon családok voltak, melyek lótenyésztés és győzelmszerző négyes fogatok által kiváló állást szereztek maguknak (I. 308 l.), és e miatt az uralomra is vágyódtak, mely vágy akkor mintegy a légkör ragályos volta által mindenütt felburjánzott, a hol a pártütés szelleme feltúrta a talajt. E családok tagjai az ország nagyjai voltak; oly férfiak, kikben nagyon is erős volt az önérzet, hogysem egyezkedő, polgári igazságnak alá tudták volna magukat vetni, és a lázadásnak ezen hajlama még inkább nagyobbított külföldi fejedelmekkel való összeköttetések által. Így lázadt fel Kylon pártjával; így állottak a nép között az Alkmaeonidák, az attikai Kypselidák, a kikhez Hippoklides tartozott (I. 320 l.); így Lykurgus és Pisistratus háza. A lakhely és a származás is megtették a magokét az ellentétek növesztésére.

Lykurgus a bennszülött falusi nemesség egy családjához tartozott, a mely a legrégibb időktől fogva a főiskóságban telepedett le és arra érezte magát hivatottnak, hogy a nagy földbirtokosok érdekeit képviselje. A naukra-

riák intézménye által még erősebb lett az összefüggés a vagyonos nemzetségek és a körüllakó népség között (21 l.). A későbbben bevándorló nemzetségek inkább az attikai föld szélén kaptak lakhelyet, a hol a földbirtok nem annyira képezte a jólét alapját; ilyenek p. o. a Pisi-stratidák a Diakria hegységén; ezek tehát már akkor arra voltak utalva, hogy a nép változó osztályaihoz csatlakozzanak.

Most már az előkelő házak minden módon követőket akartak szerezni; mindinkább megtanulták a szegényebb embereket magukhoz vonni; mert jogvédelemben részesítették, szóval és tettel segítették, ügyeiket a városban ellátták, és kölcsön, ajándék és mindenki előtt nyitott háztartás által a nép barátjainak mutatták magukat. Ily törekvésekben a különböző családok vetélkedtek egymással, egymást mindinkább pártalakításra kényszerítették; mindegyik család kitüzte zászlaját; minden iránynak, mely a népben felébredt, képviselője akadt, csak az egyetértés művének nem volt, és Solon, ki a polgárok egyetértésére alapította befolyását, tehetetlenül állott a küzdő pártok között, és saját szemével nézte, hogy dől romba életének műve; látta, hogy hazájának sorsa újra véres harczoktól függ, és hogy az állam hajóként a kikötő bejárásától a zugó tengerbe visszavettetik.

Ezen viszonyok között az volt a legnagyobb szerencse, hogy a tartomány Áthén körül és Áthénben való régi letelepedés által oly erősen volt egyesítve, hogy a feloszlástól nem kellett tartani. Attikát Áthén nélkül nem lehet képzelni. Mert különben azon különféle családok alatt, melyeknek a tyrannis felállítására volt tehetségök, különböző uralmak képződtek volna, ugy mint Argolisban tör-

tént. Most csakis attól függött minden, hogy melyik pártvezér tudja legügyesebben és legkiméletlenebbül felhasználni állását; majd az lesz Áthén és Attikának ura.

A küzdő pártok között mindig annak van nagy előnye, mely legtöbbre tör és a lakosság azon részére támaszkodik, melyben legnagyobb az elégületlenség. Ilyenek voltak a szegény emberek, a pásztorok, szénégetők és vinczellérek a hegységen. Azt hitték, hogy Solon őket reményökben megcsalta; ők kézzelfogható előnyökre, földosztásra, a földbirtok kiegyenlítésére számítottak. Itt lehetett legkönnyebben fölizgatni a szenvedélyeket; itt csupán csak olyan emberek voltak, kiknek kevés vesztenivalójuk volt, de nyerni mindent nyerhettek; itt talált az izgató beszéd a legjobb talajra. A beszéd pedig nem volt seholsem nagyobb hatalom, mint Áthénben a kíváncsi és ingerlékeny nép között. Azért foglalkozott a művelt Eupatrida már régóta különösen az ékesszólással, és ugyanazon hatalom, melyet Solon hazájának üdvére fordított, most a pártvezérek önző czéljának is kénytelen volt szolgálni.

Homér dicsőíti a gerenusi Nestort és mézédés beszédjét, mely ajkáról folyik, Achilles és Agamemnon hőstetteivel egy sorba állítja. Nestor házából származtatta magát a Pisistratidák családja, és hogy ezen ősi dicsőséget bebizonyítsák, a szónoki tehetséget mutathatták fel nemzetségek öröksége gyanánt. Ez előkelő család volt, messze-terjedő összeköttetésekkel, melynek hazája Philaïdaeban Brauron mellett volt; nagy földbirtoka volt és a hegységen Marathon mellett legelésztek lovai, melyekkel az Alpheus partján koszorukat nyert.

Hippokrates volt a család feje, a kiról azt beszélük, hogy Olympiában az Iamidák oltáránál kérdést intézett az

istenhez utódai iránt és hogy nagy fia lett neki ígérve. Ezen fia 600 körül Kr. e. született, a Neleidák családjában szokásos Pisistratus nevet nyert, és már korán igazolta atyjának várakozását fényes tehetsége által.

A Megara elleni harczokban alkalma volt neki magát Nisaea bevétele által kitüntetni. Ő Solonnal, anyai részről való rokonával egyetértett, a mikor a hazának dicőségét merész tettek által kellett növelni. De mihelyt arról volt szó, hogy az ország nagyjai önmegtagadó hazaszeretet által mozdítsák elő a béke művét, akkor Pisistratus a maga útján járt; a szerencse által nagyon el volt kényeztetve és nagyravágyó terveiben nevedett annyira, hogy arra nem határozhatta volna magát, hogy polgár legyen a többi polgár között.

Kettős erővel arra törekedett, hogy a Parnes és Brilessus népe között hű pártot alakítson magának. Pénzt osztogatott, házait megnyitotta, kertjei örök nélkül voltak; nem fáradt el abban, hogy a nagy tömegnek előhozza nyomorult helyzetét, csalódott reményeit és fényes jövővel kápráztatta szemöket. Minden nemesi büszkesége kedveséggé és nyájassággá változott, és az elnyomottak legönzetlenebb barátjának látszott; személye és beszéde varázsának nem tudott a sokaság ellentállni; ő benne mutatkozik legelőször az attikai demagognak képe.

Elleneivel szemben minden ő mellette volt. Mert a pedieek pártja, melynek Lykurgus, Aristolaides fia, volt a vezére, ugyancsak magában tömörült párt volt, és tudta is, hogy mit akar. Hanem inkább hátrafelé mint előre akart menni; azok tartoztak hozzá, kik azt hitték, hogy Solon már tulment a határon; nem volt e pártnak célja, mely közös törekvésre lelkesítette volna. Azon nemzetségek, me-

lyek a gazdag földbirtokosokat képviselték, csak osztályuk közös érdekénél fogva függöttek össze, erős vezettetésre nem voltak hajlandók, és a kisebb gazdáknak nem lehetett nagy kedvök, hogy olyan ügyért, mely tőlük idegen volt, vagyonukat és vérüket kockáztassák.

Az Alkmaeonidák, a régi királyi család mellekága, a legkülönösebb állást foglalták el, mint a kik az állam első helyére a legnagyobb szenvedélyvel törekedtek. Mert a régi falusi nemességgel nem foghattak össze; az őket elárulta és azóta oly visszavonás állt be köztök, mely soha sem egyenlítettett ki. Azért tehát a cselekvés pártjára voltak utalva; de ez nem akart tudni azon emberekről, kiknek kezeihez a Kyloniek vére ragadt, mert ezek közül igen sokat vett fel magában. Az pedig lehetetlen volt az Alkmaeonidákra nézve, hogy alárendelt helyzetben maradjanak és azért segítettek magukon külföldi összeköttetések és rendkívül sok pénz által.

Mindkét tekintetben rendkívüli szerencséje volt a családnak. Már első számkivetését arra használta, hogy Delphiben befolyást és tekintélyt szerezzen magának. Alkmaeon fővezér volt a szent háboruban (I. 315 l.), Sikyonnal szövetségbe lépett, Klisthenes rokona lett és ez által szükségképpen oly politikába sodortatott, mely a nemesség iránt ellenséges volt és ujitásra törekedett. Körülbelül 574 óta volt Klisthenesnek és Alkmaeonnak közös örököse és arról kellett gondoskodni. Nagyratörő tervük mindig tovább terjeszkedett; Alkmaeon a Delphiben tartózkodó lydiai követeknek némely szolgálatot tudott tenni, meghivatott Sardesbe és a királyi kincstárból mint a görögök leggazdagabbika tért vissza. Ha Herodot úgy írja le őt, a mint ruháját és saruját arannyal tömte ki, haját arannyal hin-

tette be, arczát arannyal bélelte ki, akkor ez a nép élczének találmanya, mely az akkori világban szokásban volt ¹³⁷).

Most emelkedik a ház fénye. Most megvan a tehetség, mely által elérte a kényurak házait az élet pazarló fényében és kiváltképen a lötenyésztésben. Most Megakles is, Alkmaeon fia, Klisthenes veje nyíltan lép fel mint pártfő Attikában és miután a demokratiai párt Pisistratus kezében van, középpártot alkot magának a paraliokból (23 l.), kiknek kerületében valószínűleg sok birtoka volt. Pénzbeli tehetség által mindkét vetélytársukat fölülmutták az Alkmaeonidák, de hiányzott a bennök való bizodalom. Bizonyos merevség és udvarszerű volt meg bennök, a mi meggátolta, hogy a nép emberei lehessenek. Azonkiyül nem voltak a paraliok arra alkalmasok, hogy tömörült pártot képezzenek, miután egymáshoz meglehetősen távolságban laktak; üzletökben pedig egészbenvéve nagyon békésen éltek, úgy hogy a közállapot változtatásáért nem igen sokat akartak kockáztatni. Ezen viszonyok között Pisistratus fölülmutta vetélytársait, a pártvezérek közt az ő személyében volt legtöbb tehetség és kiméletlenül a legvégsőre volt elszánva, pártja legjobban fegyelmezve, az a nyers, izmos hegyinép.

Igy lett Pisistratus a leghatalmasabb pártfő, és Áthénben a leggyűlöltebb ember. A mint látta, hogy minden elő van készítve, elkezdte azt a játékot, mely már előtte is sok uralomratőrekvőt czéljához vezetett.

Megsebezve, véres fogattal, úgy hajtatott egyszer a népes piacra, és a körülötte tolakodó sokaságnak elmondotta, hogy csak alig tudott ellenségei töreiből megmenekülni, a kik addig nem nyugodnak, míg őt tönkre nem

teszik és a nép üdvét czélzó minden terveit meg nem semmisitik. A mint a sokaság az által a mit látott és hallott, fel van tüzelve, az ő emberei közül Ariston lép fel, hogy felhasználja a kedvező pillanatot és azt indítványozza az összegyűlt nép előtt, hogy Pisistratusnak, a nép ügye vértanujának adjanak testőrséget és ez által biztosítsák személyét az ellenpárt leselkedése ellen.

Ezzel megvált téve a döntő lépés. A kinek volt belátása, az nem tudott csalódni; de az egyik rész vak volt, a másik része nem akart látni; az igazi hazafiak száma csekély és tehetetlen volt. Solon maga legjobban volt sujtva. Ő a nép között járt, és törekedett a megvakultak szemét kinyitni, az elkábultakat visszavezetni, a gyávákat biztatni, intette, fenyegette őket:

Mindenitek ravasz és ügyes, úgy hogy a róka se tesz ki

Rajtatok; ám együtt nincsen elég eszetek.

Mert ti csak a szép szót lesitek, de hogy a ravaszajkú

Mit tesz, már azzal mit se törődik e nép.

Azalatt Pisistratus biztos lépéssel haladt előre a tyrannishoz vezető uton. Testőrsége száma növekedett 50-ből 300, 400-ra; végre a zsoldosok tetszése szerinti száma állt rendelkezésére, és ezek oly állást szereztek neki, mely a köztársasági alkotmány alapfeltételét, a törvény előtti egyenlőséget megszüntette. Ennek legközelebbi következménye az volt, hogy az ország többi nagyjai is készültek és erősödtek, hogy vagy maguknak szerezzék az uralmat, vagy legalább önálló állást vivjanak ki¹³⁸).

Miltiades Kypselus fia Attikában nagy ur volt és a Pisistratidák daczos ellenfele. Elkeseredve a dolgok folyása miatt, mely őt a dicsőség pályájától leszorította, úgy

ült egy nap háza előtt és az udvar kapuján keresztül kinéz az utcára. Akkor egy csapat idegen, thrakiai ruházatu ember jár arra, félénken és kíváncsian a házakfelé tekintgetve; meglátszik rajtuk, hogy barátságos üdvözlét, nyitott ajtót várnak. Miltiades behivatja és házának szokása szerint hajlékkal és vendégi fogadtatással kínálja meg az idegeneket. A vendégszeretet sohasem lelte hamarabban jutalmát. Mert alig hogy átlépték a küszöböt, már üdvözlilik Miltiadest mint urokat és thrakiai szokás szerint mint királyuknak hódolnak neki.

Ezek a dolonkok követői voltak, ki a thrakiai földnyelven, a Hellespontus partján laktak. Éjszaki törzsek által szorongattatván, egy főnök szükségességét érezték, ki körül összegyűlhetnének. Ennek oly férfiúnak kellett lenni, a ki mint a hőskor királyai, magasabb műveltség által megtudja alapítani tekintélyét és azért kértek a Pythiától görög férfiut, kire sorsukat bizhatnák. Arra utaltattak, hogy a szent uton menjenek Áthén felé, és azt a ki legelőször hívja be őket, kínálják meg törzsük nevében a fejedelmi méltósággal.

Igy tehát a delphii papság közvetítése által, mely Áthén nagy szolgálataiért háláját bemutatta, ama rendkívüli felszólítás jutott a Kypselus törzséből való áthéneinek, azon férfiúnak, a ki a soloni köztársaságban már régóta nem jól érezte magát, és most épenséggel nem állhatta ki tovább, mikor egy vele egyrangu előtt meg kellett volna hajolni. Pisistratus csak örülhetett, mikor a legveszélyesebb ellenfeleinek egyike eltávozott; és Solonról is mondják, hogy Miltiades vállalatát előmozdította, bizonyosan mert az attikai tengeri hatalom fejlődését vette tekintetbe, melyre nézve megbecsülhetetlen fontosságú előny

volt, ha a dardanellák mellett foglal erős állást, nehogy Megarâé maradjon az ottani hatalom (I. 342 l.). Ez által a régi szomszédharczot mintegy a gyarmatokban folytatták. Bizonyosan más áthéneiek is vele mentek, kik a Kypselidák pártjához tartoztak, vagy most csatlakoztak hozzá. Valószínűleg delphii befolyás alatt olyannak tekintették és rendezték az egész ügyet, mint a mely az államtól ered és az által rendeztetik, ha Miltiades elejétől fogva épen nem gondolt is arra, hogy idegen tekintély által korlátoztassa magát, hanem csak magának és nemzetségének keresett új és tágabb színhelyet¹³⁹).

Solon nyilvános működésének utolsó nyoma az, hogy résztvett ezen ügyben. Mig Pisistratus többi ellenfeleitől vagy erőszak vagy ravaszság által törekedett szabadulni, addig Solont nem bántotta; megtisztelte őt, a mennyire megtehetette és meg volt elégedve azzal, hogy nagyravágásának nem állt útjában; mert minél inkább növekedett az elkeseredés és az erőszak uralkodott, annál inkább elhangzott a mértékletesség hangja. Mivel Solon folytonosan ugyanazon intéseket ismételte és mindig eredménytelenül, azért azt a nemeslelkű embert a gúny fegyverével támadták meg. Vállat vontak a szerencsétlen prófétára, a jólelkű és megöregedett idealistára. Végre visszavonult háza magányába és fiatalabb s idősebb barátjainak körébe, kik megértették fájdalma és bölcsesége öröksége iránt fogékony lélekkel birtak. A mag, mely szivökbe esett, nem maradt meddő. Voltak áthéneiek, kik a folyton növekedő zavarok daczára is azon hithez ragaszkodtak, hogy Solon előrelátó eszméi valósulni fognak. Ezen körhöz Mnesiphilus tartozott, a ki azután Themistoklest nevelte fel a soloni politika eszméiben.

Solon hozzászokott ahhoz, hogy boldogsága a külső viszonyoktól független legyen; nem irigyelhette ellenfeleitől győzelmöket, de a nép hálátlansága sem tudta őt lelke vidorságától megfosztani, mely hü maradt hozzá és költeményeiben tisztán és átlátszóan tükröződik vissza:

A gonoszok gyakran nagy gazdaságnak örülnek,
Mig nyomorog a derék; ám ki cserélne azért
Mégis erényt, mely örökbecsű, hervatag érczezel,
Mely ha ma nálad peng, holnapután tova fut.

A ki a tiszta lelkiismeret bátorságában így gondolkodott és költött, az irigység és félelem nélkül maradhatott Pisistratus városában. Midőn a zsarnok a népet lefegyvertette és a várat elfoglalta, Solon kitette fegyvereit háza ajtaja elé az utcára; onnan vigyék el a zsarnok poroszói; ő háboruban és békében úgy szolgálta hazáját, a mint erejétől kitellett.

Mig Solon, a nélkül, hogy méltósága és függetlensége legkisebb csorbát is szenvedett volna, élete végeig (körülb. 55, 2; 559) Áthénben maradt, addig a pártvezérek és Pisistratus nyílt ellenfelei kénytelenek voltak onnan eltávozni, hogy alkalmasabb helyen alkalmasabb időt várjanak be. Így mentek az Alkmaeonidák másodszor számkivetésbe; Lykurgus is visszavonult. Pártjuk le volt győzve és azon időszakban nem mutatkozott ellentállás, a midőn a kényur zsoldosai a megrémült város utcáin átvonultak¹⁴⁰).

Mégis lehetetlen volt a kényurnak az első győzelem által a dolgok új rendjét állandósítani; ez csak új polgári háborúknak volt kezdete. Mert a dolgok állása olyan volt Attikában, hogy az uralkodó párttal szemben két másik

párt állott és fenyegette amazt egyesült ereje által. Különösen a paraliok középpártja olyan volt, hogy a viszonyokhoz képest majd az egyik, majd a másik párthoz csatlakozott, a mi az Alkmaeonidák ingadozó állásához nagyon illett. Megakles Lykurgussal iparkodott kiegyezni; egyesült erejük megfeszítése által sikerült Pisistratust kiszorítani, még mielőtt állása megerősödött volna. Áthénból távoznia kellett, de azért nem hagyta el az országot, hanem a Diakria hegyeiben mint független főnök fentartotta magát. A következő években tehát nyílt harcz volt Attikában; az utak nem voltak bátorságosak, a közbizalom meg volt rontva; senkisem tudta, ki az ur az országban.

Pisistratus nem számított rosszul, a midőn ellenfelei között tartós egyetértést lehetetlennek tartott. Csakhamar észrevette, hogy a pedieek szorosabb összetartása által az Alkmaeonidák pártjukkal együtt mellőztettek; meg lehetett győződve arról, hogy azt nem fogják eltűrni, átlátta hogy irányuk tulajdonképen demokratikus és megvárhatta tőlük, hogy majd kezet fognak vele. Megakles valóban hírnököt küldött Diakriába, és míg a maga részéről lemondott a tyrannisról, addig Pisistratust kínálta meg leányának, Kossyrának kezével. A számüzött főnök visszavezetésére cselt gondoltak ki, mely valószínűleg a találékony Pisistratus fejében keletkezett.

Közeledett Athenának egy ünnepélye, mely alkalommal egy ünnepélyes processio vezetett a városba, és az istennő maga kocsin, egy termete és méltósága által kitűnő szüz alakjában állott a nép szeme előtt. Ezen menetben, melyet senki sem mert megzavarni, mintegy az istennőtől kísértetve, a ki mellé állott, tért vissza Pisistratus a

városba és ott uralkodott a maga és az Alkmaeonidák pártjára támaszkodva.

Ezen összeköttetés is természetellenes volt. Megakles leánya sértve érezte magát férjének házában, ki ezen házasságból nem akart utódokat; atyja belátta, hogy ellenfele csak eszköznek használta fel ravasz czélja eléréséhez; gyalázatjára kellett látni, hogy a régi családi átok megújul, és hogy minden terve, melyet családjá kedvéért gondolt ki, meghiusult. Egész haragja fellobbant és még mielőtt Pisistratus elég erős lett volna arra, hogy az Alkmaeonidák pénzét és pártját nélkülözhesse, elszakadt tőle, újra a pedieek pártjára állott, és rövid idő alatt annyira meg tudta változtatni a viszonyokat, hogy a zsarnoknak övével együtt nem csak a várat és várost, hanem az áthéneiek tartományát is el kellett hagyni. Számkivetésre ítéltetett, és birtokai az állam részéről elárvereztettek. A viszonyok változékonysága miatt most sem mert senkisé azokra ajánlatot tenni, egy embert kivéve, Kalliaszt, Phaenippus fiát, a kinek elég bátorsága volt, hogy a zsarnok birtokait megvegye; nem akarta, hogy a zsarnok azzal dicsekedhessék, hogy még távollétében is aggodalom és félelemben tartja az áthéneieket.

Most már jobban vigyáztak. A kik a zsarnokot gyűlölték, azok mind szorosabban egyesültek; erős párt alakult alkotmányhü republikánusokból, a kikhez ama Kallias tartozott, első és leghíresebb tagja egy tekintélye és gazdagsága miatt híres nemzetségnék. Hozzá csatlakoztak az Alkmaeonidák, valamint azon nemzetségek nagyobb része, melyek a zsarnokság felállítása által legjobban voltak megbántva, és így sikerült a dolgok állandóbb új rendjét felállítani, úgy hogy Pisistratus nem tudott alkalmat ta-

lálni új cselek szövésére; sőt azt mondják, hogy a polgárság erős magatartása által meglepve, annyira volt, hogy a visszatérés minden gondolatjáról lemondott¹⁴¹).

Azonban oly családnak, mely a feltétlen uralom élvezetét már megismerte, nehéz feladat volt, visszaszokni a polgári egyszerű élethez. Legkevésbé volt a teljes virágzásban lévő ifjaknak kedvök lemondani azon reményekről, melyekben felnevelkedtek. A családi tanácsban azért leginkább Hippias szava döntött, a ki lemondásról tudni sem akart. Az utolsó rossz siker, úgy mondá, meg gondolatlanságnak tulajdonítandó. Azon isteni ígéretek, melyek családjuk nagyságáért kezekeskednek, nem csalhatnak. Nem követhetnek más politikát, mint azt, hogy az uralom kétszer szerzett drága kincsét most harmadszor, és pedig elegendő eszközökkel rendelkezve, szerezzék meg.

Hippias ékesszólása nem talált komoly ellentállásra. Már a lakhely választása mutatja, hogy a Pisistratidák csak azért mentek, hogy visszajöjjenek. Legelőször valószínűleg csak családi összeköttetések folytán mentek Eretriába; azonkívül ezen város a Pisistratidák hazai megyéjével, Philaëdaeval és Brauronnal, ezen vidék főhelyével, állott ősrégi összeköttetésben, már az Artemis szolgálata által. De leginkább döntött e választásban a politika, és erre nézve Attika határán kívül nem tudtak alkalmasabb helyet találni Eretriánál. Itt közel voltak a diakriekhez, innen megfigyelhettek minden mozgalmat az attikai terület legnyugtalanabb részében, és ha elérkezettnek látszott az idő, szárazon és vizen gyorsan kéznél lehettek. Másrészt messzeterjedő kereskedelmi összeköttetések központjában voltak itt és alkalmuk volt összeköttetésbe lépni rokon

törekvésekkel a szigetekre és a tengeren túl és a hatalom új segédforrásait maguk számára megnyitni.

Mert itt nem úgy éltek, mint magánemberek, hanem mint fejedelmek, kik országukból és trónjukból kizárva, megtörhetlen buzgósággal követik házuk politikáját. Pénz bőven folyt be a Strymon melletti ezüstbányákból, melyek birtokát valószínűleg az eretriai családi összeköttetésnek köszönhették, mert Eretriából lett számos gyarmati város a thrakiai parton alapítva. Ezen pénz, valamint személyes tekintélyök képesekké tette őket arra, hogy oly hatalmat alkossanak, melylyel fejedelmek és államok nem vonakodtak alkudozni. Az emberek hittek jövőjükben és pénzzel támogatták, mivel arra számítottak, hogy nagy kamattal visszakapják.

Igy különösen a thebaiak hajlandóknak mutatkoztak arra, hogy őket különféle módon segítsék. A thebaiakat aggasztotta a szomszéd tartomány fejlődése; támogatták a trónkövetelőt, kiben a demos megfenyítőjét látták, és a kitől most pénzbeli előlegért fontos engedményeket nyerhettek. Hasonlóképen Thessaliával, Makedoniával, sőt még az alsó-italiai városokkal is bocsátkoztak alkudozásba, és minél inkább szaporodtak a segédeszközök, annál számszerűbben jelentkeztek önkényes kalandorok, mind vállalkozó emberek, kik hasonló pártmozgalmak következtében hazájukat elvesztették, és úgy gondolták leghamarabb visszaszerezhetni, ha szerencsájöket Pisistratus szerencsájével kötik össze. Ezen emberek között Lygdamis Naxusból volt a legfontosabb és legkedvesebb. Magától értetik, hogy Pisistratus nem azért gyűjtötte össze seregét, hogy a gyűlöhelyen haszontalan szemlét tartson és hiába vesztégesse pénzt; mindezt azért tette, hogy legyenek neki harczra

kész és győzelemhez szokott harczosai. Ő elzáratta a partokat, melyeken az ellenpárt lakott, valamint az Euripus vizét is. Felhasználta a tengerészeket és a hajókat arra, hogy a Strymon melletti birtokait kiaknázza; merész vállalatokba bocsátkozott, hogy azok által segédeszközeit szaporítsa, pártját szorosabban magához kapcsolja és az áthéneiek szemeit magára vonja. Nagyon valószínű, hogy ezen időre esnek hellespontusi vállalatok is, melyek által Lesbos és Áthén másodszor jöttek egymással érintkezésbe¹⁴²).

Áthénnek tudniillik már régóta volt összeköttetése a Hellespontussal, megismerte az éjszaki tengeri utak fontosságát a gabonabevitelre nézve, és figyelemmel kísért mindent a mi ezen a vidéken történt, különösen a mytileneiek vállalatait. Ezek akkor a szellemi fejlődés teljes virágzásában voltak, a milyent az aeoliai törzs egyik ága sem ért el. Hatalmas nemesi családok kormányozták az államot, ápolták a művészetet (I. 250 l.) és messzeterjedő tengeri kereskedelem által gazdagságot gyűjtöttek. A hetedik század vége felé a szárazon kísérlettek meg kiterjeszteni hatalmukat; Troas vidékét kezdték gyarmatosítani, hogy a tengerszoros mindkét partján birodalmat alapítsanak. Oly nevek, milyen p. o. Skamandronymus, azon nemes családban, melyből Sappho származott, mutatják, hogy mennyire tartották fenn az összefüggést Ilionnal. Ha tengeri hatalmat akartak alapítani, lehetett-e alkalmasabb lépést tenni, mint a Hellespontuson Sigeumot megerősíteni!

Ez magára vonta az áthéneiek figyelmét. Belső nyugtalanságaik között jónak látszott kifelé ellensúlyt keresni; egy attikai vezér, Phrynon volt a neve, ki ol. 36 ; 636 olympiai győzelmet aratott, harczolt a mytileneiekkel. Elesett Pittakus elleni párbajban, és hosszabb viszályok után,

melyekben Periandert szólitották fel békebirónak, mind a két fél megtartotta ottani birtokait; de Sigeum a mytileneieké maradt.

Ezen háboru után (ol. 43; 608—6 körül) polgári zavarok mutatkoztak Lesbuson, a conservativ párt és az ujításra vágyó sokaság egymással küzködtek. Tyrannis jött létre, és a nemzetségek tagjai távolban kerestek dicsőséget és gazdagságot. Antimenides, Alkaeus testvére ol. 44, 1; 604-ben harczolt Nabukodonozor alatt Necho, egyiptomi király ellen. A bennszülött kényurak (Melanchros és Myrsilus) megbuktak a nemzetségek és község szövetsége folytán. De azután itt is, úgy mint Áthénben, a tulzók és a mérsékeltek külön váltak; a legborzasztóbb pártgyűlölet dühöngött, a mint Alkaeus költeményei mutatják. A nemzetségek egy része számkivettetett és midőn ezek hazatérésüket kiakarták erőszakolni, akkor a mérsékeltek feje, Pittakus, egy Solon lelkületével bíró férfiu ol. 47, 3; 590-ben állittatott mint aesymneta korlátlan teljhatalommal a község élére és tiz évig kormányozta igazsággal és bölcseséggel. Uralkodása bevégezte után még tiz évig élt mint magánember.

Halála után nem sokára ujra kezdődtek a harczok, és ezekben az a legfontosabb esemény, hogy Pisistratus Sigeumot elfoglalta. Ezen esemény valószínűleg tyrannisának első éveibe tartozik és azért, úgy látszik, azon évekre esik, a mikor Pisistratus Euboeából hajókkal és kalandorcsapatjaival bejárta az éjszaki tengereket, és arra fordította figyelmét, hogy szerencsésen hordozza körül fegyvereit és ez által megmutassa az áthéneieknek, hogy számkivetésben is tud dicsőségökre és érdekökre gondolni¹⁴³).

Igy multak el évek, a nélkül, hogy a Pisistratidának a visszatérésre lett volna komoly szándékuk. Végre a tizenegyedik évben elszánták magukat arra, hogy jósaik mondásában bizva, a kik közül különösen Acharnaeból való Amphilytusban bíztak, a tüzes Lygdamis unszolásának engedjenek. Argosból egy zsoldos csapat érkezett meg, a hangulat Áthénben kedvezőnek látszott és így ol. 59, 4; 541 gyalogsággal és lovassággal mentek az euboeai tengerszoroson át, hogy Marathonban erős tábort üssenek, és innen, folyton növekedő hadi erővel lassan indultak Áthén ellen a Brilessus déli alja körül, a legismertebb és hozzájuk leginkább ragaszkodó megyéken keresztül.

Pallene mellett, az Athena templom magaslatán, mely templom a Brilessus és Hymettus közti szorosok mellett fekszik, itt volt a döntő találkozás. Pisistratus meglepte az áthéneieket a mint gondatlanul a reggelihez letelepedtek; ellentállásra gondolni sem lehetett, a győzelem az övé volt és hatalmában állott, ellenfelein megbozszolni magát. Azonban ő csakis arra törekedett, hogy a győzelem ne legyen véres és hatalma új emelkedésének napjához szomorú emlék ne fűződjék. Gyors lovakkal utána siettek fiai a menekülő csapatoknak, barátságosan megszólították és arra intették, hogy felelem nélkül térjenek vissza polgári életök foglalkozásaihoz.

Igy vonult be Pisistratus harmadszor Áthénbe számos kísérettel és idegen harcosokkal, kiket a városban és várban elhelyezett. Az Eupatrida családok, melyek az ellenpárt zöme voltak, elmenekültek Áthénből; az ott maradtoktól kiadatta magának, mint hódító fejedelem, a felserdülő fiaikat tuszokul, és ezeket Naxusba vitette Lydamis őrizete alá, mihelyt ezt a szigetre vissza vitte¹⁴⁴).

Ezen visszavezetés volt legelső vállalatának egyike. Mindenekelőtt ki kellett neki mutatni, hogy ő azoknak bizonyságára szövetségese, kik tettel segítették őt és jobb alkalom nem kínálkozhatott, hogy uralmának kezdete mint az attikai állam dicsőségének új korszaka mutatkozzék; mert az állam a sokáig tartó belvillongások által igen sokat veszített ama tekintélyéből a görög államok között, melyet Solon megalapított.

Pisistratus tisztán belátta, hogy Áthén hatalma és jövője tulajdonképen nem a szárazföldön keresendő, hanem az aegaei tengeren, és különösen a Cykladokon, a melyek sem egyenként, sem különböző csoportokban nem látszóttak önálló hatalom képzésére hivatottaknak. Miután tehát hadjárata Naxos'an sikerült, ugyanazt az alkalmat felhasználta, hogy az attikai hatalmat az Archipelagusban újra biztosítsa; mert Delphiből azzal bizatta meg magát, hogy Deluson az isteni tiszteletet teljes méltóságában helyreállítsa.

Itt volt a két parton lakó jón törzsnek régi nemzeti szentélye (I. 98 l.); de az ázsiai városok visszavonultak az abbanvaló részvétől, a régi szertartások a tengeri háborúk alatt pusztulásnak indultak, különösen a templom környéke sirok által volt megfertőztetve. Most Pisistratus lépett fel mint az isten küldöttje, mint Áthén istenfélő városának képviselője, és míg a kikötő megtellett hajóival, a maga szemelättára tisztíttatta a templom környékét anynyira, hogy az isten papjai és ünnepi vendégei nem zavartattak meg többé áldozat közben a sirok undorító ottléte által. Ezzel összefüggött az Áthén és Delus közti régi viszony fényes megújítása. Áthén mint az amphiktyoni szentély védője főnöki állást foglalt el a szigettengerben.

Hajóhadának nagyobbodását előmozdította a strymoni bánnyák jövedelme, a kereskedelem kiterjedését Thessalia és Makedonia fejedelmeihez való barátságos viszony, kik a pagasaei és thermai öbölben az attikai hajóknak különféleképen kedveztek. Argossal és Thebaeal a régi viszony állítottott helyre, Spartával vendégbarátság jött létre.

De Pisistratus fegyveres kézzel is tudott eredményeket kivívni, Sigeumot mintegy hozományul adta át az áthéneieknek, és ha a mytileneiek nem távoztak is onnan, sőt Achilleumot építették ellenvárnak és egész szívóssággal ragaszkodtak birtokjogukhoz, azért Sigeum mégis attikai kézben maradt és azzal együtt a Hellespontus uralma is; azon különféle győzelmi jel között, melyek szerencsés harczok után az Athena templomában Sigeumban felfüggesztettek, Alkaeus költőnek paizsa is volt.

Igy az áthéneiek attikai várral birtak az éjszaki vidék legfontosabb tengerszorosánál és hogy mennyire becsülte ezt a kényur, az abból is kitetszik, hogy azt a várat Hegesistratus fiának székhelyül adta által, ugy mint Perriander Ambrakiában házának egy mellékágát telepitett le. Csodálatos, hogy Pisistratus mily erélyes és óvatos politikát folytatott mindenfelé, és mily gyorsan foglalt el Áthén ujból fényes állást a görög államok között, miután a pártviszály szomoru évei után a kényur harmadszor emelkedett. Érezhető volt, hogy egy arra született fejedelem és vezér áll a dolgok élén¹⁴⁵).

De sokkal fontosabb volt a kényur magatartása az állam belsejében. Hogy Áthén alkotmányát megdöntse, arra épen nem gondolt, sőt inkább Solon intézményei érvényben maradtak az ő uralma alatt. Becsülte rokonának emlékét, kinek gondolatjait régebbi társalgás által jól is-

merte, az által, hogy intézményeit ápolta és előmozdította, a mennyire csak uralmával egyeztetni tudta. Ő magamagát a törvények alá rendelte és azt beszélük, hogy személyesen jelent meg az areopag előtt és ott ítéltetett magáról bizonyos vád folytán; s így uralkodása egészbenvéve igen sokat tett arra, hogy az áthéneieket a törvényekbe beleszoktassa. A pénzeket, melyek hadai fenntartására, valamint építkezésre és a nyilvános ünnepélyekre szükségesek voltak, természetesen zsarnoki jog szerint szedette be, a midőn a polgárok birtokait megadóztatta.

Uj rendeletei és rendszabályai is a bölcs jóság jelle gével birtak és Solonnal egyeztek. Így követelte, mint a község kötelességét, hogy azoknak, kik a háboruban megsebesültek, gondját viselje, valamint azok családjainak is, kik a harcban elestek. Különös gondot fordított a közfegyelemre, a jó szokások ápolására, mely a fiatalságnak az aggkor iránti tiszteletében, a szent helyek becsülésében áll. Törvényt bocsátott ki az utczákon való tétlen kóborlás ellen, és habár ő maga piaczon és a megyékből becsalogatott nép által nőtt oly nagyra, azért a városi népnek növekedő tömege mégis aggasztotta őt. Azért gátot akart vetni a nagyvárosi élet utáni vágynak, mely a jön törzsön erőt vett, és Periander és Orthagoridák példájára megnehezítette a fővárosban való letelepedést. Iparkodott emelni a földmivelők osztályát, melyet Solon megmentett, és előmozdítani a földmiveléshez való hajlamot. A lakosság ne olvadjon egybe egy nagy tömeggé; azért növelte az osztályok közötti különbséget, és mint mondják, bizonyos ruhát szabott a falusiak elé, hogy a városban sokszor ne mutassák magukat; mely kényszer valószínűleg csak a tyrannis későbbi idejébe tartozik. Annyi bizonyos, hogy számos

böles rendszabály által rendkívüli módon előmozdítottatott Attikában a földmivelés, a fatenyésztés és különösen az olajfa mívelése és egyuttal eleje vétetett egy városi proletariatus előállításának, a kereskedelem és iparra való egyoldalú hajlamnak és azon veszélyeknek, melyek azzal összefüggnek¹⁴⁶).

Azalatt a város maga lényegesen változott. Eredetileg tudniillik a város és a vár együtt voltak és mind az, a mi az államot összetartotta, az Akropolisz szikláján volt egyesítve. Midőn azután Theseus ideje óta az ország nemzetségei Kekrops vára körül összetelepettek, ahhoz délfelé építkeztek. Itt volt az üde tengeri levegő, innen áttekintették az öblöt hajóival együtt, itt voltak legközelebb a phalerusi kikötőhez. Az Akropolishoz délfelé feküdtek ennél fogva az alsó város legrégebbi szentélyei, az olympiai Zeus, a pythiai Apollo, az anyaföld és Dionysus temploma. Az Olympieum aljában folyt a város régi forrása, Kallirhoe, mely közvetlenül az Ilissusba ömlik. Innen hordták régtől fogva az Eupatridák leányai és szolgálói az ivó vizet, itt voltak a széles, többnyire száraz folyómederben a jöfökvésű mosóhelyek, itt volt ennél fogva hazája a régi, attikai leányok elrablását tartalmazó mondáknak.

Áthénnek ezen Ó-városa vagy city-jének piacza nem lehetett más helyen, mint ott, a hol délfelől a várhoz felmenni lehetett. Itt találkoznak tágas völgyben a tengeri és a szárazföld felől jövő utak. Ide hozták vásári napokon a földmivelők áruikat eladás végett; itt jöttek össze az ó-polgárok és egy közellévő lejtőkön, a síkság felett, az ugynevezett pnyxen tartották tanácskozmányaikat. De minél inkább Áthén lett a tartomány szive, minél inkább szaporodtak itt a keresetforrások, annál számosabban gyűlt

oda a nép. A falusi részek elővárosokká lettek, és ezen városrészek ellentétet képeztek a régi Áthénnel, melynek egy része az itt letelepedett nemesi családok miatt »Kydathenaion«-nak, vagy Dicsáthénnek neveztetett. Az elővárosi részek között a legjelentékenyebb volt a Kerameikos, mely a fazekasoktól vette nevét. Ez az olajligettől a vár éjszaknyugoti oldalára felfelé terjeszkedett. Ezen vidéken a népélet azon irányai fejlődtek ki különösen, melyek az Eupatridáktól elvitatták azt a jogot, hogy magukat kizárólagosan Áthén polgárságának tekintsék; itt laktak azon emberek, kik az iparnak köszönhették gazdagságukat, itt volt kezdete a népmozgalmaknak, tehát a tyrannis eredete is.

E városrész, a kényur megszorításai daczára, folyvást maradt a legélénkebb és folyton növekedő része a városnak, míg a belváros mindinkább a város hátulja lett, mert kivándorlás, számkivetés, valamint a társadalmi viszonyok teljes változása által lassanként elpusztult, és a forgalom az éjszaki oldalra huzódott. Valószínű, hogy Pisistratus idejében ama régi városrész, a Kerameikos piacza (mert minden attikai megyének volt piacza) a város piaczává lett; mely változás tisztán megmutatja, hogy a lakosság melyik részében rejlik a város jövője¹¹⁷).

Ezzel számos intézmény függ össze, mely mind Áthén ujjaalakítására vonatkozik.

A Pisistradák a gyorsan növekedő várost egészen rendetlen állapotban találták; különféle városrész volt egymás mellett belső összeköttetés nélkül. Az aristokraták mindenütt iparkodtak a várost és falut külön választani, a kényurak érdekében volt ezen különválást úgy meghiusítani, hogy e tekintetben a régi hagyományok elenyész-

szenek, hogy a magasabb és alacsonyabb rendek, az ó- és új-polgárok, a városiak és falusiak egy új egésszé egybeolvadjanak. Azért mindenfelé utak által kötötték össze Áthént a megyékkel; az utak pontosan kimérettek, és mind a Kerameikoson találkozott össze, melynek közepén a tizenkét isten egy oltára volt felállítva.

Innen, a város és vidék új központjából kiszámított a távolság a különböző megyéig, a kikötőig, a közös haza legfontosabb szentélyeiig. Az országutak hosszában kövek állítottak fel; de ezek nem voltak egyszerűen ismétlődő, mértföldet jelölő kövek, hanem műemlékek, márványhermák, az utak alkalmas helyein felállítva, hol az ember árnyékos ülőhelyen szívesen pihent. A hermeskép jobb vállán egy hexameter megnevezte azon helységeket, melyeket az út összekötött; balfelől egy pentameter állott, a mely egy rövid mondást, a bölcsesség üdvözlését magában foglalta, melyet az utas szívesen magával vitt útján. Így az ország, mely hosszas harcok alatt szenvedett, nem csak nyugalmat és biztonságot nyert, hanem rendezett, emberbaráti, vendégszerető alakot öltött magára és minden utasnak megkellett ismerni Attika határán, hogy oly földre lépett, a melyen az egész polgári élet magasabb művelődéstől van áthatva¹⁴⁸).

Ezen nagyszerű intézményeknek lelke különösen Hipparchus volt, a ki az egész ország műveltségére nézve nagy érdemeket szerzett magának, és ezen intézményekkel azon nagyszerű vízvezetések is függnek össze, melyek a hegyekből földalatti sziklacsatornáknak vezeték az ivóvizet a fővárosba. Hogy ezen csatornákra fellehessen ügyelni és azokat tisztogatni, bizonyos közökben aknák ásattak a sziklán keresztül, melyek a sötét folyosókat világossággal és levegő-

vel ellátták. A város szélén egyesült az oda folyó hegyivíz nagyobb sziklatermekben, a hol megtisztult mielőtt a városba szétfolyt és a nyilvános kutakon kiömlött volna. Hogy ezen csodálatraméltó művek, melyek mainapig folytonosan megtették szolgálatukat, nagyobbbrészt a kényurak idejéből valók, abból is látszik, hogy Pisistratus diszította Kallirhoét oszlopcsarnokkal és kilencz szájjal látta el. Ez volt ugyszólván a hála, melyet a nép nevében a régi városi forrásnak jó szolgálataiért bemutatott. Egyuttal szent forrásnak neveztetett el, mert a mindennapi szükségre nézve feleslegessé vált és vize kizárólagosan csak templomi szertartásokra rendeltetett.

Pisistratus uralkodott ugyan Áthén felett, de nem volt fejedelmi czime, melynek erejénél fogva feltétlen fejedelmi jogra tartott volna igényt. Uralmát ugyan erőszakra alapította, és zsoldos sereget tartott szolgálatában, mely csak tőle és nem a polgárság hangulatától függve, minden ellenszegülési kísérletnek annál inkább állhatott ellent, mivel a polgárság nagyobb része le volt fegyverezve, a városi nép száma megkevesbedett, és a közérdek a politikai ügyektől részint a földmivelésre, részint az új városi intézményekre volt fordítva. Az állami hivatalok rendje változatlan maradt, csak hogy egy mindig családja egyik tagjának kezében volt, melyben nagy bölcseséggel minden egyenetlenkedést el tudott fojtani, úgy hogy az uralkodóház magában egyetértőnek és egy szellemtől lelkesültnek látszott a népnek. Ezen értelemben beszéltek a Pisistradák uralkodásáról és azon különféle tehetségtől, mely e háznak sajátsága volt, nem vonhatták meg elismeréseket¹⁴⁹).

Bölcs tanács volt az, a mit régi államtudósok a kény-

uraknak adtak, hogy uralmukat, a mennyire lehet, a régi királyi uralom jellegével ruházzák fel, hogy a bitorlás mint hatalmuk forrása feledésbe menjen. Azért nem akart Pisistratus, mint a Kypselidák és Orthagoridák, az állam multjával szakítani, sőt inkább az ország legrégibb, legsebbebb történetéhez akart visszatérni, hogy mindazon baj után, melyet a nemesség párturalma Attikára hozott, annak egy egységes, a pártok fölé emelkedő, uralom áldását visszaadja. Arra, úgy hitte, mint a régi királyiház rokonának különös hivatása van. Azért lakott a várban, Zeus Herkeios oltára mellett, mint a régi fejedelmek családi tűzhelye mellett, örködve a nyugtalan polgárság felett a sziklamagaslatról, mely a propylaeek építése előtt sokkal nehezebben volt hozzáférhető. Már ezen lakhelyénél fogva kellett neki közeli viszonyba jönni a vár istennőjével és papságával¹⁵⁰).

A kyloni gonosztett után Athena mintegy személyesen vett részt a polgárharczban és az ó-attikai nemzetiségek, melyek az istennő szentélyeivel apáról fiúra szálló papságok által össze voltak kötve, csak azoknak részén állhattak, kik az Alkmaeonidák ellenei voltak. Azért épen Athena-ünnepélyen történt meg kétszer, hogy a Pisistratidák visszatértek haza. A kényur ennél fogva, mikor végre biztosan és nyugodtan a várban trónolt, különös gondot fordított az Athenacultusra. A régi nyári ünnepélyt, a panathenaeeket (10 l.) megújította, mint egy második Theseus, a kinek nyomdokába a delusi ünnepély helyreállításával is lépett. Az Athena-ünnepélyeknek négyévi ciklust rendezett, hogy minden ötödik évben különös ünnepi fényt mutathasson, és a részvétet könnyebbitette. Mert míg a versenyek csak lovagiak voltak, addig csak a gaz-

dagok vehettek részt. Már ol. 53, 3; 566-ban gymnastikus játékok hozattak be; most a rhapsodák előadásai is vétettek fel a népünnepélybe és ez által nemcsak a tehetségnek nyílt tágabb tér, hanem az előadások az ünnepélynek magának új, méltó díszére is váltak. Ez által Pisistratus azt is érte el, hogy Homernál emlegetett ősei a nép előtt dicsőítettettek, és hogy a herosi királyság emléke, melynek fentartása különösen szívében feküdt, meg lett újítva.

Azonkívül az ujonnan rendezett városrészek és az előbbi elővárosok iparüző lakosai is az ünnepélyek körébe foglaltattak; a széles út, mely a külső és belső Kerameikost összekötötte, fáklya-futtatásnak lett színhelye, mely míg a régi Áthén fennállott, különösen kedvelt népmulatság maradt. A panathenaeek megújításával valószínűleg összefügg az új ünnepélyi épület a Hekatonpedosnak, a mint nevezetik 100 lábnyi szélességéről, felépítése is. Ez nem volt az isteni tiszteletnek szánt épület, azért nem is volt jón stylusban építve, mint a Polias temploma, hanem dór stylusban. Valószínűleg elejétől fogva arra szolgált, hogy a város istennőjének kincsei benne őriztessenek; mert erre annál inkább új helysége volt szükség, mivel éppen a Pisistratidák törekedtek az istennő jövedelmét szaporítani. Bizonyosan nem fukarkodtak drága ajándékokkal hadi zsákmányuk tizedéből, és Hippiasnak tulajdonítják különösen azt az intézményt, hogy minden születés és halálesetnél Attikában bizonyos mennyiségű árpa és zab, és egy obolos szolgáltatassék be Athena papnőjének.

A Pisistratidák magok voltak a szent pénzek kezelői, és saját kincseiket is, melyekhez a családi levéltár és az összegyűjtött jóslatok tartoztak, a váristennő őrizete alá helyezték. Így látszik, hogy a panathenaei hónap, a Heka-

tonbaion, új fénynyel ellátva, ezen időben lett az attikai esztendő első hónapjává. A pénzt illetőleg is az a nézet, hogy csak most alkalmazták a sisakos Pallas-fejet, a régi ezimer helyett, az elő lapon, míg a hátulsó lap bagoly, olajág és az áthéneiek nevének kezdőbetűivel jelöltetett meg. Azonkívül az olajfa elterjedésére úgy is különös gondja volt a kényuraknak, és ekképen számos tény által bebizonyul azon közeli és fontos viszony, melyben a Pisis-tratidák álltak Athena Poliashoz, mint a vár királyi urai, mint a szentély védői, mint az ünnepélyek rendezői, mint a szent kincs őrzői és gyarapítói¹⁵¹).

Egy másik isteni tisztelet, melyet a kényurak új jelentőségre emeltek, a Dionysus tisztelete volt. A falusi nép ezen istene mindenütt ellentétben áll a lovagi nemzetségek isteneihez; azért pártolta minden uralkodó, a ki az arisztokratia hatalmát meg akarta törni; de Pisistratusnak még különös viszonya volt hozzá. Mert az áthéneiek tulajdonképeni bortermelő vidéke, a Diakria magaslatain volt, különösen Ikaria, Marathon közelében és szomszéd Sema-chidaeben; Brauron is régi székhelye volt híres borünnepélyeknek. Tehát a Pisistratidák hazája az attikai Dionysusnak is volt hazája; innen terjeszkedtek a különféle szüreti ünnepélyek a borizelés mulatságaival Attikában, hogy vigságukkal az esztendő szomorú hónapjait felvidítsák és az osztályok különbségeit elfelejtessék. Azért pártolták a kényurak a demokratikus istent, Áthénben tiszteletet szereztek neki és a megyebeliekkel oly szoros összeköttetésben látszottak, hogy Pisistratus maga, hír szerint, megmerte azt tenni, hogy oly Dionysus-képet állíttasson fel, melyben az ő vonásait megismerhetni vélték¹⁵²).

Apollonak, az ó-jón nemzetségek ősi istenének a

Pisistratidák már Delos felavatása által nagyszerű hódolatukat mutatták be. Áthénben magában, a délkeleti városrészben diszitették és bővítették a pythiai istennek kerületét, a ki Solon ideje óta általános polgári isten lett; ott szentelte fel Pisistratus az unoka archoni hivatala emlékére azon oltárt, melynek elkopott betűit Thukydides leírt és bennök számunkra az attikai történetnek legrégibb okmányainak egyikét tartotta fenn. Ezen szentelés bizonyosan összefüggött az apolloi ünnepi menetek rendezésével, mely Áthén összeköttetését az Apollocultus két főhelyével biztosította. Ugyanazon városrészben kezdte Pisistratus a Zeus templomát újra felépíteni, mely templom helye az áthénei földön a legszentebbek egyike volt; mert itt mutatták azon földhasadékot, a hol a Deukalion-féle özönviz után hír szerint lefolyt az ár. Az áthéneiek legrégibb isteni tiszteletének, mely minden osztályt összekötött, itt állítottak templomot, melynek az volt a rendeltetése, hogy a tyrannis igazi dicső emléke legyen, az ephesusi Artemisium és a samosi Hereummal vetélkedve.

A város éjszakkeleti részén Apollo tiszteletére a Lykeum rendeztetett be, nagy helységekkel az ifjuság gyakorlatai czéljából. A nyugoti oldalon újból rendeztetett és diszítettett a kettős Kerameikon a szomszéd városrészekkel együtt; mindenekelőtt az Akademia, melynek lombos lapálya, az Eros tisztelete által szentelve, mindinkább az áthéneiek legkedvesebb gyűlhelye lett.

Ekképen indittatott meg és alakíttatott által mindenfelé az áthéneiek nyilvános élete. Áthén új város lett kívül és belül. Új utaival és utcáival, városi piaczaival, gymnasiumaival, szökőkutaival és vízvezetéseivel, új oltáraival, templomaival és templomi ünnepéyeivel, fényesen

tűnt ki e város a görög városok sokaságából, és a Pisistratidák semmit sem mulasztottak el, hogy az aegaei tengerrel és szigeteivel való összeköttetése által nagy jelentőséget szerezzenek neki¹⁵³).

E czélból nem volt elegendő, hogy az áthéneiek Deluson, Naxuson, a Hellespontuson uralkodjanak, hanem azon partok szellemi kincseit is el kellett sajátítaniok, a hol a hellen szellem legszerencsésebben fejlődött, hogy azzal is gazdagítsák saját életöket.

Azért hívta már Solon a homéri rhapsodokat Áthénbe, és elrendelte azoknak nyilvános előadásait az ünnepélyeken. Pisistratus teljesen értvén e tárgy fontosságát, ezen törekvésekhez csatlakozott, habár nem oly tiszta művészi szerepelttel mint Solon, hanem bizonyos szándékkal és önérből. Mert egyuttal öseinek dicsőségéről és háza fényéről gondoskodott, melynek jogosultsága az uralkodásra régi dicsősége által biztosították és Homérnak itt egy kényurnak igényeit kellett támogatni, úgy mint Spártában arra szolgált, hogy a királyi széket biztosítsa (I. 222 l.). A Pisistratidák szülőföldjével is függött össze a homéri hagyomány, mert Brauronban volt hazája az Iphigenia feláldozásáról szóló mondának, és ennél fogva az epikai énekek a brauroni Artemis-ünnepély alkalmával az Akropolison adattak elő.

Ezen énekek eddig szájról-szájra szálltak és a nép legnemesebb tehetségei messzire terjedő énekes-iskolákban ezen népkincs őrzésének szentelték magukat. De az emlékezőtehetség minden ereje mellett azt még sem lehetett elkerülni, hogy mindenféle zavar ne álljon be a hagyományban, hogy az eredeti el ne ékteleníttessék, az oda való el ne vesszen, az oda nem való be ne csusszék, és hogy az

egész hellen népnek legfontosabb közbirtoka el ne daraboltassék. A veszély annál fenyegetőbb volt, minél inkább növekedett a jelen nyugtalansága, minél inkább szétváltak külön irányban egyes államok és a modern kor érdekei tulságban voltak.

Ezért az állam feladatának látszott ezen veszélylyel szembeszállni és azt kivinni, a mi egyesek erejének nem sikerülhetett és ezen feladat azóta annál inkább illette az államot, a mióta a nyilvános ünnepélyeknél a homeri költemények előadása el volt rendelve.

Pisistratus nagy érdeme az, hogy tisztán belátta, hogy az áthéneiek semmi által sem szerezhetnek maguknak nagyobb és maradandóbb hirt, mintha ezen munkát kezökbe veszik. Azért hívott meg néhány tudós embert és azzal bizta meg őket, hogy a rhapsodusi szövegeket gyűjtsék és hasonlítsák össze, az oda nem valót válasszák ki, az elszórtat egyesítsék és a homéri epos mint egy egészet, mint egy nemzeti okmányt általános érvényes alakban állapítsák meg.

Igy dolgoztak az uralkodó elnöklete alatt Onomakritus az áthénei, Zopyrus Herakleából, Orpheus Krotonból; ezek tudományos bizottságot képeztek, melynek tág munkaköre volt; mert nemcsak az Ilias és az Odyssea dolgoztattak fel, hanem a fiatalabb epos is, tudniillik az ugynevezett »Kyklikusok« költeményei is, melyek az Iliast és Odysseát folytatván, mint azoknak kiegészítő részei jöttek létre és a jön epos egész kincse mellett, mely Homér neve alatt foglaltatott össze, még Hesiodus és a vallásos költemények is. Pisistratus közvetlenül vett részt és itt is érezni a tyrannis jellegét, mivel az ő izlése vagy az ő politika

nézetei szerint változtatások, kihagyások vagy toldások tétettek meg¹⁵⁴).

A főczélt teljesen elérték. A költői műgyakorlatnak legfontosabb ága, mely a helléneknél fejlődött, a jón és boeotiai iskola eposa Áthénbe ültetettetett által. Itt alapítatott meg először a hellén philologia; mert a gyűjtés munkájánál a kritikai tehetség is először indíttatott meg, miután a gyűjtés arra vitte a tudósokat, hogy a valódit a nemvalóditól, a régiebbet az újabbtól megkülönböztessék, és ha a tudományos eredmény, mint olyan, nem mérhető is szoros mértékkel, azért mégis az áthéneieknél nyerte először nemzeti jelentőségét a homéri költemények kincse, és itt használtatott először az írás arra, hogy a nemzet kipótolhatlan birtokát a pusztán szóbeli hagyomány veszélyei ellen biztosítsák. De a költemények ez által épen nem vonattak el a közhasználattól, hanem még inkább használtattak a város ünnepélyeiben, valamint a fiatalság képzésénél. A nemzeti költészet terén törvényhozó tekintélyt szerzett magának Pisistratus városa; csak ő általa létezett Homer és Hesiod, a kik egyaránt olvastattak a görög világ minden részében.

A gyűjtés és fürkészás Homéron tulment a hellen theologia legrégibb forrásaihoz, a melynek alapítója gyanánt a thrakiai Orpheus tekintetett; azt most Onomakritus átdolgozta a mystikus bölcsészet új rendszerévé, és egyuttal arra használták azt, hogy a dynastia kedvencz cultusának, a Dionysus-cultusnak új jelentőséget adjon. Ehhez csatlakozott a jóslatok gyűjtése, melyeknek a Pisisztratidák különös jelentőséget tulajdonítottak, valamint a történeti okmányok, különösen a családfák feldolgozása is. Mert a Pisisztratidáknak ősi büszkeségök miatt arra kellett

törekedniök, hogy családfájukat egészen Neleus idejéig lehetőleg teljesen és biztosan állítsák helyre; ehhez járultak kétségkívül a chronologia első kísérletei is, mely a homéri időt a jelennel összekötötte, és valószínűleg már akkor számították ki az első tízéves archontól (19 l.) felfelé menve, a dór vándorlás időpontját, mely által Pisistratus ősei arra indítottak, hogy Áthénben telepedjenek le.

Igy lett Áthén tudományos ismeretek és munkák központja. A ki tehát arról akart áttekintést szerezni, a mi említésre méltóan hellen nyelven költetett, a mi a régiek isten és erkölcsstanra nézve gondoltak, és a mi különben az ősidőtől fenmaradt, annak Áthénbe kellett utazni. Itt, Pisistratus várában, volt az egész kincs összegyűjtve, itt voltak együtt a nemzet bölcsei és költőinek művei gondosan írott tekercsekben, jó rendben és szépen felállítva¹⁵⁵).

De nemcsak azt akarták összehalmozni, a mi a régi időből fenmaradt; az élő művészetet is akarták előmozdítani és mestereit Áthénben birni, különösen a lantos művészet mestereit, mely az epost követte és kiváltképen a kényurak ideje alatt teljes virágzásban volt. A lantosak különösen arra voltak alkalmasok, hogy az udvarok fényét növeljék és ünnepélyeit dicsőítsék; azért hivattak egyik palotából a másikba. Igy küldötték a Pisistratidák államhajójukat, hogy a teosi Anakreont, a vidámlelkű költőt és Polykrates társalgóját, Áthénbe hozza. Igy élt a keosi Simonides és hermionei Lasus a kényurak műkedvelő udvaránál.

Hanem a nemzeti költészet egészen új csirái is fejlődtek alattok és általok. Mert ők voltak a Dionysuscultus ápolói, és annak ünnepélyeinél nemcsak a dithyrambus

kartánca és karéneke fejlődött, melyet Arion feltalált és Lasus tovább képzett, hanem színészi előadások is csatlakoztak hozzá, mert álarczos karok és énekvezetők léptek fel, mely utóbbiak a karokkal szemben bizonyos szerepet vállaltak, velök beszéltek és párbeszédeket folytattak. Így fejlődött egy cselekvény, egy dráma, és miután ezen faj fel volt találva, felszabadították a Bacchusra vonatkozó anyag-tól és a tartalommal együtt az álarczokat is változtatták; a hősmonda egész köre lett lassanként kiaknázva a drámai előadás céljából, és ezen dionysusi játék alapítója volt Thespis Ikariából (97 l.).

Igy gyűjtötték a Pisistratidák az epos utóhangjait, ápolták a dalnak teljes virágzásban lévő művészetét és pártfogásuk által egy új és igazán attikai ágát a nemzeti művészetnek szülítették életre, a drámát, mely a lantos és hős-költészetet összeköti. Azonkívül a legjobb építőmesterek (Antistates, Kallaischrus, Antimachides, Porinus) és képfaragók működtek az Olympieum és a Hekatonpedosnál, és azon kor legelső technikusai a nagy vízvezetéseknel. Minden szak kiváló emberei megismerkedtek egymással, és tapasztalásaikat egymással közölték. De ellenségeskedés sem hiányzott, egymást figyelemmel kísérték, és Lasus nem szégyenlette Onomakritusnak azt nyilvánosan szemére lobbantani, hogy fejedelme bizodalmaival visszaélt, mivel hamis jóslatokat kevert az igaziak közé, ez által urának akarván szolgálatot tenni; Onomakritusnak e miatt száműzetésbe kellett menni.

Hogyan is lehetett máskép ilyen viszonyok között, a hol minden egy önző dynasta-család nagyravágyó kedvétől függött! Ily viszonyok között mindenféle igaztalanságnak elő kellett fordulni. Az orpheusi tanok átdolgozá-

sában kitudták mutatni Onomakritusnak, az udvaroncznak, hogy önféjüleg hamisította azokat. Azonban a Pisistratidák híre azért mégis igen jogosult. Ők tisztán ismerték fel Áthén hivatását, hogy neki kell mindazt magában egyesíteni és kiképezni, a minek nemzeti jelentősége van; és rövid időn hihetetlen tevékenységek folytán oly sikert értek el, mely soha el nem tűnt¹⁵⁶).

Az uralkodónak azonban úgy nem sikerült, hogy nyugalomban élvezhesse a kivivott sikert, mint a többi kényuraknak nem sikerült; ő mindig vulkanikus talajon érezte magát. Minden népmozgalom aggasztotta őt, minden iparkodó család, és akármelyik áthéneinek szokatlan szerencséje.

Ezt bizonyítják azon kicsinyes és babonás eszközök, melyeket a hatalmas ember kedélye megnyugtatósára használt. Belenyugodott mikor az Olympiában győző áthéneiek az ő nevök helyett Pisistratus nevét kikiáltották, a mint Kimon tette, kinek Koalemus volt mellékneve, Miltiades féltestvérje mikor másodszor győzött kocsiversenyben (ol. 63; 528), ezen hódoló tette miatt visszahivatott a száműzetésből. Aggódó gonddal kerestek folytonosan isteni mondásokat, melyek a dynastia tartósságát biztosítanák, és mivel a kényur, a mint maga irigykedő és féltékeny volt, úgy idegenek irigységét is maga körül képzelte, fejedelmi vára falára egy sáskának a képét illesztette, melyről azt hitték, hogy miatta rosz szemmel nem verhetni meg senkit. Mégis bizton megvárhatta az öregedő Pisistratus, hogy fiai és unokái, kik uralkodói tehetséggel bírnak és ő általa vezettettek be az uralomba, politikájához ragaszkodván, fenn fogják tartani dynastiáját, melynek Áthén kívül és belől annyit köszönhetett. Ezen reményben meg-

halt igen agg korában övéi körében, ol. 63, 2; 527. Hippias követte atyját a tyrannis hatalmában, annak akarata szerint, és a két testvér hűségesen ragaszkodott egymáshoz, mint atyjuknak ígérték. A gyengédebb és finomabb Hipparchusnak nem esett nehezére másodiknak lenni; felhasználta állását a közigazgatás békésebb részére.

Azért mégis fellehetett ismerni a változást a közállapotban. Mert atyjuk, ki saját bölcsesége által emelkedett felül a polgárságon, végig megtartotta azt a sajátságát, hogy másokhoz tud simulni; fiai azonban a polgári élet emlékével épen nem bírtak. Ők mindig a fejedelem fiainak érezték magukat, és sorsuk változása csak keserű érzeteket keltett Hippiasban. Nemsokára mutatkoztak az önkény, törvénytelenység és büszkeség jelei. Zsoldosaiknak mindig szolgálatra készen kellett lenni, ha zsarnoki gyanujok áldozatot szemelt ki magának; midőn Kimon Koalemus ol. 64; 524-ben harmadszor jött Áthénbe mint olympiai győztes, a Pisistratidák félvén a Kypselidák szerencséjétől, a Prytaneumnál orgyilkosok által tétették el láb alól. És ha az idősebb testvérnek volt is legtöbb bűne ilyen tettekben, azért Hipparchus sem volt ment kicsapongó dőzsöléstől és kéjtelgtől.

Azért utasított el mint a Panathénæák rendezője, egy attikai leányt a kosárhordás tisztétől, és pedig mint mondták, nem más okból, mint hogy Harmodius bátyja megvetette kegyének gyanus jeleit. Ez annál kevésbé tudta családjának ezen meggyalázását elfelejteni, miután a Gephyraeok nemzetségében, melyhez tartozott, a családi becsület volt az első. Aristogeitonnal és más társakkal összeküvést forralt a kényurak megbuktatására, melyet a nagy Panathénæák menetén ki akartak vinni; ha egyszer

megtörtént a dolog, biztosak lehettek, hogy közhelyesléssel találkoznak, — az akkori hangulat szerint ítélve. Eleinte minden kívánságuk szerint folyt. A nép mitsem gyanítva a főut felé tolakodott, és mindkét testvér közte volt, Hippias künn a Kerameikusban rendezvén a menetet, Hipparchus a piacon. Mirtuságakkal, a népegyesítő Aphrodite jelvényeivel diszitve, úgy álltak a polgárok sorba, a midőn az összeesküdtek, kik azt vélték, hogy tervök el van árulva, elhamarkodott dühvel Hipparchusra rohantak; véres verekedés szakította félbe az ünnepélyt, a nélkül hogy azok czélt értek volna. Mert az életbenmaradó testvér erélyesen és határozottan cselekedett. Még mielőtt a menet következő része tudta volna, hogy mi történt, mindazokat elfogatta, kik titkon karddal voltak felfegyverkezve. Bűnös és ártatlan egyaránt kinoztatott és gyilkoltatott; a veszélyeztetett uralom ujra lett biztosítva (ol. 66, 3; 514.).

A kiontatott polgárvér csak átkot hozott, mert Hippias azt hitte, hogy más uralkodási módra van jogosítva és kényszerítve. Ezt az alkalmat arra használta, hogy gyűlölt polgároktól szabaduljon és a számüzöttek javait lefoglalhassa. Roszkedvűen és gyanakodva vonult vissza a várba, külföldi összeköttetések által iparkodott magát biztosítani, szorosabb viszonyba lépett Spartával, Thessalia és Macedonia fejedelmeivel, leányát Archedikét, Lampsakus kényurának adta nőül, mivel a perzsa udvarnál tekintélye volt, és minden módon pénzt kísértett kicsikarni alattvalóitól. Az utczai rendőrséget annyira szigoruan gyakorolta, hogy a házak utczára kiálló részeit rendőrség útján foglaltatta le és adatta el, úgy hogy a tulajdonosok kénytelenek voltak saját házaik részeit nagy áron megvenni; a forgalomban levő pénz értékét leszállította, és a beszedett ezüs-

töt magasabb értéken adta ki; egyes polgároknak megengedte, hogy közterhek alól, különösen az ünnepi karokért járó költségek alól pénz által szabaduljanak, úgy hogy a többiek még inkább nyomattak.

Ekkép a Pisistratidák népkedvelő uralkodásából elviselhetlen zsarnoki uralom lett. Azon államalkotmány belső hiábavalósága, mely a soloni köztársaság formáit határtalan zsarnoksággal össze akarta kötni, mindinkább jutott napfényre; az egész uralkodási mód mindinkább megvetés tárgyává lett, mivel csak haszontalan emberek szánták el magukat az állam szolgálatára, és ezen mértékben növekedett a remény, melylyel a kényuri ház ellenségei Áthént megfigyelték¹⁵⁷).

A zsarnokok ellenségeinek főhadiszállása Delphiben volt; élőkön állottak az Alkmaeonidák, kik a pythiai szentélylyel már régtől fogva össze voltak kötve (76 l.); vezérok Klisthenes volt, a sikyoni kényur unokája, kivel atyai és anyai részről nagyratörő lélek veleszületett. Ő hozzá csatlakoztak a legnemesebb családok tagjai, mint p. o. az idősebb Alkibiades, Leogoras, Charias és mások. E párt tagjai kétféleképen folytatták ügyeiket: először hadi vállalatok által. Merészség által sikerült nekik a Parnesban egy erős pontot, Leipsydriont, elfoglalni, a hova az elégtelenek összegyülekeztek. Azon véres és szerencsétlen harczokra, melyeket a vár őrsege a kényur zsoldosaival viselt, még sokáig emlékeztek az áthéneiek dalban, ebédjeik között így énekelvén: »Jaj neked, jaj Leipsydrión, te árulója a barátoknak! Mily férfiakat öltél meg, kik bátrak valának a harczban, nemes származásuakat, kik akkor mutatták ki, hogy mi vérből eredtek.«

Nemsokára más ut nyílt meg a gondos Alkmaeonidák előtt, melyen célt érhettek.

A delphii templom ol. 58, 1; 548-ban leégett. A papság mindent megtett, hogy pompásan felépíttessék, és mint nemzeti vállalatért, mindenütt, a hol görögök laktak, gyűjtetett. Midőn végre a 300 talentumból álló tőke megvolt, és vállalkozó kerestetett, a ki bizonyos terv szerint vezesse az új épület elkészítését, akkor az Alkmaeonidák jelentkeztek és miután az anphiktyonok átadták nekik az építést, minden tekintetben sokkal többet tettek, mint a mennyire szerződés szerint kötelezve voltak. Nevezetesen a közönséges mésző helyett parosi márványt alkalmaztak a templom keleti oldalára. Ez által nagy mértékben lekötelték maguknak a delphii hatóságokat és arra birták őket, — miután sehogy sem fukarkodtak gazdag adományaikkal — hogy ezentul az ő családjuk érdekében folytonosan működjenek és nyíltan fogják pártjukat a Pisistratidák ellen. Ezen idő óta a görög államoknak, különösen Spartának, mely már ötven évnél tovább dicső háborút folytatott a kényurak ellen, ezen értelemben adatott az utasítás. Valahányszor egyes polgárok vagy a spártai állam maga Delphibe küldtek, minden válaszhoz azon felszólítás is csatoltatott, hogy Áthént szabadítsák fel a zsarnokságtól és ha a spártaiak mindenféle ürügy között a Pisistratidákkal való vendégbaráti viszonyukat is emlegették, akkor az volt rá a válasz, hogy az istenekre való tekintet előbbrevaló minden másnál¹⁵⁸).

Végre, miután békét nem hagytak a spártaiaknak, ezek rágondolták magukat. Nem régen az aegaei tengerben harczoltak Polykrates ellen, Lygdamist megbuktatták, és Naxusból felszabadították az attikai túszoikat (87 l.);

így most már a velükszületett ellenszenvök daczára, hogy t. i. nem szerettek a szárazföld ügyeibe avatkozni, tengeren küldtek Anchimolius alatt sereget a Phalerumba. Azt gondolták, hogy ezen alkalommal helyreállíthatják régi viszonyukat Delphihez, mely épen Áthén által megszakított és megzavartatott. Ezen vállalatnak nem sok szerencséje volt. Mert a Pisistratidák összegyűjtötték thessaliai szövetségi lovasságukat, meglepték a spártai sereget, mely a síkságon alkalmatlan helyen táborozott, és megölték a vezért a csapatok nagy részével együtt.

Most már Spártának komolyan hozzá kellett fogni, hogy becsületét megmentse. Ha eleinte a Pisistratidákhoz való barátságos viszonyt tekintvén, nem akart királyi sereget küldeni, most már mégis Kleomenes királyt állította a sereg élére és szárazföldön menesztette Attikába.

Az rendkívüli ember volt, a ki akkor az Agiadok törzsében viselte a királyi méltóságot; oly férfiú, kiben a Heraklidák régi fejedelmi ereje hatalmasan fellobogott. Határtalan önérzettől lelkesítve, nem volt kedve az ephorok utált felügyelete alatt otthon a királyt játszani. Kényuri hajlam volt kétségkívül minden cselekedetének alapja, és minden merész vállalat külföldön kedves volt előtte.

Azért mindjárt uralkodása kezdetén (520 körül) Argolis ellen intézte támadását. A régi viszályhoz új okok is jöttek. Az argivok az attikai kényurral tették magukat érintkezésbe; Pisistratusnak országuk egy leányát, Timonassát adták nőül és fegyveres segítséget küldtek a zsarnoknak. Ily önálló és spárta-ellenes politikát nem akartak eltűrni, és miután a zsarnok peloponnesusi szövetségeseit megfenyítették és Spárta hatalmát, erősebben mint akár-

mikor, megszilárdították, akkor ment Kleomenes mint tapasztalt vezér, nagyratörő tervekkel foglalkozva Áthénbe.

Lovassággal eléggé ellátta magát; az Alkmaeonidák, minden száműzött és a zsarnokok minden ellenségei csatlakoztak hozzá; a kényurak ugyanazon helyen, a hol valamikor hatalmukat megalapították, a pallenei szentélynél (87 l.) győzettek le és a várba szorítottak vissza. Hosszadalmas ostromra készülhettek a spártaiak. Akkor véletlenül megtörtént, hogy a kényur gyermekei, kiket külföldre akartak vinni, ellenséges csapatok kezébe kerültek. Hippias, hogy gyermekeit megmentse, eltávozott kincseivel, miután testvérjével együtt 14, egymaga pedig 3¹/₂ évig uralkodott. A dynastia hosszabb fennállását igénylő építmények, különösen a Hekatonpedos és az olympieum, félbemaradtak¹³⁹).

A kényur bukásának eleinte más következménye nem volt, mint a régi pártviszályok megújulása. Miután a három párt közül az egyik elhagyta a csatasíkot, a másik kettő azonnal nyílt harcban állt egymással szemben; csak a közös ellenfél elleni harc egyesítette őket egy pillanatra egy táborban. Egyfelől a nemességi párt, melynek élén Isagoras, Tisander fia volt, kinek házában a káriai Zeus tiszteltetett, másfelől az Alkmaeonidák. Ez utóbbiaknak Spárta csak eszköz volt arra, hogy a kényuri családot megbuktassák, és épen nem volt szándékuk, hogy az idegen hatalomnak legkisebb befolyást engedjenek városuk újalakítására. Ellenfelök ellenben azt vélte, hogy fel kell használni az alkalmat és azon utált ujitásokat megszüntetni, melyek Solon ideje óta fennállottak, a birtok jogosultságát, nem tekintve a származást, minden gazdagabbnak az állam tisztjeihez való hozzáférhetését. Eleinte ezen párt volt előny-

ben; mert titokban megvolt a zsarnokok alatt is, készen lépett fel, és Spártával szövetségzén, tartalékkal és erős támasszal birtak. Az Alkmaeonidák pedig nem találtak erős és fegyelmezett pártot; sokáig voltak távol és régi pártjuk az országban eloszlott; a paraliok pártja nem létezett többé.

De Klisthenest nem lehetett oly könnyen kiszorítani. Tüzes férfiú lévén, állhatatlan élet és nemzetségének emlékei által felizgatva, pártéletben felnevekedvén, gyermekkorától kezdve politikai tervekkel eltelve, a világot ismervén, és erősen elszánva arra, hogy minden uton befolyást szerez magának, — úgy intézkedett gyorsan és határozottan Isagoras tulnyomó hatalma ellen. Régi pártjának maradványait egyesítette a diakriak árván maradt pártjával; belépett azon politikába, melylyel Pisistratus kezdte; minden rendelkezésére álló eszközt arra használt, hogy a nép tömegét maga körül gyűjtse; felizgatta őket, utalván ellenfelének alkotmányellenes lépéseire, és rövid időn ő volt az egész néppárt feje, hatalmasabb, mint valaha akármelyik Alkmaeonida¹⁶⁰).

Nagyravágás indította őt tulajdonképen minden cselekedetére. De mégis magasabb ügyet is képviselt, mint pusztán személyes érdeket és családi dicsőséget. Az ellenpárttal szemben, mely Spártára támaszkodva, a nép alkotmányos jogait meg akarta szüntetni, ő képviselte Áthén önállóságát; ő vélelmezte a veszélyben forgó jogot, a nehéz harcok között kivívott polgári szabadságot, a szentesített alkotmányt, melyet még a kényurak is tiszteltek, végre Áthén jövőjét, mely a soloni alapon történő szabad fejlődéstől függött. Ez által egészen más állást szerzett magának, mint a milyen egy önző pártvezérnek állása; ez által

erőt és tekintélyt szerzett a nép legjobbjainál; az arisztokraták reakciója tette nagygyá Klisthenest, és kimutatta politikájának határozott utját.

Ha a soloni alkotmányt megakarta menteni, akkor nem állapodhatott meg annál, hogy a régít támogatja, hanem az egész jogalapot kellett újból megerősíteni, és az által összetartani az alkotmánypártot, hogy bizonyos célra törekedett, és hogy új haladást hoz létre. Solon az állam minden tagjának nyitott meg mindent, a mi nélkül szabad polgárság nem létezhetett, t. i. az uralkodásban, törvényhozásban és a törvénykezésben való részvétet; a nemes származás megszűnt a teljes polgárijog feltételének lenni. Különben megkimélte a nemesség belső intézményeit, és megelégedvén azzal, hogy elérte azt a mi lényeges, továbbra is fentartotta a régi idő maradványait, melyekre annak hívei nagy súlyt fektettek, különösen az Eupatridák osztályait, a geleontokat, hopletákat, ergadeeket és aegikoreokat (15 l.), miután ez mellékletes és ártatlan dolog volt.

Ez által ellenmondás maradt vissza a község életében. Az írott törvény szerint, a mint a várban fel volt állítva, szabad és egyenlő polgárság létezett; valósággal azonban mégis a nemesség és a demos mint két nemzet állott szemben egymással és ha nem voltak is politikai jogok, melyek csak attól függöttek, valjon tagja-e valaki a nemzetségeknek, ezen családi összeköttetések mégis folytonosan okot szolgáltatnak közös tanácskozásra és titkos pártalkotásra. A nép sem tudott attól elszokni, hogy a nemzetségek tagjait külön néposztálynak ne tekintse, vagy az alázasos alárendelés érzetével, mely a soloni polgári

egyenlőséggel nem fért össze, vagy a gyűlölet és ellenségeskedés érzetével, mely a község békéjét feldúlta.

Ezen bajokat és belső ellentéteket nem akarta Klisthenes úgy mint Solon gondolta, egy lassanként mindent kiegyenlítő fejlődés gyenge befolyásának átengedni; azt annál kevésbé tartotta helyesnek, mert a nemes családok épen most léptek fel új igényekkel és arra is mutattak hajlandóságot, hogy külföldön keresnek segítséget, csak hogy pártszándékukat kivihelessék. Azért szükségesnek látszott a régi idővel határozottan szakítani, a nemzetségek összeköttetéseit feloszlatni, melyekben az alkotmányellenes pártoknak helyük volt, a családszerű összefüggést megfosztani hatalmától, a népben kiirtani a függés ösztönszerű érzetét, és épen ez által teljesen felszabadítani azt.

E célból erőszakos ujitásokra volt szükség, melyektől minden más államférfiu visszariadt volt. Hogy Klisthenes mégis hozzáfogott, az személyiségéből és származásából magyarázható meg, hogy sikerültek az ujitások, ellenfelének vizsás eljárásából és a delphii jósa segítségével.

Az Alkmaeonidák családjának már az attikai királyi nemzetséggel való rokonságánál fogva vele született hajlama volt az uralomra, melyet sohasem tagadott el.

A nyolczadik és hetedik század befolyása alatt ezen hajlam önkénytelenül a tyrannis felé hajolt, mert ez volt az egyetlen egy mód, melyen ki lehetett elégíteni. Megakles vad szenvedélyessége a Kylon elleni harcban (31 l.), nemzetségének elkeseredéséből magyarázható meg, mely, maga törekedvén az uralomra, a kívánt kincset más kezében látta. Megakles fia, Alkmaeon, a lydiai udvarhoz való viszonya által még inkább kilépett a polgári körből. Nagy vagyonát csakhamar sokszorosította. Mint az áthéneiek

leggazdagabbika, mindig magasabbra emelte igényeit és fia bizonyosan nem azért kérte meg a sikyoni kényúr leányát, hogy vele csendes viszonyok között mint polgár polgárok közt éljen. Mint a paraliok pártvezére, tulajdonképen azon célra törekedett, a melyre Pisistratus, csakhogy kedvezőtlenebb viszonyok között. Minden rossz siker által és főbenjáró bűnök súlyos átka következtében az Alkmaeonidák szenvedélye csak fokozódott, és végre sokszor csalódott nagyravágyásuk reménye Agariste fiához fűződött, ki születésénél fogva nagy dolgokra volt hivatva (I. 321 l.).

Klisthenes behozta az anyai nagyatyja nevét az Alkmaeonidák nemzetségébe; a névvel együtt annak bátor elszántságával is birt, tiszta belátásával és kiméretlen erélyével politikai céljai követésében. De céljaik is hasonlóak voltak egymáshoz, mivel mint a nagyatyja, úgy unokája is akarta az államot elavult intézmények köteleiből kiszabadítani, hogy új fejlődés felé vezethesse; ő is olyan nemesség ellen harczolt, mely javithatlan kaszt-szellemé által az alsó rendeket nyomta. Mind a kettő hasonló célra ugyanazon eszközöket használta és mind a kettő a pythiai jósda tekintélyéhez csatlakozott. Ily híven csatlakozott az unoka a nagyatyjai mintához; csakhogy a fiatalabb Klisthenes reformjai sokkal jobban ki voltak képezve, messzebbre terjedtek és eredményök több volt.

A számkivetés éveiben gondosan készítette elő terveit; azért készen és éretten jöttek napfényre. Törekvése két pontra irányult. Egyrészt a soloni alkotmányt akarta erősíteni és valósítani, másrészt az államot alapjából megújítani. Mert ő nem állott részrehajlatlan jóssággal a pártokkal szemben; ő nem aggódott, mint Solon azon, hogy senki részét meg ne csonkítsa, hanem a nemességnek volt

ellensége és azért szenvedélylyel ragadta meg az árván maradt mozgalmipárt vezérségét. Innen vannak a conservatív és radikál politikának ellentétes irányai, a melyek ritka állambíráknál találhatók annyira egyesítve, mint Klisthenesnél.

A soloni alkotmány áldása nem tudott meggyökerezni, mivel a nemzetségek az államot nagyravágyásuk színhelyének tekintették és lehetetlenné tették a békés fejlődést. Solon lényegesen egyenlőkké tette a polgárokat; de mivel a családi nemességnek intézményeit nem merte bántani, azért az magában annyira elzárkózott, hogy a polgárok tervezett egybeolvadását gátolta; azért nem fogták fel és nem valósították Solon államát. Most ugyan Klisthenesnek sem volt szándéka, hogy a régi nemzetségeket szentélyeivel és áldozataival együtt feloszlassa; minden a mi a családi jogra és a vallásra vonatkozott, bántatlanul megmaradt az örökölt szokások és régi polgári erkölccsel együtt, mely ahhoz csatlakozott. Hanem a községi osztályok, melyeknek a phatriák és nemzetségek alá voltak rendelve, a négy jón törzs, ne képezzék ezentúl a nép politikai osztályait is; mert míg ez így volt, addig úgy látszott, hogy az alárendelt osztályoknak is van részök politikai jelentőségben. A soloni alkotmány főhibájának az látszott, hogy ezen régi törzsekben helyet kellett engedni az újjáalkotott polgárság számára, mintegy új bornak régi tömlőkben. Azért a nemesi törzsek, nemcsak úgy mint Sikyonban, nevök és rangbeli rendjök szerint változtattak, hanem az egész osztályozás megszüntetett, a négyes számmal együtt, mely minden jón állami rend alapja volt.

Helyette tízes rendszer hozatott be, mely semmiféle szokásos rendhez nem csatlakozott. A polgárság új tízederéseit ugyan úgy nevezte el, mint a régi negyedrészek ne-

vezettek, phyléknek, azaz törzseknek; de semmi közülük sem volt a származás- és eredettel. Nem voltak ezek egyebek egységeknél, melyeknek a falusi kerületek bizonyos csoportjai (demosok) alá voltak rendelve. Ezen kerületek vagyis helységi községek már régóta állottak fenn; részben Attikának régi tizenkét városai közül valók ezek, mint p. o. Eleusis, Kephisia, Thorikus, részint kisebb faluk és helységek, melyek a tizenkét város részei voltak, mint Marathon és Oenoë, melyek a tetrapolishoz tartoztak; megtartották régi nevöket is, még azokat is, melyek a bennök nagy mértékben letelepedett nemzetségektől eredtek, mint Butadae, Aethalidae, Paeonidae. Már elebb használta ezeket az állam, talán mint a naukrariák (21 l.) alosztályait, a rendőrségi rendezésre és az adó kivetésénél, miután ezek által a lakosság igen könnyen áttekinthető volt. Most pedig az ország kormányzati kerületeivé lettek. Minden demosban irattak össze azok, kik állandóan benne letelepedtek, és a községi lajstromokba való feljegyzés ezentúl arra szolgált, hogy mindenki odavalóságát és polgári jogait kimutathassa. Akárhányszor változtatta is az ember a lakhelyét, mégis azon demoshoz tartozott, melybe be volt írva.

Száz ilyen község állíttatott fel, tíz-tíz közülök egyikeknek az új törzsek közül alá volt rendelve és ekképen az ország és népnek új, az előbbtől teljesen elütő szervezése alkottatott, mely a nemzetségek összeköttetéseitől teljesen független volt és csak a lakhelyre volt alapítva. De ezen elv sem lett úgy keresztülvive, hogy, a mint legtermészetesebbnek látszott, tíz egymáshoz közellévő helység egy egészszé egyesítettetett volna. Mert akkor az egyik phylében a diakriek, a másokban a paraliok, a harmadikban a pedieek lettek volna tulsúlyban és az ország ilyen rendezése

új alapot szolgáltatott volna a régi pártoskodásra. Sőt inkább úgy látszik, hogy ezen oknál fogva már eleinte egészen különböző fekvésű kerületek, mint Phalerum és Marathon, Piraeus és Dekelia egyesítették egy törzsbe, hogy a régi pártkerületek feloszoljanak.

Az új törzseknek tehát nem is volt helyi központjuk, mint a demosoknak, melyek közül mindeniknek megvolt saját piacza. Ha tehát az egy törzshez tartozóknak, tanácskozás végett össze kellett jönni, akkor Áthénben egyesültek, és e szerint a főváros mindinkább az egész tartomány központja és szíve lett. Sőt szándékosan úgy rendezték be, hogy Áthén maga városrészeivel együtt különböző törzsekhez tartozott. Mindeniknek a tiz törzs közül voltak előjárói, valamint közös szentélyei és ünnepélyei is, melyek a polgárok barátságos érintkezésére szolgáltak. Testületi működésök azonban az előjárók választására, a polgári terhek elosztására és bizalmi férfiak kinevezésére szorítkozott, kik a közmunkáknál ügyvezetők gyanánt szolgáltak; ők voltak a polgárság hivatalnokai, kik azt, a mit az állam háboruban és békében követelt, kivitték. Tehát a naukriák teendői őket illették, és ezek meg is maradtak, számuk 48-ról 50-re szaporodott, úgy hogy minden törzs 5 ilyen hajószerező- vagy adókerületet foglalt magában, és e szerint köteles volt öt hajót és tiz lovast kiállítani az ország védelmére. Miután ezen kerületek mind a nemesi családok, mind a helyi pártok befolyása alól fel voltak szabadítva, arra szolgáltak, hogy az államhatóságok beavatkozása nélkül a nép ereje a közjóra használtassék és ennek kifejlesztésében lehetőleg általános, melléktekintetektől nem gátolt és hazafias verseny keltessék¹⁶¹).

Míg a törzsek vagy phylék csak alkalmilag hivattak

össze arra, hogy részt vegyenek a kormányzatban, azalatt a községek folyó ügyei a demosokra voltak bízva. Minden megyének vagy demosnak megvolt a maga előjárója (demarchos), megvoltak vallásos hivatalnokai és számvivési hatóságai; mert minden megyének közösen kezelendő telkei voltak, és községi pénztára. A helyi községnek megadóztatási joga is volt, belügyeinek megbeszélésére gyűléseket tartott, és ezen gyűlések alkalmat szolgáltatottak a község tagjainak arra, hogy magukat a közügyek kezelésében gyakorolják, ez az állami ügyekre előkészítő iskola volt. Az összes községgel csak annyiban érintkeztek közvetlenül, hogy abban a polgárok felnőtt fiai községi tagoknak felvétettek és a községek könyvei abban ellenőriztetek. Mert ezen községi könyvek egyuttal az attikai állampolgári jog okmányai is voltak.

Klisthenes törzsei az állam-kormányra nézve is csak közvetítők voltak és összefüggésbe hozták az állam összességével az ország megyéit, melyekben a községi élet érdekeivel együtt szabadon mozoghatott. Ha tehát már Solon úgy rendezte be a tanácsot, hogy az a polgárok közül kinevezett igazgató-választmány legyen, akkor Klisthenes olyan módon fejlesztette tovább ezen intézményt, hogy évenként minden törzsből 50 tag, a soloni megszorítások mellett, választassék. Ekképen a tanács nemcsak 100 taggal szaporodott, hanem most még inkább mint előbb, a nép képviselője lett, miután az új rend száma szerint a tanács igazgatói éve tíz részre osztatott és mindenik részben a nép egy-egy törzsének, sorsolás útján, sorban jutott az elnöki tiszt vagy a »prytania«. E szerint a prytania 35 vagy 36 napból álló kormányzási időből állott. A törzsek végre az esküdtszékek alkotására is szolgáltak.

A tanács és a törvényszékek már Solon rendelete szerint örködték a nép jogai felett és a hivatalos hatalom önkénye ellen védelmezték azt. De legnehezebb volt az államhivatalokat a kor szellemének és közügy javának megfelelő módon betölteni. Azok körül tolongott a hatalmasok nagyravágyása; a választási gyűléseknél mindig újból felmerültek a régi viszályok; ilyenkor a pártvezérek egész pártjukat szedték össze, hogy azon hivatalokat elnyerjék, melyek az államfenség jeleivel, a régi királyi méltóság örökségével, fel voltak ruházva, és hogy a hivatal rövid idejét nagyravágyó céljaikhoz képest lehetőleg kizsákmányolják. E tekintetben most már igen lényeges és hatásos újítás állott be, miután a kormányhivatalok betöltésénél a választás megszüntetett és helyette a sorsolás alkalmaztatott; ezen újítás nem tulajdonittatik ugyan névszerint Klisthenesnek, de az ő korába tartozik, miután a perzsa háboruk kezdeténél már használatlan volt.

Ezen újítás theoretikus szempontból feltünőbbnek és veszélyesebbnek látszik, mint a milyen valóban volt. Mert először a sorsvetés a görögöknél épen nem a demokratiai mozgalmak vívmánya, hanem már régi időben fordul elő, különösen szent hivatalok betöltésénél, a mikor az istenségre akarták bízni az eldöntést. És azután olyan volt ezen intézmény, hogy csak azok között döntött a sors, kik e hivatalra törekedtek; de jogosan fel lehetett tenni, hogy azoknak csekély számából, kik földbirtokuknál fogva arra jogosulva voltak, csak olyan férfiak fogják e legfelső államhivatalokat keresni, kiknek bizonyos igényök volt polgártársaik bizalmára. A községi élet nyilvános volta és a kinevettetés veszélye távol tartotta az oda nem valókat a hivatalkereséstől. És ha a sorsvetés esetlegessége szerint

a hivatalkeresők közül nem mindig a legalkalmasabb jutott hivatalba, azon esetben sem biztosít a szabad választás jobb eredményt. De igen sokkal felérő előny abból állott, hogy a legfelső hivatalnokok ezentúl nem voltak bizonyos, esetlegesen uralkodó pártnak eszközei. Most különféle pártbeli embereknek kellett egymás mellett hivataloskodni és magasabb szempontokban eltérő nézeteik kiegyenlítését keresni. A választási harcok és fondorkodások most mellőztettek, a polgárok elszoktak a pártselektől, melyek az életet megmételtyezték. Különös esetekben, a mikor mindnyájan egy férfiuban látták az alkalmas embert, megtörtént, hogy a többi hivatalkereső mind visszalépett, és akkor népválasztás történt a szó legjobb értelmében. Klisthenes mozgalmas korára nézve nem volt áldásosabb intézmény a sorsolási urnánál. Ennek csillapító és békítő hatalma volt, behozatala a legnagyobb állambölcséségről tanuskodik, és jogosan tulajdoníthatjuk Klisthenes törvényhozásának¹⁶²).

Sokkal forradalmibb volt egy másik intézmény, mely leghatározottabban Klisthenesnek tulajdoníttatik, tudniillik számos ember felvétele, kik azelőtt a polgári községen kívül állottak, iparosok és kézművesek polgárokká tétele, kik mint védenczek vagy szabadosok régebbi idő óta Attikában laktak. Most már ezeket akarta, hogy mint igazi tagjai az államba beleolvadjanak és vele összeforrjanak; ügyességek az állam tulajdona legyen; ők most már mint teljesjogu áthénéiek részt vehettek a panathenaei ünnepi menetekben, és a polgárokkal az ujonnan szerzett hazának fegyveresen hűséget esküdtek. Bizonyosan ebben rejlik a legnagyobb változás, mely az államban végbement; ez a polgároknak összeelegyedése idegen alkatrészekkel, oly

emberekkel, kiknek semmi közük nem volt a régi Áthénhez, és kik földbirtok által össze sem függtek az állammal. Ez által sok új és pezsgő vér vezetettet be az államba, sok új mozgalom indított meg, az ország védereje erősített; ősi szokások elmellőztettek és mindenfelé előmozdított az élet szabad fejlődése; másrészt azonban az attikai polgárság becsületének szenvedni kellett az által és az attikai jellem eredeti vonásai eltörültettek¹⁶³).

Ezek voltak Klisthenesnek az Alkmaeonidának, nagy és merész újításai; áthatották az egész állami életet, annak minden szervét megragadták; mert az is, a mi magában változatlan maradt, mint p. o. az areopag, új életet nyert, miután a kormányzó hivatalnokokban, kik abba beléptek, a sorsvetés behozatala óta új szellem élt.

Ilyen reformokat nem lehetett harcz nélkül keresztülvinni és nem egyszerre. Valószínű, hogy Klisthenes mindjárt a kényurak elűzése után előállt tervével. Mert akkor a közügyek helyreállítására új államrendre volt szükség, miután ezen ügyek annyi ideig a kényur kezében voltak. A nép szabadságának biztosítékait követelte, és míg még tartott az öröm a felett, hogy megszabadult az ország Hippias járma alól, addig volt az ideje egyetértő és alapos reformok számára. Azt nem volt szabad megengedni, hogy az ellenpártót megelőzze. Az alkotmányreform egy része, nevezetesen a tíz törzsre való felosztás és az új kerületek rendezése valószínűleg már a szabadság első évében határoztatott el és vitetett keresztül a népgyűlésekben, Klisthenes kiváló befolyása alatt.

Az új szabadság féltékeny őrzésében arra is gondoltak, hogy a kényur többi hozzátartozóit a városból eltávolítsák, mert annak pusztá neve már elegendő volt a gyanu felkeltésére; tehát más demokrátiák példájára oly eljárás hozatott be, melynek az volt a célja, hogy a már személyöknél fogva az alkotmányra nézve veszélyeseknek látszó polgárok, kik ellen azonban nem volt ok törvény útján pert indítani, a községből eltávolíttassanak és pedig a legkiméletesebb módon, hogy sem becsületök, sem birtokuk meg ne károsodjék. Ez volt az attikai ostrakismusnak vagy cserépitéletnek kezdete. Klisthenes hozta be Áthénbe, és a kire először alkalmaztatott, az Hipparchus volt, Charminus fia ¹⁶⁴).

Klisthenes merészsége ijedelemmel töltötte el ellenfeleit. Megkettőztették erőlködésüket, hogy a nagy alkotmánymű létrejöttét megakadályozhassák. De csakhamar belátták, hogy pártjukkal együtt nem képesek az erősen haladó mozgalmi párttal szembeszállni. Isagoras nem gondolkozott azon, hogy kívül keressen-e segítséget. Kleomenessel igen közeli személyes viszonya volt, sőt mondogatták, hogy neje és az idegen király között egyetértés létezik. Kleomenes urakodási vágytól indítva, nem elégedett meg azzal, hogy a Pisistratidák elűzésénél segített; nem akarta, hogy Áthén a spártai befolyás alól felszabaduljon. Egy szóval a két ember titkos összekötetésre állott össze, mely által a közérdekek ürügye alatt egymásnak biztosították személyes nagyravágyásuk céljait. Nem volt nehéz munka meggyőzni a spartaiakat arról, hogy milyen veszélyesek Klisthenesnek forradalmi törekvései. Ez nem egyéb a tyrannis demagogiájánál, nem egyéb mint a sikyoni forra-

dalom új kiadása ; Spartának az Isthmuson tuli befolyása mindörökre van kockáztatva.

A spártaiak elhatározták, hogy közbelépnek. Elküldték, mint kényúri városok ellen szoktak tenni, állami hírnököket Áthénbe és az üzenet tartalmát olyanformán adták elő, hogy az Alkmaeonidák kiutasítását követelik, mint a kik Kylon napjai óta vérrel vannak megfertőztetve. Klisthenes elhagyta az országot. Nem akarta, hogy ő miatta háboru lépje el Áthént, mely az államot belviszályban és gyengeségben találja ; azt akarta, hogy Isagoras és Kleomenes áruló összeesküvése megérlelődjék, hogy azután mint a szabadság megmentője hazatérhessen.

Nem számított rosszul ellenfeleire nézve. Habár Klisthenes eltávozott, Kleomenes mégis fegyveres erővel jött ; nem akart egyebet, mint Áthén önállóságát megtörni, ő Isagorast, a védenczét ott urrá akarta tenni, azután magának olyan uralkodói hatalmat alapítani, mely az egész Görögországot magában foglalja. Az idegen fegyverek rémuralma alatt Isagoras a szabadság második évében archonnak választatott (ol. 68, 1 ; 508) és most nyíltan kezdte a legerőszakosabb reaktiót. Kleomenes úgy járt el Áthénben, mint fegyver által elfoglalt városban. Hétszáz család üzetett ki, melyeket Isagoras mint demokratikusokat neki bejelentett volt. A tanács, mely már az új szervezés szerint volt összeállítva, erőszakkal feloszlattatott és annak nyilvánvaló jelére, hogy nem akartak Solonhoz visszatérni, a dór hármas számhoz képest spártai mintára háromszáz emberből álló tanács állíttatott fel, melybe csak azok vétettek fel, kik a népellenes törekvéseket kiméletlenül pártolták.

Áthén népe nagyon is össze volt már olvadva a So-

lontól alapított szabadsággal, hogysem meghajlott volna ilyen erőszaknak és Kleomenes meggondolatlanságában sokkal kevesebb harczost hozott magával, hogysem ilyen dolgokat keresztülvihetett volna. A régi tanács, mely a törvények védelmére volt hivatva, ellene szegült az alkotmány megszegésének; a nép körülötte gyülekezett; város és falvak felláztak és az összeesküvőknek egyéb nem maradt hátra, mint hogy társaikkal együtt a várba vonuljanak vissza. Kleomenes hiába iparkodott az állam istennő papnőjét a maga részére megnyerni; az utálattal utasította vissza küszöbétől, habár mint »achiv« királyi hatalma igényeit érvényesíteni akarta. Két napig ostromoltattak az új kényurak a várban, harmadnapra szabad távozást engedtek a spártaiaknak. Isagoras megmenekült; a többi párthívei elfogattak, és a nép ítélete által mint hazaárulók halálra ítéltettek¹⁶⁵).

A tanácsnak, a mely az alkotmányhoz való hű ragaszkodása által Solon államát megmentette, legelső teendője volt az Alkmaeonidákat és a többi száműzötteket visszahívni. A gonoszság és gyalázat, melylyel a reakció pártja beszennyezte magát, Klisthenesnek volt javára, a ki most már annál könnyebben vihette keresztül reformjait. Talán csak most hozatott be a sorsvetés, hogy olyan pártválasztásnak eleje vétessék, a milyen még Isagoraszé volt; talán még csak most vitte keresztül az új polgárok felvételét.

Klisthenes erélyét nagyon hathatósan támogatta a delphii jósda tevékenysége, mert barátjainak, az Alkmaeonidáknak, azt a megbecsülhetetlen szolgálatot tette, hogy mint papi főhatóság, az újításokat helybenhagyta és arra nyújtott segédkezet, hogy vallásos szentesítést adjon az

egész modern, és politikai szempontból végrehajtott intézményeknek az által, hogy az attikai hőskor herosaival összeköttetésbe hozta. Magában Delphiben választatott, mint mondják, a tíz heros, a kik az új phyléknek adtak nevet és védnökeik is voltak. Most már a polgárság képviselői voltak és a piac felett az areopag egy lejtőkán voltak képszoبراik felállítva. A demosok mindenikének is egy heros volt a védnöke, kinek áldozati szolgálat rendeztetett be; Attika most már úgy mint Kreta és Lakonia, az isteneknek tetsző szám szerint, száz helységből álló állam volt. Így szentesítették a profan tizedrendszer, és a polgári törvények az isteni áldás szentségével láttattak el ¹⁶⁶).

Áthén másodszor szabadult meg egy kényuraság alól, mely sokkal gyalázatosabb lett volna, mint a Pisistratidáké, mivel egyuttal a városnak Solon által alapított önállóságát is megakarták semmisíteni. De a veszélyek még nem vonultak el. Mert Kleomenes, kinek heves vére minden rossz siker után annál erősebben felforrt, peloponnésusi sereget gyűjtött. Ez nyílt háború volt Áthén és Sparta között. Ehhez járult még az is, hogy a Pisistratidák nem nyugodtak, hanem Áthén nyugalmának minden új megzavartatásából új reményt merítettek. Köröskörül megmozdultak a szomszédok, kik irigy szemmel nézték Áthén hatalmának növekedését. Az aeginaiak és a chalkisiek, kereskedelmi irigységtől indítva, azt hitték, hogy a zavar idejét fel kell használni és most az attikai hajóhad jelentőségét megsemmisíteni. Különösen a thebaiak foglaltak ellenséges állást. A boeotiai tartomány uralma miatt már

a Pisistratidákkal, régi jó barátjaikkal, viszályba keveredtek.

Déli Boeotiában tudniillik határozott ellenszenv uralkodott Thebae főuralma ellen, mely ellenszenvnek már az is szolgált okul, hogy az Asopus völgyének lakossága (I. 124 l.) jön volt, és a thebaiak követelő modora még inkább táplálta az ellenszenvet. Plataeae volt a Thebae elleni lázadásnak középpontja. Miután egymaga gyenge volt arra, hogy Boeotia fővárosa igényeinek ellentállhasson, Kleomenes királyhoz fordult a város polgársága, midőn esetlegesen szomszédságukban volt, és késznek nyilatkozott arra, hogy a peloponnesusi államszövetségben részt vesz. Ez történt, ha Thukydides tudósítása helyes, már ol. 65, 2; 519-ben.

Akkor döntő időszak volt a görög állami viszonyok fejlődésére nézve; mert ha a spártaiak egy közép-görögországi várost épen úgy fogadnak be a szövetségbe, mint a Peloponnesus városaival lassanként tették, akkor ez által azt jelentették ki, hogy szövetségek egész Görögországnak magában való egyesítésére van rendelve és hogy arra el vannak szánva, hogy e célból még harctól sem riadnak vissza. A lakedaemoniaiak azonban nem fogadták el a boeotiai város ajánlatát; kijelentették, hogy sokkal távolabb laknak, hogysem idejében és erélyesen tudnák megvédeni; egyszersmind azt a tanácsot adták neki, hogy inkább a szomszéd Áthén városához csatlakozzanak, ha nem akarnak Thebaeval összeköttetésben állani.

A phataeaeiek épen ezt szerették. Csak a legtekintélyesebb hellen állam felhatalmazását várták, hogy politikai hajlamukat követhessék. Midőn tehát egy nap az áthéneiek a tizenkét isten ujonnan alapított oltáránál a

piaczon ünnepi áldozatukat hozták, akkor a Plataeaeből való férfiak mint védelmet keresők az oltár lépcsőire ültek, és a szalagokkal körülkötött olajágakat az összegyűlt nép felé emelték. A Pisistratidák nem gondolkoztak róla, valjon elfogadják-e vagy visszautasítsák, és ha a lakedaemoni válaszbán csakugyan csak az volt a szándék, a melyet Herodotus gondolt, hogy tudniillik ez által szomszédharczokba keveredjenek, akkor az csakugyan el is éretett. Igen rövid időn állott egy attikai sereg a thebaiakkal szemben Plataeae területén. A csata kezdete előtt arra határozták magukat, hogy a korinthusiakra bizzák a harc eldöntését; ezek úgy döntöttek, hogy a plataeaeieknek van joguk saját belátásuk szerint szövetséget keresni. A hazatérő áthéneieket meglepték az elkeseredett thebaiak, de legyőzettek és most már a plataeaeiek határát, mely miatt harczoltak, az Asopusig terjesztették; tehát addig ment akkor az attikai szövetség területe¹⁶⁷).

Most a thebaiak elérkezettnek gondolták az időt, hogy vereségöket helyrepótolják és régi területöket visszaszerezzék. Plataeae elszakadása veszélyes példa volt, és oligarchiai uralmukra nézve nem volt veszélyesebb dolog, mintha közvetlenül határaik mellett a demokratiai politikának fészket rakják, mely Boeotia jön népelemeire a legnagyobb vonzó erővel birhat. Azért hatalmasan készültek és miután most egyidejűleg a Peloponnesus fegyverbe szóllittatott, miután Aegina és Euboea is feltámadtak, Áthén egyszerre mindenfelől szárazon és vizen fenyegető ellenségektől volt körülvéve és egészen tehetetlennek látszott arra, hogy önállóságát megóvja.

Külföldi összeköttetést kellett neki keresni; a szűkség szorongatása következtében még Sardesbe is kül-

dött, hol akkor Artaphernes helytartó, Darius király testvérje, lakott. A követek teljes felhatalmazást nyertek; hosszú alkudozásra nem volt idő, és midőn Arthaphernes szövetségi segítséget ígért, de azon feltétel alatt, mely perzsa államjog szerint elengedhető nem volt, hogy tudniillik a nagy királynak földet és vizet adjanak, akkor a követek saját felelőségekre készeknek nyilatkoztak ezen feltételek elfogadására és így tértek vissza Áthénbe, a hol, úgy hitték, nekik inkább mindent megbocsátanak, csak üres kézzel ne térjenek vissza.

De polgártársaikban csalatkoztak. Valóságos vihar tört ki ellenök; az állami perek egész sora indított a követség ellen; a szerződés megsemmisített és ezen időtájban lett Klisthenes az ostrakismus áldozata.

A Klisthenes-féle ujításokról szóló hézagos hagyomány mellett vakmerőség volna magáról Klisthenesről és szándékáról határozott ítéletet mondani. Azonban mégis annyit tudunk, hogy azon időben, midőn a követség Sardesbe küldetett, Klisthenesnek döntő befolyása volt Áthénben. Az Alkmaeonidáknak a kis-ázsiai fővárossal régi viszonya volt, Sardesből származott gazdagságuk és fényük; a világot jobban ismerték, mint az áthéneiek; és legjobban tudták a távoli segédforrásokat felhasználni, hogy a szorongató szükségtől megmeneküljenek; valószínűleg már akkor látták előre, hogy a Pisistratidák mindent megfognak tenni, hogy az ő javukra járjanak közbe a perzsák. Ennél fogva az önfentartás kötelességének látszott ezen terveket megelőzni, és ha végre azt halljuk, hogy még a marathoni ütközet idejében az Alkmaeonidákat azzal vádolták, hogy a perzsákkal értenek egyet, akkor talán van alapja azon sejtlemennek, hogy Klisthenesnek különös része volt ama

Artapherneshez indult követségben, és hogy rögtöni eltűnése közvetlen a követség után azon politikai viharokkal függ össze, melyek a követséget követték. Bukása mutatja, hogy a szabadságot veszélyeztető polgárnak tartották és jogosnak gondolták, a szabadság előharczosa irányában ugyanazon fegyvert használni, melyet ő maga a szabadság védelmére a Pisistratidák rokonai ellen polgártársai kezébe adott.

Igazságtalanság volt-e ez az áthéneiek részéről a nagy államférfiu irányában? Alaptalan volt-e azon gyanu mely a sikyoni zsarnok unokáját követte? Olyan férfiu volt-e, a ki Solon-féle önzetlen igazságszeretettel nem akart egyebet, mint szülővárosának nagyságát?

A szerint ítélve, a mit az Alkmaeonidák történetéből tudunk (81 l.), a kik majd ezen, majd azon párthoz csatlakoztak, nem tehetünk fel ilyen, tisztán csak az ügyre vonatkozó politikát. Esetleges események által jutottak a néppárt élére, és ha nem vagyunk is arra feljogosítva, hogy oly férfiutól, a milyen Klisthenes volt, az igazi hazaszeretetet elvitassuk, azért mégsem tehetjük fel róla, hogy családjának nagyravágását levetköztette volna. Delphivel és Sardessel való összeköttetései az ellenkezőt mutatják. Az állam belsejében alkalmazott rendszabályai közül különösen az idegenek és szabadosok felvétele gyanusítja politikájának önzetlenségét. Ez egy demagog rendszabálya, a ki az uj polgárok tömegének segítségével a község fölé akar emelkedni; nem is volt annak más czélja, mint személyes uralom. E szerint Klisthenes kiutasítása nem igen volt jogtalan. Ez nyughatatlan nagyravágás következménye volt, mely az Alkmaeonidák családjának sajátsága volt. Klisthenes a hetedik és hatodik század kényurainak

mintegy utolsó sarjadéka volt. Ő össze akarta kötni a Solon-féle polgári állam szabad fejlődését családi büszkeségének és személyes nagyravágyásának kielégítésével; de csak az első sikerült neki. Az attikai nép a hosszú alkotmányi harcokban sokkal jobban okult, hogysem magát megcsalni engedte volna; sokkal erősebb volt és tisztább belátással birt politikai törekvésében. Azon férfiak, kik az Alkmaeonidákkal összekötve, a nép szabadságát helyreállították, elváltak tőlük, mikor a dynastikus hajlamok mutatkoztak és miután nem sikerült tervök, Klisthenes számára nem volt többé hely az áthéneiek államában¹⁶⁸).

Azonközben a háboru veszélyei mindinkább összehortlódtak Áthén körül. Kleomenes küldöttjei által az egész Peloponnesus fegyveres ereje hivatott egybe, a ki ugyan a nagy készüllet czéljáról mitsem szólt, de szándéka nem volt más, mint hogy a gyalázatot, mely őt Áthénben érte, megboszulja és Isagorast kényurnak megteszi. A nagy se-reget Eleusis sikiáig vezette, míg a boeotiaiak közös hadi terv szerint az éjszaki határ helységeit elfoglalták és a chalkisieket kelet felől fenyegették.

Az áthéneiek szerencséje volt, hogy Kleomenes nem birt azon hatalommal, melyet gondolt. Szándékának igaztalansága és tiszteletlensége, fennhéjázó magaviselése, a titkos zsarnoki hajlam, mely őt e tetteire indította, ellen-szenvet és gyanut költöttek a spártaiaknál, és ellenfeleinek élén állott Demaratus király, a ki magában a táborban nyíltan szembe állott az ő terveivel. A szövetségesek közül a korinthusiak elszakadtak és megtagadták a katonai

szolgálatot, mivel arra nincsenek kötelezve, hogy Kleomenes kedvére Áthén alkotmányát megdöntsék. A háboru iránti kedvetlenségük még az által is növekedett, hogy tengeri hatalmuk legveszélyesebb ellenségei, az aeginaiak, az áthéneiekkel ellenségeskedésben voltak; azoknak részére épen nem akartak dolgozni a harczban való részvételük által.

Ennek következtében dicstelenül oszlott el a nagyra törő királynak serege, és Spártára nézve ez nehezebb csapás volt, mintha nyílt csatában győzetett volna le. Mert tekintélye csorbát szenvedett királya önkényes politikája által, és szövetsége fennállása is veszélyeztetve volt. Az áthéneiek népe pedig az eleusisi csatatérről, hol szemök láttára feloszlott a fenyegető hatalom, közvetlenül és emelkedett bátorsággal a többi ellenség ellen fordultak. Boeotiába törtek, és sikerült nekik a thebaiakat megverni, mielőtt azok a chalkisiekkel az Euripus mellett egyesültek volna. Hétszáz thebai követte őket bilincsből, mikor még az nap az euboeai szoroson átmentek és a chalkisiek seregét legyőzték; egész városuk az áthéneiek kezébe jutott.

Ezen kettős győzelem napja az attikai hatalom új fejlődésének volt kezdete. Mert az áthéneiek nem elégedtek meg ellenségek lealázásával, hanem a Chalkisban letelepedett városi nemességet, a »hippobotákat«, birtokaikból elűzték, újra felmérték a földet és egyenlő részletekben négyezer áthénei között kiosztották, kik Chalkisban letelepedtek; mintegy új Áthén alapított, mely az Euripus fontos tengerszorosát megőrizte. Nagyszámu boeotiai és chalkisi foglyokkal tértek haza a győzők; addig tartották őket bilincsből Áthénben, míg egy-egy két mináért (összesen körülbelől 79 millió frt) naza nem bocsátott. A

bilincsek a győzelem emlékére felfüggesztettek a vár falaira és egy érczből való négyesfogat, melyet még Herodotus látott az Akropolis bejárásánál, ugyanazt a győzelmet dicsőítette.

Az Akropolis, mely annyi ideig fenyegető zsarnoki vár volt, most már, visszaadtván a népnek, egy szabad polgárság közepén feküdt, mint közös szentélyeinek nyílt székhelye, mint a polgári ünnepélyek központja, a hol a nép győzelmeiből dicső emlékek állíttattak fel. Harmodius és Aristogeiton, kiknek tettét most már a szabadítás kezdetének tekintették, mint e város herosai dicsőítették, és diszszobraik felállíttattak a várba való feljárásnál; a várban magában mindent elpusztítottak, a mi a bukott dynastiára emlékeztette az embereket, és uralkodói lakásuk helyén egy oszlopot állítottak fel, mely a kényurak súlyos nyomását elbeszélte, őket minden hozzájuk tartozóikkal együtt örök időkre kiátkozta és számkivetette, és Hippias gyilkosának büntetlenséget és nyilvános tiszteletet ígért ¹⁶⁹).

Áthénre nézve szerencse volt, hogy közvetlenül a kényurak bukása és azon veszélyek elhárítása után, melyek Isagoras hazaárulásából és az Alkmaeonidák uralomravágyó törekvéséből eredtek, folytonosan munkára és elővigyázatra kényszerítettetett a külső támadások által. Ez volt a leghathatósabb eszköz arra nézve, hogy a polgárok a belzavarokból kiragadtassanak. Midőn polgári szabadságuk állami önállóságukkal együtt támadtatott meg, mind a kettőt mint egymással szorosan összefüggő javukat tanulták megismerni és megvédeni. Azért senkisésem tudta az áthéneiek emelkedő nagyságát hathatósabban előmoz-

ditani, mint a spártaiak, midőn a dolgok folyásán megboszankodva újra hadat indítottak az áthéneiek ellen.

Boszankodásuk nagyon természetes volt. Mert leghőször tisztán belátták, hogy a Phythia őket megcsalta, és hogy az Alkmaeonidák pénze bevonta őket ezen kellemtelen dolgok egész sorába. Azután nem felejthették el a lealázást, melyben az utolsó hadjáratokban részesültek. Minden vállalatuk épen az ellenkezőjét eredményezte annak, a mi szándékuk volt. De mindenekelőtt Áthén városának gyors emelkedése nem hagyta őket nyugodni. Köszönet helyett, melyet a Pisistratidák elüzetéseért vártak, szégyen és gyalázattal kergettetett el a királyuk. Szövet-ségeik, a boeotiaiak és chalkisiek támogatás nélkül maradtak és legyőzettek, az attikai állam hatalma nem csak belől erősödött és gyarapodott, hanem a tartomány határára túl is haladt. És erre is a spártaiak akaratjuk ellenére szolgáltatották az alkalmat. Mert azon tanács, melyet a platæabelieknek adtak (126 l.) és melylyel az áthéneieket veszélyes harcokba akarták keverni, azoknak csakis hasznót, csakis dicsőségök és hatalmuk növekedését eredményezte. Áthénnek vezéri állása volt az Asopus völgyében; az attikai hegemoniának alapját megvetette, Euboeába erősen betette a lábát, és spártai példa szerint, a határain kívül lefoglalt földet, a város polgárainak tulajdonuk gyánánt utalványozta. Bámulattal nézte egész Hellas az áthéneiek szerencsáját, kiknek, úgy látszik, nem volt kedvök a dicsőség útján megállani és a jóslatok, melyeket Kleomenes Spartába hozott, az attikai hatalom növekedését jósolván, most már annál inkább megfélemlítették a spártaiak babonás kedélyét¹⁷⁰).

Miután eddigi vállalataik oly rosszul sikerültek, most

az ellenkező utat választották. Megemlékeztek a Pisistratidák házával való régi összeköttetésökre, melynek megszakadását keservesen megbánták. Sietve küldték hírnököket a Hellespontusba, hol az elüzött Hippias pártjával együtt lakott, és nem sokára Spártában lehetett látni a kényurat, mely őt védencze gyanánt befogadta, és el sem titkolta, hogy minden erejével ki akarja vivni a Pisistratidák visszavezetését, mint egyedüli eszközt, mely az attikai nép veszélyes emelkedését megakadályoztathatja. Nagy peloponnesusi háboru volt keletkezésében.

Azalatt Spárta, a szenvedélyes Kleomenes által vezéreltetve, elfelejtette, hogy egy szabad szövetség élén áll, és hogy hatalma azon erkölcsi tekintélyen alapszik, melyet a lykurgusi állam szerzett magának. De hogyan állhatott fenn ezen tekintély a spártaiak önkényes és szenvedélyesen változó eljárása mellett! Hogyan lehetett oly államban bizni, mely mint a zsarnokok határozott ellensége növekedett és most egy vérrel fertőztetett zsarnokot, kit maga üzött el, újra visszaakar vinni!

Viharos gyűlés volt az, mely ol. 68, 4; 505 körül jött össze Spártában, hogy a Pisistratidák visszaállítását elhatározza. A spártaiak mindent elkövettek, hogy politikájukat igazolják. Nyíltan bevallották tévedésöket, melylyel a csaló Pythiát okolták; azon gyalázatra utaltak, melyet a megsértett vendégszeretet büntetéseül szenvedtek. Ezen gyalázat, úgy mondták, az egész fegyveres szövetséget érte. Sőt mindnyáját fenyegeti a veszély, ha Áthén továbbra is akadálytalanul úgy növekedik gögjében. Hippias kezeskedik a város lealázásáért és azért is, hogy a peloponnesusi vezéri helység előtt meghajlik.

Csendesen hallgatták a követek a spártaiak beszé-

dét; senkit sem győzött meg annak tartalma, de csak Sosikles, a korinthusi követ, mert nyíltan ellentmondani. A spártaiak nagy szégyenére kimutatta, hogy mostani tervek teljesen ellenkezik egész történetökkel; felelevenítette mindazon gonosztettek emlékezetét, melyek a kényurtól saját szülővárosában eredtek, és ha Hippias maga lépett is fel a gyűlésben, hogy feltüntesse mindazon veszélyeket, melyek az attikai demokratiából a többi Görögországra háramlanak, — ez mind hasztalan volt. Annak igazsága, a mit Sosikles mondott, nagyon kézzelfogható volt; a peloponnesusi államoknak nem volt kedvök magukat Kleomenes megsértett becsületéért feláldozni. A szövetségi tanács határozottan ellentmondván minden harci vállalatnak, úgy oszlott el; Hippias, miután reményében csalódott, visszament Sigeumba, és Spárta ezen új vereség után mély bosszankodással vonult vissza a közügyektől.

A peloponnesusi háború veszélye el volt hárítva, de Áthén most sem engedhette át magát a zavartalan biztonság érzetének. Mert nemcsak a tenger és szárazföld felől leselkedtek reá régi ellenségei, tudniillik Thebae és Aegina, hanem a tulsó part felől is új támadás fenyegette. Hippias még mindig hatalom volt. Csak azért utasította vissza a vendégi fogadtatást, melylyel Makedonia és Thessalia őt kínálta, mert Kis-Ázsiában több kilátása volt arra, hogy Áthén ellen új támadást indíthat meg. Artaphernes, Hytaspes fia, már az áthéneiek által sértve érezte magát, mivel ezek a megkötött szerződést felbontották (128 l.). Hippias szította ezen kedvetlenséget, és midőn az áthéneiek fondorkodásának tudomására jutván, új követség által ellene akartak hatni, e követség egyebet nem hozott vissza a satrapa parancsánál, hogy Hippiastr fogadják visz-

sza. A polgárság minden fenyegetések daczára, állhatatos maradt, és nem félt bátor önérzetében a perzsa birodalommal is szembeszállni¹⁷¹).

Ez volt azon változásteljes öt évnek tartalma, mely a tyrannis bukását követte, és Áthén egész történetére nézve döntött. Miután az idegen fegyveres erőszaktól felszabadult, és azután egyik lázadásból a másikba hanytatott, úgy érlelődött sulyos bajok alatt önálló polgári állammá; mindenkitől elhagyatva, hadi bajtól körülvéve, mely fennállását veszélyeztette, úgy emelkedett történeti hivatásának tiszta öntudatára, és biztos lépéssel foglalta el új állását, melyben a haza és a külföld hatalmasságaival szállt szemben.

Az áthéneiek ezen csodálatos magatartása csak Solon törvényeiből magyarázható meg, melyek a kor minden viharai között láthatatlan hatalommal nevelték a város polgárait szabad és erkölcsi alapon nyugvó polgársággá. A Pisistratidák uralma alatt azok a törvények voltak az állam védelme; a tisztelet, melyet a kényur irántuk mutatott, nevelte tekintélyöket, és ha a Pisistratidák uralma valóban a legjobb volt valamennyi hasonló uralom között, melyet Görögország ért, akkor ennek az az oka, hogy Áthén kényurai oly törvényhozást találtak ott, melynek döntő befolyása alól nem vonhatták ki magukat. A rossz és viszás, a mit a tyrannis magával hozott, nyomtalanul tűnt el, de a jó megmaradt, mivel Solon szellemével egyezett, tudniillik a város és falu üdvös rendje, a tudomány és művészet virágzása, a központi állás, melyet Áthén a

hellének szellemi életében foglalt el, a tekintély, melyet szárazon és vizen szerzett, és a külföldi összeköttetések, melyek a cykladokkal, a Hellespontussal, Argossal, Thessaliával akkor kezdeményeztettek és minden időre fontosak maradtak. Huszonhét békés, szerencsés év alatt beleélhette magát a nép Solon törvényeibe, habár minden művelt áthénei jól belátta, hogy azok nem valósulhatnak, míg egy kényur, idegen harcosoktól környezve, a várban lakik, és házi politikája érdekében kormányozza az államot; mert azon politika ha bölcs és mérsékelt is, mégis mindig önző marad.

Hipparch meggyilkolása után pedig egész súlyával ránehezedett a tyrannis az áthéneiekre. A szabad beszéd elvételétől tőlük, a nyilvános jogszolgáltatás eltöröltetett; a nők becsülete, a férfiak birtoka és élete zsarnoki önkénynek voltak kitéve, mely uralmát a legrosszabb emberekkel támogatta és a községi életet gyanakodva ellenőrizte. Akkor mély vágy keletkezett Solon alkotmánya után, melynek teljes áldásával a polgárok a szenvedés ezen iskolájában ismerkedtek meg. Midőn tehát a kényuri uralkodás átka eloszlattatott, egyetértve azon egy czél felé törekedtek, hogy azon áldást most már egészen és állandóan sajátítsák el maguknak. Isagoras árulása fokozta az elkeseredést a nép községre szabad önelhatározása minden megtámadása ellen, és valamint akkor minden államban mély ellenszenv nyilatkozott a tyrannis megújítása ellen, úgy különösen az áthéneieknél is, kik a párturalom átkát elegendően megízlelték. De az áthéneiek szerencséje abban állott, hogy nem valami határozatlan és alaktalan szabadságesszme után törekedtek, hanem hogy a kívánt szabadság számukra a régi, még érvényben lévő alkotmányukban volt

foglalva. Azért nem tehetett Klisthenes az állam jövőjére nézve hathatósabbat, minthogy ezen alkotmányt teljesen valósította, miáltal természetesen személyes nagyravágását minden eredményre való reménytől megfosztotta.

Ezen alkotmány szellemével és tartalmával már régen megismerkedtek az áthéneiek, azért mind csendes fejlődésben haladt; másrészt az alkotmány teljes valósítása egészen új dolog volt, úgy hogy azzal új korszak, új lendület, az egész állam ujjaszületése kezdődött.

Végére most birtak azzal, a mit Solon akart. Az állam oly polgárok községe volt, kik közül egy nemzetség és egy osztálynak sem volt megengedve, hogy különös jogokkal és kiváltságokkal a többiek fölé emelkedjék. A törvény előtt minden polgár egyenlő volt; mindeniknek polgárjogával együtt megvolt a szabad földbirtok joga is, az a ki nem volt polgár, akármióta lakott is nemzetségével Attikában, csak zsellér maradt; mindeniknek jogában volt a törvény előtt, valamint tanakodó gyűlésekben szót kérni. Nyilvános törvénykezés által minden polgár védve volt a hivatalnokok önkénye ellen; személyes szabadsága az által volt biztosítva, hogy kezesség útján a vizsgálati fogságból is szabadulhatott. Mindnyájának volt része az állam vagyonyában és fenségjogaiban; a birtokok, mint p. o. a bányák jövedelme, a polgárok között osztatott el; önkényes adókimutatás lehetetlen volt. Az alkotmány főbiztosítóka azon szabály volt, hogy oly törvényt nem lehetett alkotni, mely egyes személyt illet, és a mely nem egyenlő mértékben érvényes minden állampolgárra nézve. Ilyen személyes törvények által tudniillik egyes családoknak előnyök adattak, a melyekre a tyrannis támaszkodhatott. Ezért csak a tyrannis elleni védelem szempontjából tértek el azon alaptör-

vénytől. Mert az államnak volt szüksége ily eszközre, hogy törvényes uton eltávolíthasson egyes személyeket, kik rendén tuli befolyásuk által a polgárok törvényes egyenlőségét veszélyeztették és az államot új párturalommal fenyegették. Az ostrakismus által őrizte a nép szabadságát, és hogy annak alkalmazásánál minden pártfondorkodásnak eleje vétessék, az határozottatott, hogy megelőző nyilvános tárgyalás után 6000 polgárnak egyet kell érteni, ha egynek közülök el kell távolíttatni.

Bármennyire volt azonban az állam polgárainak egyenlősége az alaptörvény, azért az még sem volt különbségnélküli egyenlőség. Minden polgárnak volt ugyan annyi joga, hogy legközelebbi és legmagasabb érdekeivel az állammal össze volt kötve, hanem a kormányban való közvetlen részvét azok számára volt fentartva, kik földbirtokok által arra voltak képesítve, hogy magasabb műveltséget szerezzenek, szabadon érjenek rá a községet szolgálni, és, ha arra került a sor, a legnagyobb áldozatokat hozhassák a hazának.

A nemesi származás nem adott polgári jogokat és Klisthenes óta a nemesség testületei a politikai tagozás összefüggésén kívül állottak. De vallásos és családi állapotukban nem zavartattak meg. Mint előbb, úgy most is jöttek össze a nemzetségek tagjai áldozataikhoz; örökbe fogadás által nagyobbíthatták számukat és sokáig maradt fenn Áthénben azon különös tisztelet, melyben a régi családok tagjai részesültek, ha személyes erényök által őseiknek becsületére váltak. Szívesen választotta a nép közülök az archontokat, a vezéreket és követeket; általában kevés nyomát találni annak, hogy a község a nemességet gyűlölte volna.

Altalában a nép minden ujítások daczára mégis híven ragaszkodott a régihez is. Ebben a vallás iránti hajlam tartotta meg őket, mely a papi nemzetségek tekintélyét támogatta. Mint előbb, úgy utóbb is a Butadák családjából való nő volt a városistennő papságával felruházva; a Praxiergidák régi nemzetségének át volt engedve tiszteletbeli jog gyanánt a szent kép tisztítása a plynteriák ünnepén és minden hónapban adatott a várkigyónak a mézeskalács, hogy a váristennőnek és gyámoltjának, Erichthoniusnak személyes jelenlétéről biztosittassanak. Ekképen kötötte össze a vallás az ifju nemzedékeket az elébbeniekkel, az uj polgárokat a régi törzsszel; ébren tartotta az őskor emlékét, őrizte az attikai jólét alapjait, a földmívelést és a fatenyésztést. Azért őriztetett a város palladiuma gyanánt Athenának szent ekéje a Buzygák felügyelete alatt és egy panathenaei ünnepen sem hiányoztak a thallophorok, Attikának öreg, derék gazdái, kik az ország istennőjének tiszteletére olajágakat vittek az ünnepi menetben.

Származást, rendet és gazdagságot tudtak az áthéneiek tisztelni, de az államban való tekintély csak a személyes ügyességtől függött, és mióta a nép közös hazafisága által a szabadságát visszanyerte, azóta valósult tökéletesen Solonnak azon gondolata, hogy minden polgárnak személyesen kell részt venni az állam ügyeiben.

A mire Pisistratus minden bölcseséggel törekedett, az a népnek meglegedése volt, kényelmes jólét elterjedése, a kereset gyarapodása. Azt nem kívánhatta, hogy fölötőbb foglalkozzanak a közügyekkel. Azért úgy mint oligarchiákban történni szokott, kevesbitette a városi lakosságot.

Annál jobban tódult a nép a szabadítás után a városba, a piac újra megtellett; mindenki hivatva érezte ma-

gát arra, hogy a kor veszélyeiben személyesen legyen a hazához közel. Mindenkiiben azon érzet volt, hogy ő rajta is áll, hogy a közjót előmozdítsa és hogy magaviselete által a hazának vagy becsületére vagy szégyenére válik. A jó magaviselet pedig annál is inkább volt becsületbeli dolog, minél inkább leskelődtek irigykedve az ellenségek és semmit jobban nem kívántak, mint hogy Áthénben a vad rendetlenkedés kitörését érijék. Így forrt össze az egész nép az állammal és annak alkotmányával, és minél inkább át volt hatva ezen alkotmány erkölcsi komolysága által, mely az egész embert elfoglalta és hűséget, igazságosságot, igazságszeretetet és önfeláldozásra való készséget követelt, annál inkább emelkedett és nemesbedett a nép az államhoz való odaadása által.

Ebben rejlett a villanyos erő, mely a szabadtítás évében az attikai népet áthatotta és életműködésének oly fokozódását, cselekvésének oly erélyét idézte elő, hogy egész Görögország bámulta a nagyratörő polgárságot. De a nagy győzelmek nem voltak zavaros felindulásnak eredménye, hanem egy egészséges fejlődésnek sikere, mely hosszas megakasztás után természetes utját megtalálta; ezt bizonyítja a nemzeti emelkedés tartóssága.

Bizonyosan Áthénben is bekövetkezett volna a lakadtság és kimerülés ideje, talán új pártharcok is, ha a sors-látszólagos kegye megengedte volna, hogy a megszerzett előnyöket nyugodtan és gond nélkül élvezzék. A helyett mindig őrködő szemmel kellett körültekinteni, karddal és dárdával mindig készen kellett állni, hogy a kivivott javakat védjék. De hogy ilyen igazságos ügyet védtek a barbarok gyalázatos biztatásai, Spárta hitszegő politikája és szomszédaik kihívó irigykedésével szemben, ez adott

nekik állandó bátorságot és erkölcsi erőt, ez növelte jól szerzett jogaikban való édes örömeiket.

Fényesen bebizonyították, hogy az állam ereje a népszabadságban rejlik, és ha az ellenpárt nem tűnt is el az államból, ha továbbra is úgy gondolkozott, hogy az áthéneiek demokrátiája baj, ha Klisthenes erőszakos ujitásai által még növekedett elkeseredésök: mégis ezen időtől fogva a népszabadság ügye annyira összeforrt az állam nagyságával, hogy ellenfeleik kénytelenek voltak ezt is megtámadni és saját pártjuk kedvéért Áthént gyenge és függő állapotba kellett visszanyomni.

Igy állott Áthén a hatodik század végén. A jón törzs jelleméből valami egészen új és sajátos képződött. A fővonások ugyanazok maradtak; mindenekelőtt a lélek eleven fogékonysága minden szép és hasznos irányában, a buzdító közlésben való öröm, az élet és műveltség sokoldalúsága, az ügyesség és lélekjelenlét a legkülönbözőbb viszonyok között. Külsőleg is hasonlítottak az áthéneiek Kis-Ázsiában lakó rokonaikhoz. Theseus ideje óta hordták a hosszú, redős lenruhákat, tetszetek maguknak bibor ruhában és a haj mesterséges viseletében, melyet fejtetőn összefontak és aranytűvel megerősítettek. De a könnyelmű és puhalkodó élvhajhászat mértékletlenségétől ment maradt az attikai szokás; Attikában nyersebb és egészsége-sebb falusi élet tartotta fenn magát, mely földmívelésen és becsületes háziasságon alapult. Valamint az áthéneiek nyelve erőteljesebb, rövidebb és velősebb volt az új-jónok lágy dialektusánál, úgy egész lelki valójukban erősebb feszesség volt szemlélhető, melyet azon államnak köszönhettek, mely a jón törzsnek szétágazó, sokoldalú hajlamait egy központban összefoglalta, és a gazdag ter-

mészeti tehetségeknek magasabb jelentőséget adott. Az állam fegyelme alatt a jónokból áthéneiek lettek, és mivel a jön törzs egyik lakhelyén sem jött létre hasonló állam, azért volt Áthén az egyetlen egy állam, mely a dór Spártával mérkőzhetett, és melynek egész természeténél fogva lehetetlen volt magát annak alárendelni¹⁷²).

Spárta maga pedig ugyanazon években, melyekben Áthén oly gyorsan és szerencsésen megalapította polgári szabadságát, önállóságát és hatalmi állását, határozottan hátrált. Szerencsétlenül és becstelenül harczolt Áthén ellen, magához hűtlen lett, sajnos ingadozása által elvesztette tekintélyét, melyet szövetséges társai között csak addig tudott fentartani, míg állandó és következetes politikát követett. Most nem volt más indító erő benne, mint az Áthén elleni irigykedés és elkeseredés, nem volt más szempontja, mint daczos vetélytársa lealázása; nem akart önálló államot maga mellett tűrni; de azon időben meg volt bénítva, és daczosan várta a kedvező pillanatot, míg az áthéneiek annak öntudatában, hogy egyebet nem akarnak, mint jól szerzett birtokukat megvédeni, vidám bátorsággal néztek a jövő elébe.

E két állam mellett második sorban Korinthus és Thebae tűntek ki. Thebae csak a boeotiai tartományban akarta uralmát megerősíteni, és a közügyekre nem volt befolyása. Korinthus ellenben, bő világbölcseiséggel bírván, helyi fekvéséhez képest az éjszaki és déli államok között fontos állást tudott magának szerezni. Nemzeti ügyekben békebirói döntésre felszólíttatott. Spártára majd buzdító, majd mérséklő és utbaigazító befolyást gyakorolt. Ekképen a korinthusiak által jött létre Spárta legmerészebb tette, a Samos elleni hadjárat, és másrészt ő álta-

luk hiusittatott meg Hippias erőszakos visszavezetése. Aegina elleni kereskedelmi irigységből vitetett Korinthus Áthén pártjára és igen sokat tett arra nézve, hogy Spárta ellenséges szándékát megakadályoztassa és Áthén nagyságát megalapítsa. Spárta valamint Thebaevel szemben tiszta öntudattal képviselte a közép államok nagyságát, mely államok Görögország hatalmasabb és ennélfogva követelőbb két városa mellett, maguk és hozzájuk hasonlók számára a szabad mozoghatás teljes szabadságát követelték¹⁷⁵).

III.

A hellének az Archipelaguson kívül.

A nagy vándorlások következtében az Archipelagus görög közbenső-tenger lett és az innenső Hellas a tulsóval újra közös történelem számára köttetett össze, melynek fejlődését csak mind a két párt áttekintéséből lehet megérteni.

Az Archipelagus a természet által körülhatárolt víz-terület, melyet az égálja és növényzete egy egészszé egyesít, a thrakiai földtömegek által éjszakon épen oly határozottan el lévén zárva, mint délfelől a krétai szigetcsoport által. A kijárást ezen víz-területből mindkét felől a természet által nehezítettett, egyrészt azon erős áramlat által, mely a Hellespontusba való bejárást megakadályoztatja, másrészt azon viharok által, melyek Morea déli előfokai körül dühöngenek és az aegaei hajóst visszariasztják a sziget nélküli nyugoti tengertől. »Ha a Malea fokát megkerülöd, akkor felejtse el az otthonvalókat«, ez volt a hajósok régi közmondása, melyből látszik, mennyire nem jól érezte magát a hellen szigettengerén kívül.

A hellének története mégsem maradt ezen természetes korlátok között. Vállalkozó szellemök az átköltözések és városok alapítása által inkább fel volt indítva, mint

megelégedve és azon ösztön, mely a távollevő partokat is ismeretlen népeivel a hellen forgalom körébe be akarta vonni, semmi veszély által nem engedte magát visszariasztatni azon pályáktól, melyek a hazai tengerből éjszak és dél felé nyitva állanak.

Ezen ösztön különösen Kis-Ázsiában fejlődött hatalmasan. Mert itt fejlődött legelőször a görög tengeri hajózás; itt találkoztak össze a hajós-törzsek minden partról, és közölték egymással, a mi tenger- és népismeretben, tengerészeti tapasztalásokban és intézményekben sajátjuk volt. Hajósok által alapították a városok, és ezen alapítások rendkívüli sikere kellett, hogy további vállalatokra csalogassa őket. Gyarmatvárosok általában legalkalmasabbak arra, hogy maguk is új gyarmatvárosokat alapítsanak. Itt a polgárok kevésbé gyökereztek meg, mint a régi hazában; itt a vándorkedv atyáról fiura száll által. A jóniai parton végre leggyorsabban szaporodott a lakosság, és miután sem a tenger mellett, sem beljebb a szárazföldön nem volt hely, a hol terjeszkedhettek volna, a lakosok már ezen viszonynál fogva, mint hajdan a phoenicziek, arra indították, hogy hajón keressenek új földet és új hazát.

Ezen viszonyok azonban nem voltak ugyanazok a kisázsiai part minden városainál. Mert az aeolok, kik az achivokkal együtt a trójai félszigetet gyarmatosították és az adramytiumi tengerből körül, tengerparton és szigeteken, letelepedtek, különösen földmivelők maradtak; a szigeti lakók is a szárazföldön alapították városaikat. Az aeolok figyelemeket különösen a szárazföld beljebb fekvő területeire irányozták, a hol az Ida hegységen dardani nemzetiségek maradtak megtelepedve. Itt évszázadokon keresztül folytak a trójai háború utójátékai, és nemcsak azért, hogy

beljebb fekvő városaikat védelmezzék, hanem azért is, hogy földet szerezzenek, telepítvényeiket mindig beljebb tölték az erdőkben és legelőkben gazdag hegységbe. Azon kívül a mysiai szántóföldek rendkívüli termékenysége is különösen vonta el a part lakóit a tengeri hajózástól, úgy mint Elisben történt. Innen van, hogy a Kymében lakó aeolokról mondhatták, hogy évszázadokon keresztül laktak városukban és mégsem vették észre, hogy a tenger partján fekszik.

Ekképen az aeolok itt úgy, mint Boeotiában, jóniai szomszédjaik által paraszt szokásaik és együgyűségek miatt kigunyoltattak. De a jón tizenkét város közül nem volt mindegyik egyenlő mértékben a tengeri hajózással elfoglalva. Ephesus p. o. egyike a legrégiebbeknek az egész várossorban, hasonló módon mint az aeolok, a belső szárazföldre fordította figyelmét. Talán azon körülmény is működött közre, hogy itt az áthéneiekkel együtt arkadiai népek vándoroltak be, melyeknek különös hajlamuk volt a földmivelésre és azonkívül a Kaystrus pompás völgye is édesgette a városiakat, kik annak nagyobb részét a lydiaiak kárára magukévá tették. Tágas és gazdag szárazföldi területet szereztek, és ha a tengertől el nem idegenedtek is, azért mégis az árukereskedéssel és idegenek forgalmával elégedtek meg, a mire nézve Kis-Ázsia főbejárásán fekvő városuk különösen alkalmas volt.

Kolophon sem, a hol a lovagi Nestor utódjai alapították az államot, lett egyoldalú tengeri város, hanem a lótenyésztés és a földbirtokon alapuló arisztokratia megővta tekintélyét és ellensúlyt képezett a tengeri nép irányában. Ellenben a többi városokban, a Mimas félszigete egymást érő helységeiben és különösen Uj-Jonia két határ-

városában, Miletus és Phokaeában, a tengeri hajózás és a kereskedelem nagyszerű gyarmatosításra vezetett.

Miletus négy kikötőjével úgy is az egész part hosszában a legrégibb hajóépítő hely volt, melyet phoenicziek, krétaiak, karok világpiaczczá avattak fel, és attikai nemzetségek alapítottak újra, melyek kiváló tetterővel birtak. Itt is ugyan egy gazdag hátsó-tartomány volt, a Maeander széles völgye és itt a falusi keresetágak között különösen a juhtenyésztés virágzott. Miletus főhely lett finom gyapju számára és annak feldolgozása színes szőnyegekre és tarka ruhakelmékre, nagyon sok embert foglalkoztatott. De ezen iparág is növekedő mértékben igényelt kívülről való bevített, munkaanyag, élelem és rabszolgák bevételét.

Egyik városban sem hátrált a földmivelés annyira az ipar és kereskedelem előtt. Itt a tengeri kereskedésből egy külön városi párt keletkezett, az ugynevezett aeinauták a »mindighajózók«, vagy a víz emberei, a hajóépítők oly testülete, mely hajóin annyira érezte magát otthonjában, hogy még gyűléseit és párttanácskozmányait is a város előtt hajón tartotta. A hetedik században, a perzsa háborúk előtt két emberkorral, érezték azon hátrányokat, melyek ezen irány egyoldalúságából származtak; községi életük oly nagy zavarba jött, hogy a parosiakhoz fordultak, a Demeter-szolgálat buzgó ápolóihoz, kik törvényességök miatt nagy tekintéllyel birtak, hogy őket a bajból kiségitsek. A parosi küldöttek Miletus határában körülvezetették magukat, és a hol az elhanyagolt szántóföldek között olyat találtak, mely jókarban volt, ott felírták a birtokos nevét. Azután összehívták a polgárságot és nem adtak nekik más tanácsot, mint azt hogy azon férfiakat, kiknek nevei

fel voltak jegyezve, a község élére tegyék. Így azután, mint beszélték, üdvös ellenhatás és azzal együtt a város megnyugtatója is állott be¹⁷⁵).

A jón parti városok belső életével szorosan függ össze külső tevékenységek is, a gyarmatosítás.

Az ázsiai parti nép eredetileg majd önkényt, majd kényszerítve vitetett el a phoenicziek által tengeri útjaikon és messze vidékekre hordoztatott. Azután a karok önállóan barangolva üzték kóborlásait és féktelen tengeri rablást is, míg a krétaiak által alávettettek és azok vándormeneihez csatlakoztak. Most görög városok lettek a tengeri hajózás központjaivá; a gyarmatosítás, mint városi közügy, tervszerűen folyt tovább, és így értek maradandó és állandó sikert. A különböző városok fekvésükhöz képest különös kereskedelmi utakat választottak és arra képezték is magukat. Mert a tenger különböző területei valaminth a sokféle népek, a melyekkel kereskedni akartak, a tapasztalás és gyakorlat külön iskoláját követelték. A mellett az egyes kereskedelmi városok, mint a phoenicziéktől tanulták, külön útjaikon, idegen beavatkozástól óvakodtak. Innen van, hogy ugyszólván bizonyos kerékvágások képződtek a tengeren, melyek egyik kereskedelmi helyből a másikba vittek. Ugy látszott, mintha csak Miletusból lehet Sinopéba és csak Phokaeából lehet Massaliába menni.

Eleinte a parton rövid vásár tartatott, azután szerződés útján szereztek a bennszülöttektől tulparti helyek; állandó piacok raktárakkal együtt alapítottak és ott a kereskedő házak ügynökei alkalmaztattak, kik az áruk kirakásáról és eladásáról gondoskodtak, a raktárakra felügyeltek és a tengeri hajózás szünete közben is kinn

maradtak. Sok ilyen állást elhagytak későbbben, mások, melyeknek fekvése kereskedelmi előnyük, levegő és vizök által kedvezőnek mutatkozott, megtartattak, nagyobbítottak, és végre a raktárból külön kereskedelmi hely nőtte ki magát, egy hellén község, az anyavárosnak képmása.

Ezen érdekek mindinkább főérdekeik lettek a városoknak. Nem lehetett máskép, minthogy erről a jónok közös összejövetelein (I. 287 l.) is beszéltek, hogy ily alkalmmal a zavart okozó egyenetlenkedést kibékíteni akarták és közös vállalatokat megbeszéltek. A kisebb városok a nagyobbakhoz csatlakoztak; megtörténhetett az is, hogy egyik tengeri város gyarmatvárosa egy másiknak védelme alá helyezte magát és oly városok, a milyen Miletus volt, nemcsak saját polgárai, hanem a szomszéd helységek számára is nagy vállalatok kiindulási pontjaivá lettek.

A mi a gyarmatosítás irányát illeti, minden kereskedelmi nép más utat keresett; oly országokkal kísértettek forgalmat kezdeni, melyek még természeti állapotban és az odavaló termények érintetlen birtokában vannak, oly országokkal, melyeknek lakosai autochthon együgyűségökben nem is sejték országuk kincseinek kereskedelmi értékét. Mert ilyen helyen lehet a legfontosabb dolgokat legolcsóbban becserélni, és a kereskedelmi városok itt tudják készítményeiket legelőnyösebben értékesíteni. Azért is hagyták el a jónok az Archipelagus szűk parti területét és kihajóztak a barbár világba, mely éjszak felé kimérhetlen távolságban terjedt el előttük¹⁷⁶).

A hellének ugyan itt is sehol sem voltak uttörők, itt is csak régibb tengeri népek után hajóztak. Mert a fekete

tenger délkeleti széle azon part, a hol a keleti birodalmak legkorábban haladtak az európai tenger szélére, a hol assyria és indiai áruk Armeniából nagy karavánmenetekben hoztattak a partra, és a hol egyuttal a közeli parti hegységben azon érczkincsek rejlettek, melyek a Phasisban lehordva, a folyó vizébe tett gyapjas bőröket tündöklő arannyal vonták be. Ezen kincseket valamennyi tengerész közül legelőször a phoenicziek aknázták ki; a phoenicziai Phineus mutatja az utat az éjszaki vidék aranyországába. Astyras, Astor vagy Astarte városa, Lampsakus (Lapsak) a »rév melletti« város, ezek a phoenicziai állomások a Dardanel-lák szorosában; Pronektusban, a Marmora tengerben, és a fekete tenger egész déli partján találhatók a phoeniko-assyriai isteni tiszteletek nyomai, melyek Ázsia tengeri és szárazföldi népei közti szoros összeköttetést bizonyítják. Sinope assyriai telepítvény volt.

A phoenicziektől a karok, ezeknek elválaszthatlan társai a tengeren, tanulták meg ezen utakat, és a régiek ismertek kariai telepítvényeket, melyek egészen az azowi tengerig hatoltak. De a miletusiak ezen kar népség közepette építették városaikat és a régibb lakosság tengeri ismereteit és serénységét sajátították el maguknak. Mióta a phoenicziek az Archipelagusból kiszorítottak, azóta egyszersmind az éjszaki tengertől is kizárattak. Ennek következtében tágas és nagy terület állott nyitva a görögök előtt, a mely az Archipelagussal együtt mintegy örökségül jutott nekik. A mint tehát az új városok biztos alapot nyertek, és az újabb telepítvényesek a régibb parti néppel összeolvadtak, akkor újból kezdődtek meg a régi éjszak felé való hajózások, de most már nem a karok állhatatlan módjára, hanem hellén belátás és erély által vezéreltetve.

Azon phoenicziai és kariai származásu kereskedőcsaládokkal, melyek az éjszaki kereskedelmi helyeken megmaradtak, új forgalom nyitott meg, mihelyt a tenger bátorságos volt, mely forgalom következtében a nyolczadik század folyamában a miletusiak első kísérletei megtették arra nézve, hogy a Pontus parti vidékét állandó gyarmatok által a görög műveltség körébe bevonassanak.

Először a Hellespontuson a phoenicziai kikötőhelyeket biztosították maguk számára, melyeknek biztos öblei annál fontosabbak voltak rájuk nézve, mivel a Dardanellákon belől kettős horgony sem tarthatta meg a hánykódó hajót. Abydus lett a déli és éjszaki vizek rakodó helye; itt át lehetett rakodni, különösen ha viharos időben a gabona a hajó belsejében megnedvesedett. A tengerszoroson túl a Propontisban kelet felé mentek, és a kiszögellő félsziget isthmusán Kyzikust alapították, melynek kiváló alkalmas fekvése van azon tenger uralmára, mely most csillogó márványszigeteiről viseli nevét. A régiek csak a Pontus előcsarnokának tartották, mely a Bosporus szűk sziklahasadékán túl egyszerre mint egy oceán megnyílik ¹⁷⁷).

A szigetnélküli tengersivatag visszariasztotta a görög hajóst és senki sem mert abban hajózni, míg a Bosporus kijárásnál imát és áldozatot nem mutatott be, a Zeus Uriosnak, a ki a kedvező szelet küldi. Ugy látszott a hajósnak, mintha itt hazájától elbucsuznék, hogy új és ismeretlen világba lépjen be. Mert az Archipelagus egéhez képest a Pontus légköre nem tiszta és homályos, a levegő sűrű és nehéz, szél és áramlat más törvényeket követ. A partvidék többnyire kikötő nélküli, lapos és mocsáros. Innen erednek az erős kigőzölgések, melyek nehéz ködtömeg alakjában,

hol az egyik, hol a másik partra szállnak. Ehhez járultak a télies természet tünetényei, oly vidékek benyomása, melyek védelem nélkül a sivatag minden vihara előtt nyitva állottak, a hol széles folyamok és terjedelmes tengerterületek rideg jégkéreg alatt megmerevednek és a lakosok egészen nyakig bőrökbe burkolóznak, a hol egy növény sem tenyészik, melylyel a hellének műveltsége és vallása elválhatlanul összeforrt, a hol végre lehetetlen volt az élet a szabad levegőben és napfényen, szabad vivőhelyeken és nyílt piacon. Ekképen érthető, mily kellemetlenül érezhette magát a vándorolni szerető jón a természet és embervilág ily benyomása alatt¹⁷⁸).

De másrészt tengernek és szárazföldnek nagy vonzóereje volt, mihelyt a legelső ijedség legyőzetett. Mert itt lassanként mindent találtak, a mi az anyaországnak hiányzott. A haza hegyei közt lévő keskeny szántóföldek helyett megmérhetlen síkságokat láttak itt mélyen az ország belsejébe terjedni, hatalmas folyamok szeldelték át azokat, melyek a belvidék gránit-határain áttörnek és azután mérsékeltebb folyással mély mederben mint széles és hajózható vizek szakadnak a tengerbe. A tágas parti tartományokban pedig oly gabnatermő földek terültek el, a milyeneket a hellén szeme sohasem látott. A tartomány belsejéből lejöttek a partokhoz azon nyájak, melyek kifogyhatlan sokaságából a szomszédok gyapját és bőrököt szallítottak, a mennyit csak az idegen kereskedők akartak. Sűrű őserdők borították a pontusi part nagy részét és tölgyet, szilfát és kőrisfát szolgáltattak a hajóépítésre.

Hanem a jónoknak nem kínálkozott korábban jobb haszon, mint a halászatból eredő, és igen valószínű, hogy különösen a tinnhal sűrű csapatjai, melyek tavasszal a

Pontusból a Bosporusba tódulnak, szolgáltatnak arra alkalmat, hogy tovább hajózáván, keressék meg ezen áldás forrásait. Azértis kelet felé mentek először a phoenicziek és görögök felfedezésre kiinduló hajói. Mert azt látták, hogy az azowi tengerből jönnek ezen rajok, melyek először igen apró állatokból állottak, azután a keleti és déli part hosszában uszáván, lassanként növekednek és már a déli part középetáján máris nagyon megérdemlik a halászatot. Ezen rajok meglesésére leshelyek és őrhelyek állittattak fel a parton; külön hajókon megszárittattak a halak a part előtt, azután elraktattak és így vitettek a syriai és kisázsiai városok piacaira, hol a köznép nagyrészt pontusi halakból élt. Mint halászok ismerkedtek meg a jónok az éjszaki tengerrel, és azután más tárgyakra is terjesztették ki kereskedésöket. A Kaukasus harcziás törzsei foglyokat hoztak a partra, hogy a hajókon adják el. Gabonával rakták meg a kereskedők hajóikat, mert azt vették észre, hogy a hideg éjszaki vidéken jobban áll el mint délen; azonkívül keresték a Pontus terményei közül a bőrt, szurkot, viaszkot, mézet, kendert; de uj váratlan inger szállta meg a forgalmat, midőn a bennszülötteknél az első aranyékszert találták és további kutatás után kétségtelenül kiderült, hogy a Pontushoz éjszakra fekvő hegyekben még különb aranykincsek találhatók mint Kolchisban¹⁷⁹⁾.

Azon népségek, melyek ama terjedelmes tenger körül laktak, melynek nagysága akkora, hogy Hellas az Olympustól kezdve a Taenarum fokig mint sziget uszhatnék benne, nagyon különbözöneműek voltak. A keleti parton, hol a Kaukasus a tengert érinti, oly népekkel jöttek érintkezésbe, melyek azért voltak veszélyesek, mert maguk is tengerészek voltak, és könnyű hajóikon leshelyeikből előrohantak, hogy embereket raboljanak és kereskedőhajókat

kifosszanak. Még roszabb volt a déli Krimben lakó nép-ség, a taurok népe, kik szűk hegyi országban összeszorítatva, a legnagyobb elkéserevéssel védték önállóságukat és gyanakodva távolítottak el minden idegen érintkezést. A taurusi ország zord szakadozott fokai, a hajótörések, melyek ott gyakran megtörténtek, és a hajótörést szenvedtek borzasztó sorsa sokat tettek arra nézve, hogy e vidéknek rosz hírét keltsék.

De a fekete tenger körül lakó népek között legnagyobb volt a skythák népe, a mint a görögök őket nevezték, saját nevök skoloták, — a perzsáktól sakáknak neveztet-tek, — az irániak egy ága (I. 21 l.). Ez számtalan, nagy nép-tömeg volt, mely mint sötét háttér határolta éjszak felől az ismert világot, a Dunától a Donig, sok törzsre osztva és mégis egyalaku tömeg, melyben alig lehetett az egyeseket egymástól megkülönböztetni. Ezek husos, simahaju, szá-kálltalan emberek voltak, kiknek a sivatag volt hazájuk, kik lovon és lóból éltek, lóháton mint ijjászok harczoltak, és rajzó csapatokban ép oly gyorsan eltűntek, a mily gyorsasággal jöttek. Belső Ázsiából kivándorolván a Pontus régibb lakosait részben a hegyekbe szorították, mint a taurokat, részint alávetették és adófizetőkké tették, mint p. o. a földmivelő törzseket, melyek valószínűleg a szláv nép-családhoz tartoztak. Tehát ez volt az uralkodó keleti Euró-pának egész síkján, a meddig a hellének kereskedelmi ösz-szeköttetései értek. Akkor azonban nem volt vállalkozó, előre törő, harczias nép, hanem jólelkű és kevés-sel megelé-gedő. Midőn mint nomádok nemez-sátorukkal és nyájaik-kal idestova köboroltak, nem igen gondoltak a szántóföld-del, különösen a parton, és a telepítvényeknek sem szegű-tek állandóan ellene. Békés forgalomra hajlandóknak

mutatkoztak, és szívesen szállították a kívánt terményeket a parti piacra. A hellénekkel családi összeköttetésbe léptek; görög befolyás alatt maradandóan telepedtek le gabonatermelés végett, a jóniai gyárakból mindenféle kézműárukat kaptak, különösen kelméket és ruhákat, melyek ott a nép és égalj követelte módon készítették. A magasabb műveltségre is birtak képességgel, a mint Anacharsis mutatja, a skytha fejedelem fia, ki tudvágyból beutazta a görög városokat, Áthént meglátogatta (midőn Solon által Hellas fővárosává lett), és a görögök között is bölcsnek tartatott¹⁸⁰).

Jonia több városa üzött kereskedést a Pontussal. A Klazomenaebeliek tinnhal-örhelyeket építettek az azowi tenger mellett, Teosból való polgárok laktak a kimmeriai Bosporus mellett, és bátor tengerészek Phokaeából alapítottak a Hellespontuson, valamint a Pontus déli partján telepítvényeket. De a miletusiak, ha nem voltak is elsők, kik a Pontusba hajóztak, mégis legelőször nagy összefüggésében fogták fel a Pontus gyarmatosítását; városukat lassanként minden odairányzó vállalat központjává tudták tenni, és minden előbbi telepítvénynek is megadták teljes jelentőségét, mivel azokat is azon parti városok tág körébe bevonták, melyeket a fekete tenger partjai körül alapítottak.

De hogy mennyire csatlakoztak a miletusiak vállalaikban a Pontus régibb történetéhez, már abból is kitünik, hogy legelőször is Sinopében alapítottak állandó telepítvényt; ez pedig azon assyriai kikötőhely volt, melyen a nagy birodalmi országút végződött, a mely Ninivétől az Euphratesen át Kis-Ázsián keresztül volt készítve; fekvése szerint pedig a kisázsiai északi part közepét foglalta el a Halys

torkolata közelében. Ez történt 785 Kr. e., kétségkívül az assyriai hatalommal kötött szerződés következtében, miután az assyrok azt hitték, hogy a maguk hasznáért kell a kereskedőket pártolni. Ezek pedig céljukra alkalmasabb partot nem találhattak volna. Itt legközelebben vehettek részt a tinnhal halászatában; itt enyhe égaljt találtak, mely az olajtermesztésre különösen alkalmas volt, szép erdős és egyuttal ércben gazdag hegyi ország volt itt, melyben a vas és aczél megmunkálása már régidőtől fogva otthonos volt. A forgalom a chalybokkal, a kappadokokkal, paphlagonokkal és phrygokkal ennél fogva a jólét gazdag forrásait fakasztotta számukra; innen számos rabszolga jött, kik a görög városokba eladattak. Végre igen kiváló kereskedelmi cikk volt a vörös kréta (miltos), mely csak kevés helyen fordult elő és a görög világnak mégis nélkülözhetlen volt, mivel mint festőszer a rajzolásra, írásra és mázolásra mindenütt használtatott és mint gyógyszer is kerestetett.

Sinope és Kyzikus Miletus gyarmatvárosai között a legrégibbek; a miletusiak megalapításuk által egy időben mind két tengerben megalapították uralmukat; ezen két város valamennyi között önálló jelentőségre jutott és saját történetök is fejlődött. Mert Kyzikusból már 700-ban Kr. e. foglaltatott el Prokonnesus, a márványszigetet és egyuttal a miletusi kereskedés számára erősített helyek által biztosított a bejárás a Dardanellákba, milyen hely p. o. Abydus, Lampsakus, Parium. Sinope pedig a Pontus egész déli partja gyarmatosításának kiindulási pontja lett és oly gyorsan virágzott fel, hogy már a nyolczadik század közepén a kolchisi partra vezető uton Trapezuntot alapíthatta.

Miután a kimmeriai népek viharai által a görög kereskedelem fejlődése erőszakosan megszakítottatott, Sinope Miletus által újra alapítottatott, első alapítása után körülbelől másfél századdal, és most egyuttal a nyugoti és északi part állandó telepítvényekkel láttatott el.

A nyugoti oldalon két egészen különmemű parti vidék van, először a thrakiai hegyi part, hol a Haemus a tenger felé kiszögellik, és éjszak felé a lapos part mocsáros lápokkal és a szárazföldön befelé terjedő sivatagokkal. A Haemus partján a miletusiak a phoenicziek példájára egy közvetlen a part előtt fekvő szigetet kerestek ki és ott egy Apollo-templomot alapítottak, mely körül 600 óta Kr. e. Apollonia városa növekedett. De sokkal fontosabbak voltak rájuk nézve az éjszak felé lévő nagy folyamtorkolatok, melyek a jón tevékeny szorgalmára nézve elejétől fogva különös vonzó erővel bírtak. A széles víziutak megkönnyítették a forgalmat az ország belső részeivel, a vízholdta talaj a legbővebb aratással kecsegtette őket, a hosszúra nyúló homokos lápok tágas és csendes földközi vizeket alkottak, melyek felette alkalmasak voltak a halászatra. Mivel a lapos fenekű hajók a keskeny homoknyelveken keresztül idetova vitethettek, azért sokkal jobban egyezett a partképződés ezen alakja a régi hajózással, mint a maival.

Ekképen keletkezett a thrakiai parthoz éjszakra Istrus (650 körül) a Duna deltájában, Tyras a gazdag Dniesterlimanban a mai Akkermann mellett, Odessus vagy Ordessus (600 után), a Teligul limanjában (nagyon jellemző, hogy épen ezen sekély öblök jelölésére tartotta fenn magát a »limen« kikötő, görög szó ezen vidék barbár nyelveiben); és végre Olbia a nyugoti Pontus északi sarkában, a hol a Bug (Hypanis) és a Dniepr (Borysthenes)

szomszédos torkolatokban ömlenek a tengerbe. A régiek a Nilus mellett a Borysthenest tartották a leggazdagabbnak valamennyi folyó között; gabnatermő és legelőföldjét a legdusabbaknak, vizét a legtisztábbnak, halait a legjobb ízűeknek. A folyó felső partja körül földmivelő népségek laktak, skytha fensőség alatt, kik a helléneknél védelmet kerestek, és leghajlandóbbak voltak előnyös szerződések kötésére. Azért virágzott legbiztosabban és legjobban Olbia az »áldásváros«, ezen part valamennyi városai között¹⁸¹).

Azután mindig bátrabban hatoltak az éjszaki tartományokba. A taurok sziklás partjaitól való félelem legyőzetett, a Krim keleti partja felkerestetett, és sok fáradság után lehetett itt a hetedik században e két görög várost alapítani: Theodosiát a taurusi hegyek éjszakkeleti szélén, és Pontikapaeumot (Kertsch) a kimmeriai szoros mellett, erős várral, jól termő szántófölddel mindenünne körülvéve, oly várost, mely a hatodik század folyamában a milletusi Apollo és a törvényalkotó Demeter áldása alatt mint az egész Bosporusországnak hellen fővárosa erőteljesen virágzott.

A milletusbeliek innen az azowi tenger kapuján keresztül mentek, mely tengert valamennyi dél felé tóduló víztömegek anyaméhének tekintettek és a maíták, egy skytha törzs szerint neveztek el (Maítis, Maeotis). Itt fokozódott minden baj s ijedelem. Sokkal vadabb törzsek laktak az éjszaki részen, és azzal szemben sarmata lovascsapatok, melyek fáradhatatlan harcvágygyal szomszédaikkal küzdöttek. Sűrű ködös levegő borította a sekély és kikötő nélküli vizet, melyet eleinte oly nagynak tartottak, a milyen nagy a Pontus. De azért itt is az éjszaki sark felé nyomultak, a Tanais (Don) deltájába, mely

akkor két ágban szakadt a tengerbe. Itt alapították Tanais városát, mely virágzó piac lett, melyen bort és ruhát cseréltek prémés bőrök és rabszolgákért. Tanaisból pedig Nauaris és Exopolis alapítottak, mint a belvidék kereskedelmi állomásai; a miletusiak messzire hatoltak éjszak felé, a kozákok tartományába, azon vidékig, a hol a Don és a Volga egymáshoz közelednek.

Pantikapaeummal szemben terül el Taman félszigete, mely egészen a Kuban (Hypanis) rakodmányából képződött; lapos tartomány ez, folyóágak, tavak és öblök által szeldelve. Itt a félsziget külső szélén alapítottak a jónok által, a teosbeliek különös részvételével, Phanagoria, tengeri és lagunvárosa, mely a hátullakó sivataglakóknak hozzáférhetetlen, közvetlen a tengerszoros mellett fekszik, és a szemben lévő testvérvárossal együtt arra volt hivatva, hogy a kimmeriai Bosporust hellén hajózható vízzé tegyék.

Végre a keleti vagy kaukasusi hegyiparton nagy és nehéz feladatot kellett megoldani a Pontusnak Miletusból vezérelt polgárosításnak. Ezen hegyi tartományok elejétől fogva oly népektől voltak lakva, melyek minden támadással szemben vad daczczal védték szabadságukat és hegyeik vasát fegyverkészítésre igen jól fel tudták használni. A hellének, hogy a tengert megnyugtassák, kénytelenek voltak a kaukasusiakat a partról visszaszorítani, és gyarmataiknak nem lehetett kedvezőbb fekvésük, mint a Phasis torkolati vidékén; ezen armeniai folyamnak ősidőktől fogva azon feladata volt, hogy a földközi tenger vizeit Ázsia belsejével kösse össze. Phasis és Dioskurias itt új világpiacok lettek, melyeken Ázsia kincseinek feleslegét a nyugat ravasz embereinek cserébe adta.

A hellén tengeri hajózás legszélső állomásai egyuttal

messze nyuló karavánutak kezdőpontjai voltak; Olbia polgárai áruikat a Borysthenesen vitték fel, először vizen, azután szárazon és a Visztula területébe vitték a forgalmat; Tanais a tengerre szállította az Ural és Sibéria terményeit, és Dioskurias hozta Armenia fémkincseit, India drágaköveit és gyöngyeit, selymét és elefántcsontját a görög hajókra. A gyarmatok között is igen élénk kereskedés fejlődött. Így Sinope csak akkor érte el teljes virágzását, midőn azon feladat jutott neki, hogy az éjszaki part városait azon déli terményekkel lássa el, melyeket egy görög város sem tudott nélkülözni. De minél jobban terjeszkedett a görög műveltség, annál jobban növekedett a szűkséglet, különösen olajban; még régibb és kiterjedtebb volt a bor bevitele, mely, mihelyt a barbarok ingerével megismerkedtek (az sokkal nagyobb volt a nedves és hideg vidékeken, mint a hellen égaljban) számos agyagkorsóban vitetett be, valamint még ma is déli Oroszország a görög szigetek borainak főpiacza.

Évszázadok munkája volt az, lassanként kikutatni a hozzáférhető tengeri területek közül azokat, melyek leginkább éjszak felé fekszenek, és rendezni a kereskedelmi utakat, azon városok körét alapítani, melyeknek legfontosabbjai már fennállottak, midőn a spártaiak a messeniakkal háborút kezdtek. A nagy munka sikere sokszor kétséges volt. Ki nevezhetné meg a sok tengerészt, kik mint Ambron, Sinope első alapítója, halállal lakoltak bátorságukért? Ki ismeri mindazon helyeket, melyek, mint a régi Sinope, ellenséges törzsek által megsemmisítették! Azonban Miletus szívós erélylyel és fáradhatatlan erővel keresztülvitte feladatát, melynek sikerülése a hellén nép legnagyobb tettei közé és történetének legfényesebb eredményé.

nyeihez tartozik. A szerencse nehéz változásait, milyenek p. o. a kimmerek vándorlásai, nem lehetett elkerülni, de minden veszteség helyrepótoltatott, minden hézag újból kitöltetett, és a hatodik század közepén Miletus nyolczvan gyarmatváros anyavárosa, büszkébben és hatalmasabban állott fenn, mint a hellének akármelyik városa¹⁸²).

Ugyanazon város polgárai egyengették az utat Egyiptomba is. Itt egészen más viszonyok voltak; itt a görögök tekintettek barbároknak és maradandó befolyást és szabad kereskedelmi forgalmat csak akkor lehetett elérni, a mikor az ország alkotmánya megrendítettett.

Itt is ősrégi tengeri összeköttetés állott fenn, mely a jön városok által csak megújított; azért a Nilus országa gazdagságának ismerete oly régi, a milyen régi a görög tengeri hajózás emléke, és az egyiptomi fővárosnak, Thebaenak képe már a homéri költeményekből elevenen lép szemünk elébe. A Nilus országában a folyam torkolatai képezik a természetes kikötőket. Ezen torkolatok közül a régibb ó-korban a pelusiumi volt a főág. Későbbben változott ezen ág vízmennyisége és hajózhatósága és azon időben, midőn a görögök emelkedtek, a nyugati torkolatokhoz jobban lehetett hozzáférni, ezek pedig a kanobusi ág és a bolbitinei, ugyanaz, mely most Rosette városától viseli nevét és legjobban hajózható. Azért is keresték fel a görögök a nyugoti ágakat és pedig annál inkább, mert itt a libyek laktak, kikkel a legrégibb idők óta különféle összeköttetésök volt (I. 52 l.).

Egyiptom folyama kilencz torkolatban kínálja az ország kincseivel a külföldet, de az ország királyai szigoruan ragaszkodtak az ország elszigeteléséhez és ehhez akkor ragaszkodtak rendszeresen, midőn a földközi tenger

többi országai már élénk kereskedelmi forgalomban állottak; minden torkolatot gondosan őriztek, és a jónok, minden fáradozásaik daczára, csak csempészetre és titkos parti forgalomra szorultak, a melyben a merész tengerészek sokszor szabadságukat és életüket kockáztatták.

A miletusiak itt is elsők voltak és nem valószínűtlen, hogy a hagyomány szerint már a nyolczadik században, azon időtájban, mikor Sinope és Kyzikus először alapított, miletusi kereskedelmi ügynökség állíttatott fel a kanobusi ágnál. Ez azonban nem volt gyarmat, hanem nem egyéb rakodó helynél, melyet a pharaok nekik átengedtek. A legnagyobb büntetések terhe alatt meg volt tiltva más-hol megkísérteni a partra való szállást és a hajósoknak, kik máshol találtattak, eskü alatt kellett bizonyítani, hogy csak vihartól elsodortatva kerültek oda. Azután a hajóknak a part hosszában kellett menniök a kanobusi torkolathoz; kedvezőtlen szél esetén csónakon hordatott a hajó terhe a Nilus ágain a rakodó helyekre. Ilyen volt a parti forgalom a gyanakodó ország-rendőrség nyomasztó megszorítása mellett, hasonló ahhoz, a mi ujabb időben történt oly helyeken, mint Canton és Nangasaki; az ilyen forgalom bizonyosan megelőzte a tulajdonképeni gyarmatosítást¹⁸⁸⁾.

Váratlanul változtak a viszonyok a görög kereskedés javára és pedig az assyriai királyok által, kik a hetedik században uralmukat Egyiptomra kiterjesztették. Az aethiopiai dynastia, mely ott uralkodott, 671 körül Kr. e. megbuktatott. Tirhakának hátrálni kellett Esarrhaddon, Sanherib fia előtt, és az ország az assyrok szokása szerint bizonyos számú fejedelemségre osztatott, melyek Ninive királyának fensősége alatt, egyes királyok által kormányoz-

tattak. Az aethiopok minden kísérlete uralmok helyreállítására az assyrok ismételt hadjáratai által megghiusztatott, de ezek sem tudták az országot maguk számára megtartani, és egy ideig teljes felosztásban maradt különböző alkirályok uralma alatt, kik között Neko, Memphis és Saïs fejedelme a legkintélyesebb volt. A miletusiak nem mulasztották el ezen zavar idejét felhasználni. Harmincz hadihajóval mentek a bolbitinei torkolatba és ott el-sánczolt tábort állítottak fel; a Niluson legyőzték Inarust, az egyiptomi vezért, és azután, Psemetekkel, az alfejedelmek egyikével, Neko fiával léptek összeköttetésbe.

Psemetek vagy Psammetichos, a mint a görögök nevezték, nem egyiptomi, hanem libyai nemzetségből származik. A libyai népek régtől fogva a karokkal és jónokkal állottak összeköttetésben, a mit legjobban mutat Poseidon és Athenának Libyában meghonosodott isteni tisztelete. Alsó-Egyiptom nyugoti határkerületeiben nagyon összevegyült a lakosság libyai telepítvényesekkel, és a nagyra-vágyó Psammetichus azért ütötte fel Saïsban főhadiszállását, hogy a pharaók szétfoslott országának urává tegye magát, mert ama város az ijjász Neith-Athena városa, a Nilus ágai legnyugotibbja mellett feküdt, mely akkor nagyobb tengeri hajók számára is volt hozzáférhető.

Ebben ő épen annyira szerette az idegen tengerész népek támogatását czéljai eléréséhez, a mennyire ezeknek kereskedelmi politikájuk érdekében készen kellett lenniök a görögöket kedvelő trónkövetelőt egész erélyökkel támogatni. Saïs közelében görög tábor üttetett fel, mely a hajógyőzelem emlékére Naukratisnak neveztetett, és a Psammetichidák szerencséjével teljes változás állott be a görögök viszonyaiban. Megvetett és üldözött idegenek helyett a

trón támaszai voltak és a fiatal dynastia nélkülözhetlen hatalma. Azért nem elégedett meg Psammetichus azzal, hogy a nyugoti Nilus-ágot nyitotta meg a görög kereskedelem előtt, hanem a pelusiumi Nilus mellett számos görög telepítvény felállítását kezdeményezte, hogy az ország keleti határát az assyrok ellen biztosítsa, és azért utalványozott a karoknak és jónoknak külön a folyó két partján földeket, a milyeneket azelőtt a harczosok osztálya birt. Ez a hűbérbe-adásnak azon neme volt, a melyben a dórok a Peloponnesusban részesültek. A pelusiumi ág most görög út lett, a melyen az ország belső részeivel folyt a kereskedelem és az arabs és indiai kereskedelem is ezen jutott a görög vállalkozók kezébe. Ekképen a két főtorkolatnál görögök voltak letelepedve, kiknek száma szemlátomást növekedett és Psammetichus uralma alatt, mely félszázadnál tovább tartott (666—612 Kr. e.), a görögök és bennszülöttek összevegyülése folytán egészen új ember-osztály képződött, a tolmácsok vagy dragomanok fontos osztálya, mely egészen azon hivatásának élt, hogy az annyira fontos közvetítést Hellas és Egyiptom között teljesítsék¹⁸⁴).

Az ó-egyiptomiak nem tudták magukat ezen ujításba beletalálni, mely az egész országot felforgatással fenyegette. A harczos osztály kétszázezer tagja kivándorolt, mivel az idegen emberekkel nem akartak a trón védelmében osztozni; Psammetichus Aethiopia határáig üldözte őket és még ma is olvashatjuk a Ramses szobor czombján Abu Simbenben Nubiában azon emlékezetreméltó sorokat, melyeket a király kíséretében lévő görög zsoldosok a hadjárat emlékére oda irtak, útjuk végpontja közelében, a melyen 620 körül a zuhatagokig kutatták ki a Nilus völgyét. Ez a görög írás legrégibb emlékeinek és egyszers-

mind a régi történet csodálatos fordulójának egyike, mert akkor nyílt meg a Nilus völgye a görög kereskedelem előtt¹⁸⁵).

Sehol sem mutatkozott jobban a szabad kereskedés következménye. A földbirtok és az ország minden kincseinek értéke növekedett, és nemsokára lehetett érezni, hogy a ki- és befolyó gazdagságok és élénk csere következtében mindenki nyert. Nyilvános és magánépitmények új pompával diszitve emelkedtek; a jóléttel együtt a lakosság száma is eddig nem ismert nagyságra szaporodott, úgy hogy nem sokára 20,000 virágzó várost számlálhattak ez országban. Ezt Egyiptom a helléneknek köszönhetette, és uralkodói hatalmukkal és szerencséjükkel együtt függöttek a jóniai kereskedő köztársaságoktól.

Nekos folytattatta Psammetichus útját. Kiásatta azon csatornát, melynek a keserű tavakon keresztül a vörös és földközi tengert össze kellett kötni és ezen fáradtságos munka különösen a görögök hasznáért volt, mert azok közelében végződött a csatorna a Nilusban. Amasis alatt (570. Kr. e.) változtak a viszonyok. Ő ugyan nem gondolt arra, hogy a régi rendszert helyreállítsa; az öregedő országnak lehetetlen volt az idegen befolyástól szabadulni. De azt bizonyos mértékre akarta szorítani és magát függetlenebbé tenni, a midőn egyes városok kereskedelmi kiváltságait megszüntette.

A keleti oldal mindig gyenge oldala volt Egyiptomnak és itt úgy látszott neki, hogy a görögök meg nem bízható határórség. Az ott lévő görög tábort megszüntette, és lakóit Memphisben telepítette le. Az által számos kereskedelmi összeköttetésnek erőszakosan meg kellett szakítatni. Naukratisban megfosztotta a miletusiakat kiváltsá-

gaiktól, melyeket a többi kereskedelmi város régóta irigyelt tőlük. Ezentul minden görög ott lakhassék és kereskedhessék. Ez volt a harmadik korszak a görög-egyiptomi kereskedelmi forgalom történetében, mely a hatodik század közepén állott be.

Most Naukratisban kereskedelmi gyarmat alakult, melynek alapítására kilencz város egyesült, négy jóniai: Chios, Teos, Phokaea és Klaromenae, négy dóriai: Rhodus, Halikarnassus, Knidus és Phaselis és az aeoliai Mytilene. A nagy gyarmat közepén közös templomot alapítottak, hol a görög istenségek rendes istenitisztelete és egyuttal az egész község közös kormányzása kezeltetett. Ez kereskedelmi társaság volt, amphiktyonia kicsinyben; onnan van e név is »Hellenium«. Az egyes városrészeknek külön előjáróik voltak, külön törvényszékük, úgy mint a hanseai székek az éjszaki államokban. A kereskedőket véneik kormányozták és peres ügyekben az anyavárosok ítéletét kérhették. Azonkívül a féltékeny Miletus külön tartotta meg magának Apollo-templomát; hasonlóképen a samusiaknak és aeginaiaknak is, kik már azelőtt kereskedelmi kiváltságot tudtak szerezni, külön templomaik és irodáik voltak. Naukratis gyorsan felvirágzott; már Amasis alatt egyiptomi Korinthus volt, a pazarlás székhelye, a gazdagság és fényezés gyűlhelye. Mint a későbbi Alexandria, Egyiptom és Arabia kifogyhatatlan kincseinek kiviteli helye volt, de egyuttal a görög terményeknek kiváló piaccza, különösen bor és olaj számára. Mert habár igen régi emlékeken ki van is mutatva a belföldi bortermelés, azért mégis nagyon jelentékeny volt Egyiptom bor-szükséglete, és csak Psammetich óta szoktak az egyiptomiak a bor élvezetéhez.

Az Egyiptommal való forgalom eredménydús fejlődése Miletusból eredt, melynek bátor tengerészei egy időben a kimmeriai jégben és a Nilus pálma-égaljában meghonosodtak, egy időben a skythákkal és sarmatákkal, valamint az aethiopokkal és libyaiakkal sokféle harc és baj között kereskedelmi forgalmat alapítottak. Gyarmatosításuknál még tovább ért kereskedésök és iparuk kelenődése, mert Italiában is, nevezetesen a fényűző Sybarisban is, a gazdag polgárok nem kívántak más ruhát hordozni, mint a mely miletusi gyapjából szövetett¹⁸⁶).

Olyan kereskedelmi nagyság, mint a milyent a miletusiak lassanként elértek, másképp nem jöhetett létre, mint a többi parti városoktól eredő sokféle ellenséges támadás után. A különböző kereskedelmi helyek utai bizonyosan találkoztak fontos pontokon és semmiben sem voltak a városok érzékenyebbek és harczra készebbek, mint a hol kereskedelmi előnyüket megkellett óvni vagy ujakat kivívni.

Jónia legveszélyesebb vetélytársai Euboea városai voltak, melyek között először Kyme, a keleti oldalon jobortermő vidéken, és azután a két testvérváros az Euripus mellett, Chalkis és Eretria nagyszerű gyarmatosítási tevékenységek által tüntették ki magukat. Mig Eretria különösen biborhalászat és lassankint nagy terjedelemre növekedő révészkedés által felvirágzott, addig Chalkis az »érczváros«, a boeotiai szoros kettős tengere mellett, a sziget sokféle kincsei között a legfontosabbat tudta magának szerezni és kiaknázni, t. i. a vöröszet. Valamint hajdan a phoenicziek a Libanon kimerülése által arra indítottak,

hogy a tengeren túl új bányát keressenek és úgy fedezték fel a kyprusi vörösrezt, úgy tettek a chalkisiai is. Chalkis lett ezen keresetiág központja, ez lett a görög Sidon. Cypruson kívül nem voltak az aegaei tenger körében gazdagabb rézbányák, mint Euboeán, és Chalkisban voltak az első rézhuták és kovácműhelyek, melyeket az európai Görögország ismer. Az Euripus mellett volt a kadmeek hazája, kik a gálmát feltalálták; innen vitetett ki szárazföldi és tengeri utakon az ércz, mely fegyverre, építészeti diszre és különösen istentiszteleti czélokra nélkülözhetlen volt, vagy nyersen, vagy feldolgozva; innen alapítottak Korinthusban, Spartában és másutt érczgyárak.

Ekképen lett azon város, mely az Arethusa forrása mellett keskeny partra volt építve, népes és iparos tengeri helység; a szárazföld és víz szűke miatt jókor arra kellett gondolnia, hogy hajón szerezzen magának szabad mozgást, és távolról hozza azt, a mit a haza csak hiányosan adott, különösen fát és érczet. A hajózásokban résztvettek a sziget szomszéd városai, valamint a szembenlévő Boeotiának lakossága is, és így lett Chalkis messzireterjedő felfedezési utak és számos telepítvény kiindulópontja. Először éjszakon, a thrakiai tengerben¹⁸⁷⁾.

Thrakiában az országnak a phrygekkel rokon lakossága a kisázsiai partról történt bevándorlás által már korán jelentékeny műveltséget nyert, mint a thrakiai muzsaművészet régi híre mutatja, valamint azon befolyás is, melyet különösen a thessaliai Olympus közelében, Pieriában, a hellének nemzeti művelődésére gyakorolt. Azonban vadabb törzsek nyomultak elő az éjszaki hegyekből a part felé, melyek a földmivelést és minden békés keresetmódot megvetettek, soknejűségben éltek és a borivást mértéken

felül szerették. Ezen barbar thrákok uralkodtak az Archipelagus éjszaki partján; nagy sokaságuk és harczias vad-ságuk oka volt annak, hogy az aeoloknak, a nagy törzsvándorlaskor alapított helyei (I. 145 l.) nem virágozhattak és hogy ezen part az aegaei tenger valamennyi partjai között legtovább maradt a barbárság állapotában, habár kikötőkben dús félszigetekkel a görögök felé terjedt. Itt volt a hellén gyarmatosításnak legközelebb és legnagyobb tere.

Ezen munkára a chalkisbeliek annál is inkább voltak hivatva, mivel különösen az érczekben való bőség tűntette ki a thrakiai partokat. Először is a thermai öbölt biztosították maguknak, a hol Thrakia partjával szemben Methone városát építették. Azután a félszigetre magára szálltak, mely mint nagy szikladarab, Thrakia előtt fekszik, mint széles felföld a thermai és strymoni tengeröböl között, mely dél felé három hatalmas hegyi nyelvre oszlik el. Ezen hegyi országnak különös természeti saját-sága van és azért is külön történetre van hivatása. A nyugoti lejtőn több a szántóföld, a keletin több a fémér. A chalkisiak telepedése valószínűleg a középső vagy sithoni félszigeten vette kezdetét; itt Torone volt leginkább kényökre. Innen terjesztették ki gyarmataikat, innen építettek lassanként harminczkét várost, mely mind Chalkist ismerte el anyavárosnak és azért Chalkidike közös névvel foglaltattak egybe.

A felföld gazdag régi aknákban, melyek előtt még mainap is fel vannak halmozva a salakrakások annak szembetűnő jeléül, hogy mily szorgalommal jártak itt a görög telepítvényesek ezüst és ércz után. Ebből magyarázható meg azon számos kis parti város, melyek a viharos thrakiai

tengerben menedékül szolgáltak, és a bányatermények valamint más kereskedelmi czikkek, a milyen különösen az építőfa és a szurok volt, kiviteléről gondoskodtak. A nyolczadik század folyamában elvették a chalkisiai ezen thrakiai »elő-földet«, — a mint a régiiek nevezték — a barbaroktól és telepítvényeikkel foglalták el¹⁸⁸).

Chalkis vezetése alatt Euboea többi városai is vettek abban részt, nevezetesen Eretria, mely eleinte csakis a szomszéd várossal közösen alapított gyarmatokat. Mindkét város az Artemis kultusa által szorosan össze volt kötve egymással, mindkettő nemzetségek által kormányoztatott, és mindkettő, úgy mint Korinthus a Bakchiadák alatt, felhasználták a gyarmatokat a nemesi kormány támogatására. Később különváltak a városok, és Eretria különösen oly helyeket, a milyen Methone, népesítette be polgáraival. Azután bizonyos kerületek határozottak meg; Eretria gyarmatosait Pallene és Athos félszigetekre küldötte, Chalkis az éjszaki hegyi országba, a tulajdonképeni Chalkidikébe. Más városok is vettek abban részt, melyeknek Chalkissal volt kereskedelmi összeköttetésük, különösen Megara és Korinthus. Ekképen terjeszkedett és növekedett az euboeai gyarmatosítás a pontusi vizek bejárása felé, hol a miletusi kereskedés közelébe érkeztek. Ol. 17 (712) alapították a megaraiak a Marmora-tenger sarkában Astakus városát. Itt el nem lehetett kerülni az ellenséges érintkezést, és csak úgy magyarázható meg, hogyan növekedhetett Chalkis és Eretria viszálykodása, mely csak egyike volt az akkori Görögország számos szomszédharczainak, oly háboruvá, melyben számos állam az aegaei tengeren innben és túl vett részt. A lelanti mezők iránt nagyon közönyösek lehettek a miletusiak, de nem a chal-

kisiaik és társaik éjszakon haladó tengeri hatalma iránt; azért szövetkeztek Chalkis elleneivel, míg Samus Miletus iránti szomszédos irigységből Chalkis pártján volt és talán ezen háboru miatt kérte Ameinoklest (I. 329 l.), a triera-építőt Korinthusból (ol. 19; 704). Azonban ezen háboru, habár tengeri városok között és tengeri kereskedésért, mégis jobbára szárazföldön viseltetett és lovasság által döntetett el, mivel még a virágzó aristokratia korába tartozik.

A háboru ideje alatt szükségképen szünetelt az euboeai gyarmatosítás, a mint azt a nyolczadik század végén (ol. 14 után) észrevesszük, míg Miletus azon idő-tájban szorgalmasan azzal foglalkozott, hogy Abydus, Lampsakus és Prokonnesus alapítása által a Hellespontust és a Propontist magának biztosítsa¹⁸⁹).

Annyi bizonyos, hogy azon háboru által az állam ereje nem merült ki, hanem mindinkább fejlődött. Az európai államok között Korinthus és Megara váltak ki. Korinthus Potidaeát alapította a thrakiai parton, épen az eretriaiai és chalkisiek gyarmatkerületeinek közepette, mintha azokat egymástól távol akarná tartani, Megara pedig a hatodik század első felében erélyesen vette kezébe a pontusi gyarmatosítást, és a Bosporus bejárásánál Chalcedont alapította (ol. 26, 3; 674), melynek telepítvényesei a delphii jósda által vakoknak neveztettek, mivel nem ismerték meg, hogy a szemben lévő part bir a jó fekvés minden előnyeivel. A megaraiaiak kipótolták a mulasztást és 17 évvel későbben Byzantiumot építették az »arany szarv« mellett, azon mély tengerág mellett, melybe a pontusi halrajok kényelmes fogásra vitettek, míg a miletusiak a Pontus belső vizeit foglalták el telepítvényeikkel.

Nem lehet kimutatni, hogy mennyiben alapul ezen vetélkedő tevékenység a háboru bevégezte után kölcsönös egyezkedésen és a kereskedelmi területek szerződészerű elkülönítésén. A chalkisiak voltak a győztesek a lelanti háboru eredeti tárgya tekintetében; tengerészi tevékenységük sem szakítottatott meg, habár a mindig nagyobbodó konkurrentiába bele kellett nyugodni. Sőt inkább Chalkidike gyarmatosítása kiegészítettett a Cykladok, különösen Andrus szigete részvéte mellett, Akanthus és Stagira alapítása által, és ugyanazon időben el voltak foglalva a chalkisiak Siciliában is, hogy Himera alapításában való részvét által megtartsák azon befolyást, melyet már régóta a Nyugat országaira gyakoroltak¹⁹⁰).

Hesperia, a nyugati ország, magában egy világ volt, távolban és távol a görög törzseknek az Archipelagus által összekötött lakhelyeitől. A tenger, mely a nyugoti partokat mossa, nem volt görög tenger; mivel a tulsó földhez tartozott, siciliainak neveztetett; ez széles, szigetnélküli, oceanszerű tenger az aegaei tengerhez képest. Az áramlat a görög hajókkal szembe jött, nyugotról keletre, a tyrrheni tengerből a siciliaiba; a váltakozó áramlatok veszélyeztették a tengeri hajózást, és a szelek, melyek itt uralkodtak, egészen mások voltak, mint a melyekhez a hellének szokva voltak. Az ég homályosnak és meg nem bízhatónak látszott nekik; ez volt a felős, az éjszaki oldal, a hol a phacakok, a halottas hajósok »sűrű felhőbe és ködbe burkolva« sötét utjaikat járták. Azért állapotodott meg a hajózás annyi ideig Moreánál (145 l.), és miután

egyszer körül merték hajózni, felve a hellen part mellett vették utjokat, hogy így a korinthusi tengerbe jussanak. Ez volt a krétaiak régi tengeri útja, melyen hajdan az Apollo-cultust Delphibe vitték. A sicíliai tenger nem volt arra alkalmas, hogy a nyugatra átmenjenek rajta.

A nyugati szárazfölddel való érintkezés inkább azon szigetekből indult ki, melyek a külső korinthusi öböl előtt fekszenek: azon parti szigetekből, melyek az Achelous torkolatát körülveszik, milyenek az Echinadák, és a távolabbi és nagyobb tengeri szigetekből, Zakynthus, Same, Ithaka, Leukasból, melyek ivalaku vonalban délről éjszak felé terjednek az öböl előtt és összevéve körülbelül ugyanazon hosszúsággal birnak, a milyennel Euboea. Ezek a régi hagyomány szerint még mai nap is ugynevezett »jó-niai szigetek«, melyekhez a főcsoporthoz távolabb fekvő éjszaki parti sziget Kerkyra, vagy Korkyra is tartozik.

Ezen szigetek azonban csak közép állomásai azon tengeri összeköttetésnek, mely a keleti oldalról veszi kezdetét. Kerkyra maga régi mondák és egyenlő helynevek által félreismerhetlen összeköttetésben áll Euboeával; Euboeával, ugy mutatja már az Odyssea is, a phaeakok is érintkeznek és ha a kereskedelmi utak nyomain gondosabban haladunk, akkor megfogjuk ismerni, hogy az Euripus mellett lakó emberek valamennyi hellén között a legbuzgóbbak voltak a phoenicziai műveltség befogadásában és terjesztésében, és hogy a hellének keleti és nyugoti tengerét egymással érintkezésbe hozták, hogy fémet és bibort szerezzenek. A chalkisiek az isthmuson keresztül, melyet már a phoenicziek kereskedelmi úttá tettek (I. 63 l.), hajtoltak a krisai öbölbe. Éjszaki partján a tyrusi Herakles-től elnevezett Herakleus szakad bele; ottan, Bulis sziklás

öblében bibor-kagylók igen bőven találtattak, melyek az euboeai tengerészeket oda csalogatták. Az aetoliai parton Chalkis feküdt a hasonló nevű ércz-hegység aljában. Az öblön túl ismétlődnek az euboeai nevek, Chalkist találunk az Alpheus torkolatánál, a chalkisi Arethusával Ithakában találkozunk, valamint Elisben és Siciliában, és a tengeren keresztül vándorló forrás-nympháról szóló monda nem egyéb kedves jelképnél a távollevő helyek összeköttetésére nézve, mely a chalkisiak által hozatott létre; mert a parti forrásokat, a hol áldoztak és friss vizet hordtak a hajókra, a hazai forrás nevére neveztek el¹⁹¹).

A chalkisiakkal vetélkedtek az eretriaiak. Ők különösen Kerkyrán telepedtek le; innen a korinthusiak által szorítottak ki (I. 328 l.), és így vonta Euboea és Korinthus a kerkyraiak szigetét a hellén tengeri hajózás körébe.

Egy ideig ezen sziget volt a legszélső őrszem éjszak felé, és azon alapul a kiváló jelentőség, melylyel a hellén tengerészügy fejlődése tekintetében bír. Mert fekvésénél fogva önmaga védelméről kellett gondoskodnia, és azért lett előbb önállóvá, mint akármelyik más gyarmat. Tulajdon erejével kellett magát védelmezni, és hozzá szokott, hogy az ambrakiai torkolathoz éjszak felé lévő tengert saját vizének tekintse. Korinthusal vetélkedve kiképezte hajóhadát, daczos önérzettel fellázadt anyavárosa ellen, és míg a lelanti háboruban még a szárazföldi harc döntött (172 l.), addig itt döntött először tengeri csata (ol. 28, 4; 665) egy görög városi harcznak kimenetelére nézve; ez az első tengeri csata, melyre Görögországban egyáltalában emlékeztek. Kerkyra volt a győztes. Elszakadása egyike azon okoknak volt, melyek a Bakchiadák bukását előidézték (I. 331 l.) és ha Periander újból alávetette is a

szigetet, mégsem sikerült soha a korinthusiaknak uralmukat állandóan felállítani.

De Kerkyrának a hellén gyarmatosításra nézve is rendkívüli jelentősége volt. Az adriai és siciliai tenger határán fekszik, szomszédos lévén Italiával, valamint Illyriával; ennél fogva a gyarmatosítás kettős menetének lett kiindulási pontja.

Az egyik a görög szárazföld nyugoti partján huzódott felfelé, mely a hellén műveltség haladása iránt egészen idegen maradt, és azért úgy mint barbár ország gyarmatosított. Körülbelül 650 körül vette kezdetét a nagyszerű gyarmatosítási tevékenység az adriai tenger mellett; itt Korinthus és Kerkyra közösen működtek, különösen Periander idejében, midőn Epidamnus, a későbbi Dyrrhachium, korinthusi fővezérség alatt, alapítottatott (ol. 38, 4; 625). A gyarmat főalkatrészét azonban a kerkyraiak képezték, itt úgy mint Apolloniában, mely termékeny vulkanikus talajon feküdt az Aous folyó mellett. Az illyriai népek nem mutatkoztak hozzáférhetőeknek. Borral, olajjal és mindenféle iparkészítménynyel láttattak el, a miért fa, fémek és földiszurok cseréltetett be. Illyriai hegyi fűvek dolgoztattak fel Korinthus kenőcsgyáraiban; vágni való barom nagy számmal vitetett a görög kikötőkbe, rab-szolgák becseréltettek, úgy hogy az ottani kereskedelmi helyek nemsokára a világ legélénkebb piacjai közé tartoztak. De minél inkább félt a görög tengerészek nagyobb része az adriai tengertől, annál inkább sajátították el maguknak a kerkyraiak a kereskedés előnyeit, és az által arra képesítetttek, hogy rövid ideig függvén anyavárosuktól, önálló hatalommal álljanak azzal szembe¹⁹²).

Másrészt Kerkyra Italia küszöbe volt. Mert e sziget-

hez éjszakra csak egy tengerszoros választja el a szárazföldeket, mely keskenyebb a Phoenicia és Cyprus vagy Kythera és Kréta közti víz szélességénél; Epirus partjáról láthatók az Apenninek. Itt oly népközlekedésnek volt a helye, mely a chalkisi gyarmatosítás idejét jóval megelőzte.

A tulsó szárazföldnek azon része, mely az akroke-rauni hegyekhez legközelebb átellenben fekszik, keskeny földnyelv, mely a tarentumi és jóniai tenger között annyira keletre nyulik, mintha Italia itt akarna kezdetfogni a görög szárazfölddel; ez a japygok országa vagy Messapia. Ezen félszigetországot már fekvésénél fogva bizonyosan a terjeszkedő tengerésznépek Krétából, Lykiából és Jóniából, valamint nyugoti Görögország parti törzsei foglalták el először (I. 76 l.)

A messapiaiakat a krétaiak sarjának tartották; az ezen vidéken lakó peuketok és oenotrok — »bordermelők« — tengerész arkadoktól származtattak, kik alatt ilyen nevezetű krétai törzsöket kell érteni. Nevek és névcsoportok, mint p. o. Hyria és Messapium a krétai gyarmatosítás más vidékén is változatlanul fordulnak elő. Brentesium és Hydrus között, melyek az itáliai oldalon a legjobb kiszálló helyek, egy kevéssé távol a parthoz volt egy helység, Lupiae vagy Lykiae, melynek neve mutatja, hogy a lykiaiaknak volt részüket ezen telepítvényekben. Végre pedig a messapiai írás és nyelv maradványai olyanok, hogy rajtuk bizonyos őszhangzást a régi görög dialektusokkal észre lehet venni. Azért van okunk feltenni, hogy a graekok és italikok testvérnepei, melyek hajdan az illyriai hegyi országban egymástól külön váltak, itt a délitaliai félsziget-tartományban, tengeri uton jöttek legelőször újra érintkezésbe. Ide

hozatott be a bor- és olajtermelés, valamint a platanus, cziprusfa és más hellén növények is; itt azon soknemű műveltséggel együtt, melyet az itálok a görögöktől tanultak, sok görög szó is vétetett fel legelőször és itáliai nemzeti tulajdonná lett; különösen olyan, mely a magasabb művelődés köréhez tartozik, mint p. o. az építészet technikájához (calx, machina, thesaurus) vagy a tengerészethez (gubernare, ancora, prora, aplustre, faselus és m.) ¹⁹³).

Ezen fontos befolyás, mely a történetelőtti időben, a krétai tengeri uralom idejében, görög törzsek által gyakoroltatott Itáliára, különösen a keleti oldalon hatott, melyet Plinius jogosan Italia homlokszatának nevez, mivel mint az európai Görögország keleti oldala, legelőször és nagy mértékben részesült a tulsó bevándorlók buzdító befolyásában.

De a nyugoti oldal sem maradt érintetlen és épen úgy, mint a keleti vagy jóniai tenger, úgy a nyugoti vagy tyrrheni is kisázsiai görög törzsektől, a jóniai tyrrhenektől (I. 53 l.) vette nevét, kik a siciliai átjárást felfedezték és lydiai hazájukból a görög műveltség első kezdetét hozták az itáliai nyugoti partra és ott azután számos csapat is telepedett le.

A kisázsiai tengerésztörzsektől megkezdett forgalom igen élénken lett folytatva nyugoti Görögország lakóitól. Ezek lelegi népek voltak, a kephallenek, taphusiak és telebook. A thermai öböl mellett lévő bányákból a vörösréz, a herosi idő keresett fémé hozatott először a bennszülöttek által a keleti partra; azután körülhajózták a hajósok a felsziget legdélibb csucsat, mely a görög nyelv közönséges elnevezése szerint a tulajdonképeni Italia volt, és maguk hozták Temesából a vörösrézet, hogy azért vas- és

aczelárukat becseréljenek. Így üzi Mentés, a taphusiak királya a görög-italiai kereskedést, a hajók bátorságosan járnak a tengerszorosban oda és vissza, és a görög hadi foglyok nagy áron adatnak el a sikeloknak. Így mutatja a legrégibb tudósítás, mely az ezen tengeren való életről szól és az Odysseus és Telemachusról szóló énekekben foglalva van, hogy mindkét part szorosan érintkezik egymással.

Ez a legrégibb érintkezés Görögország és Italia partjai között, melyet kétségtelen tények és messzire elágazó hagyományok bizonyítanak; ez csak az ősrégi összeköttetésnek folytatása volt, a midőn görög törzsek a phoenicziéktől megnyitott rézkereskedésben résztvettek. Ezen forgalomban új korszaknak kellett beállni, mikor az többé nem engedtetett által járó-keelő néptörzseknek, hanem városi központokból és bizonyos szempontok szerint intéztetett el. Itt is Euboea derék férfiai kezdték a munkát, kik a rézszükséglet érdekében teljes erélylyel megújították a régi hajózást nyugat felé¹⁹⁴).

Mikor a chalkisiek kezökbe vették a taphusiak fémkereskedését és az itáliai félszigetet körülhajózták, mindenütt feltalálták a régibb idő görög telepítvényeinek nyomait, melyek igen lényegesen megkönnyítették kereskedelmi összeköttetéseiket és letelepedésüket. De sehol sem találtak vidéket, mely kereskedelmi céljaikra alkalmasabb lett volna a campaniai partnál, a hol a talaj legdusabb termőereje összetalálkozik a legszerencsésebb partképződéssel. Itt az öböl déli bejárásánál telebook foglalták el Kapri szigetét; a nyugot felé szemben lévő szigeteken a fémekben gazdag Pithekusákon várost alapítottak az

euboeai tengerészek, melyet hazájuk legrégibb főhelyéről Kymének neveztek (168 l.).

A Pithekusák, Aenaeia (Ischia) és Prochyte (Procida) ugyanazon vulkanikus erő szüleményei, mely az öböl éjszaki részén két hegységet emelt ki a tenger fenekéről, melynek csucsaí részint mint nyílt öblök, részint mint halakban dús földközi tavak sülyedtek le. A hol az éjszaki kraternek szélei a Pithekusákkal szemben magasan a tenger felett összeérnek, ott választották az euboeai telepítvényesek a második helyet városalapításra, melyhez a szárazföld felől nehezen lehetett hozzáférni és ez uralg Misenum és Puteoli szép öblein a körülfekvő szigetekkel együtt, és mint a rézkereskedésnek központja, a tyrrheni parton a legszerencsésebb fekvéssel birt. Itt sokféle szét-szórt tengerésznépség gyűlt össze, mely Sardinián és más helyeken nem tudott önálló fejlődéshez jutni és itt nőtte ki magát a szárazföldi Kyme, egyhangu hagyomány szerint a legrégibb görög város itáliai földön, melynek emlékezete a helléneknél fentartotta magát.

Ezen alapítás azon időbe tartozik, a mikor Kymének Euboea nyugati partján még kiváló jelentősége volt a szigetvárosok között, tehát körülbelül ugyanazon időbe, a melyben az euboeai kivándorlások Aeolisba megtörténtek és itt is egy Kyme alapítottatott (I. 146 l.). Akkor Kyme, az anyaváros bizonyosan kimerült; lassanként elhomályosítottatott a két Euripus-város által és azért későbben hozzászoktak a régiek, hogy az itáliai gyarmatot Chalkis és Eretria leányvárosának tekintsék, a nélkül, hogy neve, az eredeti viszony bizonyosága, valaha változott volna.

Évszázadokon keresztül feküdt Kyme magányosan parti szikláján, mint a görög műveltség őrszeme a legtá-

volabbi Nyugaton. Legelőször itt gyökerezett meg mélyen a görög élet itáliai földön. Innen teltek meg a körüllevő partok görög isteni tisztelettel és hősmondákkal, és valószínűleg innen vette Aethalia (Elba) az ércz- és vassziget, nevét és történeti jelentőségét. A hellén tengerésztörzsek legkorábbi terjeszkedésének idejéből fentartotta magát Kyme a körülötte lakó barbaroknak bátran ellentállván, míg a tengerek lecsendesítése után Euboea, Samus és más vidékekről új lakosság özönlött oda és a nápolyi kettős öblöt virágzó Görögországgá alakította át¹⁹⁵).

A phlegraei mezőkről, melyeknek buja termékenysége a chalkisiaknak Kampaniában kipótolta lelanti sik-jukat, nyulik a föld alatt, a görög monda szerint, egy lebilincselte óriás, a ki az Aetna torkába kileheli dühét. Euboea tengerészeinek mindenesetre nagy előszeretetőik volt a vulkanikus vidékek iránt; ismerték azoknak veszélyeit, előnyeiket megtudták becsülni és feltudták használni. Azért birt az Aetna csucsa tengeri útjaikon nagy vonzóerővel. De legelőször, hogy a tyrrheni tengerbe átjárhassanak, állandó telepítvényre és védő kikötőre volt szükségök a sicíliai szoros mellett; itt is, mint a miletusi gyarmatosítás fejlődésében, fiatalabbak voltak a középső állomások, mint a tulsó végpontok. Tehát Sicilia Euripusa mellett, a hol ugyanaz ~~az~~ idestova való hullámozást találták, melyet hazai öblükben, erős várost építettek és azt a tenger szakadásáról, mely a szigetet és félszigetet elszakította egymástól, Rhegiumnak (Szakadásnak) nevezték el.

Hogy mily szorosan függ össze ezen alapítás a kymei

kereskedéssel, abból is látszik, hogy már azelőtt görög csapatok Kyméből telepedtek le azon siciliai kikötőben, mely sarlóalakú földnyelvéről Zankle (Messina) nevet viselt, és ezek arra indították Chalkis anyavárosukat, hogy ezen telepítvényt állandó gyarmattá változtassa, mely az anyaországukkal való összeköttetésüket biztosítsa. Így itt a tengerszoros uralma miatt két Bosporus-város keletkezett, úgy mint éjszakon Pantikapeum és Phanagoria. Ezen alapítások az első messeniai háboru idejébe esnek (I. 243 l.) és a chalkisiak felhasználták a Peloponnesusban lévő zavarokat arra, hogy Messenia menekülő nemzetségeit gyarmataikba vigyék. Rhegium egész története szerint inkább Siciliához, mint Italiához tartozik, és későbbi időkben is szokásban volt, hogy Siciliába hajózáván, Rhegiumban is kössenek ki a tengerészek¹⁹⁶).

Ezen a ponton nem lehetett megállapodni. A görög gyarmatosítás csaknem egy időben haladt erős lépésekkel éjszak felé és dél felé. Legelőször dél felé.

Siciliában nem volt a görögöknek oly szabadságuk, mint a Pontus éjszaki részében; a helyek választásában meg voltak szorítva. A legjobb földnek egy része a phoenicziek és elymek vagy trójaiak (I. 92 l.) kezében volt; a phoenicziek, kik az aegaei tengerből és az azzal összefüggő tengeri területekből kiszorítottak, itt annál sűrűbben és erősebben telepedtek le. Már Rhegiumot Sicilia megtámadásának kellett nekik tartani, és a mint a görögöket a szoros mindkét oldalán letelepedni látták, annál több elszánt-sággal készültek birtokuk védelméhez. Azonkívül a benn-

szülött sikulok is harcziás főnökök alatt állottak ellent az új telepítvényeseknek, habár egészbenvéve több rokonszenvők volt a görögök iránt, mint a phoenicziek iránt¹⁹⁷).

De a görög telepítvények kétfélék voltak. A görögök először olyan helyek birtokába akartak jutni, melyek a kereskedelmi forgalomra nézve nélkülözhetlenek voltak; itt kevésbé tekinthették a talaj jóságát, mint inkább a fontos tengeri utak melletti fekvést. Ilyen pont volt Zankle. Ezen kikötőt nem lehetett idegen kézben hagyni; itt kellett uralkodni, hogy az anyaország és a gyarmatok biztos összefüggésben maradjanak¹⁹⁸).

Azután olyan helyeket kerestek, melyek egy görög község virágoztatására a legkedvezőbb tulajdonságokat egyesítették magukban, és erre nézve számos parti síkság ajánlkozott, melyek elegendő vízzel bírván, a szárazföld belsejébe terjednek, hátul védő hegyektől körülvéve, a parton nyitva és alkalmas horgonyozó helyekkel ellátva. Ily parti síkságok, melyeknek termékenysége minden görög földet fölülmul, sűrű sorban a sziget keleti partján fekszenek, mely a siciliai szorosból dél felé terjed. A görögöknek legelőször ide kellett figyelmöket irányozni; ezen vidékek legközelebbiek voltak hozzájuk, és egyuttal a phoenicziek főhelyeitől legtávolabbak. Az Aetna feje a chalkisi hajózásnak már régen volt irányadó pontja; éjszaki lejtőin az Akesines folyik le, és ennek torkolata mellett volt azon hely, hol az első tulajdonképeni siciliai gyarmat, Naxos városa, ol. 1; 1; 736-ban alapított.

Ez chalkisi gyarmat volt; de egy áthéneinek, Theoklesnek volt kiváló része alapításában. Ő fedezte fel a hely szerencsés fekvését; ő sürgette az anyaországban a kívándorlást, dór és jón embereket szerzett hozzá, és ha Chal-

kisből vezérelte az átszállítást, akkor azt látjuk belőle, hogy a legvállalkozóbb emberek akkor a gyarmatosítás főhelyei felé fordultak és csak itt találtak eszközöket terveik kivitelére. Az új város neve bizonyítja, hogy a Cykladokon sok nép vett részt alapításában, Delphi áldását adta hozzá és Apollo oltára Naxus partján örök időkre azon pontot jelöli meg, a hol a görögök legelőször telepedtek le állandóan a sicíliai földön.

Ezen eseménynek messzireható következménye volt az egész görög történetre nézve. Mert most egyszerre a görög törzsek és városok vetélkedve vágyódtak a sicíliai partra, melynek gyönyörűségéről a legcsábítóbb hírek érkeztek az anyaországba. De a vetélkedés itt is viszály és elválásnak lett oka. A különböző törzslakosság, melyet Theokles egyesített, nem tartott össze. A megaraiak elváltak és tovább mentek dél felé. A korinthusi Bakchiadák pedig igen okosan használták fel ezen időpontot; a dór kivándorlók élére állottak, a megaraiakat magukhoz vonták és már a következő évben (11, 2; 735) külön várost alapítottak Ortygia szigetén, a keleti part legjobb kikötőjét előre elfoglalván a chalkisiek előtt (I. 328 l.).

A phoenicziai kereskedők, kik Ortygián le voltak telepedve, ott maradtak és csendesesen folytatták üzletöket; a sokféle nemzetség összefolyása csak arra szolgált, hogy Syrakusa gyors felvirágzását előmozdítsa.

Ez által megtörtént a szakadás a gyarmatosításban, mely nemzeti egyetértésben kezdődött; a görög nyelv és műveltséggel együtt a törzsek viszálya is át lett ültetve az új Görögország földjére és az által azon harcok alapja vettetett meg, melyek későbbben a görög Siciliát két táborra osztották.

Midőn a chalkisiak az Aetna lejtői teljes megmivelését folytatták és a következő öt évben Katanet alapították, valamint Leontinit a hajózható Terias mellett, mely város egy szárazföldi és tengeri város minden előnyeit kiváló mértékben magában egyesítette, akkor a törzsek egyesítésére még tétetett kísérlet. A megariaiak, kik eredetre nézve fél jónok és fél dórok voltak, egy ideig a leontinibeliéknél laktak. Hanem ezek irigyelték tőlük az áldott föld velök való élvezetét. A megariaiak újból kivándoroltak; több helyen kerestek menedéket, míg végre azon öböl mellett, mely a hyblaei hegyekhez keletre nyílik, éjszakra Syrakusához, állandó hazát találnak, a hol egyezkedve egy sikuli királylyal földet szereznek és Megara Hyblaeat alapítják (13, 1; 728).

Igy jött létre, minden viszály daczára, sőt még az által előmozdítva hihetetlen rövid időn az egész nyugoti part hellenizálása a Pachynus fokától Pelorusig és a földközi tenger legszebb vidékén összefüggő gyarmatország szereztetett, a hol a résztvevő városok közül mindegyik helyet alált magának.

Legrosszabbúl jártak a megariaiak; mert habár sikságuk és öblök Sicilia legszebbjeihez tartozott, azért mégis itt is úgy, mint az anyaországban, jón és dór terület közé szorítottak, úgy hogy szabadon nem mozoghattak. Egyfelől volt Leontini, másfelől a törzsrokon Syrakusa, mely hasonló helyi viszonyok között alapítatva, melyek között Megara, a szomszéd államot csakhamar tulszárnyalta. Mert mögötte rendelkezésére állott a föld, és még mielőtt három emberkoron keresztül fennállott volna, szigetéről már a szárazföldre terjeszkedhetett és itt az Anapus forrásai felett Akrae hegyi városát alapíthatta (ol. 29, 1; 664)

Hagyomány szerint Enna is »Sicilia fellegvára«, ezen időtájban erősítettett Syrakusa által. Ez volt a legutolsó nagy eredmény, melyet a Bakchiadák gyarmati politikája aratott ¹⁹⁹).

A görög vállalkozó szellem egy időben az itáliai szárazföld felé is fordult, különösen a tarentumi öböl partjai felé, mely szárazföldi és tengeri terményei által, de különösen biborkagylói által, már a phoenicziai tengerészeket vonta magához.

A görög telepítvényesek ideforduló csapata különösen a korinthusi tengerből jött, melynek partjairól a chalkisiak, mikor nyugot felé jártak, a vándorlást kedvelő népeket hajóikon vitték magukkal, és ekkép alapították meg ezen vidékeknek a nyugottal való forgalmát. Így p. o. Tritaeának, Achaja hegyi városának, régi érintkezése volt az itáliai Kyméval ²⁰⁰).

A delphii jósda megtette a magáét, hogy megerősítse Aegiumban és a körülötte lévő parti városokban a chalkisiakhoz való bizalmat, mint a kik a pythiai Apollo leghivebb szolgálai és küldöttjei. Midőn a chalkisiak befolyása csökkent, átvették a korinthusiak a gyarmatosítás vezetését, a mit már Kroton alapításánál ki lehet mutatni. De a tulnépesedés seholsem kényszerítette az embereket annyira a kivándorlásra, mint a régi Aegiala keskeny parti országában, a hol jónok és achivok sűrű várossorban együtt éltek.

A chalkisiek külön kereskedelmi érdekeik által kiváltképen a tyrrheni tengerbe való átjárásra voltak utalva, és azért kerülték el figyelmöket a tarentumi öböl partjai, melyek mellett el szoktak hajózni, holott az Apenninus keleti lejtői az égalj kellemére és a természeti áldás bőségére nézve egészen véve sokkal jobbak voltak a nyugoti oldal

lejtőinél. Ha természetes kikötők hiányoztak is, azért a védett tengeren belől a nyílt horgonyozó helyek és kiszállók is elegendők voltak. A bővizű parti síkságok gabonatermelésre igen alkalmasak voltak, — más helyeket hozzájuk nem is lehetett hasonlítani, — a magaslatok bor- és olaj-termelésre, valamint baromtenyésztésre. A magas hegység erdei a hájóépítésre kifogyhatatlan anyagot, fát és szurkot szolgáltatottak, úgy hogy a közjólét kedvezőbb feltételeit sohasem lehetett találni. A lakosok között az oenotriak, kik a hegységtől kezdve lefelé a tengerpartig laktak és a chaonok vagy chonok tűntek ki magasabb műveltség által. A chonok területén már ős idők óta Siris hellén város állott fenn, mely trójai származásával dicsekedett; mindenütt találhatók az előbbi görög művelődés nyomai; a helléneket kedvelő lakosság szívesen csatlakozott a görög műveltség új központjaihoz, és hozzájárulásuk által rövid időn segítették a városokat arra, hogy nagyokká és virágzókká legyenek.

Ezen viszonyok között most már a japygiai fokkal szemben, oly parti helyeken, melyek a chalkisiek tengeri útja mellett feküdtek, egy időben két szomszédváros alapított: Sybaris (ol. 14, 4; 721), buján termő lapályon, a hol Krathis és Sybaris patak egy folyócskává egyesül, és nem sokára azután Kroton, öt mértföldnyire hozzá magasabb és szabadabb parti szélén, melyet a kiszögellő Apenninus képez. A telepítvényesek nagyobbbrészt a peloponnesusi északi part s-jön lakosságához tartoznak; Sybaris alapításában troezeni nép is vesz részt. De mivel az anyaországban hosszas küzdelmek után az achivok lettek urai a jón tizenkét városnak (I. 140 l.), azért a gyarmatosítás is achiv nemzetségek alatt történik. Myskellus, Kroton alapítója, Hera-

klida volt Aegaeből; Sybaris alapítója Helikéből származott. A törzsek régi harcza itt is újra tört ki, és ez vérrel fertőztette meg Sybaris történetét. Mig ezen városban inkább a jón jellem fejlődött, azalatt Kroton inkább achiv maradt. De mindkét városban el kell ismerni, hogy az achiv törzsek tetteireje adott történetének nagyszerű fejlődést. Bennök több volt a politikai ész, mint a chalkisi kereskedőkben kik megelégedtek azzal, ha kereskedésök és iparuk czélját elérték. Ők mindig csak a tengeri utakat tekintették, mig az achivok a földet mivelték, a bennszülötteket alávetették, a városterületet kibővítették, és szövetségi intézményeket hoztak létre.

Mindkét város szárazföldi hatalmat alapított. A sybariták a parti folyókon felfelé hatoltak, átmentek a kalabriai Apenninusnak magas meszes hegyhátán és a Sila erdőség sűrűjén keresztül utat törtek maguknak a tulsó partra, hol számos várost alapítottak. Poseidon városa (Paestum) a legéjszakibb Sybaris polgárságának huszonöt gyarmatvárosa között. És épen így tettek a krotoniak, partjuk még szélesebb felföldjét alávetették maguknak, és a terinai öböl mellett a régi rézbányákat foglalták el. Ekképen az achiv helyek kisebb birodalmak fővárosaivá lettek, melyekben az oenotriai és osk törzsek görög köztársaságok fensősége alatt éltek.

A peloponnesusi kivándorlókat a korinthusi öböl tulsó partjáról követték a lokrisiak, kik, hogy az állam nyugtalankodó elemeit eltávolítsák, a zephyriai foknál új Lokrit alapítottak, közvetlen a rhegiumbeliek mellett, kikkel Italia legdélibb csucsának birtokában osztoztak.

Végre az öböl legbelső része, a föld legkedvesebb szöglete, a melyet csak ismert az apuliai költő, a mostani

»mare piccolo«-nak partja foglaltatott el a hellének által. Itt ugyancsak lapos part van, de mégis kitünő kikötő is, az egész part legjobb kikötője, és a tenger felől lassanként emelkedő, bővizű föld, mely baromtenyésztésre és buzatermelésre különösen alkalmas volt. De mindenekelőtt egyik európai víz sem volt oly gazdag kagylóféle állatokban, mint az, és ezen előnyt kétségkívül már a phoeniciai tengerészek ismertek meg. Ez által régi összeköttetésben állott Tarentum partja a lakoniai öböllel, mely a görög vizek között leggazdagabb biborkagylókban; midőn a spártai államot súlyos viszályok veszélyeztették (I. 251 l.), akkor lakoniai telepítvényesek alapították itt Taras városát, melynek alapítását az oda való pénzek oly szépen tüntetik fel egy ifju képében, ki a dephinen átúszsza a tengert, az apollói háromlábut a távoli part felé vivén. Ez ugyanazon Apollo Delphinus, ki a krétaiakat Delphibe, ki tovább vezette őket az italiai partra, (mert nem ok nélkül neveztetett Taras Minus unokájának), és a ki most már Delphiből vezette a lakoniaiakat új város alapítására.

Miután most már a chaonok régi városa Akiris és Siris folyók mellett kolophoni jónok által újra alapított, — mely város szép fekvése már a hetedik század közepe Archilochus dalai által messze földön dicsőített, — és ahhoz keletre Metapontium achiv nemzetségek által egy krisai vezérlete alatt: akkor a szép öbölnek egész félköre hellén városok által volt befooglalva. Oly czélszerűen van elosztva fekvésük, és oly kimért távolságban vannak egymáshoz, hogy csaknem azt kell gondolnunk, hogy kölcsönös egyezkedés után, vagy hozzáértő fővezérség befo-lyása alatt keletkeztek.

Eredetileg a különböző származású városok itt is

egyetértőleg tartottak össze és szerződéseket kötöttek, melyeknek védelme alatt gondtalanul virágozhattak, miután mindenik különös helyi fekvésének előnyeit kiaknázza, az egyik inkább a kereskedeésre, a másik inkább a baromtenyésztésre, a földmivelésre, az iparra adván magát. Az amphiktyoni rend nyomait még megismerhetjük, mely különösen az achivoktól származott. Mint Achaiában, ugy Italia gyarmatvárosaiban is Zeus Homarios vagy Homagyrios tiszteltetett, mint a közös államrendnek védnöke; oltára az achiv-jóniai leányvárosok közös tűzhelye volt. De ezen értelemben még nagyobb mértékben hatott Hera tisztelete. Ennek az achiv Argosban lévén hazája, Lakinium fokán, Krotonhoz délre, kitünő helyet talált; ez a tengerészek iránypontja és kiszálló helye volt, nagy ünnepek központja, melyek a krotoniak felügyelete alatt állottak. A templom, mely sűrű fenyvesben volt elhelyezve, a körülötte lakó községek gyűlhelye volt; szent utak által össze volt kötve az italioták városaival, melyek követségeket oda menesztettek, közügyekről ott tanácskoztak, és művészetük és iparuk legjobb készítményeit ott állították fel közszemléletre. Sulyra és pénzre nézve is egyetértés létezett, mely az achivok rendező szelleméről tesz bizonyosságot, és a sybariták legtávolabbi gyarmatvárosaiban is, Kampania határán, Hera Lakinia fejét találjuk, mint a szövetség czimerét. Solon idejében teljes virágzásban volt Nagy-Görögország pénzverése, mely a korinthusi lábhoz csatlakozott (46 l.), és hasonlóképen virágzott az azzal összefüggő állami rend.

De milyen ritkán engedi meg nekünk a történet, hogy szerencsésen rendezett viszonyok nyugalmas fejlődésébe belepillanthassunk! Hagyományai csak akkor kezdőd-

nek, mikor már ezen viszonyok megszakíttatnak és a viszály beáll. Így Nagy-Görögország áldott földjét csak úgy ismerjük, mint a legvéresebb harczok színhelyét, mely harczok akkor törtek ki, mikor az achiv városok a jóniaiakkal, és azután az achiv városok egymással keveredtek viszályba.

Tarentum is állt valamikor achiv befolyás alatt, a mint pénzei mutatják. De korán felszabadult ez alól és önálló fejlődésben minden szomszédvárost tulszárnyal.

Dél felé meglévén szorítva, éjszak felé annál szabadabb volt utja nagyszerű tevékenysége számára. Gyarmatokat nem küldött ki régibb időben, kivéve az erősített helyeket, melyeket területe védelmére a samnit felföldön alapított; ezeknek egyike a spartai ösmegyének nevét viselte, t. i. Pitanénak, mely az Eurotas réve mellett fekszik (I. 209 l.). De Tarentum befolyása különösen a keleti parton terjeszkedett felfelé, mert az adriai és sicíliai tenger határán ez volt a fő rakodóhely; kikötőiben átrakodtak a hajókról, melyek Epidamnusból dél felé mentek és megfordítva. Mielőtt Brentesion (Brundisium) önálló jelentőségre jutott, addig Tarentum közvetítette a forgalmat Görögország és Italia között. Kereskedelme Illyrián keresztül Istriaiba ment, és bizonyosan összeköttetésben állott az adriai tenger végén lévő kikötőhelyekkel, különösen az ősrégi pelasg Hatriával a Po deltájában, a honnan az alpeseken túli Éjszak felé indultak az utak, melyeken a borostyán ~~sx~~állíttatott a földközi tenger népei számára. De hogy egészben véve mily kellemetlen volt a görögökre nézve az Adrias, mutatja a két partján lévő tulajdonképeni gyarmatok csekély száma, ha sok kisebb kereskedői iroda volt is ott, mint p. o. egy az aeginaiak birtokában az um-

brok földjén. Mert a forgalom azon partokkal régi volt és sokféleképen üzték azt. Sőt egy nagy szárazföldi ut ment a görög alpeseken keresztül az Adriástól a Pontusig, közepén egy piacczal, hova egyfelől Lesbos, Chios és Thasusból hozattak árúk, másfelől az adriai partról kerkyrai agyagárúk vitettek^{200a}).

Ezalatt Siciliában is haladt a part hellenizálása. A syrakusaiak ugyan nem mertek a Pachynus fok körül, melytől féltek, a déli tengerbe előnyomulni, mely az egész nyolczadik századon keresztül, a barbaroknak át volt engedve. Ellenben Rhodusból jöttek bátor tengerészek, oly férfiak, kik hazájukban megszokták a phoenicziai hajósok nyomain haladni, és megtanultak mindig önállóbban részt venni kereskedésekben. A rhodusiak három városuk: Lindus, Ialysus és Kamirus (I. 147 l.) alapítása után korán alkottak tengeri hatalmat, és a körülöttök lévő tengeren uralkodtak. Lykia, Pamphylia és Kilikia partjain városokat építettek, de azután különösen nyugat felé fordultak, miután a chalkisiak az Archipelagus szigeteiről, Naxus, Andrusról stb. odavezették a kivándorlást. Fél század mult el az első chalkis-korinthusi alapítások óta, melyek Sicilia keleti partján történtek, midőn Antiphemus Rhodusból és Entimus Krétából Gela folyó partján Omphake lerombolása után telepítvényt alapítottak, és ezt a gyarmat legfontosabb ősi helye után és a polgárság zöme után Lindiinek nevezték. Később más telepítvényesek jöttek oda, különösen Telusból és a többi kariai szigetekről; ennek következtében Gela, a folyó kariai neve, lett a város szokásos neve is²⁰¹).

A rhodusiak bátor és szerencsés tette a görög történetben korszakot alkotott; a déli tengertől való aggodalmas félelem le volt győzve, és új vállalatoknak az útja megnyitva. A félelem nem volt alaptalan. Mert először a déli oldal sokkal barátságtalanabb, mint a keleti. A hosszú hegyhátak végső ágaikkal egészen a tengerig terjednek, és meredek sziklapartot alkotnak veszélyes áramlatokkal és zátonyokkal, hol a hajózásnak igen pontos helyi ismeretre volt szüksége. A kikötők rozsak, azért nem fejlődtek itt soha jelentékeny tengeri államok. A parti hegységeken záporpatakok törnek keresztül, melyeknek igen nagy az esések, úgy hogy télen pusztító áradásokat okoznak. Mint a természet, úgy a nép is itt zordabbnak és ellenszegülőbbnek mutatkozik; mert a régiek egészen határozottan megkülönböztették a sikanokat mint hozzájuk idegenebb törzset a sikuloktól, sőt azt hitték, hogy kelta hazából bevándorolt népnek kell őket tekinteni. Azonkívül a phoenicziek részéről is itt erős ellentállásra akadtak a görög telepítvényesek, mert azok szívósan ragaszkodtak ahhoz, a mit elfoglaltak volt, és nem akarták átengedni azon fontos kiszálló helyeket, melyek a nyugati birtokaikba vezető uton voltak.

Azonban mindezen baj és veszély nem tudta a rhodusiakat visszariasztani. A kor viszonyai is rájuk nézve kedvezők voltak. Mert ezen időben állott teljes virágzásban a Sargonidák harczias dynastiája. Sargon király (720—703) Ninive felől indulva, Syriát vetette alá, hatalmát Egyiptomra terjesztette ki és a phoenicziai városokat lealázta; Cyprus ő általa szabadult fel a phoenicziai járom alól és az ő tiszteletére emelkedtek assyriai királyi szobrok a földközi tenger szigetein. Utódja Sanherib Sidont foglalja el,

legyőzi a görögöket Kilikiában, és Tarsust alapítja, hogy hatalmát déli Kis-Ázsiában biztosítsa. Tehát nem csoda, ha a rhodusiak ezen időtájban visszavonultak a kisázsiai vizekből, és kárpótlásul felhasználták a phoenicziek megbénítását arra, hogy gyarmataik kerületébe nyomuljanak be (22, 3; 690).

A rhodusiak szerencsés sikere bátorságot és vetélkedést szült. A megariaiak, kik a korinthusi gyarmatok főhelye mellett nem tudtak terjeszkedni (171 l.), lakosságuk fellesleges részét 38, 1; 628 körül a sziget nyugoti oldalára küldték a pún terület közepébe, és itt a nyugoti Hypsas folyó mellett új hazát alapítottak maguknak. Így keletkezett Selinus, a »zellerváros«, a sicilai Megara alapítása után száz évvel, midőn az anyavárosban Theagenes fényes uralma készülődött vagy már be is állott (I. 342 l.). Vizi munkában jó tapasztalásuk lévén, kiszáritották a megariaiak a Hypsas egészségtelen lapályát és új városuknak gyors virágzást tudtak szerezni²⁰²).

De Gela is alig állott fenn három emberkoron keresztül, midőn a hazából jövő hatalmas nemzetségek letelepedése által erősítve, a déli part közepén meredek sziklahomlokzaton Akragas városát alapította, melynek fénye és hatalma nemsokára túltett az anyavároson; oly város volt az, mely Hypsas és Akragas folyók között mindjárt elejétől fogva nagy-városnak alapítottatott. A Karthagóval való olaj- és borkereskedés a jólét főforrása lett, a parti patakok legelőiben dús partjain virágzott a lótenyésztés, a gabnatermő földek termése Hellasba vitetett, a kőbányák gazdag anyagot szolgáltatottak a városiak műipara és fényüzése számára.

A délkelet felé kiszögellő félsziget a syrakusaiaknak rendelt terület volt. Hogy mily tervszerűen jártak itt el, azt

abból lehet megismerni, hogy saját városuk alapítása után hatvan évvel, Akraet építették a hegyszorosok uralma czéljából; azután husz évvel Kasmaenet, negyven évvel utóbb bővizü lapályban, valószínűleg egy phoenicziai telepítvény helyén Kamerinát a syrakusai helyek végpontját. Kamarina által a syrakusaiak is vettek részt a déli part hellenizálásában, és a soloni törvényhozás idejében Pachynustól Lilybaeumig a városi területeknek szakadatlan sora létezett²⁰³).

De ezzel a hellének hatalmuk terjeszkedésének határait érték el; hiába iparkodtak a bátor rhodusiak és knidusiak tovább nyomulni; a sziget éjszaknyugoti sarkát, hol Lilybaeum hegyei Eryxig nyulnak a tengerbe és szakadozott sziklazátonyokkal és szigetormokkal veszik körül a partot, azt nem engedték a phoenicziek; ez Karthágónak ellenpartja volt, és ez mindent megtett, hogy itt védje magát, hogy Motyeből a forgalmat Libyával, Soloeis és Panormusból az összeköttetést Sardiniával, és tengeri uralmát a tyrrheni tengerben fentartsa. A karthágóiak anyavárosaik szerepét vették által, miután azok hatalma az assyrok által megtöretett; azonban egészen más módon folytatták a gyarmatosítást, mint az anyaország városai; mert nem elégedtek meg kereskedelmi telepekkel, hanem alávetették a földet és népét, provinciákat alkottak és várak által biztosították. Mint karthágóiak boszulták meg a phoenicziek a helleneken minden rajtuk elkövetett lealázást, nyugoti Siciliában a hellen hatalom minden terjeszkedésének legyőzhetlen szívóssággal álltak ellent; itt a barbarok maradtak az urak és mesterek²⁰⁴).

De ezen ország sem maradt érintetlen a görög befolyástól. Az Eryx körül ugy is az elymeek népe lakott, mely egyhangu hagyomány szerint a kisázsiai tengerész-népekkel,

és különösen a dardanokkal rokon volt. Oly gyarmatosoktól származtak, kik hajdan a phoenicziek által hazájukból elvitettek vagy azokhoz csatlakoztak (I. 92 l.). Ennélfogva a tyrusi Herakles tartatott az elymeek mythikus főurának és a régi függés, melylyel Tyrus iránt voltak, mint a Heraklest illető hűbéri kötelesség tűnt fel. Főhelyök Egesta volt; országos szentélyök az Aphroditeimola az Eryx tengeri szikláján. Itt bennszülöttekből, phoenicziekből és görögökből összevegyült lakosság képződött, mely az ősi viszonynál fogva a phoenicziai hatalmat támogatta. A hellén gyarmatosoknak ennél barbarabb népnek látszottak az elymeek, mivel a görög jellem sajátása nem hatotta át ama népet, és nem is ujítottott meg későbbi hellén telepedés által. Az ó-világban sehol sem volt a viszály annyi anyaga felhalmozva, mint Siciliának ezen nyugoti végén, hol tyrusiak, karthagóiak, félgörögök és hellének szűk földön egymás mellett laktak²⁰⁵).

Mint a déli oldalon, úgy az éjszakin is a siciliai szorostól nyomultak elő a hellének a nyugoti sarok felé.

A zankleiek a lipari szigetek felé kiszögellő földnyelven már ol. 16, 1; 716-ban alapították Mylaet, mint kikötőjüket a tyrrheni tenger partján, és tizenhét olympiádaival későbbben Himerát a hasonló nevű folyó torkolata mellett, a miben a chalkisi lakosság is szép számmal vett részt. De ezen az oldalon sem hatoltak tovább a görögök. Mert az egész szigetnek legjobb kikötőhelye, a két előfoktól körülfogott palermói öböl, sohasem vettetett el a púnoktól.

Itt úgy tettek a hellének, mint sokszor a phoenicziek a görög tengeri városokban; közöttük laktak és szabadon vettek részt a kereskedésben és iparban, mely Panormus-

ban virágzott. Valamint a város pénzein hellén képek találhatók, mint p. o. a Demeter feje, mint az áldott gabonatermő sziget jelképe, a phoenicziai felirat mellett, mely Panormust a »tarkát szövő takácsok táborának« nevezi, épen úgy állott fenn nyelvben, szokásukban és jogban a phoenicziai és görög sajátság egymás mellett a városi községben.

A közeli összefüggés a görög és phoenicziai ipar között nagy valószínűséggel kimutatható a lipari szigeten lévő görög telepítvényből. Itt, hol a vulkanikus erő folytonosan működött, nagy tömegben állíttatott elő a timsó, mely a régiek által cserzésre használtatott és festésőknél nélkülözhetlen volt. Mivel tehát a görög telepítvényesek (köztük nevezetesen knidusiak említettnek, kik a kariai partról Siciliába induló kereskedelmi menethez ol. 50; 580 körül csatlakoztak) ezen fontos terményt előállították, Panormus festőműhelyeit ezzel ellátták és a ritka czikk árát tetszésük szerint megszabták, azért volt lehető, hogy nyomoruságos sziklazátonyaikon a jólét oly magas fokát elérjék, hogy saját hajóhadukkal tudták a tengert maguknak kivívni és megtartani és a tyrrheneken aratott győzelmeik emlékére fényes műremekeket tudtak Delphibe küldeni²⁰⁶).

Selinus és Akrakagas alapításával a hellének azon tengerszoros közelébe jutottak, mely a nyugoti földközi tengert a keletitől elválasztja, tehát egészen Karthago szeme elébe, hol a phoenicziai hatalom, Tyrus és Sidon egyesült erejéből növekedve, őrt állott, erősen arra elszánva, hogy a tenger nyugoti területét a punok számára fentartja. De

a hellének itt sem engedtek nekik békés és osztatlan uralmat, mivel nem csakugy mint a rhodusiak és knidusiak, ismételve megtámadták Sicilia nyugoti végét, mely sziklázatonyoktól körülvéve, mint egy nagy pun vár ott állott, hanem a tyrrheni, sardiniai és iberiai vizeken a punok hajózását megakadályoztatták.

Itt egészen más viszonyok voltak mint Keleten. Itt folytonos háboru volt, ellentétben azon csendes élvezettel és békés jóléttel, mely a keleti gyarmatokban uralkodott; itt oly harcztér volt, melyre csak a legvállalkozóbbak a tengerész-népek között mertek menni.

Korsika és Sardinia képezte a határt a nyugoti tenger iberiai és italiai fele között, mely szigetek az egymást átmetsző kereskedelmi utak közepén voltak, és minden népre nézve nagy fontossággal bírtak, melynek Etruriában és Kampaniában, Galliában, Iberiában és Afrikában birtokai voltak. Sardinia, ugy mint nyugoti Sicilia, görögökkel is népesedett be, és pedig azon időben, melyben a görög gyarmatosítás a phoenicziektől függött; mely időt a monda a tyrusi Heraklesnek kísérorjéhez, Iolaushoz való viszonyában tükröztet vissza. Az ó-jón nép, mely »Iolaus atyát« mint őset tisztelte, virágzó lakhelyeken lakott a sardok gazdag szigetén, de azután a karthagóiak által igáztatott le; állami fejlődése erőszakosan feldulatott, és mivel az későbbi gyarmatosítás által nem ujittatott meg, elvadult az iolausiak népe, és a mely része a rabság alól kivonta magát, az a hegyeken és tengeren mint rabló kalandozott.

A phoenicziek és karthagóiak féltékenyen őrizték Sardinia és Korsika partjait, hogy onnan is, a hol nem voltak a főutak, távol tartsák az idegen telepedést. Ebben

különösen a rhodusiakkal volt dolguk, kik bátor csapatokban a nyugoti tengeren átkalandoztak, a phoenicziai hatalmat, a hol megtehették, csökkenteni iparkodtak, és a balearok közép állomásán túl az iberiai partig nyomultak, a hol a pyrenaei foknál egy rhodusi várost alapítottak²⁰⁷).

De Phokaea valamennyi városnál szerencsésebb volt és több sikerrel dicsekedhetett ezen a téren.

Phokaea polgárai legkésőbbben tudtak nyugalomra jutni Jonia parti szélén. Nem volt egyéb birtokuk egy sziklás félszigetnél, a hol már a tér szűke miatt igazi hajós néppé lettek. Fekvésökhöz képest a pontusi vizek felé fordultak, a Dardanellák és a Fekete tenger mellett telepítvényeket alapítottak, és az egyiptomi kereskedésben is vettek részt. Itt azonban a miletusiak mellett nem tudtak boldogulni. Lampsakus és Amisus Miletusnak, az éjszaki vidék fővárosának hatalmába jutott, és a phokaeiak ennél fogva arra indítottak, hogy nyugat felé tekintsenek, és a chalikisi hajózás irányához csatlakozzanak.

Erre nézve nem hiányzott különös indító ok. Lakhelyöket ugy is a kymeiektől kapták, kik mindinkább a szárazföld belsejébe és a földműveléshez vonultak vissza. Azok pedig, kik a tengerészülethez ragaszkodtak, a mint már hazájukban, Euboeán tettek, most már a phokaeiakhoz csatlakoztak, közölték velök az Euboeán hallott hirt a hesperiai országokról és figyelmöket oda fordították, a hol már az anyaországból való phokaeiak, — a mit már Thukydides tudott — az elymeekkel közös lakhelyet találtak²⁰⁸).

Igy jöttek a jóniai phokaeiak a nyugoti tengerbe. Miután elejétől fogva arra voltak kényszerítve, hogy más tengeri városok kényelmes nyári utazásaihoz képest, mesz-

sze és veszedelmes utakra vállalkozzanak, azért különös bátor tengerészek lettek. Ott kezdték, a hol mások elhagyták; felfedezési utakat tettek azon vidékeken, melyeket mások kerültek; a tengeren maradtak, mikor az ég télies lett és a csillagok megfigyelését megnehezítette; hosszúkra és nyulánkokra építették hajóikat, hogy annál könnyebben kormányozhatók legyenek; kereskedőhajóik egyuttal hadihajók is voltak, mindenik oldalon huszonöt evezőssel, matrózaik pedig harczrakész katonák.

Igy járták be a vizeket, minden nyereség után kapkodva, a mely csak kínálkozott, és a polgárok csekély száma miatt inkább kalózkoként kóboroltak, hogysem állandó gyarmati összeköttetést alapítottak volna. Az adriai tenger zátonyokban leggazdagabb részeibe mentek és körülhajózták a tyrrheni tengerszigeteket a karthagói őrhajók daczára; felkeresték a kampaniai öblöt, valamint a Tiberis és Arnus torkolatait; az alpesi part hosszában elmentek egészen a Rhodanus torkolatáig és végre Iberiát érték el, melynek fémkincseivel először az italiai partokon ismerkedtek meg. Már ol. 30; 655 körül samusiak ismerkedtek meg az iberiai kereskedés rendkívüli előnyeivel; de annak kiaknázásától ők is úgy, mint a rhodusiak, a phokaeiak által gátoltattak.

A phokaeiak Galliában és Iberiában is azon időben, midőn a lydiaiak a jónok sanyargatását megkezdték, városokat alapítottak, miután eddig kis kereskedelmi telepekkel megelégedtek. A Rhodanus torkolata a szárazföldi és tengeri kereskedésre nézve nagyon fontos volt, és jön hajlékonysággal tudtak itt befészkelődni, hogy békében állandó összeköttetéseket kezdjenek. Az Euxenusról szóló monda, a ki a gallus főnöktől lakodalomba hivatván, a bennszülött kérő helyett választatik a menyasszony által,

leírja a jó hajlamot, melyet az idegenek az ország bennszülötteinél tudtak maguknak szerezni.

Massalia ol. 45; 600 óta a hellén műveltségnek állandó székhelye volt a kelták országában, Liguria kalóz-törzsei és a pun hajóhadnak támadásai daczára.

A partokon nagy halászó helyek alapítottak; a kövecses talaj a város körül szőlő- és olajültetvényekké változott. A szárazföldön befelé utakat egyengettek, melyek az ország terményeit a Rhone torkolatához hozták; a kelta városokban kereskedelmi irodákat nyitottak, melyek a réz feldolgozására nézve igen fontos britaniai ónot Massaliába szállították, a honnan viszont bor és olaj, valamint művészeti czikkek, különösen érczedények, a szárazföld belső részeibe vitettek. Egészen új látkör nyílt meg a hellén tudvány előtt; bátor felfedezési utak tettettek a nyugoti és éjszaki oceanba, a hol az apály és dagály tüneménye először vonta magára a görögök figyelmét. A borostyánkő és ón hazáját felkutatták, és az új világnézet hatalmas nagy anyaga tudományos feldolgozása is kísértetett meg ²⁰⁹).

A tenger felől pedig számos parti helyek alapítása által biztosította Massalia a kereskedését.

Kelet felől szomszédjaik voltak a ligyek; harcziás, az itáliai sikulokkal rokon nép, mely úgy látszik, phoeniciai-görög behatásoktól nem maradt érintetlen; legalább igen korán mind a hegységen, mind a tengeren volt otthonos, és érzefegyvereket használt. Itt a massalioták a tengeri alpesek alján a genuai öböl szomszédságában számos erődített állomást léptettek életbe; a part előtti szigeteket, különösen a Stoichadokat (Hyerieae-szigeteket) gabonával vetették el, és állandó őrségek által biztosították; a ligyek-

kel való harcokban az alpesi part egy részét megszerezték maguknak, és ott Olbia, Antipolis (Antibes), Nikaea (Nizza) és Monoekus (Monaco) városokat alapították. A pompás épületfa, mely a liguriai alpeseken vágatott, barom, mely az alpesi legelőkön tartatott, bőrök, méz, halak, ezek voltak kikötőik legfontosabb kiviteli czikkei ezen a parton.

A másik oldalon, a hol a ligyek az iberekkel vegyesen laktak, a Rhone folyótól a Pyrenaeek felé haladtak és itt Agathét (Agde) alapították. A hol a Pyrenaeek a tenger felé kiszögellenek, Emporiae volt a főhelyök, mely először egy kis parti szigeten feküdt, azután a szárazföldre lett átültetve, a hol a bennszülöttekkel a vásár megtartott. A kereskedést üzök egymás általellenében fekvő lakhelyei állandó telepítvényekké váltak, a tenger felől a görögök lakhelye, a szárazföld felől az ibereké. A közös kereskedelmi terület védfallal vétésett körül, és ekképen kettős-város képződött, két polgársággal, mely közfal által volt elválasztva és a közös kaput a szárazföld felől közösen védte a vadabb törzsek ellen. Ekképen a phokaeiak távoli gyarmataikban is mindig fegyverben maradtak és a barbarok, kik Massalia körül laktak, azért sigyneeknek nevezték az idegen kereskedőket, mely szó az érczel kereskedő népeknél, különösen a kyprusiaknak lándzsát jelentett. Rhode (Rhodez) az ó-rhodusi telepítvény, Emporiae és a Pyrenaeek között, a phokaeiak kezébe ment által, úgy mint hajdan saját városaik a Pontus mellett Miletushoz állottak.

Spanyolország keleti partjának fontos kereskedésében, mely sót, érczet és festőszereket szolgáltatott, folytonos harcok között kellett a phokaeiak és massaliotáknak a

phoenicziakkal és karthagóiakkal osztolni. De ha itt nem sikerült is nekik egy összefüggő parti szélt hellenizálni, azért mégis a Balearokkal szemben egy, a tenger felett messzire uralkodó magaslaton az erős Hemeroskopeumot építették, a hol vasgyáarak és halászat virágoztak, és az ephesusi Artemisnek dicső szentélye volt. A phoenicziek nyomait követték a Gibraltar szorosáig, melynek közelében Maenake városát alapították; sőt még a Herakles kapuin túl meghonosodtak a Baetis (Guadalquivir) torkolati földjén, a tyrusiak régi kereskedelmi területén, kik Tarsishajóikkal oda jártak kereskedni, és sokféle vándor- népet átvittek az idegen országba. Egy ily Tarsis-hajón akart a nyolczadik században Jónás próféta az Ur előtt elmenekülni; e szerint úgy látszott, hogy ezen gyarmat- ország a világ végén van. A görögök Tartessusnak nevezték. A tyrusi hatalom bukása után a samusiak meglepő eredménynyel nyitották meg itt a görög kereskedést a hetedik század közepén; ezen kereskedést is később a phokaeiak sajátították el maguknak; a tartessusi fejedelmekkel a legbizalmasabb baráti viszonyba léptek, úgy hogy Argenthonius a maga pénzén építtetett a phokaeiak- nek városfalat, hogy a hódító méd király ellen védelmezze.

Ekképen a phokaeiak a fekete tengertől az atlanti ocean partjáig terjesztették ki csodálatos tevékenységöket; a Nilus, Tiberis, Rhodanus és Boetis torkolatait egymással tették érintkezésbe; a chalkisi érczkereskedést újból megkezdvén, végre annak legszélső forrásaihoz hatottak, és a tartessusi rezet, melynek az egész földközi tengerben kitünő hite volt, hajóikon az egész Hellasban terjesztették²¹⁰).

A földközi tenger déli partja legkevesebb vonzóerővel bírt, mivel Egyiptomot kivéve, nem voltak folyó-torkolatok, a melyek a görög hajósokat kiszállásra bírták volna.

Midőn a phoenicziek Afrika éjszaki partját nagy terjedelemben gyarmatosították, akkor kétségkívül kariai és jóniai népségek is jutottak oda. Annak nyomai Iolaus tiszteletében találhatók, ki mint a libyo-phoenicziai lakosság egy részének ősi herosa fordul elő, és ennél fogva itt is a népnek olyan vegyületét lelhetjük fel, a milyen Sardinán volt. Nem kevésbé világos azon nyom, mely a vallásban található, Poseidon és Athena tiszteletében, mely ős időktől fogva volt meghonosodva Libyában (164 l.), különösen a kis Syrtis mellett, az egész part legbővizűbb öble mellett, a Triton torkolatánál. Azért már az argonauták mondája is belevonta a tritoni partot a maga körébe. Azonkívül ó-jóniai lakhelyek említettnek, mint p. o. Kybus, Maschala, Utika és Hippo között, Ikosium Mauretániában. Egyszóval a Görögország és Libya közti érintkezés már oly régi és annyiféle, hogy azt lehetetlen egy egyes városi telepítvényből származtatni vagy magyarázni. Sőt még Karthagó hatalma és műveltsége csak úgy magyarázható meg, ha a görög elemeket is, melyeket magába felvett, tekintetbe vesszük²¹¹).

Ezen régi, Görögország és Libya közti érintkezés folytatására már fekvésénél fogva Kréta volt különösen hivatva. Krétai biborhalászok Itanusból tartották fenn az Archipelagusban a hirt Libya áldott parti tartományairól. Itanussal Thera (Santorin) állott összeköttetésben, a hol a tengerből emelkedett tűzokádóhegy meredek lejtőin iparkedvelő nép lakott, mely ősrégi idő óta üzte a biborfestést és tarkaszövést, de egyuttal a tengeri hajózást is,

a mint már a föld természete magával hozta. Mert a be-
esett kráter meredek falaival kitünő kikötőt képez. Ezen
sziget története új, nagyszerű fejlődést nyert azon nem-
zetségek által, melyek a Taygetusból bevándoroltak (I.
209 l). A bevándorlók Aegidák voltak; ezek kadmusi nem-
zetségek, melyek keletfelé vándoroltak vissza, a honnan
jöttek; mint Apollo Karneios papjai jártak körül, kinek
tisztelőtét mindenütt terjesztették, a hol kikötöttek. Ezen
lakoniai-minyi telepedés Therán egy emberkorral korábbra
szokták tenni a jóniai városok alapításánál. Ezen beván-
dorlással harcziás vállalkozó lakosságot kapott a takácsok
szigete; a keskeny talaj, tajtkő-törmelékekkel borítva, nem
sokáig volt elegendő a növekedő lakosságnak; azért szí-
vesen járt azon hír után, mely Libya boldog partjairól
hozzá átjött.

A minyek Therából új Argo-hajózásokat kezdtek és
legnemesebb családjai egyik sarjadékának, az Euphemida
Battusnak, sikerült a libyai parton oly uralmat alapítani,
mely az anyaszigetet sokkal tulszárnyalta. Itt is a phoe-
nicziek szokása szerint egy szigetet foglaltak el, mely a
közellévő parttal átellenben, jól védett tengeröbölből, a
mai Bomba-öbölből, emelkedik. Ezen szigeten, melynek
neve Platea volt, és a szomszéd parton, volt a hellén mű-
ködés első színhelye Libyában. De itt csak nyomorúság-
ban tudtak tengődni. A víz ugyan alkalmas volt a hajó-
zásra, de a sziget kicsiny és a part mocsáros. Az öblöt
tehát el kellett hagyni, és a szárazföldön tovább nyugot
felé menni, a hol nem egy egyes várat, hanem nagy,
uralomra temett városhelyet találtak. A fekvés ugyan
szokatlan volt, különösen szigetlakosoknak; több mért-
földnyire volt a tengertől, melynek partjai természetes ki-

kötőöblök nélkül voltak. De különben mindent találtak; a haza szűk kőtalaja helyett a legtermékenyebb szántó-földet, tágas magas sikot egészséges levegővel, üde forrásokkal diszitve; erdőben gazdag parti országot, mely igen alkalmas minden, a helléneknél otthonos terményekre; háttérben pedig titokteljesen terjeszkedett a sivatag, a görögök előtt megfoghatatlan világ, a melyből lovakkal és tevékkel, fekete rabszolgákkal, majmokkal, papagájokkal és más csodaállatokkal, datolyával és ritka fagyümlöcscsel jöttek a libyai törzsek a partra, békés és nyájas törzsek, hajlandók kereskedelmi összeköttetésekre.

Egy bő forrás a part felett volt a természetes gyűlhely a puszta barna emberei és a tengerészek számára. Itt szoktak rendes összejövetelekhez. A bazárból állandó piacz lett, a piaczból egy város, mely nagy terjedelemben, tágasan és büszkén, két sziklatetőre épült, mely a puszta fensikjából a tenger felé kiszögellik, és azon forrásról, mely a telepedésre alkalmat szolgáltatott, Kyrenének neveztetett ezen város. A két sziklatető közé kényelmesen ereszkedett a nagy kereskedelmi ut, mely a forrás mellett a karavánokat a tengerhez vezette. Az alapításnál főtekintettel voltak a baromtenyésztésre; de hányféle más kincscsel ismerkedtek meg, mikor jobban kutattak! Ez ország minden terményei között a legfontosabb volt a silphium, egy bokor, melynek nedve mint fűszer és gyógyszer az egész görög világban kerestetett, s mely itt vadon tenyészett. Megszáritva és meggyurva, zsákokba rakatott a drága nedv, és öblönyképeken látjuk, hogy a libyai királyok személyesen ügyeltek ezen fontos regale mérésére, eladására és elrakására.

Sokáig kicsiny volt a theraiak csapata, kik a libyek

között a hellén telepítvény zömét képezték és a bennszülöttek magukba való elegyítése által erősödni iparkodtak. Hogy mennyi libyai nyomult be a gyarmatba, már abból is látszik, hogy a királyi név, Battus, maga libyai királyi czim volt. Midőn az Euphemidák nemzetségéből a harmadik jutott ol. 51 (576) körül uralomra, akkor új összeköttetésbe tette magát a gyarmat a delphii jósdával, mivel azon veszélyben látta magát, hogy lassanként egészen elveszti hellén jellemét. A Pythia hathatós felszólítást bocsátott ki, hogy a görögök vegyenek részt a kyrenei telepítvényben és Krétából, a szigetekből és a Peloponnesusból sok nép ment oda. Nagy terjedelmű új föld lett részletekre osztva; a libyek visszaszorítottak; a kiszálló hely, Apollonia kikötő városává lett, a város területe nagy mértékben nagyobbíttatott és a körülötte lévő vidékkel összeköttetett. Oly város, mint Kyrene, csak akkor virágozhatott, ha egy kényelmes ut-hálózatnak központja volt. A hegytorkok a hegylejtfokok között természetes utak voltak. A hol a szikla akadozott, ott kivágatott, a hol nem volt elegendő, ott lejtfoku falakkal pótoltatott. Vízicsatornák gyűjtötték a hegytorkok forrásait, és követték az út irányát, részint fedve, részint fedetlenül. Szélesebb helyeken sziklaüreges vágatok, melyek mindig vízzel voltak telve; ezek a jószág itatására szolgáltak, mert a kyreneiek különösen kedvelték a lötenyésztest. Lejebb ugyanazon víz végigfolyt a kerteken, melyek a város lejtőfokai alatt terültek el.

Kyrene, úgy mint Massalia, számos telepítvénynek lett kiinduló pontja, egy kis Görögországnak központja; Barke és Hesperides voltak a leányvárosok. Oly nemzet nevedett fel, mely földmívelés közben terjeszkedett, és

Afrika földjének egy nagy darabját hellén műveltséggel tudta megtölteni.

Ez volt az új korszak, mely Kyrenére nézve a harmadik király, harmadik Battus uralmával kezdődött, kit országának csodálatos felvirágzása miatt, a »szerencsés« nevével dicsőítettek egész Hellasban. A libyek a pusztába viasszaszorittatva, Apries királyt Egyiptomból hitták segítségül. Roppant sereg indult Kyrene ellen (52, 3; 570), de ez Battus által, ki Irasaig, Theste forrásáig elébe ment, tökéletesen megsemmisített. A Battiadák most hellén nagyhatalom voltak. Amasis, Apries utódja sietett azzal békét és barátságot kötni és kyrenei nőt vett el²¹²).

A történetírásnak a hagyományt kell követni, mely a népek életéből a kiváló tényeket fentartja; de arra nem emlékszik, a mi lassanként fejlődik. Azért egyes csaták napjai a dicsőség legfényesebb világába helyezettnek, mi alatt egy népnek csendes és nem sokat mutató munkája, melyben sok emberkoron keresztül legjobb erejét felémészti, titokban marad.

Ekkép a hellének gyarmatosítási tevékenysége is kivonja magát a kutató fürkésző szeme alól, a ki azt különös tudvágygyal lépésről-lépésre szeretné követni. Mert a mit a hagyomány közöl, nem egyéb darabos és ritka emléknél, mely nagy városok alapításához fűződik. Hanem az alapítás maga seholsem kezdete, hanem végeredménye oly törekvéseknek, melyekben a görög nép legnagyobb-szerű és legdicsőbb tevékenysége foglaltatik.

Először a phoenicziek vitték el magukkal hajóikon a görögöket, mielőtt ezek amazok mellett önállóan letelepedtek és terjeszkedtek volna. Azután a görög kereskedelmi városoknak, a phoenicziek nyomain járva, évszázadok kellettek arra, hogy mindinkább tágabb körökben a tengert és partjait felkutassák, a szárazföld és víz különböző terményeit megismerjék, a legjobb kereskedelmi helyeket megtalálják, a barbár törzsöket okosság által megnyerjék, vagy erőszakkal megfékezzék, jó tábori helyeket kiválasztsanak és biztosítsanak; csak ilyen előkészületek után következhetett egy gyarmatváros alapítása. A gyarmatvárosok száma pedig lassanként csaknem beláthatatlan sorra növekedett; a földközi tenger minden népei többé vagy kevésbé részesültek a görög műveltségben, és a hellén lakhelyek hazai köre, az Archipelagus, szigeteivel és partjaival, mely oly kis része a tágas földközi tengernek, lakosai erélye által szellemi tekintetben uralkodó tenger lett a földközi vizek egész területén, az azowi tengertől fogva a Rhodanus partjáig.

A görögök akármelyik népnél jobban egyesítettek magukban kiapadhatatlan ösztönt a távolba nyomulni, a leghivebb hazaszeretettel. A merre mentek, magukkal vitték hazájukat. A város tűzhelyénél meggyújtott tűz, az ősi istenségek képei, papok és látnokok a régi nemzetségekből, — ezek kísérték az eltávozó polgárokat. A szülőváros védiségei felszólítottak, hogy vegyenek részt az új telepítvényben, melyet a polgárok hazai minta szerint várral és templommal, piacokkal és utcákkal szerettek ellátni. Nem a talaj és a falazat tették görög felfogás szerint a várost, hanem a polgárok. A hol miletusiak laktak, ott volt Miletus. Azért megszokták tenni, hogy vagy az anya-

városnak a nevét adták az új telepítvényre, vagy az anyaváros területe azon megyéjének a nevét, a melyből nagy számu telepítvényes vett részt.

A görög nemzet minden törzsében vett részt a gyarmatosítás nagy művében; de leginkább a jónok, a tulajdonképeni vándorgörögök, kik két központjukból: Chalkis és Miletusból a legnagyobb mértékben üzték a gyarmatosítást. Velök született tehetségöket, mely szerint mindenütt feltalálták magukat, és mindenütt otthonosak voltak, kiváló tökéletességre vitték, és rendkívüli eredmények által mutatták ki. Az achiv és dór nemzetségek által vezérelt gyarmatoknál is rendesen ök képezték a lakosság zömét és ebből magyarázható azon félreismerhetlen összhangzás, mely alkotmányban és szokásban achiv, dór és jón gyarmatok között létezett. Mert ezen nevek csak a telepítést vezérlő nemzetségek eredetét jelölik, de nem a telepítvényesek tömegét. De több törzsnek egy alapításhoz való egyesítése igen jelentékenyen mozdította elő a telepítvény felvirágzását és Sybaris és Kroton, Syrakusa és Akragas alapításának története mutatja, hogy milyen eredménye volt annak, ha achiv bátor lelkiület és dóriai erély egyesült egy jón csapat mozgékony jellemével. A gyarmatok talaja csakugyan a jón görögség fejlődésére nézve különösen alkalmas volt és ennélfogva nem csoda, ha ez adta meg többnyire a városnak a jellegét.

A gyarmatok megmentették a túlnépesedett Görögországot. Mert azon rendkívüli szaporaság mellett, melyet a görög népnél a nyolczadik századtól a hatodikig találunk, az államok az emberek sokaságától mintegy megfuladtak volna, vagy belső zavarokban tönkre jutottak volna, ha a gyarmatosítás ki nem vitte volna és jótékony módon

nem alkalmazta volna a felesleges erőt, miáltal egyuttal az anyaváros hatalmát és kereskedelmi összeköttetéseit is gyarapította. Ennélfogva a gyarmatok nem ritkán politikai gyógyszernek használtattak és a delphii jósdá által rendeltettek, hogy lázas izgatás állapotában érvágás gyanánt szolgáljanak (I. 250, 338, 341 l.).

A hellének terjeszkedése a földközi tenger partjain a barbarok elleni harcz volt, és pedig legelőször a phoeniczienek ellen. Mert nagyban úgy mint kicsinyben, azaz egész nemzeteknél mint egyes államoknál (Chalkis és Korinthus, Korinthus és Kerkyra) ez szokott a dolgok folyása lenni, hogy egyik a másiktól tanulja meg a tengerészetet, és azután annak birtokában lévén, elvállik a többiektől, hogy az önállóvá lett erőt azonnal azon próbálja meg, a kitől megszerezte. Ekképen a görögök gyarmatosítása mindinkább nyugot felé szorította a phoeniczieneket; a nyugoti tengerben szakadatlanul folyt a harcz, és végre a görögöktől átszállt a rómaiakra. Azonkívül a tenger azon területein sem, melyeket a phoeniczienek régebben elhagytak, mint p. o. a Pontusban, nem vitetett keresztül harcz nélkül az állandó telepítés, különösen a taurusi és kaukasusi népeknél.

Ki ismeri azon csapatokat, melyek itt eredménytelenül harczoltak és névtelenül elenyésztek! Mert minden biztos siker itt sok véren szereztetett meg. Csak még itt-ott maradt fenn a kőborló csapatok emlékezete, melyek, ha sehohsem tudtak állandóan megtelepedni, elvadultak és kalózzokká lettek, mint a phokaeiak Kyrnusban és a samusiak, kik Hydreat és Kydoniát elfoglalták²¹³).

Egyáltalában a kereskedelmi népeknek csak békés viszonyok válhatnak előnyére és azért iparkodtak a jóniai

görögök arra, hogy a barbarokkal lehető leggyorsabban békét kössenek. Nem jöttek mint hódítók; nem akarták a bennszülötteket elűzni, mindenütt kevés legénységgel szálltak nagy tömegekkel szembe. Azért kellett arra törekedniök, hogy azokat megnyerjék, szolgálatra készeknek és hasznosnak mutassák magukat; azért nem vonakodtak velök a legközelebbi összeköttetésbe lépni. A jónok nem adtak sokat a vér tisztaságára, ott találták nejeiket, a hol letelepedtek, kelták, skythák és libyek között.

A massalióták hatalmuk kezdetéül Galliában egy lakodalmat jelölnek meg, melyen a király leánya kérői összegyültek, várván, hogy melyiknek adja hajlama jeleül a bort. De ő azt a Phokaeából való Euxenusnek adja, a ki mint vendég jelen van az ünnepi ebéden (200 l.) és mint annak neje hellén nevet vesz fel. Ekképen egy gyarmati terület szerzése egy házasság képe alatt iratik le, mely a bevándorló és a fejedelem leánya között jött létre, míg más mondákban az istenek és herosok képviselik a védelmök alatt álló idegeneket. Így vándorol Herakles a Pontus országain keresztül és az öserdőben egy kigyólabu nőt talál, ki görög symbolika szerint az autochthonok népét jelöli. Az azzal való összeköttetéséből származik Skythes, azaz a skythák népe. Ezen monda csak akkor nem igaz, ha az egész skytha népre terjesztetik ki; valósággal csak azon skythákra vonatkozik, kik a bennszülöttek és görögök közti összeköttetésekől származtak.

Ekképen minden barbar országban, a hol a görögök letelepedtek, vegyült népség keletkezett, igen jártas, tevékeny nép, mely a további forgalomra nézve a legnagyobb fontossággal birt. Ezek született közvetítők voltak, a görög kereskedőházak tolmácsai és ügynökei; a mint számuk

gyarapodott, úgy terjesztették a görög nyelvet és szokásokat saját népek között. Miután saját földieit, kik beljebb az országban laktak és a régi szokáshoz ragaszkodtak, gyűlölték és megtámadták őket, azért saját érdekekben arra látták magukat utasítva, hogy szorosan csatlakozzanak a görögökhöz. Ekkép az iberiai emporiaieiek a görögöknél kerestek menedéket, kik most már idegen földön lévén, a városok falait nemcsak maguknak, hanem a hellenizált bennszülöttek számára is építették (202 l.).

A görög műveltség iránt különös hajlamot mutattak a Rhodanus melletti kelták, és tudva van, hogy milyen állandónak és tartósnak mutatkozott ezen befolyás. Így képződött Egyiptomban a tolmácsok két-nyelvű osztálya, így növekedett a libyai tengeren egy graekolibyai nép, különösen Barkében, sőt beljebb lakó népek is, mint a kabalok és asbyták, egészen elfogadták a kyreneiek szokásait. Végre így képződött a hellenoskythák nagy népe, kiknek legnemesebb képviselője gyanánt a görögök Anacharsist dicsőítették, a kiről azt beszélték, hogy mint philhellén törekvésének vértanúja halt meg hazájában (156 l.).

A viszonyok kedvező vagy kedvezőtlen volta szerint, igen természetes, hogy a hellenizálás vagy többé, vagy kevésbé sikerült. Voltak hellének, kik rakodó helyeikből elűzve, a szárazföld belsejébe szorítottak, a barbarok között letelepedtek és lassanként elvadultak. Így ismerte Herodot a gelonokat, kik a budinok között Oroszország belsejében laktak. Városiasan voltak berendezkedve, hellen templomaik, szobraik és oltáraik voltak, de mindenök, valamint városuk fala is, fából volt. A Dionysusnak görög ünnepeket ünnepeltek, hanem nyelvük már félgörög, fél-skytha dialektussá fajult el²¹⁴).

Azon áldásos korszak, mely a jónoknak a barbarok közti letelepedésével bekövetkezett, herosok fiaiban tüntettetik fel, kik a hol megjelentek, barbar áldozati szokásokat megszüntettek, enyhébb isteni tiszteletet, emberségesebb szokásokat és vidám életmódot alapítottak. Így érkezik Euthymus Temesába, Orestes Tauriába, Euxenus Massaliába, az Antenoridák Kyrenébe. Az egész élet elváltozása a talaj minőségében mutatkozik legszemléltetőbben. A mocsarak kiszárítottak, a földek felmértettek és rendszeres művelésre kiosztattak, a folyótorkolatok kikötőkkel alakítottak át, utak készítettettek, a magaslatok az istenek templomainak és városi lakásoknak egyengettettek; ezen alkalommal tanulták meg a hellén városalapítás mesterségét. Sardinia pusztaság volt Iolaus megérkezéig (198 l.), a ki társaival együtt a földet a legtermékenyebb talajjára változtatta át. Ezen művelt vidékek Iolaiának neveztettek és szerencsés állapotuk ingerelte a karthagóiakat hódításra.

Ekképen a görögök keze alatt minden újjá, minden mássá lett. A városokat sohasem alapították felette nagy terjedelemmel; a mi a falakat illeti, nem igen haladták át a 40—50 stadiumot. Ha a fal környezete már nem volt elegendő a növekedő lakosság számára, akkor egy része elvált, mint egy távozó méhraj, és új várost alapított. Így telt meg a nápolyi öböl, így a Krim is, csapatonként, hellén köztársaságokkal és a lakosság ilyen elosztása mellett annál mélyebben hatott a szellemi befolyás az országba.

De egészen másképen, mint a tulajdonképeni barbar országokban, állott a dolog azon vidékeken, a melyeken már a városi gyarmatosítás előtt görög népség felvettetett.

Nem lehet fel nem ismerni, hogy a görög népség mily messzire terjeszkedett egyes csapatokban már a phoeniczai tengeri uralom idejében. A phoenicziek alapították meg ezen népvegyülést, mely a földközi tenger ethnographiáját oly nehézzé teszi; alávetett törzseket erőszakosan áttelepítettek egyik partról a másikra, karok és ó-jónok voltak kíséretökben, a mint a tyrusi Heraklesről mondják, hogy mindenféle népből való embereket a nyugoti országokba vezetett; tehát a görög kereskedővárosok a barbar országokban is rokon népelemeket találtak, melyekhez csatlakozhattak²¹⁵).

De mégis egészen másképen állt a dolog ezen országokban, melyek elejétől fogva a lakosságnak a görögökkel rokon alaptörzsével birtak és melyekbe nagy tömegekben történt a bevándorlás Görögországból, mielőtt az újabb városok alapítottak volna; ilyenek voltak alsó Italia és Sicilia. Itt a pelasgokkal rokon sikulok krétai és kisázsiai bevándorlások által elő voltak készítve a hellén műveltség befogadására, úgy hogy a jónok, achivok és dórok alapításai által oly görög nemzetiség képződhetett, mely ha új és sajátos volt is, mégis egészen egyrangu volt az anyaország nemzetiségével. A sikelioták (igy neveztetett a hellenizált lakosság ellentétben a sikulokkal) a görögök között is igen jó elméjűeknek tartattak, és a nagy görögországi városok nemcsak hogy lépést tudtak tartani az anyaországgal, hanem a görög műveltség fejlesztésében önállóan meg is előzték. Ezen vidékeken tehát a gyarmatosítás által utána pótolgatott egy átmenet a pelasg időből a görög időbe és ez által egy egyszerü görög világ állítottott elő, mely az aegaei és jóniai tengernek minden partjait foglalta ma-

gába, úgy hogy az európai Hellas most már Görögország közepén feküdt.

Ezen középső Hellasnak azon dicsősége volt, hogy partjairól indult ki az egész városi gyarmatosítás, hogy közvetve vagy közvetlenül a tulsó part minden gyarmatvárosait leányvárosainak nevezhette. És ez nem volt üres dicsekedés, hanem igen közeli és fontos viszony állott fenn anya- és leányváros között. A gyarmatvárosokban megvolt azon szükség érzete, hogy a hazának életszokásaihoz és istentiszteleteihez változatlanul hivek maradjanak; a község papjaivá és vezetőivé olyan férfiakat törekedtek tenni, kiknek családjai otthon ugyanazon hivatalokkal voltak felruházva, és a maguk részéről a haza városi ünnepélyeiben folytonosan vettek részt, követségek és áldozati adományok által. Az anyaváros minden polgára tiszteletteljes fogadásra tarthatott igényt. A gyarmatvárosok önállótlanoknak és kiskorúaknak érezték magukat, úgy hogy az anyaváros tanácsát és gyámolítását vették igénybe, hogy állandó rendhez jussanak. Sőt a kegyelet kötelékei oly erősek voltak, hogy a kiskorúságból már régen kinőtt városok, sokszor az elidegenedés hosszú ideje után, visszatértek az anyavárosokhoz, hogy azoknak segítségével szabaduljanak közállapotuk zavarából. Ekkép fordultak a syrakusaiak Korinthushoz, így az itáliai városok a pythagoreiek bukása után Achaja anyaországukhoz²¹⁶⁾.

Ha pedig a gyarmatvárosok új alapításhoz akartak hozzáfogni, akkor ezt az anyavárostól kezdett munka folytatásának tekintették, és ettől kértek vezért az új telepítvénynek. Ez a rendes városalapításnak annyira elengedhetlen feltételének tartatott, hogy még a daczos kerkyraiak sem vonták ki magukat alóla, a mint Epidamnus alapítása

mutatja. És valóban mindkét félre nézve üdvösebb viszonyt nem lehet képzelni, mint az anyaváros és gyarmat összehozása, a midőn ez a fiatalabb városból sajátit el magának üde életnedvet, emez pedig a helybeli hagyomány és történet hiányát az anyavároshoz való hű csatlakozás által pótolja ki. Mindenben, a mi a szent jogot és a vallásos intézményeket illeti, igen hiven ragaszkodtak a gyarmatok a régihez. Néhol épen azokban tartotta fenn magát különösen a régi, így p. o. Kyzikusban a jóniai ünnepi naptár eredeti alakja, és a jón törzsek nevei, melyeket Klisthenes törölt el Áthénben. Mért a politikai alkotmány is átment az anyavárosról a gyarmatra. Azonban polgári ügyekben nem sokáig állhatott fenn a régi függés viszonya.

A távolság igen nagy volt, az érdekek igen különbözők; azonkívül nagyon is hozzá voltak szokva, hogy minden hellén községet magában önállónak tekintsenek. Rendszerint tehát az anyavárosok megelégedtek azzal, hogy a kereskedelmi előnyöket maguk részére kiaknázták, anélkül, hogy uralmat igényeltek volna. A gyarmatvárosok pedig, minél gyorsabban felvirágoztak, annál inkább követeltek teljes függetlenséget. Ezen viszonyok között nem jött létre gyarmati uralom, és a hol az uralomra igényt tartatott, mint különösen Korinthusban, melynek először volt hellén hajóhada, és felügyelő hivatalnokokat (epidemiurgok) küldött gyarmatvárosaiba, ott gyarmati háborúk törtek ki, mint p. o. Korinthus és Kerkyra között (176 l.) és ezek csak arra szolgáltak, hogy a régi kegyelet kötelékeit tökéletesen eltépjék.

Még sok más dolog is járult hozzá, mi a városok közti összefüggést meglazította. Az anyaváros polgárai, kik az új polgárság zömét képezték, seholsem maradtak

egyedül. Még a kiküldetés előtt a legkülönbözőbb származású emberek jöttek össze; mert Chalkis és Miletus ugyanis csak a kikötők voltak, melyek bizonyos irány felé vezették a kivándorlást. Hogyan tudott volna mindegyik saját polgárságából egynehány emberkor alatt 70 vagy 80 várost alapítani? Épen úgy állt a dolog Korinthus, Megara és Phokaeára nézve is. A gyarmatok maguk pedig, melyekben a földben bőség, polgárokból hiány volt, természetesen nem fukarkodtak annyira polgárjogukkal, mint a haza városai, és minél gyorsabban virágoztak fel, annál inkább mosódott el a polgárság eredeti jellege.

A gyarmatokban a történelem megint újból kezdődött; az anyaországban átélt korszakok itt nem ritkán újból kezdetek. Így emelkedett a perzsa háborúk idejében Pantikapaeumban egy hősi család, mely őse után Archae-anaktidáknak nevezte magát, mint egy örökös fejedelemség alapítói, mely a hellén gyarmati polgárokkal szemben egy köztársasági hivatalnak enyhébb alakjával bírt, a barbarokkal szemben pedig a régi királyság teljhatalmát mutatta. Ők is úgy, mint hajdan a Pelopidák, távolról jöven, műveltség és gazdagság által szereztek hatalmat, és itt ezen dynastia, valamint a következő, a Spartokidák tisztelére, még a negyedik században Kr. e. siremlékek építettek, melyek a Mykenaeenben lévő hősi siremlékeknek tökéletesen megfelelnek²¹⁷).

Rendesen pedig a gyarmatok gyorsan utolérték az anyavárosokat, és sokkal gyorsabb fejlődésen mentek keresztül, mint ezek. A gyarmatokban korábban ébresztetett a hellén szellem, a megfigyelési tehetség több oldalról keltetett fel, az összes műveltség többféleképpen fejlesztetett; a gondolkozás előbb ment túl azon, a mi a mindennapi

szükségletéhez tartozik. Azért jöttek a kutatás csirái a gyarmatokban korábban napfényre, itt képeztettek ki először a görög művészet különböző fajai, ha az anyaország volt is arra rendelve, hogy tartós erély által a gyarmatoktól átvett csiráit a művelődésnek a legnagyobb tökéletességre fejleszsze.

A gyarmatok pedig leginkább mind abban, a mi a polgári és társadalmi viszonyokat illeti, megelőzték az anyaország városait. Miletus nem ment-e már minden alkotmányharczon keresztül, mikor még Áthén lassan küzködve jobbra törekedett? Minél több idegenszerű hatott a városi lakosság közé, annál élénkebb volt a különböző alkatrészek egymásközti surlódása. Sok erjedési anyag folyt össze, és a régi nemzetségek tagjai, kik az anyavárosban megszokták az uralkodást, a gyarmatvárosokban sokkal csekélyebb sikerrel érvényesíthették igényeiket. Itt a sokféléből vegyült polgárság, nagyon gyorsan növekedett számra, jólétre és önérzetre nézve; az osztályok különbségei kiegyenlítették, az élet gyorsabb, elevenebb volt; a mit az anyavárosokból régi hagyományképen áthoztak, az kiméletlenül eltörültetett, ha az új viszonyokban nem volt alapja és minden új és korszerű hathatósabban mozgattatott elő.

A vállalatok merész volta, a sikerben való öröm, a helyi- és életviszonyok megindító ujsága, a legkülönböző származásu emberek érintkezése — mindez arra szolgált, hogy a kíváncsi polgároknak új lendületet, fokozódott tetterőt adjon, és telepítvényeiknek oly fényt szerzett, mely az anyaország városait fölülmulta. A gyarmatok mind csak válogatott helyeken voltak alapítva; ennélfogva terményei kitűnők voltak. Innen eredt lassanként az, hogy

mindennek a java a tulajdonképeni Hellason kívül volt található, a legjobb gabona és marha, a legjobb halak, a legjobb sajt stb. Továbbá a tér bősége, mely a gyarmatosok rendelkezésére állott, alkalmat adott arra, hogy a városok elejétől fogva nagyobb mértékben és tervszerűen alapítottak; itt művészetté fejlesztetett az, a mi az anyavárosokban esetlegességre volt bízva. A szép új városokban fényesebb élet fejlődött, mint a minőt az anyaország ismert. A gyorsan szerzett gazdagságnak örülni akartak, és gunyolták az ősi intézményeket, a melyekkel az anyaország ó-városi lakosai életüket keserítették, és a Sybarisból való vendég, a ki egyszer Sparta polgári ebédjén résztvett, úgy nyilatkozott, hogy azóta a spartaiak bátorságát a halállal szemben már nem becsülheti annyira, mint előbb.

A tarentumiak naptárában több ünnepi és lakomázó nap volt, mint dologtévő nap, és az agrigentumiakról azt beszélték, hogy úgy építkeznek, mintha örökké élni akarnának és úgy lakomáznak, mintha életök utolsó napját akarnák felhasználni. Az anyaország iránt való alárendeltség érzete ellenkezőre változott. A sybariták ünnepi játécai Olympiát akarták ellensúlyozni, és az egyes városok büszke önelégedettsége elnyomta a közös hazafiságot, és míg a perzsák az anyaországot szorongatták, addig valamennyi gyarmat részvétlenül maradt²¹⁶).

Az anyaország és gyarmatok ezen különválása, és a hellének a földközi tenger minden partján való végetlen szétszóródása mellett, lehet arra nézve kétség, valjon beszélhetünk-e egyáltalában hellén történeetről, ha csak azt nem vesszük szemügyre, a mi még mindnyájánál közös volt és a helléneket egymás között összekötötte.

IV.

A görög egység.

A mely mértékben terjeszkedtek a görög lakhelyek minden parton, azon mértékben mindinkább szűkült és kisebbedett a görögök szárazföldje. Mert a görög népjellem annyira alapult a görög műveltségen, hogy minden törzskonok, kik annak haladásában nem vettek részt, ha még oly közel laktak is, e népjellemből ki maradtak zárva, míg a legtávolí vidékek, melyekben szerencsés telepítvény által a görög műveltség meggyökerezett, a szó teljes értelmében Görögországhoz tartoztak.

Ekképen vált külön Hellas az éjszaki hegyi ország tömegétől, a felsziget-ország a szárazföldtől.

Epirusban egynehány rokon-törzs tartott fenn először közös szenthelyet és erre vonatkozó nevet is (I. 119 l.). Dodona szent tölgy-fája még az Antoninok idejében is zöldelt; sőt Zeus jósdája évszázadokkal élte túl a görög nép történetét, és mint a görög nemzet ősi szent helye, mindig tisztelet tárgya maradt. De e nemzet tehetségesebb törzsei dél és kelet felé fordultak, a hol a kisázsiai törzsek termékenyítő érintkezéséhez közelebb voltak; a nép története követte őket. A thessaliai Olympusnál ezután egy másik

központ képződött, a hol az istenek és emberek világa határozottabban rendeztetett. A graekokból hellenek lesznek, és minél közelebb lépnek egymáshoz az amphiktyoni törzsek, annál határozottabban zárkóznak el ki felé. Makedonia és Epirus barbar országgá lett. Ujból nyomulnak epirusi törzsek a Pinduson keresztül. Thessalia, a legrégibb Hellas, elidegenedik a hellenektől, ha az összeköttetés külső formái fennállanak is. A nemesebb törzsek a Parnassus körül gyűlnek össze, és még szűkebb Hellast alkotnak, melyből Közép-Görögországnak egész nyugoti fele, az Achelous egész tartománya, megmaradván régi viszonyában Dodonához, ki marad zárva. Két félsziget, a közép-görögországi, mely a Parnassushoz keletre fekszik, és a Peloponnesus képezik most már az egész tulajdonképeni Hellast, az »összefüggőt«, a mint ellentétben azon görög lakhelyekkel nevezték, melyek egy keskeny szélhez hasonlóan foglalják be a barbarok országait.

A görög nép tehát vallásos és politikai intézmények által vált ki nagy számú rokon törzsekből; minden görög közös név bizonyos szent helyekhez csatlakozik; ezen szent helyek a csatlakozás központjai, a történet kezdő pontjai. Onnan lett a pelasgok országa hellen országgá, midőn Hellén és fiai, mint Thukydides mondja, azaz az amphiktyoniailag rendezett görögök, lépésről-lépésre haladtak előre, és egyenmő műveltséget terjesztettek. Ezen tekintetben mondhatni, hogy Apollo, mint a thessaliai amphiktyoniának istene, a hellének közös népének alapítója, a hellén történet kezdője volt ²¹⁹).

Az isten nevében pedig azon nemzetségek cselekedtek, melyek annak szolgálatát megalapították, és papi kezekkel ápolták, melyek a szent joggal együtt a polgárit is

teremtették. Ők képezték ki a nemzeti egység eszméjét és ennek ők voltak fentartói, úgy hogy annak fejlődése meg nem érthető, ha nem ismerjük a papság állását és jelentőségét a görög népéletben.

A vallás a görögöknél és itálikusoknál az egyes ember lelkiismeretbeli dolga volt és az isteni tisztelet teljes gyakorlása minden szabad férfinak személyes ügye. Istenek és emberek között nem áll kiváltságos osztály; minden hellén áldozhat és imádkozhatik minden idegen közvetítés nélkül. A vallás arra van rendelve, hogy minden nyilvános, valamint családi cselekvénynek legyen kísérője, minden napot, továbbá minden munkát és minden örömet szenteljen, és az úgy történik, hogy az ember áldozat által teszi magát összeköttetésbe az istenekkel. Mert az áldozat nem egyéb, mint az istenek és emberek közti, mindig megújítandó életközösség kifejezése; az áldozó ember vendége az isteneknek, az isteni asztalban résztvenni érdemesnek tartatik, mint Tanталus az istenek barátja, és mint a homéri »kegyes aethiopok,« kikhez Zeus jár, hogy velök asztalhoz üljön le. Mivel az istenek ezen közössége az emberekre nézve minden üdvnek alapfeltétele, azért a nép minden tagja juthat hozzá, és mindenki, kinek tiszta a keze, az oltárnál újból teheti magát bizonyossá ezen közösségről.

De az áldozati szolgálatnak függetlennek kell lenni az egyesek szükségétől és vallásos érzelmétől. Azért, ha minden családtya pap is, mégis külön papságra van szükség, hogy az isteni tisztelet állandó és rendes legyen, és megalapított szokás szerint végeztessék. Azért is nem lehet mindenki minden istennek papja, hanem e papságok bizonyos nemzetségekhez vannak hozzá kötve, melyeknek az isteni tisztelet sajátjuk volt, midőn az állam közösségébe beléptek.

Igy p. o. Telines Gelában, a ki a Demeter és Kora tiszteletét hazájából Telusból Siciliába hozta magával, midőn polgártársaitól bizonyos kegyet kérhetett, kívánságára nyilvánosan azon istenségek papjának ismertetett el; házi tisztelete állami kultus lett, melynek fennállásához azon tul az állam üdve kötve volt. Azért utalványoztatott biztos jövedelem minden rendes áldozati szolgálatra, mely jövedelem szántóföldekből és legelőkből, halas tavakból, erdőkből stb. állott és mindég a papi nemzetségek tagjai által kezeltetett ²²⁰).

Ekkép megtámadhatatlan jogokkal biró örökös nemeség keletkezett azon nemzetségekből, melyek isteneik kölcsönös elismerése mellett egy városi községben egyesültek. Ők képezték a polgárság maradandó zömét, a kikhez annak távolabbi tagjai csatlakoztak; minden időre nemesi jog maradt egy papi nemzetség házi oltáránál, mint p. o. az attikai Butadáknál, áldozati joggal birni. Ha tehát a papok, mint olyanok, külön osztályt nem képeztek is, és sehol sem vonultak is vissza az életnek többi, békés vagy harczias foglalkozásaitól, azért mégis ők maguk és hozzájuk tartozói a nép szemében különös méltósággal voltak felruházva a nemzeti istenekhez közeli és személyes viszonyuknál fogva, és annak ismerete miatt a mi az isteneket illeti. Mert az álamra nézve mindenekelőtt legtiszteletreméltóbbak voltak az írásba nem foglalt jogintézmények és a szent szertartások, melyeket legpontosabban meg kellett tartani, hogy az istenek haragja elfordíttassék. De azoknak ismerete csak szóbeli hagyomány útján lett folytatva a nemzetségeken belül. Ez volt az, a mi az emberi dolgok gyors változásában örökké magához egyenlő és rendithetetlen marad. Annak képviselői azért különösen arra voltak hivatva, hogy a köz-

ségeken belül a régi szokást fentartsák és ne engedjék elenyészni a jelennek élő összefüggését a multtal; a mint tehát az áldozati nyelvben kiváltképen régi alakok és szavak fenn szokták magukat tartani és a papi viseletekben és szokásokban a népiesnek régi formái, úgy azt is hitték, hogy az ősi lelület és szokás az áldozók családjában fentartja magát ²²¹).

Minél inkább terjeszkedett tehát a görög államokban az ujitási ösztön, annál fontosabb és üdvösebb volt az ellensúly, mely e papi nemzetségekben rejtett; azon tisztelet által, melyben folytonosan részesültek, az államban hatalom voltak. A szolgálat tisztasága felett kellett örködniök, és minden hivatlant, mindenkit, a ki méltatlanul vagy gonosz szándékkal közeledett az állam isteneihez, vissza kellett utasítaniök, a mint a vad Kleomenessel Argosban és Áthénben (124 l.) megtörtént. Itt tehát döntő erélylyel képviselték az állam politikai függetlenségét, mivel az idegen király szándékba vett áldozata uralkodási igényeinek akart szolgálni.

Mindenek előtt az isteni jogot képviselték az állami fenség igényeivel szemben; különösen arra kellett ügyelniök, hogy a mi szent és a mi világi, az össze ne zavartassék; mert ezen különbség lelkiismeretes fentartásában rejtett minden hellén vallásnak magva. Tehát oly eszközt, mely az áldozatnál szolgált, nem volt szabad világi czélokra használni; földet, a mely az isteneké volt, nem lehetett a templomtól elvenni, és hozzá tartozó jogot nem volt megengedve bántani, polgári lakást nem lehetett oly közel építeni, hogy az által a tisztelet, melylyel az isteneknek tartoztak, megsértetett volna. A papok tehát különösen a szentelt földnek sérthetetlen jogát védelmezték, és az állam karhatalmával szemben mindenkit védelem alá fogtak, ki az isteneknél menedéket talált, vagy akarmiképen a szent földdel közvetlen

érintkezésbe tette magát. Végre, miután a világi állam minden dologban önállótlanak és elégtelennek érezte magát, azt sokféleképen kellett támogatniok, törvényeit szentesítők által erősíteni, azoknak megszegésétől isteni büntetések fenyegetése által visszariasztani az embereket, az állam nyílt elleneit az istenek nevében nyilvánosan kiátkozni, és az államközség istenitiszteleti cselekvényeit, különösen a szent küldöttségek Delphibe vagy Delusba való elbocsátását úgy rendezni és vezérelni, hogy az istenek előtt kedvesek legyenek.

Minél kevésbé nélkülözhetette az állam a papi nemzetségeket, annál könnyebben képezhettek ezek az állam kormányával szemben veszélyes hatalmat, mikor ellenkezés támadt köztük. Ez történt p. o. Chiuson, midőn a papok egy menedékkeresőnek kiadatását, melyet a világi hatóság már elhatározott, rosallották, és ellenzésöket azzal fejezték ki, hogy az istenek nevében kijelentették, miszerint az ezen gonosztett által szerzett földből nem fogadnak el áldozati adományokat. Ez átok volt, melylyel Atarneus területét sujtották²²²).

A pártküzdelmek idejében nagy jelentőségű konservatív hatalmat képeztek. Ha tehát valami szenvedélyes ujitó, mint p. o. Klisthenes Sikyonban, egyik szolgálatot a másikkal cseréli fel, akkor az volt abban a földolog, hogy számos nemzetségeket, melyek szívíosan ellentállottak neki, az államból eltávolított, hogy helyettök más, engedékenyebb nemzetségeket hozzon be. De a papi nemzetségek maguk között is pártokra szakadtak, a mit különösen a Pisistratidák idejében nem lehet fel nem ismerni (95 l.). Innen volt az is, hogy a papi nemzetségek, azon nagy jelentőség daczára, melylyel a nyilvános életben birtak, hosszú

időre mégsem igényelhettek hierarchiai hatalmat. Nem úgy tartottak össze, mint egy testület; erre nézve nagyon sok volt az állami istenség, és igen nagy volt a papi személyek száma, és valamint az istenek magok idősebbek és fiatalabbak, előkelőbbek és alábbvalók, merevbbek vagy mozgékonyabbak voltak, éppen úgy papjaik is.

A papságtól merőben különbözik a mantika, a jóslás. Annak alapja az a hit, hogy az istenek folytonosan közel vannak az emberekhez, hogy a világ uralmában minden egyes dologra van gondjuk, és nem vonakodnak attól, hogy a rövidlátó és tanácsra szorult emberek fiaival közöljék szándékukat. Istenség, természet és embervilág ezen hit szerint feloldhatlan összefüggésben állnak. Ha tehát az erkölcsi rend, mely ez emberi dolgoknak alapja, megzavartatik, akkor ennek a természeti világban is kell nyilatkoznia. Rendkívüli természeti tűnemények az égen vagy a földön, a nap vagy a hold fogyatkozása, földrengés, döghalál, rosz termés, mindezek a vétkek által felszított isteni haragnak jelei, és csak attól függ minden, hogy a halandók az istenek ezen intéseit megértsek és hasznukra tudják fordítani.

Erre nézve pedig különös tehetségre van szükség, és pedig nem olyanra, mely mint emberi művészet és tudomány megtanulható, hanem egyes emberek és egyes nemzetségek kegyelmi adománya, kiknek szemök és fülök az isteni kinyilatkoztatás előtt nyitva van, és a kiknek több részők van az isteni lélekben, mint más embereknek. Azért az a hivataluk és hivatásuk, hogy mint az isteni akarat közvetítői lépjenek fel és jogosulva vannak, hogy tekintélyüket minden világi hatalommal állítsák szembe. Itt az összeütközések elkerülhetetlenek voltak és azon emlékezet, mely Tiresias és Kalchas működéséről a görög népben élt, azt

mutatja, hogy a herosi királyság nemcsak segítséget és támaszt talált a jóslat embereinél, hanem ellenállásra és erős ellenmondásra is akadt azoknál.

Az isteni jeleket a régi világ érzéki szemlélete szerint különösen a légkörben keresték. Azért tekintették a villámot és vihart és minden tűneményt, mely az ég és föld közötti békés összefüggést megszakította, az istenek intéseinek de különösen a madarak, kivált a magasán repülők, arra látszottak rendelve, hogy a földi és földön tuli világ között tartsák fenn az érintkezést. Továbbá mivel az áldozat az emberek és istenek között közvetlen életközösséget akart létrehozni, azért nagyon természetes volt, ha mindenekelőtt abban vártak isteni kinyilatkoztatást. Mert ha az ember minden nagyobb munka előtt, melyhez hozzá fogott, ezen közösségről biztosságot kívánt szerezni, akkor természetesen az áldozati cselekvény minden megzavarásában azt fel kellett ismerni, hogy az istenek megtagadják azon közösséget, és a szándékba vett munkát nem tartják tanácsosnak. Innen volt az áldozati állatnak gondos megvizsgálása, mely, ha külsőleg szép és hibátlan volt is, belül mégis hiányt és rendetlen állapotot mutathatott, mi által az istenek előtt méltatlannak látszott; innen volt az áldozati lángnak, valamint az áldozat minden egyes alkatrészének és az egész áldozat lefolyásának pontos megfigyelése, mialatt mindnyájan szent csendben hallgatták az isteni kinyilatkoztatást; Olympiában még az áldozati állat bőrében lévő hasadékok és repedések is jelentőséggel bírtak.

Történeti tekintetben különösen érdekes szemügyre venni a hellén mantikát, az ókor más népei megfelelő szertartásaihoz viszonyítva.

Mindegyiknél a jövődő dolgok kifürkészésére kikép-

zett alakokat találunk, és az emberi találmányok ezen ágának főszékhelye volt a régi világváros Babylon. Itt találjuk először a sorvetés használatát valamint az áldozati állat májának megfigyelőit; itt nyert legelőször határozott ki nyomatu jelleget a sorsvetés tudománya, a chaldaei tudománnyal és nevezetesen a csillagászattal való összeköttetése által. Mesopotamiában tanulták megérteni az égi testek törvényeit, és azért itt kezdték először azt, hogy a csillagok járása szerint nemcsak az év szakait és az ember ezeknek megfelelő teendőit szárazon és vizen rendezzék, hanem azt is, hogy az ember egész életét a csillagok befolyása alá helyezzék. Látták, hogy az embervilág zavaros állapotai felett fényes tisztaságban és szent rendben futják pályáikat és a természeti élet mérvadó befolyását az erkölcsi életre is kiterjesztették. Hol lehetett itt működésök határát találni, hol oldódik fel a rejtélyes összefüggés láncolata? A kelet népeinek legkevesebb hajlama volt itt határokat szabni; előszeretettel átengedték magukat egy kosmikus Egész szemlélésének, melyből egy tag se váljék külön és e szerint képezték világ-szemléletök rendszerét. Az égi testek feljövetele és leszállása szerint kiszámították a korszakokat, melyekben a népek sorsa teljedését találja, a történeti fejlődést mesterséges számrendszerekbe foglalták és égi constellatio szerint határozták meg minden egyes ember földi életét.

A görögök ezen tannal Egyiptomban ismerkedtek meg. Azt találták itt, hogy minden hónap, minden nap, minden óra egy bizonyos istenségnek volt rendelve, és azt hitték, hogy a születési óra esetleges volta szerint az embernek jelleme és sorsa előre van meghatározva. Nagy gonddal jegyezték fel minden jelt és annak eredményét, hogy ezen módon tökéletes tanrendszert alkossanak.

Ezen tanok közvetítésére nézve különös fontossággal bírt a régi világ két felének határa, Kis-Ázsiának parti országai, mely félig az egyik, félig a másik szárazföldhöz tartozik, különösen a déli part országai, melyek a sémi népek lakhelyeihez legközelebbek voltak és még sémi lakosságot is vettek fel magukba (I. 94 l.), t. i. a Taurus déli lejtőjén lévő tartományok, Cilicia, Pamphylia, Lykia, Karia, Cyprus és Kréta szigetei. Ezek azon vidékek, a hol a sémi népcsaládnak rajongó természeti érzelme és vallásos kedélyelete legkorábban olvadt össze az árják tiszta, mértékre és rendre törekvő szellemével. A hellen sorstudománynak is kiváltképen itt a hazája.

Ciliciában a jóslás ősrégi helyei voltak; a kariai nemzetség ősatyja a madárjóslat feltalálójának tartatott; Karia és Lykia határán laktak a telmessiek, kiknek leányai és fiai a jóslás tehetségével voltak felruházva; Lykiából származott Olen, a görögök legelső prófétája, és a pamphylieknek is megvolt magikus mesterségeik hire. Itt nem lehet határt szabni, mely a Kelet és Nyugot eszméinek körét egymástól elválasztaná.

A Keleten kigondolt és kiképzett minden eszközeit a sors tudományának, kockát és sorsvetést, álomlátást és konstellatiót, áldozati füstöt és fény-tüneményeket, állati hangokat és mozdulatokat, a görögöknél is felre nem ismerhető nyomokban találjuk; hiszen maga a hétkapus Thebae is (I. 105 l.) a babyloni csillag-imádás szerint alapított!

De a kelet öröksége nem lett csak egyszerűen átvéve, hanem átalakított és így nemzeti birtokká tétetett; ezen átalakítás pedig lényegében már ama parti országokban megtörtént, különösen Lykiában, a hol oly szellemi élet tündö-

köl, mely alapiában különbözik a keletitől, és melyet a hellen műveltség hajnalának tekinthetünk.

És ha azt kérdezzük, hogy mi adta meg a hellen mantikának nemzeti jellegét, akkor ez a szellem szabadsága, a mely ott is fentartja magát, a hol az ember egy magasabb vezetésnek rendeli alá magát, továbbá minden szolgai fatalismus határozott visszautasítása, a lelkiismeret elismerése, mint az ember kebelében lévő, minden égi jeltől független isteni szózatnak, és a lelkiismeretben tanubizonyságát találó, személyes felelősségnek érzete, mely alól az embernek nem szabad gyáván kibujni, a nélkül, hogy legnemesebb jogát kockára vetné. A hellen az ilyen köteleességek teljesítését, mely az erkölcsös embernek tisztán van szívébe írva, nem teszi függővé a természet aggodalmas megfigyelésétől, és ezen erkölcsi szabadság bátorságát Homérnál a trójai hős, kit rosz jósjelek vissza akarnak tartani a harcztól, ezen szavaiban fejezi ki:

Igy mi hiszünk a nagy Kronidesz vegzésinek inkább

A ki parancsol egész örök isten s emberi nemnek.

Egy jelenés van igaz s legjobb: hadakozni hazáért.

Ezen szabadság érzete a mantika alakjaiban is nyilatkozik. Mindannak csiráit találjuk a helleneknél, a mi az etruskoknál és rómaiaknál, mint a jóslás tudománya fejlődött. A madár-jóslást épen úgy ismerték, mint a rómaiak; az állatok egyik nemét sem figyelték meg gondosabban és több szeretettel; semmiben sem járatosabb tudományuk. De ellenökre van a madárjóslatokat rendszeres alakba szorítani, amint Italiában történt, a hol a praktikus politika

szolgálatába rendeltetvén, állandóan rendeztetett, mint általában mind az, a mi állami. Hasonlót találunk Spartában. A nyilvános élet itt is fontosabb ügyekben az égi jelektől tétetett függővé. Úgy látszik, hogy az ephorok választásához madárjóslatok voltak csatolva, és a Pasiphaë szentélyében látott álmok politikai rendszabályok kivitelére használtatnak. Ellenben Áthénben legtökéletesebben szabadult meg a hellen szellem ilyen külsőségektől és egyáltalában mindentől a mi a szabadsággal ellenkezett. A jósmesterség hagyományos alakjai továbbra is fennálltak ugyan egyes családokban; az állam elismerte ezen családok jelentőségét, mint p. o. a Pythiasták és Deliasztákét, kik szent helyről megfigyelték a Parnes felett cikázó villámokat, hogy a szerint intézkedjenek a szent követségek Delus és Delphibe való küldetéséről. A népben tovább élt a babona, mely a zavar és felindulás idejében új hatalmat nyert. Áthénben is elszéledt a polgárság, ha az időjárásnak rendkívüli jele mutatkozott, vagy egy utált állat átbújt sorain. Az ilyent egyes esetekben pártérdekben fel lehetett használni, de minél inkább tisztult a nép öntudata a soloni államban, annál inkább vesztették ezen dolgok jelentőségüket és annál inkább kimutatta magát a görög szellemnek vele született, erkölcsi függetlenség utáni törekvése; ama szellem a műveltség növekedtével mindinkább szabadult a természeti dolgok befolyásától, és cselekvésének törvényeit magában akarta találni, miután magát az istenek rendszabályaival összhangzásba tette. Jóslók és jelmagyarázók későbbben is úgy üzték munkájukat mint előbb, és minden egyes emberre van bízva, hogy műveltsége álláspontja szerint többre vagy kevesebbre becsülje mesterségöket; az államnak ebben nincs más érdeke, mint hogy a csalást megakarja gátolni, és ilyen értelem-

ben ellenörkedtek Athénben a hieropoeek. Általában pedig a mantikának minden alsóbb rendű alakja, mely egyes érzéki tárgyak aggodalmas megfigyeléséből állott, és azon jósjelek mesterséges magyarázata, mely alávaló nyerészke-
dés rendszerévé fajult, korán és általánosan szorítottatott a deisidaemonia vagy babona körébe, és csak azon jóslás tartotta meg fontos jelentőségét a hellenek nyilvános életében, melynek forrása az istenség közelléte által emelkedett kedély-
állapotban volt²²³).

Ezen magasabb profétia Apollo szolgálatához tartozott, a melyben, valamint a hellének összes vallásos öntudata, úgy a mantika is találja legmagasabb fejlődését. Ő maga a legfenségesebb Zeus profétája, és az emberekkel szemben ennek közvetítője; tőle nyerte azt a hivatást, hogy gyámoltalanságukban az embereken segítsen; és ugyanazon vidékeken, a hol Apollo kultusa legkorábban kifejlődött, Kariában és Lykiában, van hazája a mantika minden alakjának. De minden jóslat különösen akkor apollói, ha az emberi lélek megvilágosításának és emelkedésének állapotából ered, melyben a földi lélek betekinthet a dolgok magasabb rendjébe. Itt tehát nem kandi kíváncsiságról volt szó, hanem arról, hogy a látható és láthatatlan világ között összhangzat teremtessek. Epimenides profétáról (37 l.) azt beszélték, hogy csak megtörtént dolgokról jósol. Tehát általában ~~az~~ emberi ügyek helyes megbírálásáról volt szó, a miben az ember az istenséggel való egybehangzását akarta érezni. Nem a földi dolgok változó szerencséjéről volt szó, hanem az isteni jog változhatatlan rendszabályairól, melyeknek elevenen kell az emberek lelke elébe tűnni, mivel

meg voltak győződve arról, hogy akkor az egyes dolgokra nézve is el fognak enyészni az aggódó kételyek.

Az isten maga választja kinyilatkoztatásának eszközeit, és annak jelére, hogy nem emberi tudomány és ügyesség lebbenti fel az isten akarata előtt függő fátyolt, csak gyenge szüzek és leányok száján beszél Apollo; a lelkese-dés állapota nem valami különös erő-megfeszítésnek állapota, hanem az ember tulajdon ereje, sőt tulajdon öntudata is elenyészett, hogy annál érthetőbben figyelhessen az isteni szózatra; az istenség közlött titka olyan, mint egy teher, mely a befogadó keblet nyomja; ez alvalátás a tulajdon kedély megnyugtatója nélkül. Azért nem bír a látnoknő vagy sibylla maga sem a kinyilatkoztatással; neki és annak is, a ki hallja, érthetetlen dolog az, a mit szól; tehát magyarázatra van szükség, hogy a jóslat az ember hasznára váljék. Ezen munkára leginkább azon emberek voltak hivatva, kik az isteni tisztelet kezelése miatt legközelebb álltak az istenhez és ez azon pont, a hol a mantika és a papság, melyeknek eredetileg semmi közük nincs egymással, eredménydús összeköttetésbe lép. Az isteni mondások tolmácsai azokat mindinkább befolyásuk körébe vonják. Ők maguk prófétáknak vagy jóslóknak nevezik magukat; és maguk választják az istenek nevében a jósló nőket, hacsak maguknak nem sajátítják el a jóslás hivatalát, mint Klarusban történt. Ekképen a mantika a papságnak lesz szolgája, és theokratikus hatalma a papi nemzetségekre száll által.

Miután a mantika csakis az istenség abbeli akaratától függ, valjon akar-e nyilatkozni vagy sem, azért lényegében valami rendkívüli és rendetlen; ez olyan ismeretforrás, mely csak az istenség különös befolyása alatt fakad. A

jöslás a görög Apollo hazájában, különösen Lykiában tartotta fenn magát ezen eredeti voltában; ott bezárkózott a papné a templomban, ha az isten közeledését érezni gondolta, hogy annak megérkeztét bevárja. De Apollo ezen megérkezését különösen azon napokon lehetett várni, a melyeken az isten első megjelenését, születése napját, megünnepelték. Ez volt a tavaszi hónapnak, Thargelionnak hetedik napja, a mikor fény és meleg újból hatalomra vergődik és a megujult világot dicsfénynyel elárasztja.

Miután a papok a mantikával való összeköttetésök által hasznót és tekintélyt nyerni kezdtek, úgy intézkedtek, hogy az eredeti rendeltetése ellenére, rendszeresen működjék és bizonyos helyen és napon az istenfélő közönségnek álljon rendelkezésére. Mert a hellen kegyesség ismertető jele volt, hogy a jóslatban kínált kegyelmi eszközöket hívóleg használja, áldozatokkal és ajándékokkal felkeresse a jóslás helyeit, és az istenséggel, mint mondtuk, tanakodjék. Így keletkeztek a jósló intézetek vagy jósdák.

A mantika ezen igazán görög kiképzésének is eredetileg azon törekvés az alapja, hogy az önkény megakasztassék, mely ezen mesterség folytatásában oly tág tért talál. Ne maradjon egyes személyekre bízva; azért alapítottak ezen intézetek szentelt, az istenek jelei által hitelesített helyeken, hol tiszteletreméltó testületek az érintkezést vezérlik. Ezek papi intézetek, melyeknél a mantika, mint személyes tehetség mindinkább háttérbe szorul és végre puszta alakká lesz. **A** istentől lelkesült nő, kit a papok választanak, csak ő általuk kérdeztetik meg és a mit kimondanak, azt isteni válasznak tartják. A mantika ezen reformja azonban nem tekintetik bitorlásnak, mely a vallásos szentesítést megcsonkítaná, hanem a görögök hitték, hogy

az istenség folytonosan közvetlenül vesz részt ezen áldásos intézetekben, a hol az ő nevében hirdettetik az isteni jog. A papok most már, mint ezen jósdai helyiségek kormányzói, egészen új hivatást és új hatalmat szereznek, mely az egész nép történetére nézve messzeható jelentőséggel bír²²⁴).

A papság ezen tekintélye mindenki előtt különösnek látszik, a ki belátja, hogy a hellen nép szelleme egyáltalában függetlenségre és szabad mozgásra törekedvén, mennyire ellene van minden theokratiai befolyásnak és hogy azért az egyes államok körén belül seholsem képződhetett theokratiai hatalom. Tehát különös oknak kell létezni, melyből a jósdai papok ama tekintélyének kezdete és hosszú tartama megmagyarázható.

Ha Apollo tisztelete a korábban kifejlődő törzsek által, melyeknek Krétában és Kis-Ázsiában volt a hazája, az európai oldalra áthozatott (I. 69 l.), akkor ezen kultus képviselői egyszersmind ama előrehaladott műveltség terjesztői is voltak. Csak úgy magyarázható azon, az élet minden viszonyaiban ható befolyás, mely az Apollo tiszteletet követte, a hol csak meggyökerezik. Ebből magyarázható egyúttal azon túlsúly, melyet a papi nemzetségek a bennszülöttek között szereztek; azok mint szellemi fölényűvel bíró emberek léphettek fel, mint a kik a világ sokkal tüzetesebb ismeretével bírnak, és ezért arra vannak képesítve és hivatva, hogy istenök nevében az ország fiainak minden ügyökben tanítói és tanácsadói legyenek. De a világ egy népénél sem volt a műveltség annyira egyenlő a hatalommal. Azért rendelték el a krétai nemzetségek a dörök egyoldalú neveltetését, hogy nagyobb műveltségűk által rajtuk uralkodjanak. Azért szüntették meg a mytileneiek szigetők mezővárosaiban a tanintézeteket, hogy min-

den műveltséget a fővárosban központosítsanak. Ekképen a jösdák is kiváló műveltség székhelyei voltak és ez hatalmuk igazi kútfeje²²⁵).

Miután pedig a bevándorlottak és bennszülöttek műveltsége lassanként kölcsönös közlés által kiegyenlítettett, akkor más okoknak kellett hozzájárulniok, hogy a megszerzett tulsúlyt megtartsák, és ez az által történt, hogy a papok saját érdekekben szorgalmasan arra törekedtek, hogy a maguk körében iskolázott gyakorlottságot tartsanak fenn, mi által az adott kérdésekre nagy jártassággal és biztossággal tudtak felelni. Ha a kérdések a jövőt illeték, és olyanak voltak, melyekre az ember nem felelhetett biztosan, akkor meg volt engedve okos belátással úgy feleltetni az istent, hogy a dolgok kimenetele által tévedést sehogys lehessen neki kimutatni. Oly kérdéseket, melyeknek eldöntésébe nem akartak bocsátkozni, alkalmas okok mellett vissza lehetett utasítani. De nem voltak mindig csak olyan kérdések, melyekre csak a jövőndő ismerete mellett lehetett felelni, hanem rendszerint tanácsot kértek az emberek nehéz vállalatoknál, döntést perügyekben, segítséget az élet különféle zavarában, és itt az ügy részrehajlatlan megbirálása által is már sokat lehetett használni. De sok emberre nézve a jósda az által vált áldássá, hogy a kétely hosszú és kinos ideje után erős elhatározásra indittatott, mely elhatározást, most már az isteni helyeslésben bizva, vidám kedvvel végre is hajtott. Ehhez járul még az is, hogy a papság elég okos volt arra, hogy a hellen világ minden fontosabb pontjaival szakadatlan, közeli összekötetést fentartson.

A jösdái papság nemcsak a messzire terjedő apollói papságok által, hanem mindennemű személyes összekötte-

tések által pontos tudomással birt a társadalmi állapotról a hellenek valamennyi jelentékenyebb helyein. Ismerték a pártkérdések állását, mielőtt a pártok elébök álltak volna; tiszta volt ítéletök az egyes községek külső veszélyeiről és belső zavaráról, még mielőtt tőlük utbaigazítást kértek; eszközeik és tehetségeik voltak az egyes emberek átlátására is, még mielőtt azoknak sorsát kezükbe vették. Ha most már meggondoljuk, hogy ezen nagyterjedelmű világ- és emberismeretök mellett a papi nemzetségek körében bizonyos bölcsesség szállt át nemzedékről nemzedékre és biztos tapintat bajos életviszonyok megbírálásában, továbbá hogy minden esettel, mely megítéltetés végett elébök adott, már számos hasonló esetet lehetett összehasonlítani és ekképen mindennemű válaszokban és tanácsokban mindig biztosabb praxis fejlődött, akkor megérthetjük azt is, hogy, miután az apollói missiók és a körülakó földművelő népnek műveltsége között létező eredeti különbség kiegyenlítettett, a jósdai intézetek meg nem csökkent tekintélye fennmaradhatott. Végre hozzájárultak azon különféle eszközök, melyek mindenütt és mindenkor a papság rendelkezésére állottak, hogy a vallásos kedélyeken uralkodhassanak. A jósdák csak olyanok által kerestettek meg, kik kívül vagy belül szorongattattak vagy segítségre szorultak, különösen bűnnel terheltek által. A papoktól kért engesztelés alázatosság és önlealázás nélkül nem volt elérhető. Bünvallás és bünbánat követeltetett. Ez elég alkalmat szolgáltatott arra, hogy hatalmat szerezzenek a kedélyek felett²²⁶).

Ezen papi intézetek uralkodó és indító erők székhelyei, de ezen erők mintegy fátyol mögött működnek. Mindenütt érezni hathatós, vezérlő, rendező befolyásukat;

a történet ennek méltatása nélkül nem is érthető. De egyes alakok nem lépnek szemünk elé, melyek arcra megismerhetők és ismeretes néven nevezhetők volnának. A papságok zárt testületek voltak, melyeknek tagjai csak az egész érdekében működtek, és valóban csodálatra méltó, hogy a minden hellenben mélyen gyökerező személyes nagy-ravágyás daczára, ezen papi intézetekben mégis oly köz-szellem, oly fegyelem és rend évszázadokon keresztül fentartotta magát, hogy minden a mi megtörtént, csak az istenség nevében történhetett, hogy a törzsek és városok minden változásai mellett a jósdákban ily erős és következetes magatartás annyi ideig álihatott fenn.

A hol Apollo tisztelete meggyökerezett, ott voltak sibyllák és próféták; mert Apollo seholsem képzelhető a nélkül, hogy székhelyében a jóslás világossága ne ragyogjon. A vezérlő papi testületek szerencsés helyzete és szellemi jelentősége különös érvényt szerzett a jósdai helyeknek. Ezekhez tartozik a lykiai Patara, a thymbraei jósda Trója mellett, melyhez Kassandra is tartozott, az apolloi látnoknők legdicőbbike, a Gryneum Lesbuson, a klarusi jósda Kolophon mellett és végre a kisázsiai jósda legfontosabbika, a Didymeum Miletus mellett, a hol a Branchidák nemzetsége birta a látnokság örökös tisztét.

Delus köti össze a tengeren innen és túl lévő apollói állomásokat; itt is ősrégi jósda volt, hol Anius, Apollo fia, mint egy jósló papi nemzetség őse tiszteltetett. Az Euripus csatornája által, melynek vize annyi keleti műveltséget hozott Hellas partjára, összeköttetésbe lépett Euboea, a kymei sibylla hazája, valamint az átellenben lévő szárazföld is a görög Keletnek jósdai helyeivel; Thebaeben megalapított az ismeni Apollo szentélye, a Ptoium, azon a hegyen,

mely a hyliai tó síkját a kopaisítól elválasztja, Phokisban az abaei jósda. De ha Apollo mindezen hires székhelyei Delphi által homályosítottak el, akkor ennek oka számos sajtóságos és rendkívüli viszonyokban rejlik, melyek által ezen hely arra lett hivatva, hogy nemcsak úgy mint a többi jósda, a legközelebbi környéknek legyen központja, hanem az egész nemzetnek²²⁷).

Alig volt régi szent hely, melynek fekvése oly kevéssé feltűnő és rejtettebb lehetett volna, mint a delphii jósda fekvése. Itt nem volt templomi magaslat, mely tágas látkörrel a vidéken uralkodott volna, és kényelmes közlekedési utak központján feküdt volna, hanem csak szűk hegytorok, járhatatlan hegy-tömegek között. Mert a phokisi hegység régente erős földrengés ereje által két nagy tömegre repesztetett ketté, melyek a Plistus mély völgye által egymástól elválasztatnak s éjszak felé van a hegység főtömege a Parnassus, délfelé a tengerbe kiszögellve a Kirphis hegye. Mindkét felől az egymástól elszakadt lejtők meredeken ereszkednek le a patakhöz.

A Parnassus felén függőlegesen emelkednek a sziklák, különösen két pusztá mészfal, körülbelül 900 lábnyi magasságra, a Phaedriadák vagy »fénylő sziklák,« a mint valószínűleg a viaszasugárzó napsugarakról neveztetek, mert egy délfelé nyíló tompa szöget képeznek egymással. Ezen sziklák aljában függ a meredek földtalaj, sűrűn borítva kötörmelékekkel, és minden megrázkódtatásnál arra hajlandó, hogy a hegytorok mélyébe lecsúszszék, úgy hogy csak falak építése által sik lejtők és biztos síkok szerethetettek a földmívelésre. Hatalmas kötörmégek, melyek a felette függő sziklától elváltak, szétszórva hevernek ott

és mutatják, hogy mily nagy veszély fenyegetőzik folytonosan onnan. A levegő tikkadt; hideg és meleg gyorsan váltakozik. Egészben véve úgy látszik, hogy ezen nagyszerű vad vidék inkább hegyi magánynak van rendelve, és nem lehetne megfogni, hogy miért választatott ezen hegysarok épen apollói telepítvénynek, ha ritka bő vize által nem tűnnek ki. Nem kevesebb három forrásnál csergedez egymáshoz igen közel a Phaedriadák aljából, melyek vízmennyisége nem függ az évszaktól, a Kastalia épen a hegytorokból, mely a két sziklafalat egymástól elválasztja; tovább kelet felé a Kassotis és feljebb a Delphusa. De ilyen hegyi források a görögöknél jobban mint akármilyen más, különös áldásnak jelei voltak, és el nem utasítható felszólításnak látszottak az áldozatra és isteni tiszteletre. Ezen természeti jelekhez járult Delphineek vallásos szentsége is, sőt egész jelentősége. A görögök tudták, hogy ezen áldozó hely nem csak Apollótól nyerte szentségét. Mert ott már Zeus, az anyaföld, Dionysus és mások tisztelete honosodott meg, mikor a pythiai Apollo lépett a delphii istenségek körébe és Kassotis hűs vizénél felépítette babérkunyhóját. Mert a jósló isten mindenütt források és sziklatorsók mellett készíti lakását, és ott jövendöl a sibyllák szájából. Különböző vidékekről, Krétából, valamint Delusból, jöttek papi nemzetségek, melyeknek kiváló tehetségei dicsőséget és tekintélyt szereztek a delphii háromlábunak²²⁷).

Delphi maga eredetileg nem volt önálló város, hanem csak szent hely Krisa városa területén, mely egy szép magaslaton a Plistus hegytorka alsó végénél a krétaiak által alapított; termékeny síkság vette körül, mely a tengeröböl felé lassanként lejt (I. 312 l.). Krisa volt az első kikötő és kereskedelmi hely ezen tenger mellett; tőle vette nevét

az egész öböl, és Krisa a krisai papság által már akkor volt magasabb műveltség központja, mikor a dórok a Parnassusnál telepedtek le (I. 126 l.). Ezzel új korszak kezdődött. Delphi Tempével tettetett összeköttetésbe, a papság új bevándorlás által erősítettett, a thessaliai népszövetség ide vitetett által, és minél inkább visszamaradtak az éjszaki és nyugoti tartományok a görög műveltségben, annál inkább lett Delphi a szűkebb Hellas központja, a Peloponnesus fővárosa, melynek fiatal államai innen alapítottak és rendeztettek. A krisai szentélyből hellen szentély lett; anyavárosa fensősége alól kiszabadított; önálló község lett, melyet papi nemzetségei kormányoztak az amphiktyoni államok védelme alatt és ezeknek az volt a kötelessége, hogy utasítsák vissza a krisaiaknak minden kísérletét, melylyel régi fensőségi jogaikat érvényre akarják juttatni, valamint minden más ellenséges támadást is.

Miután pedig minden hellén törzsben kettős ösztön él, először azon ösztön, mely őket arra hajtja, hogy előre haladjanak, városokat építsenek, államokat alapítsanak, és számos telepítvényekben mindig újból oszoljanak el és alakuljanak, másrészt pedig azon ösztön, hogy a mi nemzetiségökben közös, azt megtartsák és minden külföldivel szemben egy népnek érezzék magukat: azért ezen ösztönnek a nemzet növekedő szakadása mellett nem volt más csatlakozási pontja, mint a pythiai Apollo közös szentélye. A nemzeti öntudat, mely a műveltség haladásával mindig élesebben képződött ki, ezen szentély rendszabályaiban találta egyedüli kinyomatát. Delphiben dórok és jónok, spártaiak és áthéniek, korinthusiak és thebaeiek, helléneknek érezték magukat, és valamint az amphiktyoni szentélyekből indult ki az egész Hellen-monda, melyben a nemzeti egység

érzete találta kinyomatát: úgy a nemzet eszméje is, mely minden egyes törzs és állam előtt lebegett, a hellén szokás és közös hazának fogalma, Delphiben állapítottat meg. Az omphalos vagy köldökkő, a hellének szellemi központjának tünteti fel a pythiai szentélyt.²²⁸).

Delphineek egész önállósága és jelentősége úgy is a hellén közösségen alapszik; el is veszett, mihelyt az egység kötelékei meglazultak. Már csak azért is arra kellett törekedni a delphii papságnak, hogy az egység eszméjét megővják; ez volt legmagasabb hivatásuk; oly hivatás, melynek beltöltésében a tagok mind vetélkedtek egymással, egyik része hazaszeretet, mások meg önzés és haszonlesés által indítatva. A jósdának, az amphiktyoniával való összekötése által, az a hivatása volt egyrészt, hogy a hellén nemzetet a külfölddel szemben, mint egy egészet képviselje, (ez volt nemzetközi állása), másrészt, hogy a hellének között a nemzeti érzelmet elevenen fentartsa, a törzsek közti viszálykodást megelőzze és a fenforgó viszályokat kiegyenlítse. Azért is régi törvény volt a helléneknél, hogy hellén embernek és hellén államnak nem szabad egymás elleni ellenséges szándékkal használni a jósdát; innen eredt azon rendszabály, hogy polgárháborúnak emlékét nem szabad marandandó győzelmi emlékek által örökíteni; hogy hellénnek nem szabad a hellént rabságra hajtani, stb. Ha a jósdának nem volt is az a joga, hogy a viszálykodó feleket maga elé hívja, ha az egyes államok által soha sem ismertetett is el állandó szövetségi törvényszéknek, azért mégis a közjog minden ügyében legfelső instantiájának tekintetett, mivel az apolloi vallástól származott az amphiktyoni rend. Hiszen az apolloi jóslás lényegében abból állott, hogy az isteni rendszabályokat, Zeus törvényeit hirdette. A felek tehát itt ta-

lálhatták a legérvényesebb döntést, ha nem akarták fegyverrel ügyöket eldönteni²²⁹).

A szent jog, még inkább mint a népjog, tartozott a delphii befolyás hatáskörébe. A kiontott polgárvér által nemcsak az állam nyugalma és biztonsága veszélyeztetik, hanem az istenek által alapított világrend megsértetik, és csak az istenségek eszközei tudják kimutatni, hogyan lehet a megzavart rendet helyreállítani. Ennélfogva a vérjog lényeges része volt a szentjognak. Az még azon időben is, a mikor a jog többi része írásba foglaltatván, köztudomásra jutott, még nem volt feljegyezve; ősi szokáson alapul, melynek biztos ismeretét csak néhány családban lehetett találni. A hol a családszerű legtovább tartotta fenn magát, ott a vallásnak is mindig legtöbb befolyása volt. Ama nevezetességek közeli összeköttetésben állottak a delphii jósdával és a jósda az attikai Eupatridákból három férfit választott, nevök exegeták vagy jogmagyarázók volt, kiknek Apollo nevében kellett meghatározni, hogy mi a jog gyilkosok kiengesztelésénél és hasonló esetekben. Mert Apollo volt a legfelső exegeta, a jog legfelső forrása; csak ő általa lehetett minden hellén számára egybehangzást és állandó jogalapot találni. Ennélfogva őt lehetett látni a föld központjában ülni, mint az egész világ ősi jogtanítóját mindazon kérdésekre nézve, melyek új szentélyek alapítását és az istenek, herosok és halottak tiszteletét illették.

Papi hatalom volt az, melynek Delphi volt a székhelye és isteni jog az, a mely ott taníttatott és terjesztett. Ezen jog ellenkezésbe jöhetett emberi tekintettel és oly tervekkel, melyek egyes államokban követték. Ilyen ellenkezés nem is hiányzott. Akkor állottak elő, mikor p. o.

oly kényur, mint Klisthenes, politikai czélokból önhatalmulag megakarta dönteni az isteni tiszteletek régi rendjét, vagy mikor a Heraklidák Spartában a Pisistratidákhoz való magánviszonyukat ürügyül használták arra, hogy a pythiai isten követelése alól kivonják magukat. Ily esetben Delphiben az volt a főelv, hogy az istenek iránti engedelmességnek minden más tekinteten fölül kell állni; itt az állott, a mit Aeschylus mondott: Az egész világ legyen ellenséged, csak az istenek ne legyenek azok.

A görög költők, kik a régi királyi házak sorsát tárgyokul választották, azon ellenmondást tüntették fel, mely isteni és emberi jog, dynastikus önkény és a szent hagyomány rendszabályai között létezett; ez utóbbinak az isteni látnokok voltak képviselői; ama ellentét miatt kétségkívül a herosi kornak sok uralkodó hatalma jutott tönkre. De minél inkább fejlődött a hellén állam, annál inkább ritkult az ilyen ellenkezés. Az épen nem tartozott a hellén természethez, hogy oly dolgokat, melyek valósággal mindenütt egymást áthatották, mint az állam és a vallás, elméletben egymástól elválasszanak és ellentéteknek tekintsenek. Ebben a helléneket ép elméjük vezérelte és összhangzatra való szerencsés törekvésük. A papság óvakodott attól, hogy túlzott igények által veszélyeztesse befolyását a közügyekre, és e helyett helyes tapintattal átengedték neki annak elrendezését, a mi az egyes államok belső fejlődését nem akadályoztatta, sőt sok város és állam között üdvös egyetértést alapított, mely, ha az isteni akarat közös organumát elhagyták volna, sokféle szerződések által csakugyan bajosan és egészen tökéletlenül jöhetett volna létre ²³⁰).

Ezen egyetértés mindenre vonatkozott, a mi az isteni

tisztelettel összefügg. Az apollói amphiktyonia befolyása alatt a nemzeti istenségek meghatározott száma lett megállapítva (I. 133 l.). Ezen szám megtartatott, és az által üdvösen korlátoztatott a sok istenek utáni törekvés, az új kultusalakokban való tetszés, a vallásos öntudatnak teljes eldarabolása, a melyet Görögország sok kis államai előmozdítottak. Az új istenek behozatalát célzó minden kísérlet épen oly istentelennek tartatott, mint a régi istenek elhanyagolása és ünnepeik s oltáraik megfertőztetése. Azonkívül nem lehet meg nem ismerni, hogy a hellén Polytheismus nyugtalansága és szakadozottsága közepette épen az apollói vallás óvta meg az istenek királya szellemi fensőségének tudatát, és ez által egy igaz vallásnak magvát is. Mert Apollo hirdeti az embereknek azt, a mit Zeus helyesnek talál, ő nem akar több lenni, mint a legfelsőnek prófétája, és Zeus nevében követeli az emberektől, hogy hatalmában higgyenek és bölcsességében bízzanak, ha rendkívülit kíván is tőlük és ismeretlen távolságba kiküldi őket. De seholsem említettik annak még csak lehetősége is, hogy Zeus szent akaratja mellett más isteneknek külön akaratjuk lehetne, mely az erkölcsi cselekvés zsinórmértékének volna tekinthető. Azért csatlakozhattak Apollo jósdájához azoknak kedélyei, kik ki nem elégítve a sokaság zavaros babonája által, nem nélkülözhettek egy egyetlen, mindenkben és mindenek felett uralkodó istent és Aeschylussal mondták:

Zeüs a föld, Zeüs a lég, a menny Zeüs,
Zeus minden és mi mindenek felett való ²³¹).

A midőn a jóda arra szolgált, hogy az istenekről való képzetekben magasabb felfogást fentartson, egyuttal fontos befolyást is kellett magának szerezni a nemzet erkölcsi tudatára.

Ebben a görögök folytonosan keresgettek. Hiszen nem volt hagyományos törvényük, határozott mérték nem adatott nekik, hogy megtudják különböztetni a helyest a helytelentől; lelkök ismeretét követvén, csakis kiérezhették, hogy mi jó vagy mi nem jó. Itt is a legfelső, sőt az egyedüli, a mi bizonyos tekintetben hellén erkölcsi törvénynek tekinthető, az apollói isteni tiszteletből eredt. Mert egyedül csak ez olyan, hogy teljes komolysággal minden külső vallásgyakorlatot hiábavalónak kinyilatkoztat, hacsak az ember szívében és lelkében nincsen isteni tisztelethez illő érzelem. Apollo nem árulta bölcsességét minden kíváncsian kérdőnek. A tiszta isten tiszta szívet követelt, és szigorú komolysággal állott ellent a görög jellem minden gyengéjének, a fondorkodás iránti hajlamnak, az önzésnek és hütlenségnek. A belső tisztulás jelképe volt a Kastalia szent vizével való meglocsolás, mely viz a zarándokok szolgálatára a templomudvar bejárása előtt nagy medenczébe gyűlt össze. De »ne csalódjatok« így szólt a Pythia a zarándokoknak, »a jónak ugyan elég egy cseppje a szent forrásnak; de a gonoszról egy tenger sem mossa le a bűn szennyjét!«

A ki azért mégis azt kockáztatja, hogy a szent isten átlásson a szívére, az nem kísérti meg büntetlenül. Mert csak az ártatlané az üdv; az alattomos nem érti az isten szövegét, mert a gonoszság elbódítja lelkét és a félreértés által annál előbb esik veszedelembé, mint ama lydiai király, a ki gögijében át akarta lépni országá határát, és azért

istentelen hajlama szerint magyarázta félre az isten rejtélyes mondását. Egyáltalában csak azt szabad kérdezni, a mi az isten lelkével egyez; p. o. ama pusztá kérdés: vajon a menedéket keresőt át kell-e adni a templomból ellenségeinek? nem egyéb istentelenségnél, melyet a büntetésnek kell követni. A spartiata Glaukusnak egész nemzetségével együtt el kelle veszni, mivel az isten helyeslését kereste egy szándékolt hamis esküre, habár nemsokára megbánja a kérdést, a pénzt, melyet esküvel el akart tagadni, visszaadja és Apollótól bocsánatot kér²³²).

Az isten ily komolysággal állott a hellének elébe és oly tükröt tartott előbük, a mely nem csalta őket. Minden isteni tiszteletet előzzön meg önvizsgálás és önismeret, a mint a templom küszöbe felett arany betűkkel volt kiírva. A ki magát megismeri, az személyiségének, hatalmának és igényeinek korlátait is megismeri. Azért követeli Apollo az érzékiség bölcs mérséklését, fékezését, a szenvedélyek feletti uralmat és a lélek tiszta higgadtságát. Ha meggondoljuk, hogy Apollo által a nőnem is, mint akaratának eszköze, jutott tisztelethez, hogy a gyengék és gyámoltalannok védelmet, a vétkesek kiengesztelést, a gonosztévők kegyelmet találnak nála, akkor lehetetlen meg nem ismerünk, hogy a delphii isten az ő papjai szája által mennyire volt mindannak tanítója és ápolója, a mit a hellének erkölcsi, nemzeti öntudata virágjának lehet nevezni; a nép a szellemi isteni tisztelet felfogásában nem jutott tovább.

De különben is mindaz, a mi a nyilvános isteni tisztelethez tartozott, a delphii tekintély körén belül feküdt, különösen az ünnepek rendje, és hogy ebben épen úgy, mint az istenek elismerésében és tisztelésében általános

összhangzat legyen, azért kellett a görög naptári ügynek Delphi felügyelete alatt állni.

Az esztendőt ugyan tisztán polgári szempontból is lehetett felfogni, és természeti tagolása szerint beosztani. E tekintetben két fele volt az évnek, nyári és téli, azaz száraz és egyaránt derült, és bizonytalan, esős időszak. Ezen beosztásnak közelebbi meghatározását megkísérelték a csillagzatok, különösen a fiastyuk lemenetele szerint, a madarak vándorlása és más természeti tünetmények szerint; ezek szerint intéztettek a földmivelés, hajózás, halászat teendői, és ezen év szerint, melynek kezdetét a tavaszra tették, közönséges beszédben mindent meg szoktak jelölni, a nélkül, hogy a két felét az évnek egyenlőkké tették volna; mert a görög égalj alatt tulajdonképen csak négy hónapot lehetett, úgy a mint említettük, télnek nevezni. Annyira ragaszkodtak a görögök a természeti meghatározáshoz, és ezen kifejezésmódhoz Xenophon idejéig maradtak hívek a történetírók.

Pontosabb felfogás a papoktól indult ki. Ezek az évet szent évnek tekintették, meghatározott időszaknak, melyben bizonyos számú vallásos cselekvényeknek határozott sorban kell ismétlődni. Mert az ünnepi rendben semminek sem szabad önkényesnek és szabálytalannak lenni. Azért lett Apollo az idők rendezője és az esztendő törvényhozója is; jósdája által állapíttattak meg a görög hónapok, melyek nevei a legrégibb ünnepekhez tartoznak. A görög naptár, a phokaeiaiak naptára kivételével (kik talán a delphii tekintély elleni ellenszegülésből, hónapjait profan módon számították), egészen a hellenistikus időkig csak olyan hónapneveket tartalmaz, melyek istenek, és pedig az ó-görög istenségek neveitől származnak. Del-

phiben magában az évnek derült része Apolloé, a ki minden tavasszal visszatér, és nővéreé volt; a tél Dionysusé. A kultus ezen váltakozása a hónapok cyklusának valamint neveiknek alapját képezi és minden különbség mellett, mely lassanként az egyes városok naptáraiba belopódzott, mégis oly nagy összhangzás szolgál alapul, hogy a legrégebbi amphiktyoni rendszabályokkal együtt bizonyosan a hellen ünnepi év is hozatott be, mely által minden résztvevő törzs mintegy egy vallásközséggé forrt össze.

Ez már az által is bebizonyul, hogy a jósdának folytonosan azon elvitázhatlan joga volt, hogy az egyes községekben az ünnepi áldozatok rendje felett örökdjék. A naptárnak minden megzavarása az istenség tekintélyének csökkentése és ezt bűnbánati áldozat által ki kell engesztelni; a hieromemnonok, kik Delphi és az egyes államok között fentartották a vallásos összeköttetést, felelősek voltak az évrendnek törvényszerűsége iránt. Papi befolyás által most már a naptár egyes napjai is különös jelentőséget nyertek; különbség tétetett jó és rossz napok között, mely a polgár és földmivelő mindennapi életére is hatott; a hónap bizonyos napjai külön istenségeknek szenteltettek, mint p. o. minden harmadik nap Athenának, minden hetedik nap és minden ujhold Apollónak.

De ugyanazon befolyás alatt a nagyobb időszakok is rendeztetek, a melyekben a tudomány a hold- és napév közti különbség kiegyenlítésére törekedett. A hellének »nagy esztende«-jének eredete az Apollo-kultusban van; az egy ősi szökőidőszak, mely minden kilenczedik évben vette kezdetét (64 l.). Ezen korszak vallásos minősége már abban mutatkozik, hogy apollói rendszabály szerint a gyilkosnak nyolcz évig kellett hazáját kerülni, mielőtt kiengesztelve a

babérággal visszatérhetett; minden nyolczadik év után megújított a szent ünnepi menet, mely Tempet és Delphit egymással összekötötte. Az apollói ünnepév 99 hónapot foglalt magában, mely, mintegy hekatombába egyesítve, az isteneknek szenteltetett. Ez a legérthetőbb és leghasználhatóbb az egyszerű és rövidebb szökőidőszakok között. Ez minden hellén nemzeti ünnepély alapja, mert a négyéves és kétéves ünnepi cyklus osztás által keletkezett ama nagyobb egységből²³³).

Ha az ünnepek időrendje a delphii felügyelet különös tárgya volt, akkor az ünnepi rend maga is az volt, és ez az áldozati szertartásokkal együtt papi befolyás alatt rendeztetett és tartatott fenn. De a hellén ünnepélyeknek az áldozat mellett nem volt fontosabb alkatrésze a versenynél. Arra ugyan nem vagyunk feljogosítva, hogy ebben valami kizárólagos hellén sajátyságot lássunk. Thukydides határozottan mondja, hogy a barbaroknál, különösen Ázsiában, a legrégibb idők óta birkózó és ököl-viadalok voltak szokásban, és ha a görög monda Danaus és Pelopst nevezi a versenyek első alapítóinak, akkor ebben is a tengerentúli bevándorlás nyomát ismerhetni meg. Különben az innen származó csira nagyon kiváló mértékben önállóan és sajátyságosan képeztetett ki, és pedig különösen az apollói vallás és képviselőinek tisztító befolyása alatt.

Midőn a perzsák Thermopylaenél állottak és ott megtudták, hogy a görög férfiak nagy tömege az olympiai ünnepi játékoknál gyűlt össze, akkor Xerxes kísérete nem csodálkozott azon, hogy versenyviadalokat tartanak, és azon sem, hogy abban az időben van arra érkezésük, hanem csakis azon, hogy nem versenyeznek más jutalomért, mint egy értéktelen levélkoszoruért. Tehát ez volt a neme-

sítés és erkölcsi dicsfény, melyben a verseny eszménye a görögöknél részesült, hogy a haszonlesés és minden alávaló önzés attól távol tartatott. De ezen magasabb felfogás azon vallásnak volt köszönhető, mely nem akarta engedni, hogy az istenek környezete és temploma előcsarnoka megfertőztessék közönséges nyereségérti verseny által. De hogy mennyire döntött itt az istenekre való tekintet, már abból is látszik, hogy a koszoru arról a fáról vétetett, mely az istennek volt szentelve. A tisztelet tehát, melyben a koszoruzott részesül, abból áll, hogy a szent ág által az istenséghez közel vitetik és annak sajátjává lesz. Maguk a koszorúk vagy a háromlábúk, a hol ezeket mint szent eszközöket díjakul használták, a győző által az istenség templomában hagyatnak.

Az egész verseny az isteneket illeti. Azoknak szeme előtt mutatja be magát a nép fiatalsága teljes örömeiben és erejében. Mert ha Apollos erkölcsi követeléseivel még olyan komolyan áll is a halandók elébe, azért mégsem akarja életök örömét csonkitani. Szózatai a kedély ösztönöségét és önuralmat követelnek, de nem lelki törődést, nem a természetnek megtagadását vagy önkinzást. Az érzékiség joga elismertetik, és az érzéki és szellemi természet között csak a helyes egyensúlyt kell helyreállítani, hogy az egész ember teljes épségben fejlődjék. A hellének istenei csak az egészségest, épet és erőset szeretik, és velök semmisem ellenkezik inkább, mint a barbarok nézete, kik azt hitték, hogy életök elkeserítése vagy éppen testök csonkítása által az istenek kedvében járnak. Minden papi személynél hibátlan test volt a választhatóság első feltétele; oly feltétel, mely a szent jog szerint a hellén királyságra és az abból származó hivatalokra nézve is, milyen p. o. az

attikai archoni hivatal, érvényes volt. Valamint tehát az istenségnek szolgáló személyeknek, az állatoknak, a föld gyümölcsének, melyeket az isteneknek bemutattak, a maguk nemében kifogástalan tökéleteseknek kellett lenni, azonképen az ország fiatalsága is, ha az istenek előtt bemutatja magát, a test és lélek minden adományozott tehetségét az istenek tiszteletére tárja ki és a kiválasztott legjobbak a szent koszoru által érdemesítenek az istenekhez való különös közelítésre. Ezen szempontból fogták fel és rendezték az egész hellén népműveltséget²³⁴).

Nem ismerünk görögöket, kiknek nem voltak versenyei. A nemzet minden törzsében azon ösztön élt, hogy a verseny ingere által a veleszületett erők fejlődése előmozdittassék. Hogy különösen a jónok hogyan szokták békés népiünnepélyeiket is harczgyakorlatokkal ékesíteni, azt mutatja Homer a phaeakok leírásában, a jön népélet kedves képmásában. De ebben is dór államokban, Krétán és azután Spartában jutottak először állandó rendhez, melyben az, a mi igazán hellén, kiképződött.

Ott az állam biztonsága a dór legénység derék voltától függött; ennél fogva a közjó égető szüksége kívánta, hogy a legénység harczképességére legyen gond, és hogy gyermekkorától kezdve hivatásának neveltessek. Itt állítottak fel az első görög gyakorló iskolák (gymnasia), melyekben azonban csak a test gyakorlása volt a főczél, mivel a lelki erők teljes fejlesztése tökéletesen ellenkezett a törvényhozó szándékával (I. 202 l.). Itt különösen a futás, ugrás, birkózás, diskus- és dárdahajítás olyan módon képeztetett ki, a mint a helléneknél általánosan érvényre jutott; itt hozatott be először határozott szokás, mely minden szabálytalan hevedséget kirekesztett és a harcz törvényei

iránti legszigorubb engedelmességet tette kötelességgé; itt állapítottatott azon elv, hogy az ifjúkori dicsváagnak nem szabad semmiképen a haszonra való tekintet által megszenteltelenítettetni; végre ellentéttel a jön törzsek redős ruházatával itt hozatott be rövid, könnyű férfiruházat, mely a test egészségét és mozgékonyosságát előmozditsa, és átmenetet képezzen a tökéletes meztelenséghez, mely a fiatalság gyakorlatainál szokássá lett (I. 341 l.).

Ezen krétai-spártai elvek a spártai hatalom idejében terjeszkedtek a Peloponnesusban, annak befolyása alatt rendeztettek a versenyek Olympiában, és valamint a népvándorlásokat követő zavarból a Peloponnesusban fejlődött először rendezett államszövetség, úgy az olympiai játékok is mint peloponnesusi közünnepély jutottak először állandó rendhez és nemzeti érvényre. A mi itt rendeztetett, az mintának tekintetett és más népünnepélyek körébe vétetett fel, nevezetesen az ötös viadal vagy pentathlon, a peloponnesusiak a gymnastikára irányuló találékony szellemének remekműve, mely eszélyesen egészszé összekötött versenyek sora, és ugrással kezdődött. Azután a kar ereje kísértetett meg a dárdahajításban, és a négy legjobb hajítás adott igényt a következő viadalokban résztvehetni. Mert egyik viadaltól a másikig fogyott a résztvevők száma. A három legjobb futó a diskushajtáshoz állt össze, míg végre az utoljára megmaradó kettő birkózó viadalban a koszuért küzdött. Ez mesterséges rendszer volt, melyet csak hellének gondolhattak ki, a versenynemek célirányos változtatásával, mi által azt meggátolták, hogy egyoldalú tehetségnek vagy egyoldalú ügyességnek jusson a legmagasabb díj. Minden egyes ügyesség csak egy gymnastikus összképzés alkatrészének tekintessék. Olympia

ilyen találmányok által mintaszerű érvényre jutott a delphii régibb közszentély mellett.

Hanem a dór befolyás nem maradt Olympiában sem egyedül mérvadó. A többi törzsek hajlamai, a kor új irányai tekintetbe vétettek; szabadabb fejlődésre is engedtetett hely (I. 279 l.). A többi ünnepi játékok mögött elmaradni nem volt szabad. Mert itt is verseny jött létre, mely nem tűrt semmi egyoldalúságot. A görög földön sokféle szentély volt, a melyből szellemi műveltség és a szellemi erők népszerű gyakorlata indult ki. Így p. o. az arkadiai tartományban régi idő óta nagyon tiszteltetett minden arkad által az Artemis Hymnia (I. 198 l.). Ünnepei énekkel ünnepeltettek és valószínű, hogy annak templomából származtak azon rendszabályok, melyek az ország minden lakosának a zene ápolását kötelességévé tették, mivel ez látszott egyedüli eszköznek arra, hogy a zord fensíkon, keserves napi munka mellett és az élet szükségeiben, eltompulástól és elvadulástól őriztessenek az emberek. Ekkép működtek a szövetségi szentélyek a hellén szokás érdekében²³⁵).

De Delphi ezen tekintetben is különösen fontos volt, mert ennek szentesítésével alapított a pythiai ünnepély, mely a hatodik században, mikor a jón törzs újból teljes életerővel érvényre jutott, a szent háboru után, új fényvel állt elő (I. 315 l.). Delphi egész csendesen ápolta a hellén műveltség nemesebb csiráit. Itt az istennek, a lelkesült költőszájából származó, dicsőítése, a dicséretreméltó vetélkedés legmagasabb céljának tartatott és ezen műzsai verseny az ünnepnek mindig magva és koronája maradt.

Közvetlen a pythiai ünnepély fényes megújítása után két új hellén ünnepély alapított a Peloponnesusban:

az isthmiák (ol. 49, 3 ; 582) és a nemeák (ol. 51, 4 ; 573). Mindkettő csak régi népünnepélyek megújítása volt, és mindkét újítás épen arra az időre esik, a mikor Korinthusban a Kypselidák, Sikyonban az Orthagoridák megbuktak. Ez nem lehet esetleges találkozás. Miután ezen ünnepélyek alapításának bizonyos különös okának kell lenni, és a közönséges ok szerencsés győzelem szokott lenni, azért egészen valószínű, hogy mindkét ünnepélynek az a rendeltetése, hogy a két legveszélyesebb kényuri család bukása ünnepeltessék (I. 322 l.). Ezek a spártaiak győzelmi emlékei voltak és dór érdekekben megalapítva ; a dór félszigetnek, mint a tulajdonképeni Hellénországnak, dicsőítésére szolgáljanak és a parnassusi ünnepélylyel vetélkedjenek, hol a jón befolyás volt tulsúlyban.

Különben ha ebben a törzsek irigysége érvényre akart is jutni, azért mégis létezett magasabb hatalom, mely épen ezen isteni ünnepélyek alkalmával kiegyenlítette a törzsek közti különbséget és magasabb egységben egyesítette őket. Mert habár egyes államok bizonyos ünnepélyektől távoltartották magukat, vagy politikai ellentét vagy szomszédos rossz hangulat miatt, mint p. o. az achi-vok Olympiától, azért az ünnepélyek sohasem veszítették eredeti, amphiktyoni jellegüket, mely épen abból állott, hogy senki sem rekesztetett ki az ebben való részvétből, a ki csak a hellén név viselésére jogosítva volt. A delphii jósda csak ezen feltétel alatt adta a peloponnesusi alapítványra helyeslését, és ha az isthmiák arra voltak is rendelve, hogy a dór párt Korinthusbani győzelmét ünnepeljék, azért azok mégis a Melikertes és Poseidon ünnepélye maradtak, melyben a tengerésztörzsek és különösen az attikai jónok kiválóan és buzgón résztvettek. E tekintet-

ben tehát különbözött a négy nagy amphiktyoni vagy nemzeti ünnepély minden más városi vagy állami ünnepélytől, melyeken bizonyos ország színezete volt és hol az idegenek csak az állam vendégeinek tekintettek. Ezen országos ünnepélyek pedig arra szolgáltak, hogy a nemzeti ünnepélyek elveit és szokásait városról-városra terjesszék, általános vetélkedést hozzanak létre, és egyöntetű agonistikát terjesszenek. Az ünnepélyek fénye az egyes községek hatalmának, műveltségének és jólétének mértéke lett, virágzásuk egyáltalában az egész nemzet legmagasabb ereje fejlődésének legbiztosabb jele és azért nem volt az agonistika emelkedésére nézve kedvezőbb idő, mint az, mely az ötvenedik olympiadát követte.

E kölcsönös csereviszony mellett természetesen azon hellének nyertek legtöbbet, kik a legiparkodóbbak voltak és kikre legkönnyebben lehetett hatni. Ezek a jónok voltak. De míg az ázsiai jónok az élet gondtalan élvezetében csak úgy éldegéltek, addig az áthéneiek, tartományuk fekvése, Korinthus, Aegina és Megara szomszédsága, a spártaiakkal való korán keletkező feszült viszonyuk miatt arra voltak utalva, hogy a dóroktól tanuljanak. Azokon megismerték, hogy mit lehet elérni a törvény fegyelme és a polgárok szigoruan rendezett nevelése által. Azért sajátították el oly buzgósággal a Krétában és Spartában kiképzett gymnastikát, hogy nemsokára egész Görögországban a gymnastika attikai tanítói a legderekabbaknak tartottak és még a dór városokban is a legnagyobb tekintélyt szerezték maguknak, mint p. o. Melesias. Az áthéneiek legteljesebb mértékben sajátították el az amphiktyoni ünnepélyek nemzeti befolyását; a jón törzsjellemhez ragaszkodván, de annak gyengéit és hiányait más törzsek utánzásá-

ban kiegészítvén, legtisztábban tüntették fel azt, a mi hellén²³⁶).

Tehát ekképen fejlődött a hellén népműveltség fogalma, mely mindennél inkább a görögöket az ó- és ujkor barbáraitól megkülönbözteti; oly műveltség fogalma, mely egyaránt testre és lélekre terjeszkedett. Mert arra nem gondoltak, hogy az ember két, nem egyrendű és nem egyformán jogosult félből áll, mely kettő között csak az egyiknek, lelki felének, van szüksége különös ápolásra. Nem képzelhettek ép lelket beteg testben, vidám lelket elhanyagolt és nehézkes testben. A testi és lelki élet egyensúlya, minden természeti erő és ösztön összhangzatos kiképzése volt a helléneknél a nevelés feladata és azért a tagok erőteljes gyakorlottsága és izmossága, kitartás a futásban és viadalban, erős de könnyű lépés, szabad és biztos magatartás, ép egészség, tiszta világos szem, és ama lélekjelenlét, mely csak a veszély mindennapi megszokásában megtanultatik, — mindezen előnyök a görögök által nem becsültettek kevesebbre, mint szellemi műveltség, éles ítélő tehetség, mint a gyakorlottság a muzsák művészeteiben. A muzsák művészei és a gymnastika elválhatlanul összetartoztak, hogy nemzedékről nemzedékre ép testű és ép lelkű fiatalság neveltessék.

Ezen alapul az államok virágzása. Ezen kettős nevelés azért, Spartát és Krétát kivéve, nem volt az egyes családok önkényére bízva, hanem egész Görögországban az állam rendezte és mozditotta elő. Lehetetlen volt görög városokat képzelni nyilvános, napsütötte gyakorló helyekkel ellátott gymnasiumok nélkül, melyek csarnokok és fasorok által voltak körülvéve, többnyire a kapuk előtt, falusi vidéken folyóvíz mellett. A ki polgártársai között

tekintélyre és befolyásra akart jutni, annak érett férfikorraig idejének legnagyobb részét a gymnasiumokban kellett tölteni. Csak itt lehetett megszerezni azt a szabad magatartást, mely első pillanatra megkülönböztette a jónevelésű embert attól, a ki műhelyekben felnevekedett, és ezen magatartás annak volt az ismertetőjele, a ki a közügyekben résztvenni hivatva van. Itt mindennapi vetélkedésben alkalma volt a fiatal hellénnek arra, hogy személyiségét szabadon és tökéletesen kiképezze, ellentétben a barbarokhoz, a kik között a tömeg uralkodik, és csak ritkán sikerül egyes embernek különös viszonyok között önálló egyéniségre jutni. Másrészt az önálló érvényre törekedő ösztön a fegyelem szigora által korlátoztatott. Mert a fiatalság a törvény felügyelete alatt gyakorolta magát, mely törvény bizonyos rendnek elismerését, az előljárók iránti engedelmességet, minden önző önkény megtagadását kívánta. Minden hellén vivőiskolában egyöntetű rendszabályok voltak érvényben; a nyers erő seholsem talált elismerést, mert senkisem bocsáttatott az ünnepi játékokban való részvételhez, a ki a hellén szokás szerint művészetileg ki nem képezte erejét, és senkisem tarthatott igényt a legnagyobb tiszteletre, melyet a hellének ismertek, az olympiai vagy pythiai koszorura, a ki teljesen alá nem vetette magát minden, esküvel erősített versenytörvénynek.

Ekképen a palaestra erkölcsi iskola is lett, azon erény iskolája, melyet a hellének legtöbbre becsültek, a bölcs önmérsékletnek vagy sophrosyne iskolája. Mivel tudniillik a hellének szeme előtt nem lebegett isteni törvény, mely-

nek megtartását az emberi erény tartalmának nézhették volna, azért az erényt csak külsőleg azon korlátok szerint határozhatták meg, melyek ezt attól választották el, a mi tisztán igaztalanságnak és bűnnek mutatkozott. Legnagyobb bűnnek látszott azon ember gögőssége, a ki az istenekkel és embertársaival szemben önakaratának semmi korlátozását nem akarja elismerni; az első erény tehát ezen korlát elismerése volt, óvakodni minden büszkeségtől, minden dologban a helyes mérték megtartása. A hellén erény a mértékben rejlik, és hogy Delphi mennyire volt ezen erénytan hazája, azt azon körülmény mutatja, hogy az »ismerd önmagadat« mellett a delphii templomajtóra második mondásnak ez volt írva: »Mindenben a mértéket!« Hogy a hellének az erény fogalmának nem tudtak teljesebb tartalmat adni, az nem az ő hibájuk. De érdemük az, hogy azon maradandó pontokat, melyeket elérni tudtak, tiszta öntudattal sajátították el maguknak, és folyton kereső lelkükkel a fény minden sugarának utána jártak.

De a templomi ünnepek nemcsak azok számára voltak rendelve, kik küzdeni és dijakat nyerni akartak, hanem elejétől fogva a körülakó lakosságnak gyűlhelyei voltak, mely a napi munkától szabadulva, vidám társaságba jött össze. Minél egyszerűbb és békésebb volt a nép, minél inkább volt hajlandó a közlésre, minél könnyebb az összeköttetés, annál látogatottabbak és élénkebbek voltak ezen összejövetelek. Azért tűnik fel először Delus, mint fényes népünnepély színhelye, hol az apollói tavaszi ünnepélyre a jónok nejeik- és gyermekeikkel együtt könnyü hajóikon vidám utazás után összejöttek, hogy kincseiket mutogassák és az emberek tarka forgalmában gyönyörködjenek. Ez jóniai »panegyris« volt, hol a közös áldozatokhoz a vidám

együttlét öröme csatlakozott és egyuttal, a mint hogy okos kereskedelmi nép másképen nem is tehetett, áru és művészeti czikkek kölcsönös kicserélése, tehát élénk vásár is.

Midőn a jön ünnepi forgalom ezen neme a nagyobb amphiktyoni ünnepélyeknél is alkalmaztatott, akkor itt a különböző törzsek, dórok és jónok, szárazföldiek és tengerésznép, fesztelen közösségbe léptek, mely az isteni béke sértetlensége által minden megzavartatástól megóvatott. Itt az egymástól eltérő dialektusok idegen hangzása daczára, mint egy nép tagjai ismerkedtek egymással, itt tanultak egymásba bizni és vendégbaráti viszonyokat megkötni, melyek az egész nemzetet jóltevő összeköttetésekkel töltötték el. Itt üdvös ellenhatás képződött a szomszéd államok sok irigykedése, zsurlódása és harczai ellen, itt olvadt egybe a hazai büszkeség a nemzeti érzülettel. Mert valaminek minden győző először szülővárosának, azután az egész népnek is vált dicsőségére, azonképen minden új találmány és készítmény, mely itt közszemléletre kitétetett, nemcsak a szűkebb hazának, hanem a tágabb közös hazának is vált becsületére.

Olympiában valamint Delphiben nagy jelentőségű volt a vásár; hiszen a delphii Pylaea neve a vásár általános neve lett. De egy ünnepélyi hely sem volt annyira kereskedelmi helyiségre alkalmas, mint az Isthmus. Mert aki Olympiába ment, az az ünnepélyek és istenitiszteletek kedvéért indult utnak; de az Isthmus, még inkább mint Delus, a közlekedés központjában feküdt, minden szárazföldi és vízi utak érintkező pontján, Éjszak és Dél, Ázsia és a Nyugot között középpött, úgy hogy az ünnepély látogatása, mely a kedvező évszak kezdetére esett, legkényelmesebben volt egyeztethető a kereskedelmi utazással. Az

isthmusi vásár tőzsde volt egész Hellas számára, és szorgalmas üzletember számára nem volt alkalmasabb hely új összeköttetések megkezdésére és a megkötött üzleti viszony rendezésére. Ennélfogva ezen ünnepélyi helyeken fejlődött először mindaz, a mi az idegenek befogadását és tartását illeti, mint p. o. vendéglők, társas csarnokok, sátorok stb.²³⁷).

Minél inkább nemzeti ünnepekké lettek az ünnepélyek, annál inkább kellett arra gondolni, hogy az odamevetel mindenfelől könnyíttessék. Az idevonatkozó érdekeltség a papi nemzetségek által keltetett és az amphiktyoni hivatalnokok által képviseltetett. Itt nemcsak a környék biztonsága forgott kérdésben, mely a templomi helyeken összefolyó gazdag kincsek miatt különösen ki volt téve a rablók támadásának, hanem az utak egyengetése is. Mert a mely mértékben a görög városok gazdagsága növekedett, azon mértékben nagyobbodott az ünnepi vendégek száma és a processiók fénye. Mert nemcsak egyes polgárok jártak oda, hanem az államok is vettek részt ünnepi küldöttségek által, melyek koszorúzott, ajándékokkal és szent edényekkel megrakott kocsikon jártak. Ezen kocsiknak baj és akadály nélkül kellett céljukat elérni; minden szerencsétlenség rossz jelnek tartatott volna. Mióta a szekér-versenyek is megtartattak (I. 278 l.), jól készített kocsutakra is volt szükség, melyeknek elkészítése oly magasán és rejtve fekvő helynél, a milyen Delphi, nem könnyű feladat volt.

Igy keletkeztek a szent utak, melyeknek irányában a monda szerint, az istenek jártak először, mint hajdan Apollo uttalan földön keresztül jött Delphibe. Őt követték azután szolgái, az áthéneiek, az uttörő Hephaestusfiak,

»a zord föld vadonát előtte megművelvén.« Ennélfogva az utépités és hidépités mestersége, mely a vad hegyi folyókat ártalmatlanokká tette, a nemzeti szentélyekből, különösen Apollóéiból indult ki²³⁸).

Mig a gyalogutak a hegyhátakon mentek keresztül, addig a kocsik a szűk völgytorkokat követték, melyeket a víz képzett; a szikla talajt egyengették, és rovátkokat vés-tek bele, melyek gondosan kisimitva, kerékvágásnak szolgáltak, melyekben a kerekek akadály nélkül tovagördül-
hettek. Az utkésztés ezen neme miatt, nagy kiterjedésű forgalom mellett szükség volt, hogy a kerékvágás széles-
sége egyforma legyen, mert különben az ünnepi és verseny-
kocsiknak lehetetlen lett volna a különféle szentélyeket meglátogatni. Mivel pedig, a meddig csak a delphii befo-
lyás terjedt, a Peloponnesusban valamint Közép-Görög-
országban, ugyanazt a szélességet, t. i. körülbelül 5' 4"
ki lehet mutatni, azért feltehetjük, hogy a görög utháló-
zatnak nemcsak elterjedése, hanem nemzeti egyöntetősége
is Delphiből származott. Az amphiktyoni államoknak, min-
deniknek saját területén, az utakat és hidakat rendben
kellett tartani; a templom szentsége az utakra is átszállt;
templomrablás volt az azon utakon járó kocsikat megtá-
madni, és így ezen kerékvágásokkal együtt a templombéke
áldása terjeszkedett az egész országban és térre nézve is
minden hellén kultushelyet egy közösségbe egyesítette²³⁹).

Azonban az apollói jósda működése nemcsak arra
terjeszkedett, hogy a fennálló szentélyek közösségét fen-
tartsa. Sőt inkább Apollo vallásában fáradhatatlan törek-

vés rejlett arra, hogy körét tágítsa, és új missziókat küldjön ki. Ha tehát az isten helybenhagyása nélkül gyarmat nem bocsáttatott ki, akkor ezen tény nem abból magyarázható meg, hogy a hellének egyáltalában az istenek nélkül nem fogtak semmi nagy és nehéz munkához, hanem az egész gyarmatosításra vonatkozó tevékenység Apolló különös vezetése alatt állott, és pedig annyira, hogy istentelen dolognak tartatott parancsa nélkül a tengeren túl gyarmatvárost alapítani, és hogy az ilyenmódon alapított város felvirágzása lehetetlennek tartatott. Itt is könnyen meg lehet ismerni, hogy a görögök a phoenicziekhez csatlakoztak. Azoknak vándorlásai mint a phoenicziai Kronos, Astarte és Melkart vándorlásai irattak le, Sidon és Tyrus gyarmatvárosai mint a hazai védistenek alapítványai, Herakles-Melkart az ország ura volt minden tyrusi gyarmatban; onnan tizedet és más tisztelet-ajándékokat kapott, melyeknek elhanyagolásáért még a karthagóiak is azt hitték, hogy Sicilia elvesztése által lakolnak²⁴⁰).

A hellén gyarmatok vallásos jellege már abban is mutatkozik, hogy az új parton a telepítvényesek első dolga az volt, hogy Apollónak oltárt építsenek, épen úgy, mint a Krisában kikötő krétaiak ilyen oltárral kezdték meg a delphii tartománynak egész történetét (I. 312 l.). Hiszen Apolló mint Delphinus, a tenger és part istene, és mint olyannak kiváltképen Chalkis a hazája. A mint a régi művészet őt feltünteti, a lantot pengetve, bezárt tegezzel, szárnyas háromlábún lebeg a tengeren tova, mint a béke és áldás istene, melyet a barbarok partjára is általvinni iparkodik. Szolgáitól tiszteletének terjesztését kívánja, ha az veszélylyel van is összekötve. Népen és országon uralkodó hatalommal parancsolja, hogy a városi fiatalság egy

része kiválasztassék és a külföld bizonyos helyére küldesék. A kiküldöttek különös védelme alatt állnak, szent embereknek tekintetnek, mint p. o. a Rhegiumba kivándorlott chalkisiai. Hasonlóképen ki lehet mutatni, hogy Metapont és Kroton az isten különös vezetése alatt alapítottak, hasonló eredetet mutatnak oly nevek, mint Apollonia, Phoebia, Pythopolis és m. A tulsó telepítvényesek az istennek hozzátartozói maradnak és tartós függésök jeléül, aratásuk tizedét folytonosan küldik a delphii kincstárba vagy a valóságos aratási tized helyett ez adójukat aranyúl küldik be, az »arany nyarat.« A korinthusi öböl parti lakói Delphiből buzdíttatnak, hogy bizalmasan csatlakozzanak azon férfiakhoz, »kik az Arethusa vizét isszák«, és hogy a chalkisiai keleti alapítványai is ugyanazon isten tekintélye alatt jöttek létre, azt már az apollói lant is mutatja, mely minden thrákiai chalkisiai közös pénzjele volt²⁴¹).

Hogy a delphii papság a görög gyarmatosításban oly élénken vett részt, ez tehát nem csak vallásos buzgóságból és azon egyes államokra vonatkozó bölcs gondoskodásból magyarázható meg, melyeket túlnépesedéstől és belső zavaroaktól meg akart óvni, hanem mindenekelőtt a tisztelet, hatalom és haszon növekedtéből, mely Apollo hazai székhelyébe a gyarmatosítás minden haladásából befolyt. Minden felvirágzó város e jósda hálás leányvárosa volt, gondoskodó és körültekintő bölcseségének emléke. De hogy a delphii papság ezen nagy nemzeti ügy legfelső vezetéséhez annyira képesítve volt, annak oka az apollói intézetek minőségében rejlik. Ezek maguk is eredetileg tengerentúli törzseknek gyarmatai, missio-állomások voltak, melyek idegen környékben elszigetelve feküdtek és melyeknek támasza a távolban volt; ennél fogva elejétől fogva arra vol-

tak utalva, hogy messzire tekintsenek és saját hatalmuk gyámolítására távoli helyekkel kezdjenek összeköttetést és tartsák is fenn azt. Mióta a legközelebbi környékbeli tartományok egyöntetű műveltségtől voltak áthatva, azóta a papi testületek ezen irányt teljes öntudattal megtartották és kiképezték. Legfontosabb feladataik egyike az volt, hogy maguknál egyesítsenek minden világ és népismeretet, a mit csak szerezhettek, és ez által arra képesítsék magukat, hogy a hellének gyarmatosítási ösztönének megmutassák a helyes utakat és hogy bölcs vezetés által megelőzzék a haszontalan erőfecsérlést és veszélyes daraboltságot. Csak a gyarmatok történetét kell követni, hogy az ember tisztán megismerje azon magasabb belátást, mely itt uralkodott. A delphii jósdának talán ebben van legnagyobb és legmaradandóbb érdeme.

De nem csak egyedül Delphi gyakorolt ilyen befolyást, hanem valamint a hellén gyarmatosításnak két városi központja volt, úgy volt két vallási is. Miletus úgy mint Chalkis, apollói város volt; Kyzikus és Sinope épen úgy tisztelte Apollót, mint alapítóját, mint Kyrene és a siciliai Naxus, és a Branchidák szentélye a Didymeum mellett a miletusi gyarmatosításra nézve hasonló jelentőséggel bírt, minővel Delphi az euboeaira nézve, csak azzal a különbséggel, hogy Jóniában a műveltség sokkal korábban egyenlített ki, és az ottani jósda történeti időben ezért nem tudott sohasem oly túlnyomó, törvényt alkotó befolyást gyakorolni, mint Delphi Európában. A klarusi szentély is, Kolophon mellett, részt vett a gyarmatosításban, és a phokaeai kivándorlók az Artemisium mellett Ephesusban kötöttek ki, papnőket vittek magukkal onnan, valamint a templom mértékeit is, hogy azokat a tengeren túl pontosan

utánozzák és Massaliában a védistennő képével vertek pénzt²⁴²).

A templomok pedig, még mielőtt a gyarmatosítás nagy összefüggésben terjeszkedett volna, nagyterjedelmű kereskedelmi forgalomnak voltak központjai, mely kereskedés a szent kikötőkben, szent utakon, a templomok szomszédságában békésen és biztonságban folyt, míg másutt a világban még vad ököljog uralkodott. Hiszen az ünnepi gyűlésekhez csatlakozott a vásár; itt ismerkedtek meg először a természeti termények sokféleségével, és a kereskedelmi csere legelőnyösebb utáival; itt oly összeköttetések jöttek létre, melyek különböző kereskedelmi helyeket állandó forgalomra egyesítettek, és ekképen alkalmat szolgáltatottak tengeren tuli raktárak és azután városok alapítására. Ekképen a miletusi és delphii templomon kívül különösen a delusi templom, a Hereum Samusban, és az ephesusi Artemisium nagyszerű tengeri kereskedelem és fontos felfedezések kiinduló pontjai lettek. »Nem isteni rendelés nélkül«, úgy mondták, vitetett a samusi Kolaeus a keleti szél által mindig távolabbra utazása czéljától, míg végre Herakles oszlopain túl Tartessus partját felfedezte, és a nagy haszonérti hálából hat talentom értékű érczedényt szentelt a hazai istennőnek. Ekképen a vallásos érzelem és a kereskedés szelleme csodálatosan hatotta át egymást, mely mindkettő a hellén népben oly hatalmas volt; az istenek a kereskedők védnökei lettek, úgy hogy egyikök sem hajózott el Delus mellett, a nélkül, hogy kikötött volna és Apollo oltárának bemutatta volna hódolatát. Babonás szokásban sem volt hiány, minő p. o. az oltár megostorozása, mi által a kereskedelem áldását az istenektől mintegy kierőszakolni akarták²⁴³).

A szentélyek jelentőségével, mely a gyarmatosításra és kereskedelemre vonatkozik, egy másik haladás is áll közvetlen összefüggésben.

Az istenek voltak az ország leggazdagabb földbirtokosai, és papjaik az elsők, kik a tőke hatalmát megismerték. A templomok nagyrészt nagy jövedelemmel bírtak földbirtokaik terméséből, a hadi zsákmány és kereskedelem nyereség e tizedéből, birságokból és pénzbeli büntetésekből, azon ajándékokból, melyek a szíves szolgálatért befolytak, valamint jó tanácsért és segítségért, lelki és testi gyógyításért. Azért azt mondták, hogy farkasok vitték a pénzt Delphibe. Mert ezen állatok alatt a békételen kóborló, főben járó bünökkal terhelt embereket kell érteni, kik a papok által lelki békéjüket és a más emberekkel való közösséget visszanyerték. Ázsia aranyat termő országaival közeli összeköttetést folytat Delphi; itt voltak kiállítva Hellasnak első, Midas- és Gygestől származó aranykincsei, és midőn a spartaiaknak egy roppant Apolloszobor felékesítésére aranyra volt szüksége, és ezért Sardesbe küldöttek, bizonyosan Delphi utalta őket az igazi aranyforrásra²⁴⁴).

Minden jelentékenyebb templommal nagy terjedelmű pénzügyi kezelés volt összekötve, mivel a papok feladata az volt, hogy részt vévén hasznót hajtó vállalatokban, előnyös bérbeadás által, pénzbeli előlegek stb. által szaporítsák az évi jövedelmet és oly kincset teremtsenek, mely nemcsak az isteni tiszteletnek méltósága fentartására elegendő legyen, hanem a templom nemzeti hatalma elengedhetetlen feltétele volt. Az istenek kincse régibb templomi épületeiknél; amaz a templom küszöbe alatt őriztetett, vagy a templomi udvar külön helyiségeiben, melyek a kincstárnokok felügyelete alatt állottak. Nagyobb biztonságu helyek nem vol-

tak, és valamint államok, úgy magán emberek részéről arra használtattak, hogy azokban értékes okmányokat, p. o. végrendeleteket, szerződéseket és adós-leveleket vagy készpénzt is tegyenek le. Ez által a templom a görög világ minden részeivel üzleti összeköttetésbe lépett, és ez szerzett neki nyereséget és befolyást. Egy szóval a templomok pénzüntézetek lettek, melyek a nyilvános bankok helyét pótolták. A személyes összeköttetések az által erősítették és szenteltettek, hogy azoknak adattak kiváltságok, kik a templom iránt különös bizalmat tanusítottak; vendégi jogot (*proxenia*) nyertek Delphiben, a delphii istennél elsőséget, elsőbbséget az ünnepi játékoknál stb. Ez által a bel- és külföld tekintélyes emberei lekötöztetettek a szentélynek és hazájukban annak érdekét képviselték.

A midőn a jósdai papok ezen uton a vallásos szentség tekintélyét és a szellemi műveltség túlsúlya következtében azon hatalmat is szerezték magoknak, melyet a legnagyobb terjedelmű személyes összeköttetések által, valamint nagy pénzösszegek és nemzeti hitel által el lehet érni, akkor jutottak annyira, hogy minden görög ügyre oly terjedelmes befolyást teremtsenek magoknak. Ekkép megtehetette a delphii isten azt, hogy központjából áttekintse a hellen világot, a népnek vállalkozó szellemét előmozdítsa és vezérelje, a felfedezési utaknak irányt és járást mutasson a nyom nélküli tengerben, a kivándorlóknak gyarmataikra segítséget szerezzen és üdvös utasítást adjon és összefüggésben tartsa az új telepítvényeket magával és a régi városokkal. Ő volt a görög gyarmatok ura, mint a phoenicziai Melkart; ő a gyarmati jog alapítója és egyuttal a legfőbb tekintély anyaváros és gyarmat közti viszálykodásnál^{24 5)}.

A gyarmatok terjeszkedésével növekedett a papok

világismerete és azzal együtt a jósdai istenség uralkodó fensége. Midőn a beteg Alyattes Delphibe küldött, akkor tudták ottan, hogy Athena szentélye Assesusban, Miletus területén, pusztán hever, és a királytól minden utbaigazítást megtagadtak, míg azt fel nem építi. Idegen nyelveket is tudtak a jósdai helyiségeken, a miben a hellének különben nem szoktak fáradozni. A papokat vagy sibyllákat kariai vagy libyai nyelven lehetett hallani beszélni. A papok helyi ismerete oly pontos volt, hogy egy gyarmatnak nem-sikerülését, melyért őket felelősségre akarták vonni, rendszeren engedetlenségnek vagy az isteni szózat félreértésének tulajdoníthatták. Így a kyreneiekkel szemben is tökéletes igaza lett az istennek. Mert mikor első telepedésük csekély sikeréről panaszkodtak, akkor annak oka az volt, hogy az isteni parancs daczára nem volt bátorságuk a száraz földet művelni, és ha későbben Kyrenéből Irasa termékeny kerti földjére kívánczoktak, akkor megint nem volt igazuk; mert ezen hegytorok épen nem volt alkalmas nagy város építésére, és a jósda igen jól tudta, hogy libyai gyarmatnak a legelső feltétele magas, szabad fekvés, »átlyukasztott ég-gel«, azaz esőre alkalmas égalj. Kyrene hegyi lejtőfokán pedig sokkal több a felhőképződés és eső, mint a lapályokban és a partokon.

Nem lehet a dolgot másképen képzelni, mint hogy a jósdai helyeken a hajósok minden tudósításait legpontosabban feljegyezték, hogy minden újabb utazások eredményét összeállították, és az országok rajzolása által a már elfoglalt partok fekvését, valamint azokat is tették magoknak szemlélhetőkké, melyek még szabadok voltak és telepítésre alkalmasak. Sokféle ilyen kísérlet tétetett a régi földrajz központjaiban, mielőtt Miletusban a földrajzolás

művészete kifejlődött, és mielőtt Anaximander a földképek elkészítését a tudományos természetisme körébe bevonta. A papi befolyás a görög földnézetre abban mutatkozik legtisztábban, hogy Demokritus idejéig Delphi a lakott föld központjának, »a föld köldöke« gyanánt tekintetett. A templomi udvarok egyuttal azon helyek voltak, a hol a különböző vidékek természeti terményei megismertettek és őriztettek; itt voltak a történeti és természetrajzi nevezetességek legrégibb gyűjteményei. Ekképen a jósdai szentélyek a népnek nem csak előretekintő szeme és vallásos lelkiismerete voltak, hanem annak emlékező tehetsége is és minden történeti ismeret forrása a helléneknél²⁴⁶).

Hiszen ugyis a vallás volt a maradandó és állandó az emberi nemzedékek gyors változatában. A szentélyekben tartották fenn magukat a legrégibb hagyományok; azért is arra voltak hivatva a szent intézetek előjárói, hogy a nemzedékek közti összefüggést fentartsák, és ha Plato azt mondja törvényeiben, hogy a szentélyekben kell felállítani a község emléklapjait, akkor abban is régi hellén szokáshoz csatlakozik. Mert először mindenféle okmányok számára nem volt jobb hely, a hol lopás vagy hamisítás ellen biztosítva lettek volna. Így már Odysseusról beszéli a monda, hogy egy Poseidon szobor talpára irta fel a csikósaival kötött szerződést. Továbbá a szövetségi szentélyek, mint p. o. Delphi, Olympia, az italiai Lakinium, a Panionium stb. kiszemelt helyek voltak arra nézve, hogy minden, a közös ügyekre vonatkozó feljegyzések ott őriztessenek. Végre maguknak a papoknak is sok feljegyezni valójuk volt, mind a szolgálat szertartásait és az ima alakjait illetőleg, mind a szentélylyel bizonyos viszonyban lévő személyek és eseményeket illetőleg. Ennélfogva a nemzeti szentélyek papi testü-

letei igen sok foglalkozásu hatóságok voltak, és mivel az ő dolguk volt, hogy az istenségek jövedelmeiről, valamint a náluk letett pénzek és kincsekről legpontosabban könyvet vezessenek, hogy az adott válaszokat gondosan őrizték, és a kor történetének céljaikra nézve legfontosabb eseményeit rendben állítsák össze, azért fejlődött náluk igen korán a számítás és írás igen nagy tökéletességre, úgy hogy ezen tekintetben is bizonyosan nagy befolyásuk volt a görög műveltségre²⁴⁷).

Oly népnek, mely, mint a hellének, nagy mértékben bir költői érzelemmel és eleven képzelő tehetséggel, természeténél fogva nem nagy hajlama van az íráshoz. Minél inkább szerették az élő szót és hatalmát ismerték és kiképezték, annál kevésbé gondoltak arra, hogy néma jelekben találhatják azt, a mi az élő szót pótolná. Bármily korán sajátították el maguknak a jónok az írást, azért azt mégis egészen más célból tették, mint abból, hogy gondolataikat közöljék egymással. Arra használták az írásjeleket, hogy a kereskedelmi forgalomban az áruk értékét és számát megjelöljék; arra használták, hogy neveket és formulákat, melyeknek változatlan fentartása nagy értékkel birt, feljegyezzenek. A hellének lelke sokáig tartózkodott az írás általánosabb használatától, a mit már abból is megismerhetünk, hogy gazdag nyelvökben soha sem volt az írás fogalmára egészen illő szó, és az olvasás fogalmára mindig csak hosszadalmas és nehézkes kifejezés volt, mely »ujból megismerni« jelent. E szóra »irni« ugyanazon szónak kellett elegendőnek lenni, mely azt jelenti, hogy »festeni« és valóban a görögök edényképein a betűk inkább disz gyanánt vannak felrajzolva, mint hogy magyarázó rendeltetésük volna; hasonlóképen a pénzekben is ritkán vannak a

betük alkalmazva, többnyire mintegy apró képek gyanánt. Az irodalom legrégibb művei legjobban mutatják, hogy a költés és írásbeli feljegyzés ideje közt évszázadok folytak le, melyek alatt az írás lényegesen változhatott. Azonkívül a nyilvános élet sok szokása, mint p. o. a nép előtti hirdetés, a választás régibb módja stb. okozta azt, hogy a görögök későn szoktak az írás használatához. De ez legtisztábban abban mutatkozik, hogy az írás általános használata idejében az írásjeleket valami idegennek nézték és »phoenicziai jelek-«nek nevezték²⁴⁸).

Azonban a görögök itt sem érték be azzal, hogy az idegen találmányt változatlanul elfogadják, hanem miután a keleti műveltség ezen legnemesebb gyümölcse, mely az egyiptomiaknál oly csodálatos alakot-teremtő tapintattal és gazdag találékonysággal kiműveltetett, az okos phoenicziek által a forgalomra nézve használhatóvá tétetett és praktikus módon átalakították, akkor a jónok szorosan csatlakoztak ezekhez; elfogadták a phoenicziai alphabetet, megtartván a betük alakját, sorrendjét, hangbeli értékét, sőt kevés változással a neveit is, de a jeleket magasabb alak-tapintattal nemesítették, az írást művésziesen átalakították és irányát megváltoztatták.

Ebben már a vallásos befolyás is mutatkozik. Mert a görög, a ki isteni jelt várván, az eget megfigyelte, éjszak felé fordulva úgy állott; ő neki tehát a jobb oldal volt a szerencsés, mivel a reggel és fény oldala volt. Oda fordult a látnok tekintete, oda kellett minden mozgalomnak irányulni, melytől üdvöt várt. Valamint tehát az imádkozó jobbra fordult, úgy az áldozati lakománál jobbra adatott körül a pohár, a sisak a sorsjegyekkel és az istenek dicséretére rendelt citera is. Odysseus a jó előjel kedvéért mint

koldus jobbfelé járt a kérők során végig és még a köpenyeget is jobbfelé vetette vállára a görög. Miután a hellének ezen egész nézete vallásos szempontból indult ki, úgy valószínűleg a papok voltak annak oka, hogy a hellének írása, csekély ingadozás után, teljes határozottsággal balról jobbfelé vette irányát; mely irány valószínűleg ott alapítatott meg legkorábban, a hol szent formulák feljegyeztettek. Ez különösen titkos isteni tiszteleteknél történt, melyeknek okmányai, p. o. Pheneusban, nagy köfedők között, mintegy frigyládában őriztettek. Itt tehát az írás inkább a titoknak szolgált, mint a nyilvánosságnak. Az írásnak anyaga is arra mutat, hogy papi befolyás alatt vétetett be. Ezt nemcsak a vörösréz bizonyítja, mely különösen vallásos czélokra szolgált, hanem még világosabban a bőr használata, melyet különösen a jónok fogadtak el. Mert eredetileg az áldozati állatok bőrét használták szent rendszabályok és szerződések feljegyzésére; pythiai jósdamondások is birkabőrökön, melyek úgy mint a pergamentum el voltak készítve, irattak fel és állittattak össze. Ezen alakban kell képzelnünk a delphii irattár, valamint Onomakritus gyűjteményeit is²⁴⁹).

Az írás több helyen, egymástól függetlenül, honosított meg az európai görögöknél; mindenekelőtt Boeotiában, összefüggésben Apollo tiszteletével. A legrégibb »kadmeai« írásjeleket az Apollo Ismenius templomában mutatták Thebaeban, háromlábúkon, melyek ott fel voltak állítva, és melyekre mint alapítványi okmányok és az isteni tulajdon hitelesítésére vésettek. Imák is, különösen átoki imák és átkok ünnepélyes alakban irattak fel a papok által, hogy ezeknek kitétele által gonosztetteket meggátoljanak; végre arra használták az írást, hogy erkölcsi

parancsokat, legrövidebb alakba foglalva, az isten házának disztisére használjanak. Hogy mily értéket tulajdonítottak e tekintetben az irás használatának, azt legjobban mutatja a delphii Apollo-templom külső és belső kiállítása.

Az írásnak további fontos használata az volt, hogy abban feljegyeztettek a papok nevei, a mint a hivatalban egymást követték. Ez annál természetesebb volt, mivel semmisem egyezett jobban a görög vallás szellemével, mint kimutatni a szakadatlan összefüggést nemzetségről nemzetségre, a szent szolgálat változatlan állandóságát, ellenében az emberi dolgok változékonyságával. Így p. o. Argosban a Hera papnői jegyeztettek fel és lajstromai a görög történet legfontosabb okmányaihoz tartoznak. Mert hozzászoktak, hogy a papi hivatalok tartama szerint számitsák ki az időt, és ehhez továbbá azon szokás csatlakozott, hogy emlékezetre méltó eseményeket, melyek az emlékezetből könnyen eltűnhetnek, azon papok ideje mellé jegyezzenek, kiknek idejébe estek. Így különösen a gyarmatosok kiküldése korán jegyeztetett fel és a gyarmatok alapításának évei a chronologia legkorábbi támaszpontjai közé tartoznak.

A papok és papnők lajstromai után más hivatalnokok nevei is jegyeztettek fel, mint p. o. a spártai királyok és ephorok nevei, és a többi államokban a királyság megszűntetése után a községváltakozó előjáróinak nevei is; mely szokás a Kr. előtti nyolczadik század közepe táján vette kezdetét. Hiszen ezen időbe tartoznak azoknak lajstromai is, kik a nemzeti játékokban győztek, és ezáltal jogot szereztek maguknak arra, hogy mindenütt, ahol hellének laktak, ismertessenek és neveztesse nek, míg a papok, királyok és előjárók nevei csak bizonyos állami határain belől birtak

érvénynyel. Ennélfogva hozzászoktak, hogy oly eseményeket, melyeknek jelentősége az egyes állam határain túl halad, az olympiai győzelmek szerint jelöljenek meg. Ezen olympiada számítás természetesen sohasem ment át az egyes városok és államok polgári életébe. Azonban mégis az általános történetre nézve fontos csatlakozási pont gyanánt szolgált, és a tudománynak chronologiai fokozatot szolgáltatott az egykoru tények áttekintési rendje számára, mely a görög állami történet egymástól távolfekvő területeire vonatkozott²⁵⁰).

A nemzeti szentélyekben azonban nemcsak a történelemnek és a rendezett időszámítás kezdetének volt házája, hanem a történeti tények előadása a papi intézetek befolyása alatt ment végbe. Mert minél inkább tekintették a pythiai Apollót a hellen községek legfelső tanácsadójának és vezetőjének és azt hitték, hogy üdvök rendszabályai követésétől függ, annál inkább iparkodtak azt a történetben megismerni és kimutatni. A papság részéről tehát arra törekedtek, hogy a tényekből kimutassák az apollói jóslatok betűszerinti teljességét, az istennek engedelmes községek szerencsés felvirágzását, annak a reábizott emberekre terjedő gondviselését, az ellenszegülők és vétkes szenvedély által megtévelyedtek gyászos veszedelmét. Ekkép képződött a görög család- és államtörténetnek oly előadása, mely az apollói vallás értelmében épületes és theokratiai érdekek által vezérelve volt. Tudvalevő dolog, hogy mennyire vannak még Herodotus történeti könyvei ezen befolyás alatt, és hogy az események egész sora, mint p. o. Kyrene alapítása, a Kypselidák sorsa, a Mermnádák vége, művészi

szellemmel úgy fel van dolgozva, hogy az által az apollói jósda dicsőítettik. Sok ideig tartott, míg a görög történetírás ezen tendenciától megszabadult. Mert a költői nép jobban kedvelte az ilyen vallásos érzelmű és a kedélyre ható előadást, mely az isteni bölcsességet csodálatos módon mindenütt összefűzte az emberi sorssal, mint a történetek tisztán értelmes, részrehajlatlan, higgadt és szintelen előadását²⁵¹).

Végre pedig, mikor a jósdai intézetek a hellén tudományra való befolyásáról van szó, nem szabad elfelejtenünk, hogy a jósdai papoknak saját érdekekben nem volt szabad semmit sem elmulasztani, hogy minden műveltséget és tudományt, melynek elsajátítása hatalommal és befolyással kecsegtette őket, hasznukra fordítsák, valamint a külföldit, úgy a görög nemzet különböző országaiból származót. Azon szentélyekben, melyek a görög világforgalom központjai voltak, megismerkedtek legkorábban a keleti műveltség kiváló oldalaival, és volt annyi eszélyességök, hogy egyoldalú hellenismusból nem vonakodtak azt elismerni és előnyös összeköttetéseket létrehozni.

Már Dodonában elv volt a külföldi szokások megtürése és Libya befolyása az ottani isteni tiszteletekre ismeretes volt. A libyai Ammonium már korán egyenrangú jósdának, Zeus Ammon olympiai istennek ismertetett el Delphiben is, mely Kyrene által szorosabb összeköttetésbe lépett vele. Azért tiszteltetett leginkább oly városok által, melyek, mint Sparta, Áthén és Thebae, és azon családok által, melyek mint az Aegidák, legjobban ragaszkodtak a pythiai istenhez. Miután később a libyaiak (162 l.) közvetítése folytán Egyiptom megnyílt a görögök előtt, akkor a Nilus országában is szerzett Delphi befolyást. A tem-

plom leégése után sehol sem találtak a járókelő papok több segítséget mint ott, fejedelmek és polgárok részéről, és ha egyenkint nem lehet is kimutatni, hogy azon ismeretekből, melyekben az egyiptomiak felülmúltak a helléneket, különösen a mértan, számtan, erőtan, csillagászat és időszámítástan terén, mennyi jutott a szentélyek közvetítése folytán a hellénekhez, azért mégis általában véve azon nagy tisztelet, melylyel a legműveltebb hellének az egyiptomi ó-kor iránt voltak, a delphii jósda tekintélye által is helyeseltetett. A görög nemzeti büszkeség nem érezte magát sértve, ha oly emberek, mint Solon, az egyiptomi papok tanítványainak mondattak. A nyilvános élet azon intézményei közé pedig, melyek egyiptomi eredetet mutatnak, mindenekelőtt a hónap három szakaszra való beosztása tartozik, mely korán kiszorította a semiták hétnapos hetét, (különösen az áthéneieknél), melynek használatát még bizonyos nyomokban meg lehet ismerni. Ezen intézmény bizonyosan papi befolyáson alapszik, mivel a papoktól indult ki az idők minden rendezése²⁵²).

De az egyiptomi ó-kornak nem volt tiszteletreméltóbb része, mint azon hit, hogy a lélek isteni eredetű, hogy természeténél fogva elpusztíthatlan és személyesen felelős. Azon nagy komolyság, melylyel az egyiptomiak ezen hithez ragaszkodtak, az volt a legjobb szellemi életökben, a legfenségesebbnek és legnagyobbyszerűnek csirája, a mit csak gondoltak és teremtetek. A görögök pedig maguk sokkal inkább keresték az igazságot és képzeleik a lélek természetéről sokkal ingadozóbbak, tisztátalanabbak és elégtelenebbek voltak, hogysem kitudták volna magukat vonni egy erősen megalapított, és teljes meggyőződésből fakadó halhatatlanság tana alól. Bizonyosan voltak a gö-

rög népben, még mielőtt Egyiptommal érintkezett volna, ilyenféle sejtelmek, hanem a régi hagyományok a hőskor életvidor harcziás törzseinél háttérbe szorultak és a görögök nyíltan megvallották, hogy ezen dolgokban az egyiptomiak tanítványai.

De a mint ezen hit erősödött, úgy a hellének egész erkölcsi tudatára bizonyosan mélyre ható befolyást gyakorolt. Mert ha a földi életen túl az örökkévalóság nyílik az ember szeme előtt, akkor az élet és javai is egészen másképen becsültetnek. Midőn az apollói papoknak arra volt gondjuk, hogy ellentétben azon élvhajhászó könnyelműséggel, melyre a népnek hajlama volt, az erkölcsi komolyságot felkeltsék, akkor hathatósabb eszközt nem találhattak, mint a halhatatlanság tanának elismerését és előmozdítását. De hogy valóban ezt az eszközt felhasználták, már abból is világos, hogy közvetlenül a delphii isten háza mellett azon zarándokcsarnokban, mely az idegenek befogadására be volt rendezve és közvetlenül a perzsa háboruk után Polygnotus által fali képekkel diszítettett, a képeknek főtárgya az alvilág volt, és pedig ennek lefestésének az volt a célja, hogy azt, mint a megtorlás színhelyét, feltüntesse, és azoknak szerencsétlen sorsát megismertesse az emberekkel, kik bizonyos remény nélkül az örökkévalóságba átmennek²⁵³).

Mily nagy különbség van ezen képzetek között és Homér nézetei között, a kinél a virágzó élet, a jelen élvezete, az erő és egészség vidám öntudata minden, és ezen életen túl nincsen egyéb, rémséges árnyékok és hazajáró lelkek világánál, a gyengeség és alázás helyénél. Ugy hogy a napszámos élete a földön, a nap világában, sokkal jobb, mint egy hőskirály erőtelen tengődése a Hadesben!

Az ellenkező nézet ugyan sohasem lett néphitté, melyet mint az olympiai istenek imádását minden hellenről fel lehetne tenni, hanem a nép közül azok fogadták el teljes komolysággal, kikben mélyebb vallásos érzelem volt, és áhitatos hűséggel ápolgatott azon szűkebb körökben, melyek a nagy tömegben mint külön községek alakultak. És ha ezen titkos tanok vagy mysteriák különösen Demeter vallásához csatlakoztak, azért mégis a delphii Apollo által saját szentélyében ismertettek el és ajánltattak. Delphiben ápolgatott kiváltképen a herosimádás, mely azon hiten alapszik, hogy a kik ez életből kimultak, haláluk után személyesen tovább is léteznek és hogy erejük a halálban fokozódik. Végre azon bölcseknél és költőknél, kik Delphihez csatlakoztak, leghatározottabban mutatkozik azon komolyabb nézet, mely a homéri képzetekkel leginkább ellenkezik.

Igy látjuk ezt legelőször Hesiodusnál, kinek költeményeiben a földi élet egészen meg van fosztva azon dicsfénytől, melyet Homér erre áraszt; ez ő neki süllyedt és nyomorult állapot, ez nehéz iskola, melyen az embernek az erény gyakorlásában át kell küzködni, mely küzdelemben dicsőült lelkek által megfigyeltetik és támogattatik. Solon a halált jobbnak nevezi az életnél és annak vége szerint becsüli az életet; Pindar látnoki lelkesedéssel tanítja a lélek isteni eredetét és azon rendeltetését, hogy majdan a büntől szabadulva, az isten boldog közösségébe fog visszatérni. Ezek ugyanazon tanok, melyeket Pythagoras, ki Apollo fiának tartatott, tágabb körökben terjesztett. Itt is találjuk a szellemek világába való hitet a bukott emberi lélek lassankénti tisztulásába, az ellenszenvet az istenek minden frivol érzéki lealacsonyítása ellen, és a kedély ugyanazon

hajlandóságát a tulvilághoz, a hol az igazi nap támad fel az embernek.

Ezen hit szerint az ember testéről való képzet is változott. Mert ha a halálban mindennek vége van, akkor a halottak teste is értéktelen és haszontalan; a lángnak adatik által, még mielőtt a halál a szépségét eltorzítaná. De ha a lélek csak most kezd uj és magasabb életet, akkor az által annak külső hüvelye is szentesítettik, miután lelket test nélkül nem lehetett képzelni. Ha tehát a görögök nem követték is az egyiptomiak szokását, kik babonás aggodalommal a testihez ragaszkodtak és azt hitték, hogy a lélek boritékát a természet pusztítása ellen védelmezniök kell, azért a temetés szokása mégis az élet és halál ama komolyabb nézetével függ össze. A gabonaszemhez hasonlóan, visszaadatik az ember teste a földnek; termékeny földdel körülakartatik, a melybe buza vettetik és fák ültettetnek. A növény kicsirázó élete a halhatatlanság vigasztaló jelképévé lesz, és a halottak csontjai mint szent kincs maradnak a továbbélők közelében. A delphii jósdá mindig arra törekedett, hogy a halottak maradványainak tiszteletét előmozdítsa, hogy megparancsolja a szent csontok hazavitelét a szülőföld ölébe, és Delphiben volt az Eurynomus, az alvilági démon mondájának hazája, ki az eltemetettek husát megessi, de a csontokat bántatlanul hagyja²⁵⁴).

De a delphii jósdá a nemzeti haladás javára nemcsak külföldi ismereteket és képzeteket hozott be Görögországba, hanem üdvös összeköttetésbe is hozta egymással a haza törzseit és városait. Ekképen utasította a lakedae-

monokat hazai műveltségök kiegészítése végett, Krétára, Áthénbe és Lesbusba. Minden város szellemi fejlődését figyelemmel kísérte, és a nép legkiváló embereivel fenn tudta tartani az összeköttetést. Ez a jósdai papoknak nélkülözhetlen volt arra nézve, hogy a nemzeti műveltség magaslatán tarthassák magukat és a kortársak legjelentékenyebb erejét a maguk szolgálatára hajtsák. Az bizonyos tekintetben szellemi aristokratia volt, melyet a jóda maga körül gyűjtött; s t azt a jogot vette igénybe, hogy a nép legbölcsebbjeit kiválassza, és mint olyanokat, a népnél hitelesítse. Ezen különös viszonyt kiváltképen a »hét bölcs«-nél látjuk.

Ezek a legkülönbözőbb származásu hellének voltak; nem theoretikus kutatók, hanem tiszta életismerettel bíró férfiak, egészséges elvekkel vallásban, politikában és erkölcsben, kik ismeretöket rövid velős mondásokban össze tudták foglalni. Azon körbe tartoznak, melyben a gnomikus vagy példabeszédes bölcsesség virágzott, a 45 ol. (600 Kr. e.) előtti időbe. A nevek sora bizonytalan, mert Pittakus, Solon, Thales, Chilon, Myson és Kleobuluson kívül, Periander, Epimenides, Anacharsis, sőt Pisistratus is említetik. Tehát nem képeznek zárt, Delphiben kinevezett testületet, de a jósdával félreismerhetlenül közeli viszonyban állanak. Számuk Apollónak van szentelve, bölcseségük delphii, a bölcsesség dija egy apollói háromlábu, mely a monda szerint egyiktől a másikhoz kerüljár. Itt is verseny van, de a legnemesebb alaku verseny. Mert egyik sem akarja elfogadni a háromlábut, és mind azt nyilatkoztatják ki, hogy csak Apollót, az egyedül igazi bölcslet illeti a háromlábu. Mondásaik a delphii templom előcsarnokában vannak felírva, különösen az a két mondás, mely az apollói

ethikának egész titkát foglalja magában: »Ismerd önmagadat«, és »Mindenben mértéket«. Az volt első üdvözllet gyanánt a szentély bejárásán; azon komoly intést foglalta magában, hogy mindenki, mielőtt a tisztítás külső szer-tartásait véghezvinné és az istenhez közelednék, térjen magába. Ezen mondások alkotói, minden személyes különbség mellett, az apollói vallás közös alapján állanak, azért ismeri el az isten azoknak bölcsességét a magáénak, és azért szentelnek neki közös ajándékot az előcsarnokban, egy fabetűt, az alphabet ötödik betűjét (**E**), mely a régi helyes írás szerint azt jelentheti: »Te vagy«. Ekképen a legrövidebb rejtély alakjában vallják meg hitöket egy élő és személyes istenbe, kihez az ember szentélye küszöbén másképen nem közelíthet, mint mély áhitattal és kit minden emberi bölcsesség kútfejének ismernek el ²⁵⁵).

A hét között van egy, a ki az apollói ethika körét messze túlhaladja, a görög spekuláció kezdője, Thales Miletusból. A monda azért nála végezteti a körüljáró három-lábunak útját. Ő benne nyilatkozott először a görög szellem, mint az utolsó okot kereső, mint bölcselkedő szellem. Ő a keletkező és elmuló dolgok tarka-barka változataiban oly elemet keresett, melyet őszanyagnak tekinthetne. Ha a vizet tartja annak, akkor valószínűleg a hazai vidék különös természete szolgáltatott arra okot. Mert sehol sem képződik a görögök szemeláttára hasonló mértékben a száraz a nedvesből, föld a vízből, mint közvetlenül Miletus előtt, az iszapdus Maeander torkolatánál.

Ez volt a görög szellem első kísérlete, melyben kimutatta, hogy nem elégszik meg egy vallás-erkölcsi élet-bölcsességgel, hanem ki akarja kutatni a látható világot és a természet felett uralkodni, magyarázván tüneményeit,

feltalálván törvényeit, meghatározván tulajdonságait. A jónok szellemi kifáradhatatlan tudvágytól indítva, nyitották meg ezen utakat; Thales polgártársai közt különösen Anaximander és Anaximenes folytatták a jón természetbölcsészet kutatásait. Oly városban azonban, milyen Miletus volt és a világot ismerő lakossága közepette, a külső élettől elvont spekulatio nem virágozhatott és dicsőséget nem arathatott. A jón bölcselkedők az élet közepette állottak, mint kipróbált államférfiak és a nép bölcs tanácsadói. Az Egyiptommal és Babylonnal való összeköttetések által szaporították a praktikus ismeretek kincseit, pontosabb csillagászatot tanítottak, javították a tengeri hajózást, és a legelső napóramutatókat állították fel. A jónok iskolája azonban egészben véve mindinkább eltávozott az erkölcsstan és magasabb életbölcsesség ama irányától, a melyért Thales Delphiben elismertetett és a hét bölcshez számíttatott.

Delphiben oly bölcseséget akartak, mely az emberi tudalmat gazdagítsa, a vallásos rendszabályokat az emlékezetbe bevésse, és e szerint az emberi társadalmat is határozott szabályok szerint részekre rendezze, a mit Jóniában épen nem lehetett alkalmazni. A delphii elvek Kretában és Spartában valósultak; ezek voltak a pythiai Apollo szíve szerint való államok, és azért is azt mondák az isten bölcseiről, hogy lakoniai érzelműek voltak. De a mi azon államokban csak fegyveres erő által és nagyon tökéletlenül éretett el, az nemesebb és tisztább módon, a belső meggyőződés hatalma által valósíttatott a pythagorasi bölcsészetben. Ez a jóniai iskolának ellentéte. Előtte az érzéki tünemények világa közönyös dolog. Magában az emberben akar valósulni, nem is tantételekben, hanem tettekben akar

valósággá lenni; úgy lesz élővé, ha oly emberek társasága alakul, kik az erény egyenlő szeretetétől lelkesítve, egymással szoros szövetséget képeznek, melyben mindenkinek, mint a dór templom oszlopának, csak mint az egész egy tagjának, van jelentősége. A mit a pythagoreiek a Kosmos nevével jelöltek, az egy szent és változhatatlan rend felállítása, oly rendnek, mely a résztvevő személyek sokféleségét annyira köti össze egy egységgé, hogy mindnyája csak egy akaratot, egy törvényt, egy közös birtokot ismer. Itt egybeolvadt a vallás, bölcsészet és az államalkotmány. Ez az eszményi Sparta és ugyanazon forrásból ered. Mert mint Lykurgus, úgy Pythagoras is, mint a neve mutatja a Pythiától vette bölcseségét, és Themistokleának neveztetik azon delphii papnő, a ki állítólag vele közölte azon tanokat, melyeket terjesztett ²⁵⁶).

Miután lehető volt megismernünk a papi intézetek befolyását, és különösen a Delphiből eredő befolyást, a közös népjelleg fentartásában, a hellen isteni-tisztelet szabályozásában, az ünnepi rendben és időszámításban, az erkölcsi tudalom kiképezésében és szélesítésében, a gyarmatosítás vezetésében, sokoldalú szellemi képzés előmozdításában, most már még egy oldala van hátra a szellemi életnek, melyben a hellen jellemnek sajátása legkorábban és legtisztábban találta kinyomatát, — ez a művészet.

A művészet terén, úgy látszik, semmi sem függ oly közvetlenül össze az isteni tisztelettel, mint a templomépités és mégis itt legnehezebben lehet kimutatni az összefüggést és a döntő befolyást. A görög templom készen áll

előttünk, mint a homeri epos, anélkül, hogy eddig meg lehetne magyarázni létrejöttét. Az magában véve egy egész, egy teljes szervezet, melyet lehetetlen volt darabonként összeilleszteni és összerakni, hanem az egy gondolatnak valósitása, és az emlékekben kimutatható minden különbség nem egyéb későbbi eltérésnél az eredeti szabálytól.

A görög templom nem a gyülekezet háza, hanem az isten háza. Tehát nem voltak templomok, míg a görögök pelasgok voltak, és Zeus istenöket mint láthatatlant tiszta oltári kultussal tisztelték. Csak mikor a szent jelképeket és képeket kezdték imádni, akkor állott be annak szüksége is, hogy azok számára helyet alapítsanak, mely hozzájuk méltó legyen, t. i. szent helyet. Legtermészetesebb volt arra azt a fát választani, mely az istenségnek szentelve volt; ez volt természetes szentélye. E szerint Görögországban ősrégi fa-szentélyek találhatók, Apollo babérbokorban, Artemis a cédrus- vagy szilfatörzsében volt felállítva. Azután annak a szüksége is állott be, hogy az istenségeknek tartósabb és erősebb védő tető adassék, hogy képeik, a közjó zálogai, elrablás és gonosz érintéstől biztosittassanak. Meglehet, hogy a kép ilyenféle körülkerítéséhez fát is használtak; maradandó építési modor csak a kővel vette kezdetét, és miután a görögök isteni tiszteleti czélokra kezdték felhasználni azt a kifogyhatatlan nemes építő anyagot, melyet hegyeik nekik szolgáltattak, akkor ezen anyag sajátágához képest tagolták és alakították az egész épületet. Ez a hellen szellemnek szabad teremtménye volt, és ha a kőépítés technikáját illetőleg sokat tanulhattak is régebbi építő népektől; azért a hellen templom mégis mint építési szervezet tiszta hellen és új a maga nemében. Mert oly találékony nép, minő a hellen nép volt, nem gondolt arra,

hogy az építőanyag természetes különbsége daczára is úgy építsen négyszög kövel, mint fagerendával, és ez által a szent építészet kiképzésében elviselhetlen jármot vegyen magára ²⁵⁷).

A görög kőtemplomnak legközelebb azon eszme az alapja, mely a hellének minden istenitiszteleti intézményeit szabályozta, tudniillik a szent és profannak szoros elkülönítése. Azért egyengettetik a természetes sziklatalaj és arra faragott sziklakőből széles lejtők rakatik le, melynek egyrészt az a rendeltetése, hogy a templomnak erős alapot és a talajjal való biztos összefüggést adjon, másrészt hogy azt mint valami különöst, magában fennállót, mint ünnepélyesen alapítottat, mintegy saját talpára állítsa és ünnepélyesen felül emelje azon talaj fölé, melyen az emberek dolgoikat végzik. Ezen ünnepélyes alapítás céljának szolgál azon széles lépcső, mely hármásával rakatik az épület körül, hogy a jó előjel kedvéért jobblábbal léphessenek az emberek az első és az utolsó lépcsőre is.

A kép helyének rendeltetéséhez képest erősen és körröskörül zártnak kellett lenni. Ennélfogva terméskövekből épített falak veszik körül a négyszögű, kelet felé nyúló helyét a templom-czellának; mint vastag függönyök takarják el a képet minden szentségtelen szem elől. De a kép hozzáférhető és látható is legyen. Mert a templom előtti keleti helyen áll az égő áldozatok oltára, és a kik rajta áldoznak, az istenség szeme láttára akarják azt tenni. Tehát közvetítésre van szükség a sötét belső hely között és a külső környezet között. Ezt úgy lehet elérni, ha a cella kelet felé nyílik és ha a hosszú oldalnak két fala a bejárás mindkét oldalán szegletes oszlopban kiszögellik. Ezen két feloszlop (antae) között középen áll két oszlop, mely a be-

járáshoz visz. Ezek képezik az épület homlokoldalát és a kiszögellő szegletes oszloppal együtt alkotják az első cellát, mely kifelé csak rostély által van elzárva. Ennek megfelelő hely csatlakozik az épület nyugoti oldalán mint hátsó cella az épület zöméhez.

Oszlopok és faloszlopok az oszloppócztól köttenek össze egymással. Az oszloppóczon megint függőleges támaszok emelkednek, a triglyphák, négyszögletes faragott kövek, melyeknek közei (metopa) a templom belsejének megvilágításáért nyitva maradnak. A triglyphák mögött keskeny falpadkára nehezednek a kőgerendák, melyek a rajtuk levő keresztgerendákkal együtt a padozatot képezik; ez mint kőhaló van kifeszítve a szentély egész belső tere fölött. A triglyphák felfelé vízszintes gerendák által vannak egymással összekötve. Valamint az oszlopok az oszloppócztól, úgy tartják a triglyph kövek a templomtető kiálló szélét, ennek súlya pedig az oszloptengelyekre és a szegletes oszlopokra esik. Az ereszke az egész alatta levő épület hosszában nyulik el, az első és hátsó cella felett háromszögletes ormot képezve, a hosszoldalakon pedig ereszkedő lapon lebocsátja az eső vizet, mely az ereszcatornában összegyűl és nyitott oroslánfejekon folyik le, a nélkül, hogy az épület alsó részét érintené.

Ez a görög templom legegyszerűbb alakjának alaprajza. Ennek teremtése a hellen műveltség fejlődésének első ténye a törzsek vándorlása után, és a görög szellem egyik teremtményében sem valósult meg annyira a hellen nép jelleme. A mennyiben tehát a templomépités is Delphiből indult ki, annyiban Delphi itt is azt hozta létre, a mi a helléneket és barbárokat legtisztábban különbözteti meg egymástól. Külső nagyszerűségében nem lehetett Egyiptom

épitményeit túlhaladni; de az egyiptomiak templomai sok egyes térség összeragasztása, melyeknek egyikét a másik elébe rakták, míg a dór templom, akár kicsiny akár nagy, egy egészet képez, melyben semmi sem felesleges vagy önkényes, és azt nem lehet tetszés szerint kibővíteni. Minden része egyszersmind szükséges tagja is, mely a maga helyén a közös célnak szolgál, a nélkül, hogy magában véve valami volna. Ez tehát a dór állam Kosmosa, mely kőben érzé-
kileg szemlélhető. Az egész a legegyszerűbb számviszonyok szerint van rendezve, de azért mégis van abban nagy változékonyság a hathatós kölcsönös viszonyokban és a szolgálattételben, eleven ellentéte a függőlegesnek és vízszintesnek, a nyitottnak és zártnak, a támogatónak és támasztottnak; de minden ellentét egy magasabb összhangzatba olvad egybe, mely megnyugtató és ünnepélyes komolysággal áll a megtekintő szem előtt, és elevenen állítja elébe a mérték és törvény szent jelentőségét.

Az épületnek ezen erkölcsi benyomását ne rontsa el a külső dísz, a minőt szeretett a barbárok gondolatnélküli művészete és a görögök művészete is szeretett, míg amattól függött (I. 164 l.). A belső tagolás teljes valóságában és lényegében jöjjön napfényre. Ha tehát a helye számára elkészített építőkőhez még valami toldatik hozzá, a mi nem tartozik építkezési rendeltetéséhez, akkor ez nem közönyös dísz, mely mint kedves játéka az alakoknak és színeknek gyönyörködteti a szemet, hanem ennek az a célja, hogy szemlélhetővé tegye azt, a mit az építőkő az egészre nézve jelent. Az oszlop mint sima köhenger is tartaná a gerendákat. De ha az oszlop törzse alulról felfelé homorokkal rovátkoltatik, melyek sekély íveikkel annyira érik egymást, hogy a törzs eredeti felületéből csak keskeny bordák ma-

radnak meg, melyek mint finom vonalak felfelé emelkednek: akkor ez által az oszlop mindenkire nézve, akár jut öntudatára, akár nem, mint az épület oly része jelöltetik meg, mely megtámasztására van rendelve. Azért ismétlődnek a homorok a triglypheknél, melyek a tetőre nézve ugyanazzal a jelentőséggel bírnak, a melylyel az oszlop az oszloppolczra nézve. De nemcsak az épület egyes részének kellett rendeltetése szerint megjelöltetni, hanem az épület tagjainak egymásközötti viszonyát is akarták szemléltetvé tenni. Itt különösen két fogalom találja kifejezését, a szerint, a mint az épület részei felfelé szabadon végződnek, vagy terhet hordanak. A tehernélküli szabad bevégződést mutatja legtermészetesebben egy fennálló levécsúp (palmetta), a megterhelést pedig oly levelek csokra, melyek hegyei legyező alakjában le vannak hajolva. Végre az össze nem érő részeket is, ha hasonló a rendeltetésök, ugyanazon módon kellett megjelölni; ha tehát a falból szegletes oszlop lesz és mint a kerekoszlop, tért nyit és támogat, akkor azt is hasonló jellemzés illeti, mint az oszlopot.

Ekképen az épület meztelen váza átlátszó alakokkal ruháztatik fel, melyek a vésővel vagy színekkel vannak elkészítve. Ezek azt fejezik ki, hogy a kő, mely mint holt tömeg, a hegyben hevert, mint építő kő az istenházában magasabb lételt, eszményibb rendeltetést kapott; magában véve semmi se, nem egyéb a valóság tükrénél. De önkénynek itt sem szabad uralkodni; az alakok nyelvének oly symbolika képezi az alapját, melyet a maradandó hagyomány megszentelt, melytől a művész szeszélyének nem szabad eltérni.

Az egész épület szabadon ki van gondolva, a szellem szabad teremtménye, melynek a természetben nincsen minta-

képe. De azért nincsen esetlegesen feltalálva, hanem a czél tiszta tudalmában van alkotva, ez a szellem bizonyos irányának tökéletes kifejezése. Miután ezen irány mindenben azon szellemmel egyezik, mely Kréta és Sparta törvényhozásában élt, azért nevezhették ezen építési modort dórnak. Ez természetesen ép oly kevésbé taláztatott fel dór férfiak által, mint amaz állami rend, hanem az államnak művészi mintaképe volt, melyet azon embereknek, mint élő építőköveknek, kellett volna valósítani. A mint tehát a dór állameszme lényegében a delphii jósa tekintélye alatt kiképződött, úgy a dór templomnak is hasoneredetűnek kell lenni. Mert hogy ennek az alapja a papi rendszabály, az már abban is mutatkozik, hogy az egész templomi épület annak legszorosabb megkülönböztetésén alapul, a mi az isteneket és a mi az embereket illeti. De ki állapithatta meg ezen különbséget, ha csak nem az isteni jog kirendelt ismerői, a papi nemzetségek? Az papi szabály volt, hogy a dór államban a magánházak ajtai és padozata csak fűrészszel és bárdal készítettessenek el, és ez azt jelenti, hogy a kőből épült ház csak az isteneket illeti; csak azoknak lakásai legyenek maradandók és daczoljanak az idővel is. De nem csak a templom anyaga, hanem az attól függő művészi alak is csupán csak az isteneket illeti, és a halandó gögösen bitorolná az istenek jogait, ha lépcsőket rakna le háza körül, vagy lakását sasalaku ormózáttal díszítené ²⁵⁸).

Hogy a szent építészet rendje közvetlenül összefügg az apollói vallással, már az által is bizonyíttatik, hogy az alapításról szóló legendákban Apollo maga mint templomainak isteni építőmestere szerepel. Valamint lantja a kő rhythmikus összeillesztésének legrégibb jelképe, úgy ő maga az, ki a delphii templomi hymnusok előadása szerint körül-

jár az országban, kiválasztja magának a helyeket, melyek kedvesek előtte, és azután ott maga »rakja le a széles lépcsőket«, hogy házát alapítsa, melyet az ő felügyelete alatt az istenek barátjai, Trophonius és Agamedes művészek felépítenek. A dór építészeti rend kifejlődése és elterjedése e szerint bizonyosan azon szentélylyel függ össze, melyből a dór államok alapítása eredt. A művészi eszmék, melyek a templomépítés alapját képezik, különféle államokban fejlesztettek ki, és ha Kréta, hol a dór állameszme kiképzése legkorábban jött létre, talán ezen a téren is mutatta az utat és régi művészeteiben kiképezte a kőépítés technikáját, azért mégis, a mennyire erről van tudomásunk, az Isthmus melletti dór államok és mindenekelőtt Korinthus, voltak lakóik találékony szelleme miatt arra hivatva, hogy a templomépítést tökéletességre vigyék (I. 326 l.). Bizonyosan a gyarmatok is, melyek Delphi vezetése alatt nyugot felé küldettek, nagy mértékben vettek abban részt, és viszsza hatásuk haladásra buzdította az anyavárosokat. Ha tehát egy korinthusi emberre, Spintharusra bízák ol. 58 (545) a delphii templom újból való felépítését, akkor ebből az tűnik ki, hogy akkor a korinthusi művészi iskola olyanak tekintetett, melyben a delphii papok ítélete szerint a dór templomépítés eszméje legtökéletesebb kifejlődését találta²⁵⁹).

A dór templomépítés akkor már régen túlhaladt eredeti alakján (»templum in antis«). Mert ezen alak csak nagyon kis épületre illett, miután csak kis templomház világítottatott meg eléggé a kétfelé nyíló ajtó és a metopák által. Miután tehát a gazdagság növekedtével nagyobb mértékben akartak építeni, akkor a megvilágítás más módjára kellett gondolni. Ennélfogva a tetőnek egy nyílásán

keresztül függőlegesen vezetett be a világosság a templomházba és a cellának felfelé nyíló részét a »hypai-thront«, mint egy udvart, oszlopokkal kerítették körül, és ekképen vetették meg alapját a hypaethralis templomnak. De miután a cellát többé nem világították meg oldaltjövő világossággal, akkor a templom vízszintes padozatát a templomház falán túl vitték és oszlopokkal támasztották meg, azaz a templomházat kívül oszlopcsarnokkal vették körül, melybe a szent ajándékokat fel lehetett állítani; ez a »peripteros« keletkezése.

Az eredeti alaknak ezen átalakítása megfoghatatlan volna, ha csak dór államokban építettek volna Delphi befolyása alatt. Mert a dór templom alakja magában valami befejezett volt, és papi rendszabályok által szentesített. Az ujnak kezdete az által következett be, hogy a jónok törzse a görög templom kiképzésében résztvett és arra törekedett, hogy az a rendszabály kényszerétől megszabaduljon és az egyszerűtől a változatoshoz, a korlátolttól a nagyszerű és pompához tova vitessék.

A jón nép jelleméhez képest, mely mindenütt akarta az egyedit az egészszel szemben érvényesíteni, a jón építési stylusban is az egyes részek önállósága ki lett emelve. Az oszlop kibontakozik azon szoros viszonyból, melyben a templom falával szemben áll. A templom cellája és az oszlopcsarnok külön válnak. Az egyes oszlop sem nyugszik többé közvetlenül a közös talajon, hanem mindenik külön talpot kap; tehát mindenik mint valami külön és magában jogosult tárgy lép fel. Mindenütt meglazul a szoros viszony az épület felső és alsó része között, valamint a nagy összefüggés is valamennyi rész között; az építészetben kifejeztetni szokott minden vonatkozás csak a legközelebbi

részekre tartozik. A helyett, a mi egyedül lehető és megengedve volt, mindenféle alak áll fenn; a helyi és személyes tetszésnek szabadabb tér engedtetik, és mialatt a dór építményben a diszitó kiállításban a legnagyobb tisztaság uralkodott és szoros mérték a tervezetben, addig a jónok szabadon használták eszközeiket, melyeknek bőségét szeretik fitogtatni és már legrégibb templomai roppant nagy kiterjedést mutatnak, mint p. o. a Hereum Samusban és az ephesusi Artemisium.

Tehát itt is, mint a görög gyarmatosításnál, kettős központ mutatkozik és az egész nép történetét átható ellentéte a két törzsnek sehol sem áll annyira szemléltetőleg szemünk elébe, mint az építészetben.

Nagyon nehéz lenne kimutatni, hogy mikor és hol fejlődtek a jón építési modor csirái, és valjon szándékos volt-e az ellentét a dór modorral szemben. Az már minden jó fejlődés jellemében benne van, hogy abban nem egykönnyen lehet kimutatni állandó központokat és döntő befolyást. De kétségkívül a kisázsiai Joniában fejlődtek ezen építési modor csirái legszabadabban és legteljesebben. Jonia és különösen Ephesus említették a régieknél mint az építészeti stylus hazája.

Annyi bizonyos, hogy mihelyt a Kr. e. nyolczadik században a kisázsiai befolyás az európai partokra kezdetét vette, és itt a dórok által elnyomott jón lakosság újból felemelkedett, akkor a jón építészet is terjeszkedett Hellasban. Ez tehát a tyrannis idejében történt. Az hadüzenet volt a merev dorismus ellen, midőn Myron Kr. e. 648 körül Olympiában a dór kincsház mellett jönt is épített (I. 309 l.). A mi Sikyonban kezdődött, az Áthénben szerencsésebben és teljesebben vitetett véghez. Itt nemcsak hogy

dór és jón modorban építettek egymás mellett, hanem a két stylus elvei bensőleg köttettek össze egymással. Áthén össze tudta egyeztetni a dór mértéket, a művészi alak szigorúságát, a belső összefüggés törvényét a jón építés szellemi szabadságával és fejlesztetőségével, és ekképen itt is Áthén olvasztotta össze egy magasabb egységbe a dórnak és jónnak ellentétét²⁶⁹).

A képzőművészet is szolgál a vallásnak és annak szolgálatában nevelkedett fel. Az istenek legrégibb szobrai ugyan nem tartoznak az emberi művészet körébe. Sőt inkább ezek az isteni kegyelem és közellét oly zálogai, melyek csodálatos módon jutottak az emberekhez, ezek nagyobbra nem is emberalakú képek, melyek a hasonlóság akár csak csekély mértékéhez igényt tarthatnának, hanem idomtalan kövek, négyszögletes tuskók, oszlopok és kúpkövek. Delphiben legkevésbé gondoltak arra, hogy az istenek érzékies emberítését előmozdítsák, és a hegyes oszlop maradt Apollo legszentebb jelképe még akkor is, mikor a görög világ a legtökéletesebb Apollo-szobrokkal megtelt.

A vallás tehát először csak annyiban ébresztette és gyakorolta a görögök képző ösztönét, a mennyiben ércből való szent edényeket kívánt, áldozati eszközöket, edényeket, asztalokat, háromlábúkat, lámpákat, ágas lámpatartókat, szentelt medenczéket stb., melyeket bizonyos szabály szerint lelkiismeretesen kellett készíteni. Ez által felsarkalta a hellének ipari tevékenységét. Arra szoktatta őket, hogy ne csak kézművesek módjára elégítsék ki egész egyszerűen szükségletöket, de ne is változtassák a divat sze-

szélye szerint önkényileg és gondolkozás nélkül az alakokat, hanem hogy ugyanazon szellem szerint, mely az építészen uralkodik, keressék az edény rendeltetésének megfelelő alaki kifejezést. De ha már egyszer megtalálták a helyes alakot, melynek szépsége nem áll egyébből, mint a tökéletes czélszerűségből, akkor ahhoz teljes hűséggel ragaszkodtak. Ekkép nyert az egész hellén tektonika magasabb ihletést, az erkölcsi méltóság bélyegét, mely annyira szembetűnőleg válasza el azt, a mi hellén a nem-helléntől.

Azonban a vallás nem csak a költészetben, hanem a képző-művészetben is vezetett az isteneknek emberekhez hasonló alkotására. Mert mióta a legtöbb istenek tiszteletét nem lehetett képzelni templomok és képek nélkül, azóta a kultusok elterjedése kívánta, hogy az istenek szobrai az új gyarmatok számára is szaporittassanak. E mellett rendezkedett és tagoltatott az idomtalan fatörzs; az istenség jelképei, a dárda, lant, orsó, azzal egy alakká forrtak össze; különös helyi mondák és események szerint egyes ujitások is engedtetek meg, de mindig csak papi tekintély alatt. Ezért a művészek papi személyek voltak, kik talán maguk is a közvetlen kinyilatkoztatás befolyása alatt dolgoztak. Így ujitotta meg Onatas a phigaleabeliek számára a »fekete Demeter« szobrát, átídomítván eredeti alakját álomlátások szerint.

Ezen vallásos szobrászok fa-faragók voltak. Mert midőn az istenségnek szentelt fát anyagnak választották, azt hitték, hogy abban van valami, a mi az istenséghez magához rokon. Az Athena szobrainak tehát olajfából kellett lenni és a jósa parancsára az epidaurusiaknak ugyanabból az anyagból kellett maguknak készíttetni a Damia és Auxesia szobrai, miáltal egyuttal az attikai Athenát

és Áthént ismerték el azon kultus fővárosának, mely az olajtermeléssel van összekötve. Mert hiszen abban volt Delphi jelentősége, hogy amphiktyoni szent hely volt és Apollo amphiktyoni isten, a kinek nemcsak a maga szolgálatára volt gondja, hanem minden más isten szolgálata is, a ki akármely nemzeti isteni tisztelet elhanyagolását, akár Dionysusé, akár Demeter vagy Athenáé lett legyen, egyenlő komolysággal megfeddette, és részrehajlatlanul minden hellén kultust előmozdítani és bizonyos rendszabályok szerint rendezni iparkodott.

Ekképen a művészi tevékenységnek ezen a téren minden hozzá volt kötve a papok meghatározásához és vallásos tartalmu szoros szabályzatokhoz. De ha az istenség maga, mint az imádás tárgya változatlan alakban megmaradt is, azért mégis szabadabban és többféleképen fogadta el a hódolatot, mely az egyesek, valamint a közösségek növekedő gazdagságából mindig bővebben jutott a szent helyeknek.

Eredetileg ezen hódolat csak értékes ajándékok, a harczos fegyverbeli zsákmánya, a tengerész nyereségének egy része készpénzben, nyers fémdarabok, vagy feldolgozott fémek voltak. Később pedig úgy törekedtek az adományoknak más, a fém súlyától nem függő értéket adni, hogy az adományozó viszonyát az istenséghez eszélyes módon kimutatni és a szentelt ajándékot ekképen történeti emlékké tenni iparkodtak. Ez által tág kör nyílt meg a művészi találékonyság előtt. Megengedettett, hogy az istenek is, vagy a templombeliek maguk, vagy mások is mintegy a szenthely vendégei gyanánt tüntetessenek fel. Együtt a templomi legendák és hősmondák nagy bősége is használtatott fel.

De a művészet itt sem szabadulhatott a papi befolyástól, mely a művész önkénye elé korlátokat szabott. Minden nagyon szabad mozgás e téren a vallásos tisztelet megsértésének látszott. Azért nem volt megengedve akár-melyik isteni személyt is szenvedélyes felindulásban, vagy illetlen viseletben, vagy rendéntuli érzékitésben feltüntetni. Botrányos költői mondák nem türetek. Az ünnepélyes templomi szertartásoknak meg kellett felelni az isteni jele-neteknek, és minden ott alkalmazott művészi alakoknak a szokásos symbolikának. Bizonyos tárgyak, melyek a tem-plomi székhely díszítésére szolgáltak, mint p. o. az Apollo által győzedelmesen legyőzött megtámadtatása a delphii háromlábunak, különösen kedvesek voltak, és azon művé-szek és művészi iskolák, melyek a papi testületekhez szo-rosan csatlakoztak, a jósda által ajánltattak és pártoltat-tak; így különösen a krétai Daedalidák, kik azt hitték, hogy Sikyonban megsértettek. Éhség és mindenféle csapás nehezedett az országra, mignem a Pythia parancsára a ki-engesztelt művészek a félbeszakított munkát folytatták. Így lehet megmagyarázni, hogy a képző művészeknek azon jog adatott meg, hogy a szent ajándékokon saját személyüket is tüntessék fel, a mint az amyklaei trónuson a résztvevő művészek egész testületét lehetett látni. Oly személyeknek tekintették őket, kik a kultusznak szolgáltak ²⁶¹).

A képző művészet tehát a templom környékében és szoros összefüggésben a templomi szolgálattal számos és sokféle feladatot tanult megoldani. Ide tartozik az istenek történeteinek domborvésésü ábrázolása, mely a templomfa-lak, a szent kutak, a szentelt ajándékok talpának stb. dí-szítésére volt rendelve, továbbá istenszobrok és istencso-portok felállítása, melyek nem imádásra, hanem arra vol-

tak rendelve, hogy az isteni tulajdonságokat és az isteni közellétet épületes módon szemlélhetővé tegyék. Hogy ebben mintának nem választották közvetlenül az emberi testet, az a vallásos szobrászat félénksége mellett igen természetes, és azért nagyon is valószínű, hogy ebben a dologban, a melyben az egyesnek önkényét mindennél inkább kerülték, az egyiptomi művészet határozott proportioihoz csatlakoztak, a mint ezt különösen a pythiai Apollo egy faragott képére nézve samusi művészekről beszélik. A templomi szoborművek ezen tágabb körébe tartozik a papi személyek leábrázolása, kik a templomok bejárásánál sorban állítottak fel és ekképen a tisztelet régi voltáról valamint annak szakadatlan összefüggéséről tettek tanúságot; a székek is ide tartoznak és az istenek trónjai, melyek közül a leghiresebb körülbelöl ol. 60. (540) óta Amyklaeben állott, Bathykles műve, mely Apollo oszlopszerű roppant ércszobrának ünnepélyes körülkerítésére volt rendelve.

A képző művészetek fejlődésének végre még harmadik csatlakozó pontja is volt a nemzeti istenek szentélyeiben, tudniillik az ünnepi játékok. Mert semmi sem hatott olyannyira a népszerű plastika fejlődésére, mint a szenthelyekből eredő azon határozat, hogy a nagy versenyjátékok győzői a templomok udvarában felállítandó szobrok által tiszteltessenek meg. A Pisistratidák ideje táján szenteltettek Olympiában az első ilyenféle, fából faragott szobrok. Itt az volt a szabály, hogy a háromszoros győző egész nagyságban és teljesen hű alakban ábrázoltathatik²⁶²).

Már maga a gymnastikai kiképzés művészi dolog volt, művészi alkotás, melyet a hellén magamagán vitt véghez. Ha azután a vetélkedő fiatalság köréből egyvalaki teljesen oldotta meg ezen feladatot, akkor ezen élő műre-

mek hatása, melyben istenek és emberek gyönyörködnek, ne muljék el a rövid ünnepélylyel együtt. Arra rendeltett tehát a művészet, hogy a győztesnek virágzó fiatal erejét a hellének emlékezetében fentartsa, és a nemzetet egyesítő istenek székhelye körül örökké tartó alakokban gyűjtsön válogatott ifjakat a jövőendő nemzedékek buzditására.

Tehát művészi mintaképet kellett utánozni, és így mindenek előtt fődolog volt a hü leábrázolás, hogy az erőteljes izmok, az izmos tagok, a széles mell, mely futásban kiállotta a versenyt, szemlélhető legyen. Itt nem voltak külső rendszabályok, nem voltak idegenszerű határozatok, melyek a művész útját állották; itt nem tudták magukat fentartani a külföldi népektől átvett testi mértékek. A művészet kiszabadult bilincseiből, és a tökéletes emberi test lett egyedüli célja, állandó és közellévő, de egyuttal eszményi célja is. A hellének szobrászata ez által vezetett sajáttságos utaira.

A nyolczadik század vége óta meztelenül jelent meg a hellén fiatalság a küzdtéren; a művészet sem ábrázolhatta le másképen. Mert minél művésziesebben képezték a hellének testöket, annál kevésbé gondoltak arra, hogy azt szégyeneljék. Ők ugyan ismerték a testet mint az érzéki vágyak székhelyét is és jól tudták, hogy természeténél fogva a szellemivel ellenkezik. De minden törekvésök arra irányult, hogy ezt az ellentétet nem mint feloldhatatlan, kinzó ellenmondást meghagyják, hanem azt legyőzzék, és ekképen a külső és belső ember között összhangzatot hozzanak létre, szellemitvén az érzékit és érzékitvén a szellemit. Mig tehát a barbárok, kiknek nem sikerült az emberi testet olyan dicső testté átalakítani, azt félénken és aggo-

dalmasan befedték, addig a hellének teljes elfogulatlanul a testet mint a látható teremtés legszebb és legnemesebb részét tüntették fel.

Ez a háromszoros összeköttetés a vallás és képző művészet között és ez által lett a hellének művészete sajátos és nemzeti művészetté. Mert eredetileg nem az volt.

Hiszen a hellének a Kelettel való érintkezés által sokféle istenek és képek tiszteletére jutottak (I. 63 l.), és így sokat, a mi a vallásos technikához tartozik, vettek által, mind a symbolikus kifejezésre nézve, mind a képek alakjára és kiállítására nézve. A phoenicziek voltak a közvetítők, ők általuk tanultak a görögök az egyiptomiaktól és assyroktól; az egyiptomiaktól a kövel való bánást és az emberi testnek plastikus előállítását, az assyroktól a tarkaszövetek készítését és az alakokban gazdag domborművek alkotását; a szőnyegminták színeiben utánóztattak, és Rhodus, Thera és Melos festett agyagedényein ugyanazon diszitményeket, ugyanazon mesés alakokat és állatsorokat látunk, melyek a babyloniaknál és assyroknál szokásban voltak. A phoenicziek maguk nem voltak teremtményező művészi nép, hanem a fém feldolgozásában és tektonikus alkalmazásában igen jártasok voltak és ennél fogva ebben a görögök tanítói.

A Kelet idegen népein kívül a görögökkel rokon népek közül különösen a phrygek és lykiaiak birtak oly művészeti modorral, mely Hellasba átültettetett, a mint a hőskor emlékei mutatják (I. 165 l.),

Ekkép nagy terjedelmű diszitő művészet képződött, mely sokféle iparágat hozott létre, a szemet és kezét sok-

féléképen gyakorolta — de Ázsia és Európa, valamint hellen és barbár közti különbségről szó sem lehet.

Csak nagyon lassanként és apródonként érvényesítette magát a vándorlások ideje után a hellen szellem, a midőn nemcsak idegent befogadott és utánzott, hanem önállóan is kezdett működni.

Az egyiptomi, valamint az assyriai művészet régi szokásos alakokban megmerevült; alakjai közmegegyezések voltak és élettelenek. A mint azonban a görög népszerű szellem hatni kezdett, az idegen hagyomány már nem elégithette ki őt. Uj, élő hajtások indultak meg a száraz héj alatt, és ezen apródonkénti átmenetet egy uj művészethez Daedalus nevével jelölték meg. Magasabb szellem lengi át a merev anyagot, a kőszobor különválnak a hátsó falától, a melylyel Egyiptomban össze volt növe, élni és lépni kezd.

Most már nem elégedtek meg azzal, hogy az ó-dívatu typusokat kézművesekként ismételjék; a mit'a költő képzelő tehetsége lélekben lát, azt térben törekedtek kiábrázolni; és miképen előzi meg utat egyengetve a költő a képzőtehetséget, azt mutatja Achilleus paizsa, melyet Homér ír le; ez az emberi életnek eszményi képe, a művészi compositio mintaképe, a jövő művészet jóslása és biztosítója.

De sokáig tartott, míg ezen csirák kifejlődtek; a görög művelődés minden fontos mozzanatában sajátságos a lassu fejlődés. A művészet titokban maradt, öröködési testületektől ápolva, különböző helyen külön iskolákban haladva.

De ezen fejlődésnek sajátságos irányát adta azon körülmény, hogy az összes szellemi élet és a nyilvános élet között szoros összefüggés volt. Ez által, ellentétben a hős-

kor udvari művészetével, köztársasági jelleget nyert és követte a községi élet emelkedését.

Midőn Sparta a hellének vezérhelye és a népszerű műveltség központja lett, abban az időben ott találunk a művészetnek egy mesterét, a ki szülővárosának sikerét dicsőítette, Gitiadast, az európai Görögországnak első mesterét, kit neve szerint ismerünk, a ki egy személyben ércművész, építész és hymnusok költője is volt. Ő domborvésésű képekkel diszitette azon érc-lemezeket, melyek ó-phoeniciai szokás szerint az Athena-templom falait Sparta városában borították, és Artemis s Aphrodite szobraival ékesítette a háromlábuakat Amyklaeban, a messeniai háboruk győzelmi emlékeit. Még más spártai művészek is említetnek, mint p. o. Sydras és Chartas, a kik meg Korinthus-sal állnak összeköttetésben, valamint Rhegiummal, is Chalkis gyarmatvárosával. Az egész iskola a chalkisi érczűzlettel áll összeköttetésben és a mit Korinthusnak, a Bakchiadák idejébe eső találmányairól tudunk (I. 326 l.) valamint triera-építése virágzásáról ol. 19, 704 körül, az elégségesen bizonyítja, hogy ezen időtájban igen érett és sokoldalú művészi technika volt otthonos a Peloponnesusban ²⁶³).

A következő században gyorsabban halad a művészet és pedig leginkább technikai találmányok következtében, a melyekben a különböző művészi iskolák egymással vetélkedtek.

Már régóta értettek hozzá, érczből nagyobb szobrokat előállítani, úgy, hogy az egyes pörölylyel és vésővel elkészített fémdarabokat szegek és kapcsok által egy egészé egyesítették. De ezen mechanikus összerakás mindig tökéletlen maradt, és az összeeresztés látható helye mindig zavarta a nézőt. Chioson a Homeridák szigetén, a hol az

olympiádák kezdete óta a kereskedelem és ipar virágzott, ott találták fel azt a mesterséget, vas, és azután kétségtelenül más fémdarabokat is a tűz alkalmazása által bensőleg egymással összeforrasztani, úgy, hogy könnyen olvadó fémek forrasztási eszköznek használtattak. Ekképen a darabos műből egész lett, és ezen eljárás első sikere nagy csodálkozásba ejtette a hetedik század elején a görög világot; úgy, hogy Glaukus, annak feltalálója, nagyhirű ember lett. Valószínűleg jól használhatta ebben a szigetnek terményeit. Chios tudniillik régi időktől fogva gyantában dús bokrok sokasága által nevezetes, és különösen gyantás anyagok használatnak arra, hogy az összeforrasztás helyétől a külső levegő távol tartassék és ezáltal a forrasztás sikere biztosíttassék.

De egy másik találmány sokkal fontosabb volt, mely által a képzőművészet két legfontosabb ága, az agyagképzés és az ötvösség először jött egymással összeköttetésbe. Ha tudniillik Glaukus találmánya által arra voltak képesek, hogy nagyobb művek részeit egy tökéletes egészzé összekössék, azért ezen összefüggés csak utólagosan volt előállítva; az ércművésznék darabonként kellett dolgozni, és míg az ércz csak kemény állapotában feldolgoztatott, munkájában arra volt utalva, hogy kalapálás és ütés által adjon az ércznek bizonyos alakot. Az egésznek áttekintése hiányzott neki, míg csak az egyes részeket nagy nehezen össze nem illesztette. Másrészt pedig az agyagképzés nem volt arra képes, hogy keze műveinek, melyek lassanként a kézművesszerű ipar korlátán mindinkább tulmentek, tartósságot és emlékszerű méltóságot adjon.

Akkor sikerült a samusiak találékony szellemének, a két művészet között közvetítőt feltalálni. Ők követték Glau-

kus eszméjét, a ki a tüzet használta arra, hogy az érczet a művész akarata szerint használhatóvá és engedékenynyé tegye. A kemenczéből folyó ércz egy kemény ürtömet körül öntetik. Felülről a tűzhatlan ürtömet és a gondosan idomitott falak közé folyván, minden üreget és vákonyt kitölt, és az agyagöntő minta minden redőjéhez hozzásimul. A művész által előre idomitott alakban elébbeni keménységével merevedik meg; az agyagminta összetöretik és a törékeny agyagmintakép mintegy varázs által fényes fémmé látszik átalakítva; nyulánk, könnyű és mozgékony, de erős és maradandó, az idővel és minden időjárással daczolva, állandó emlék a nyílt piac és az utcák díszére.

Már a phoeniczieknek voltak öntött érczedényei, és az egyiptomiak már a tizennegyedik században alkalmazták király-szobroknál az ürtömet körüli öntést. Azonban az ür-öntés tökéletes kiképzése és ezen találmány teljes értékesítése a plastika fejlődésére nézve, az leginkább a helének érdeme, kik csak ez által adtak teljes szabadságot képző ösztönüknek. A plastika ezentul nem volt hozzá kötve a márvány drága és nehézkes anyagához, és sikerült műremeket tetszés szerint lehet sokszorosítani. Ez által, valamint az öntött művek könnyüisége által, a miben a görögök a legnagyobb ügyességgel bírtak, terjedelmes műkedvelés lett lehető; egy szóval, új élet jött a művészet üzésébe; mindinkább a nép között terjedt el.

Ezen eredménydús találmány dicsőségét a régiek egyhangúlag a samusi Theodorus nevéhez fűzik, mely a Telekles névvel felváltva, a szigetnek egy művészeti tehetségű családban többször ismétlődik, úgy, hogy nagyon nehéz a különböző nemzedékeket biztosan egymástól megkülönböztetni. Már jóval előbb, mielőtt a Bakchiádák Korinthus-

ban megbuktak (tehát körülbelül ol. 24; 680. Kr. e.) valami Theodorus nevű művész Rhoekussal együtt megállapította a samusi művészi iskola hírét az ércöntés feltalálása által, mely iskolában a tektonika, пластика, arany és ezüst munka mintegy közös művészeti iparnak ágai, üzentett. A samusi Hera szentélyéhez csatlakozván, úgy képződött tovább, mert ott a találékony művészi szellem elébe a legkülönfélébb feladat adatott. Onnan indult ki dicsősége és távoli tartományokban terjedt el. Még Spartában is Theodorus terve szerint építtetett a Skias, egy kerek gyülekezési épület, mely valószínűleg a karneák múzsai versenyeinek volt rendelve, és meglehet, hogy sátor-alaku tetőzetéhez öntött rudakat használtak ²⁶⁴).

Mint Chioson és Samuson, úgy Krétán is léteztek régi iskolák, melyeknek művészete épen úgy, mint a krétaiak politikai és vallásos bölcsesége, Minos idejéig terjedt vissza; hasonlóképen Naxuson és a többi gazdag tengeri helységekben. A műipar a jól jövedelmező tengeri kereskedéssel együtt növekedett; ol. 37; 630. körül szentelt Kolaeus a samusi Hereumba egy három térdeplő óriási alakra nehezedő érczüstöt azon nyereség tizedéből, melyet az első, nem szándékos Tartassusba való útja neki jövedelmezett. De nem sokára ezen üstök, háromlábuak és más edények nem voltak elegendők; diszesebbet akartak az isteneknek adni, és ezen irányban különösen a kényurak mozdították elő a művészetet. Hiszen épen a hetedik század volt virágzásuk ideje. Ő nekik volt először nagyobb-szerű pénzüsszeg azon szándékkal kezökben, hogy azt nyilvános munkákra fordítsák, hatalmuk az iparos osztályokon alapult, politikájuk arra volt irányozva, hogy a nemzeti szent helyeket tiszteljék.

Mindez a művészet javára volt. Most kezdődtek a nagy szentelt ajándékok, melyeknek feltalálásában és kivitelében az iparos kisművészet nagyobb munkákra nőtte ki magát. A haladó művészet rendelkezésére volt a költészet, különösen az epos, mely akkor virágzásának tetőpontját érte el. Minden mythosi kör meg volt énekelve és a nép ismerte azokat mind, ezek voltak a képzőművészek számára kimeríthetetlen anyag, és a Kypselus ládája mutatja, hogyan használtatott. (I. 332 l.).

A kényurak kora hamar elmúlt, de az ipar emelkedése és a gyümölcöző parti közlekedés megmaradt és még inkább előmozdítottatott Egyiptom megnyitása által, (164. l.) és az által, hogy Keleten a helléneket kedvelő fejedelmek uralomra jutottak. Mig ezáltal a görög művészetnek mindinkább nagyobb segédeszközök szereztek és mindig jelentékenyebb feladat adatott elébe, addig ugyanezen időben magában a népben a gymnastika fejlődött és a palaestra lett a népszerű szobrászatnak tulajdonképeni iskolája. A kényurak bukása után új népünnepek hoztak be; az istenek templomi udvarai mindinkább athleták szobraival teltek meg. Ezen művekben nyerte a görög művészet azon kinyomatot, mely azt minden nép művészetétől megkülönbözteti. Mert míg az istenek szobrainál vallásos komolyságot és azt is megtanulták, hogy a hagyományt tisztelni kell, a szent ajándékoknál pedig az eszmék szellemdus összeköttetését és a költészettel való termékeny összefűzését addig a palaestrában elsajátították a természet átértését és természeti igazságot, számos tárgyalapot és ama plastikus nyugodtságot, mely csak ott tud uralkodni, a hol a szellemi és testi élet ellentéte le van győzve.

Mindezen körülmények találkoztak össze, úgy hogy

a hatodik században igazi nemzeti művészet lépett életbe, és pedig ez úgy történt, hogy egyes művészek hazájuk szűk körén túl szereztek maguknak elismerést és az egyes iskolákban azon vágy keletkezett, hogy egymással összeköttetésbe tegyék magukat. A művészet dicsőséget keres. A mint tehát a kézművesekből művészek lettek, azonnal a távolba törekedtek, hogy »a haza és a világ« rájuk hasson és hogy külföldi mesterekkel vetélkedjenek. A testületi rendszer háttérbe szorul, a község életével való érintkezés többféle, a papi hagyományok kényszere lassankint mellőztetik.

Ekképen Dipoenus és Skyllis tűnnek fel először az ipar köréből ol. 50 ; 580, két krétai mester, az első, egész Görögországban híres szobrászok. Argosban, Kleonaeen, Sikyonban, Ambrakiában dolgoznak. A hazai művészek irigysége feltámad, de mégis maradandó hatást hagynak maguk után. A Peloponnesus újból megtermékenyített, és úgy mint azelőtt, zene, testgyakorlat és polgári rend jött Krétából a félszigetre, épen úgy a képzőművészet is oda lett átültetve a krétai Daedalidák által. A hazai fémtechnikával összeköttetvén, nagy lendületet vett és ha a keleti művészi iskolák továbbra is fennálltak, t. i. a chiosi, naxusi, samusi iskola, azért a peloponnesusiak mégis túlszárnyalták őket. Most ezek lépnek a görög világ központjába, különösen a korinthusi, sikyoni, argosi és aeginai iskolák. Kanachus, Sikyon első híres mestere, már az Apollo-kultus két legkitünőbb helye számára, Thebae és Miletus számára dolgozik, Az aeginai és argosi iskola még jelentékenyebb lett ²⁶⁵).

Aegina a természet által a saroni tengerben rakódó helynek volt rendelve a kereskedelem számára. Itt az achiv időből származó műgyakorlat folytatódott, mely Smi-

lis nevéhez van fűzve; itt azután a jón lakosokhoz dór nemzetségek jöttek, és mint Epidaurusban, dór államrendet hoztak be. Ennek merev egyoldalúságát azonban a kereskedő szigeten legkevesbbé lehetett keresztül vinni, és azért e sziget valamennyi peloponnesusi hely között leginkább volt alkalmas arra, hogy Pheidon reformjainak központja legyen (I. 303 l.). Még a dór reactio sem, mely a szárazföldön győzött, tudta a szigetbeliek fejlődését megakadályoztatni; ezen fejlődés épen az ó-achiv nemzetségek, a jón kereskedő népség és a dór harczias népség közeli együttélése által rendkívülien lett előmozdítva. Élénk tengeri forgalmuk mellett a görög műveltség minden új haladásáról szereztek tudomást, ők az első görög tengerészekkel voltak Egyiptomban, valamint Italiában. Különös közeli érintkezésök és szellemi rokonságuk volt a samusiakkal. Egyenlő volt nálok a Hera tisztelete. Hiszen Samus uj-jóniai lakossága közvetlenül Aeginából és Epidaurusból származik (I. 147). Ezen közeli összefüggésből magyarázható meg, hogy Smilis, az aeginai szobrász készítette az samusiaknak a Hera szobrát. Mint gyarmat, úgy csatlakoztak az anyavároshoz. Ez okból ama samusi találmány, az érczöntés, sehol sem részesült gyorsabb fogadtatásban, mint Aeginában. Itt régtől fogva az agyagképészet műveltetett és egyuttal a dór törvényhozás alatt behozott gymnastika is ott virágzott, úgy hogy az érczöntés itt találta a legjobb előkészületet és a legméltóbb feladatokat.

A hatodik század végén és az ötödik század elején nemzeti hire volt az aeginaiak iskolájának. Kallon még háromlábuakat készít Sparta számára régibb minta szerint, de Glaukias egészen a győztesek legkülönfélébb alakokban való kiábrázolásának szenteli magát, mert az előgyakorlat-

ban is ábrázolja őket, mely által ügyességök tetőpontját elérték. A művészek már annyira uralkodnak az emberi test felett, hogy semmiféle állás nem nehéz nekik. Hasonlóképen az állati test felett is. Mert paripákat és fogatokat is kellett Olympiában felállítani, és azonkívül más emlékeket, a melyekben a távol eső gyarmatvárosok vitézségök, valamint a művészet iránti szeretetök tanubizonyságát akarták látni az ünnepélyek helyszínén. Így tettek a tarentumiak, a peuketokkal való véres harczok után. De nem találtak derekabb művészt az aeginai Onatasnál, a ki sok alaku csoportokat, gyalog- és lóháton harczoló embereket, valamint a harczban résztvevő herosokat érczben leábrázolta. Működése az ötödik század közepéig tart.

Az aeginaiakkal Argos iskolája vetélkedett, mely tartomány hajdan Lydiából vette a művészetet és azután a két krétai művész által új haladásra bátorított. Itt is nagy műhelyek voltak győzelmi emlékek és szoborcsoportok számára; versenyző lovak is különös természeti hűséggel ábrázoltattak. Az argosi iskola Ageladasban érte el tetőpontját, úgy, mint az aeginai Onatasban. Mind a kettő együtt dolgozott a tarentumiak delphii szent ajándékán 479. körül Kr. e.

Az argosi, aeginai, korinthusi, sikyoni, spartai iskola mind egymással függ össze. Virágzásuk tanuskodik azontulsulyról, melylyel a dór félsziget az ötödik században is birt a hellének között. Az lényegesen a gymnastikán alapul. A mennyiben tehát ez utóbbi dór államokban nyerte kiképeztetését, annyiban a képzőművészetet is, mint a mely különösen a gymnastikához fordult és lelkiismeretes természeti hűséggel ábrázolta a birkozó és futó testét, dór plastikának lehet nevezni, ellentétben egy jóniaival, mely lágyabb

alakokat szeret és a nép viseletéhez képest alakjait bő ruhába szokta felöltöztetni. De az ilyen ellentéteteket nem lehet keresztülvinni. Láttuk, hogy az, a mit dóriainak szoktunk nevezni, Delphiből ered nagyobbbrészt, és azután a művészet egész története azt tanítja, hogy a hellének művészeti munkájukban mindenütt túlmentek a törzsek természetes különbségein; művészetök egész fejlődése nem egyéb annál, hogy fáradhatatlanul keresték közös nemzetiségök mindig tökéletesebb kinyomatát. Emelkedése azért a művészek vándorlásával veszi kezdetét, és az iskolák kölcsönös érintkezésével, azért virágzik legjobban ott, hol különböző törzsek összetalálkoznak, azért haladja túl működése, oly nagy terjedelemben, a szűkebb haza körét. A peloponnesusiak Áthén, Thasus, az illyriai Epidamnus, a tarentumiak és sikelotiák, valamint a miletusiak számára dolgoznak. Annyira találják a hellének a művészetben szellemi egységeket és a legtávolabbra eső gyarmatok azért törekednek legjobban, hogy magukat a nemzeti szent helyeken műre me ke k felállításá által, mint a nemzet el nem fajult tagjait tüntessék fel. Azért lehetett a művészet összes fejlődését a templomokban legjobban áttekinteni, miután azoknak belsejében és környékében minden művészeti nem és korszak képviselve volt; ezek a képzőművészet legrégibb muzeumai, a hol az ős idők ereklyéi is, mint p. o. az ó-peloponnesusi aranyrudak a He-reumban, mint történeti emlékek őriztettek. A gazdag városok és fejedelmek saját költségükön alapítottak kincses házakat Olympiában és Delphiben, hol szent ajándékaik le-tétettek és papi felügyelet alatt őriztettek ²⁶⁶).

Hogy miképen egyenlítettett ki a művészetben a törzsek különbsége, azt legjobban abban lehet megismerni,

melyet a görögök mint a művészetek művészetét poezisnek (teremtésnek) neveztek és legelőször Homérban ismertek fel.

Oly énekek, melyek mindeneknél inkább a népben találtattak fel, tetteinél keletkeztek, és pedig a rokontörzsűek, az aeolok és achivok vegyes vállalatai vagy harci utai alkalmából, azután a jóniai énekesek művészete által egy egészszé forrtak össze, és a lassu keletkezés és kiképződés daczára, számos fejlődési fokon keresztül, a legkülönbözőbb törzsek, városok és iskolák részvéte daczára, szavakra, nyelvezetre és világnézetre egyöntetűek — ily énekeknek a nemzet közkincsének kellett lenni, a nép szent birtokának. A homéri költészet a hellen szellem első nagy tette volt, miután a népvándorlás zavaros állapotából szerencsésen felküzdötte magát, megczáfolhatlan bizonyosága annak, hogy minden egyes törzs egymással belsőleg összefügg, és hogy mindnyájan közös művészi alkotásra vannak hivatva. Homérban a hellenek önmaguk tudalmára jutottak; mert míg a szellemi fejlődés minden más terén csak bizonytalan kezdet mutatkozott, addig az, a mi közösen görög, itt találta legelőször tiszta kinyomatát. Azért lett Homér a nép tudalmának központjává, és ismertető jellé minden barbárokkal szemben.

Itt is, mint más művészeteknél, először csak szűk körben találjuk a testületi ápolást, melyben az epikai költészet megerősödött; azután Kis-Ázsia partjairól és az előtte fekvő szigetekről, különösen Chios és Samusból, messzire terjedt el vándordalnokok által, az ünnepélyeken meghonosodott, a hajókon a gyarmatokba vitetett, és a városokban mint közkincs őriztetett. Homér tekintély volt minden nemzeti ügyben. Azt mintegy nemesi oklevélnek tekintették a görög városokra nézve, ha a homéri költe-

ményekben említették. Minden város, minden kis sziget törekedett ezen tiszteletre. A phokaeaiak a homéri hajójegyzékből mutatták ki Delphire való igényöket és azon büszke önérzet, melylyel a kerkyraiak felléptek, nagyobb-részt a phaeakok mondájának fényén alapul, mely hazájukat dicsőítette.

Azért azon államok, melyek nemzeti jelentőségre törekedtek, mindenekelőtt azon voltak, hogy Homért, mint nemzeti herost maguknál meghonosítsák, és Áthén hegemoniájának kezdetét nem tudta hathatósabban kimutatni, mint az által, hogy arról gondoskodott, hogy az egész nemzetnek oly teljesen és hitelesen szerzé meg Homért, a mint csak lehetett. Mig a homéri énekek csak a dalnokok ajkán éltek, addig azokban erősödött meg a nemzet költői emlékező tehetsége; mióta írásba volt foglalva, azóta ugyanazon Homér minden tudományos műveltség alapja lett; az ő kedvéért tanultak írni és olvasni, és a fekete tenger mellett, valamint Galliában az által mutatták ki a görögök nemzetiségöket, hogy gyermekeik az iskolákban Homérrel növekedtek fel²⁶⁷).

De nemcsak arra szorítkoztak, hogy a hellén költészet közös kincsét, mely Kis-Ázsia szerencsés viszonyai között érett meg, megőrizték és feldolgozzák. Midőn azon hegyi népekkel együtt, melyek Agamemnonról és Achilleusról mitsem tudtak, az új néperő bőven lépett be a történetbe, és ezen népek a pythiai Apolló-tisztelettel való összeköttetésből új kezdet alakult, mely a községi rendben, vallásban és erkölcsben, építészetben és szobrászatban mutatkozott, akkor a költészetben is hasonló dolog történt, és a pythiai Apolló, papjai által, igen kiváló mértékben törvényalkotónak nyilatkoztatta ki magát ezen a téren.

Hiszen Apollo az isten úgy sem idegen a homéri világtól, de mint törvényhozó jósdai isten mégis csak Homér után érvényesítette befolyását a görög világnézetre, és ezen befolyás sokszoros ellentétben volt a jóniai költészettel. Egymással szembeállítatik a természetben és emberi világban való ártatlan életmód és azon követelés, hogy kiki magát megvizsgálva, ismerje meg önmagát; továbbá minden ösztön elfogulatlan fejlődése és az egyesnek valamint az államban egyesült társadalomnak szoros fegyelme; az istenek és halandók jámbor együttléte helyett nagy köz keletkezik köztök és nagyon hangsúlyoztatik az, hogy az embernek engesztelésre van szüksége; nyugalmas önmegelégedés helyett a szellemnek szüntelen keresése és munkássága kívántatik. Ezek azon eszmék, melyek Delphiben kiképeztettek. Valósításukra különösen a dórok népereje használtatott, mely magában véve eszméket ugyan nem tudott alkotni, de azért arra alkalmas volt, hogy őt fölülmuló és előrelátó szellemi erő vezetése alatt delphii elvek szerint polgári testületet állítson elő, mely magában erősebb, derekabb és tartósabb volt, mint akármely más, a mi az ázsiai-jóniai irányból tudott fejlődni.

A pythiai Apollo azonban nem állott száraz és józan erkölcsi komolysággal szemben a homéri világgal; hiszen ő maga volt a teremtő erő kutforrása, minden szellemi lendületnek okozója, ki mindent bevont körébe, a mi a szellemi erők közül rokon vagy egyrangu volt vele. Apollo a muzsák istene volt. A muzsák eredetileg a források nymphái, melyeknek lelkesítő ereje az Apollo tisztelettől sem volt idegen. A muzsák Apollót és Dionysust kötik össze egymással. Mindkettőnek egyenlő része volt Delphiben; a Parnassus birtokában osztoztak, a delphii ünnepi évben, a

delphii templom homlokkal síkjában. Orpheus a muzsák fia, a hellének szent költészetének alapítója, Apollo valamilyen Dionysus által lelkesített dalnok volt. A két isten hangszere, a citera és a fuvola, Delphiben minden időre köttetett egymással össze, mint a görög zene alapja. Dionysus a falusi nép istene volt, a fesztelen természeti életben az ünnep legjobb széles jókedvének adományozója. Mig tehát Apollo inkább a nép kiválasztottjait gyűjtötte maga körül, kiknek magas művészetére és a polgári és valóságos életnek eszményi feladataira volt érzékük, addig Delphi a Dionysus szolgálata által egyuttal egy tisztán népszerű iránynak volt szent központja, és egyedül az ének és a lelkesült ünnepi jókedv két istenének ezen fontos összeköttetése által vált lehetségessé az, hogy a delphii isten a költészetre és zenére nézve törvényhozó hatalmat nyert és itt is azt, a mi tulajdonképen hellén, alakulásra és érvényre tudta hozni.

Az apollói muzsai művészet ugyanazon eszmével bír, melylyel minden, Delphi által vezérlett művészi törekvés. A kezdete a mélyen meghatott lélekből származó indulat; de ezen indulatnak magábanvéve nincsen értéke, hanem mind attól függ, hogy birjon vele az ember, a nélkül, hogy megbántaná. A művészet akkor veszi kezdetét, mihelyt az ember a túlradó tartalomnál hatalmasabb, a midőn tudniillik megtudja neki adni a megfelelő alakot. Azért mindig két dolog hat együtt: a szó, mely az indulat tartalmát kifejezi és a **színület**, mely a megindult lélek általános hangulatát mutatja, körülbelül mint a szín hangulatot és melegséget ad a rajzműnek. De a lélek szabad és teljes uralma a tartalom felett abban nyilatkozik, hogy a szavak nem szabálytalanul folynak, hanem bizonyos ütem és a

hosszu és rövid szótagok szabályos sora szerint rendeztetnek egymás után, a miben, mint az építészetben, a legegyszerűbb számviszonyok szolgálnak alapul. De az indulat az egész embert ragadja meg, azért a testnek is kell résztvenni az ének rhythmikus folyásában. Ekképen a zene, költészet, versalkotás és rhythmikus táncz egy egészszé egyesül, mely ezen összhangzatos egybeolvasztásban egészen és sajátágosan hellének mutatkozik.

A költészet közvetlen összefüggésben állott a jósdákkal. Mert a delphii jóslatok a Pythia szájából eredő költői mondások voltak, melyek eredetileg egy évben csak egyszer, t. i. tavaszkor, mikor az isten Delphibe hazatért, közöltettek, azután minden hónapban bizonyos napon, a melyen az isten az államokat, fejedelmeket és magánembereket mintegy meghallgatás végett maga elé bocsátotta. A jóslatok készítésére oly emberekre volt szükség, kik a költészetnek birtokában voltak, kik a szón és a versen uralkodtak. Ezen mondás-költészet állandó alakja volt a hexameter, melynek feltalálását egy régi hagyomány a delphii jósdának tulajdonította, és pedig első papnőjének, Phemonoének.

Azonkívül szüksége volt az isteni tiszteletnek ünnepélyes énekekre Apolló tiszteletére, és ezen hymnusok költői, épen úgy mint a legrégebb szobrárszok, papi személyek voltak, és zárt testületeket képeztek. Olen a lykiai, Philammon a delphii, Chrysothemis a dephii, ilyen szent énekes-testületekhez tartoztak, és az általuk feltalált hymnusok az apollói missiókkal együtt minden gyarmatvárosban terjedtek el.

Hogy az epikai hexameternek kezdete, a mennyire megismerhetjük, jóslatokban és hymnusokban keresendő,

az olyan tény, mely mindennél jobban mutatja a szenthelyek jelentőségét a költészet fejlődésére nézve. ²⁶⁸⁾

Azon befolyás, melyet Delphi a költészetre gyakorolt, sokkal haladta túl a templomi szolgálatot és a jóslás szükségletét. Mert a papok, hogy szentélyök nemzeti jelentőségét emeljék, folytonosan működtek arra, hogy minden, az ő elveiknek megfelelő népszerű művészi irányokat előmozdítsák, a nagy tehetségű művészeket Delphibe hívják, a szentélyben tiszteleti üléseket adjanak nekik, és emlékeztőket még haláluk után is minden módon tiszteljék. Így alakultak a költői iskolák, melyek úgy, mint a szent építészet és szobrászat, a szentélylyel közeli összeköttetésben állottak.

Az ilyen iskolák között a legfontosabb az, mely Hesiodus nevéhez csatlakozik. Ő az első ismeretes tanköltő, ki a delphii bölcseségtől tanítatva, a nép elébe lépett és nagyobb összefüggésben törekedett a bölcsesség tartalmát adni, mely különben csak rövid mondásokban szokott közölni. A Pisistratus ideje óta (100. l.) Hesiodus neve alatt egyesített költemények a delphii mondásokhoz rokon kifejezési módon, körülményes szabályokat adtak az emberi társaság különféle osztályai, lovagok és földművelők számára, mely szabályok a magán-, valamint a nyilvános életet illették. Más költeményekben isten és herosmondák állítottak össze, hogy azt, a mi általános érvényű, attól válasszák el, a minek csak helyi jelentősége legyen és az ez által a feledésnek lett szánva. Aegimius nevéhez (I. 125. l.) köttetett a dór minta államnak leírása; a Hellenmonda költőileg bővített ki, és minden emberi viszonyok, a melyeket Hesiodus költeményei érintik, az isteni fő felügyelet alá rendeltetnek. Látszik, hogy ez mind a delphii papság

eszméi, erkölcsi és politikai eszméi, melyek a homéri világot megindító eszmékkel határozott ellentétben állanak. Azért is tekintették Homért és Hesiodust a görög világnézet két sarkpontjának.

A görögök szerették a szellemi élet ellenkező irányait személyes antagonizmusnak tekinteni, és így Homért és Hesiodust is versenyben állítják egymással szembe, habár a »munkák és napok« költője, kinek családja az aeoliai Kyméből a Helikonhoz vándorolt, oly időbe tartozik, a midőn a régibb epos csaknem már elhangzott, noha az ebből igen sok nyelvbeli sajáttságot, mint p. o. a digamma használatát (I. 23. l.) megtartott, mely Tyrtaeus (I. 255. l.) költeményeiben már nyomtalanul eltűnt. E szerint a hesiodi iskola régibb költeményei körülbelől 800-ra, azaz egy évszázaddal későbbre tehetők a homéri epos virágzásánál. Mégis voltak régi hagyományok egy chalkisi dalnoki versenyről és ha ezek szerint Hesiod volt a győztes, akkor ez azzal függ össze, hogy e város Delphivel legszorosabban volt összekötve; az apollói hymnusok éneklése nem ápolgatott sehol sem buzgóbban, mint Chalkisben, és ezen város nem fáradt el abban, hogy fiatalságának virágját a delphii isten rendelkezésére bocsássa (265. l.).

A hova a chalkisiek által a delphii befolyás elterjedt, ott ugyanazon költészet utóhatásait találjuk. Korinthusban megénekelte Eumelus, a Bakchiada, szülővárosának ős korát, ol. 10 (740) körül, és ez Hesiodusnak volt utánzója, és a lokrisi gyarmattal együtt, melyet Mataurus Alsó-Itáliában alapított, Tisias családja is ment által, mely Hesiodtól származtatta magát és művészetét Mataurusba és onnan Himeraba ültette át.

De Boeotiában is életben maradt a művészet; itt

még későbbi időkben is áldozati egyletek voltak a »hesiodi muzsák« tiszteletére. A Theogonia a vallásos hit zsinórmértéke lett, és a homéri költészet mellett egyik sem ment át annyira a hellének vérébe és velejébe, mint Hesiodus mondás-költészete. Ez volt a fiatalság szellemi tápláléka; eszméi, mint általánosan elismert eszmék, költőknél és bölcsészeknél ismétlődnek; mint legrégibb tanköltemény, pótolta a helléneknél azt, a mi más népeknél mint a vallás és erkölces tan okmányaiul szolgált. Ez a homéri epos legtekintetesebb kiegészítője volt, és a két epikai iskolának egymáshoz viszonyából magyarázható meg, hogy miért tekintett mindkettő együtt véve a helléneknél egy nemzeti világnézet alapjának. ²⁶⁹⁾

A lantos költészetben is két irány jutott érvényre. Mindkettőnek eredete az énekdús Lesbos szigetén volt, a hol a Boeotiából bevándorolt aeolok rendkívül szerencsés fejlődést találtak; mindkettő egyenlő csirából növekedett, a Lyra húros zenéjével szorosan összeköttetve. De ha az egyik faj különösen a házi körben, a mindennapi élet változó eseményeiben és személyes érzelmekben gyökerezett, és a kedély legmélyebb indulatát énekekben kitárta (ez azon lantos költészet, mely Kr. e. 600 körül Alkaios (86. l.) és Sappho által művészi tökélyre vitetett), akkor a delphii isten előtt csak a másik faj lehetett kedves, mely távol tartotta magát a szenvedély és pártszellem váltakozó hangulatától és inkább azt, a mi általános érvényű és maradandó, teszi az ének tárgyává.

A midőn ezen dalok csiráit a szárazföldre átültették, akkor »dóriai lyrika« lett belőlök; de ez csak azon értelemben dóriai, hogy ugyanazon papság befolyása alatt ápoltatott, mely alatt a dór állam is és a dór építészet jött

létre. Mert valamint ezen lantos-költészet alapítója Terpander (I. 251. l.) a lesbusi Antissaból származott, úgy annak mesterei olyan vidékekre valók, melyek igen távol voltak a dór törzsek lakhelyétől. Alkman (670—50 körül) lydiai származású volt és Tisias »a karmester« (Stesichorus) hazája Himera volt, egy chalkisi és kiválóan jön város, a hol az 600 körül az epikai költészetet a lantos költészetbe átvezette és lényegesen előmozdította a hellének nemzeti költészetét. Bármilyen különbözők voltak is ezen mesterek tehetségei és irányai, azért mégis annyiban képeznek közös iskolát, a mennyiben költészetök a zenei compositióhoz volt kötve, mely gazdag tagoltság mellett szigorú törvények és állandó hagyomány szerint volt rendezve.

Terpander hét huros lantja, melynek hangjai épen egy oktávát foglaltak magukban, egyszerű viszonyaiban maradt a törvényt alkotó zeneszer. A hangnem és a vers alkotása, nyugodt, férfiasan higgadt, lelki hangulatot fejezett ki, minden zavaros szenvedélyesség kimaradt zárva és a szellem legmagasztosabb röpte szigorú mértékkel volt egybekötve. A daloknak nyilvános jellegök volt, mert tartama az volt, a mi mindenkire nézve egyenlő jelentőséggel bírt, t. i. istentisztelet és a nyilvános élet. Itt úgy, mint a képzőművészetnél, szent elv volt minden isteni személy tartózkodó és tiszteletteljes említése, és midőn Stesichorus ezt a papság ítélete szerint Helenára nézve megsértette, akkor ünnepélyesen kellett neki visszavonni azt, a mit mondott. Ilyen fegyelmet tudott Delphi tartani. A fődolog pedig az volt, hogy az énekek karénekek voltak. A nagy »pythiai ének« versenyző karok által énekeltetett Delphiben, a czi-tera és fuvola kíséretében, és a kardal és kartáncz minden

dór államban arra szolgált, hogy a polgárok gyermekkoruktól fogva egy összhangzatos egész tagjainak érezzék magukat, és minden személyes hangulatot az egyenlő vallásos és politikai érzületnek tanulják alávetni.

A dór lantos költészet ugyanazon évszázadban képződött ki teljesen, melyben Sparta másodszor győzte le a messeneieket és a félszigeten minden ellentállást győzedelmesen elnyomott. Valamint a művészet feltalálói és mesterei nem voltak dórok, úgy nyelvök sem volt tisztán dóriai. Ez egyáltalában nem volt természetes dialektus, hanem művészi nyelv, melyhez a chorikus lyrika minden költői csatlakoztak, ha aeolok és jónok voltak is. Ezen dialektussal élt Tyrtaeus is, midőn épen úgy mint Terpander és Thaletas delphii utasítás következtében Spártába hivatott és itt indulóit költötte. Ez ugyanazon nyelv, mely Hesiodus hieratikus költeményeiben hangzik, és Pindar énekeiben túlnyomó; mindenütt ott van, hol delphii befolyás vehető észre, a komoly és ünnepélyesnek jellegével bir, úgy mint a hieratikus stylus a templomban használt szobrászatban. Így tehát a nyelvre és a hellének közös nemzeti birtoka ily kiváló részének egész fejlődésére nézve, a milyen a dóriai lyrika, Delphi törvénytalkotó befolyását nem lehet félreismerni.²⁷⁰⁾

Ekképen a görög művészet fejlődése valóban nem volt teljesen szabad; a papság részéről igen nagy terjedelmű befolyás gyakoroltatott. De csakis népszerű csirák ápoltattak; mert az is, a mi a külföldi műveltség hatása alatt állandó alakra jutott, mint p. o. a halhatatlansági hit, mind ez mint sejtelem mélyen rejtett a nép kedélyében, és különösen az éjszak-görög hegységek komolyabb törzseinek volt drága kincse. Ekképen nagy bölcseséggel az hozatott össze, a mi jóval a különböző törzsek birtak, és nem képző-

dött ellentét mű- és népköltészet, papi és világi költészet között. A természet alkotta töbe nem oltattak idegen ágak. Sőt ellenkezőleg csakis Delphi befolyása alatt jött létre valami, a mi igazán nemzeti volt, a midőn a hellének művészeti gyakorlata, kölcsönös előmozdítás céljából egyesülve, közös céljainak jött tudatára. A művészet fejlődése népszerű maradt és egységes, magában összefüggő és belsőleg összhangzatos, egyes események és személyektől független lett. Mert bármennyire becsülték is a művészet mesterét a hellének, azért egyes személyek sohasem gyakoroltak a görög irodalomban oly önkényű befolyást az írásra, nyelvre és művészeti modorra, mint p. o. a rómaiaknál történt.

Végre Delphi, mint szellemi központ minden művészetben, a melyre befolyása terjedt, arra hatott, hogy azok, valamint egy szellem élt azokban, úgy közös célra is egyesüljenek. Hiszen épen abban áll a görög művészi életnek sajátsága, hogy a különböző művészeti ágak nem egymás mellett haladnak, hanem elevenen egymással összeforrnak. A templomi szolgálat minden törekvést foglal össze. Ugyanazon isten dicséretére emelkednek az oszlopok, melyek a márvány gerendákat tartják, a csarnokok, valamint a templomok homlokfalának síkjai és metopái szoborművekkel telnek meg, a templom falai szövött szönyegekkel diszittetnek és ennek helyébe lép a festészet. Ugyanazon isten dicsőségére szolgál a hymnus és a győzelmi ének, a zene és a táncz. A görögök azért a muzsákat karnak gondolták, a melytől elkülönítve az egyeseket nem is képzelhették, és Apollót a muzsák karmesterének. Ez náluk nem volt költői kép, hanem vallásos hit, melyet a delphii templom első homlokfala síkján nagyszerű szoborcsoportban kiábrázoltak. És ekképen a delphii Apollo csak-

ugyan a kutatás minden irányának és a művészet minden törekvésének közepette áll, mint a szellemi élet magasabb nemtője, melyet, a nemzet választottjaitól körülvéve, nagyszerű és tiszta összehangzó kinyomathoz vezetett és ez által a görög nép eszményi egységét alapította meg.

A delphii szentély azonban a görög világnak nem csak eszményi központja volt, hanem mivel különben csak egyes államok léteztek és az elavult amphiktyonia helyébe új államrendszer nem jött létre, az egyedüli központ is volt, melylyel a görög nemzetiség birt, mind a külfölddel, mind az egyes államokkal szemben.

A többi szenthely között egyik sem tudott ehhez fogható jelentőséget szerezni, még a legtekintélyesebbek és legbefolyásosabbak sem köztök, mint p. o. az ephesusi Artemisium és a Didymeum Miletus mellett. Nevezetesen ez utóbbi, mely még leginkább képes lett volna Delphivel versenyezni, az által volt hátrányban, hogy nem volt a jón városok amphiktyoni központja; az ott lévő szent helyek nem tarthatták meg egész szigorúsággal a nem-görög Ázsia elleni ellentétet. A bel- és külföld ennél fogva Delphit ismerte el a hellénség központjának és Delphihez fordultak a külföld fejedelmei és államai, melyek a görög nemzettel összeköttetésbe akartak lépni. A delphii papság által törekedtek a hellénekre befolyást szerezni, és céljaikhoz képest a görög bölcsesség kincseit Delphiben kiaknázni. Már ol. 10 (740) körül küldöttek phrygiai fejedelmek szentelt aján-dékokat Delphibe; azokat követték Lydia királyai, kik birodalmaik sorsát a Pythia mondásaitól tették függővé. A nyugoti népek, a mint a gyarmatok által a görög művelt-

séggel megismerkedtek, meghallották Delphi hírét. Agylla, a tyrrhenek régi városa az etruriai parton, Kyrus idejében külön kincstárban állította fel Delphiben szent ajándékait, és az apollói szenthelyhez való szoros csatlakozás által törekedett félig eltörlődött görög nemzetiségét fentartani. A Tarquiniusok, kik ugyanazon tyrrheni országból származtak, hódoltak a delphii jósdának és a római köztársaság fentartotta ezen összeköttetést.

Ekképen az idegen államok vendégjogot szereztek »Görögország közös tűzhelyénél«, a mint Delphit nevezték; oly viszonyok köttettek meg, melyek a jósda gazdagságára és befolyására nézve, valamint a delphii érdekekkel oly szoros kapcsolatban lévő tengeri kereskedelem előmozdítására nézve a legnagyobb jelentőséggel bírtak. Hellas különállásából egy messzire terjedő népforgalomba lépett be, és sehohsem ápolták és ajánlották jobban, mint Delphiben, a vendégszeretet szép szokását, mely nemcsak egyes házakat, hanem egész községeket, államokat és népeket köt össze egymással.

A vendégjog szentsége volt a delphii népjog egyik főpontja. Azért is a *lesche* festményén, mely Trója elesését ábrázolta, a pusztuló város romjai közepette Antenor volt látható, ki mint Ráháb Jérikhóban, a győzők által megkiméltetett, és egész családjával együtt szabadságban maradt, mivel Menelaust és Odysseust, a görög követeket, mint vendégbarátokat fogadta be magához. A külföldi államok görög községek által vezettettek be a Pythiánál; azért állították fel a korinthusiak saját kincsesházukban a Mermnadák szent ajándékait és a massaliaiak a rómaiakéit.^{271.)}

Sokkal kényesebb volt Delphi viszonya a görög álla-

mokhoz. Mig tudniillik csak törzsek gyülekeztek az amphiptyoni isten körül, addig együttvéve egy egészet képeztek, melynek központja Apollo szenthelye volt. De a mint ennek befolyása alatt a törzsek államokká rendezkedtek, ezek természetesen nagyobb önállóságot vettek igénybe és itt mindenféle ellenmondásnak kellett létrejönni.

A Pythiának minden habozás nélkül bizonyos főfelügyeleti jog megengedettetik. E célból minden, Delphivel összekötött államban hivatalnokok vannak, mint a jósdá állandó képviselői p. o. a pythiek Spartában, a királyok laktársai, Áthénben a Pythiától kinevezett exegetái a szent jognak, Aeginában, Mantineában és más városi községekben a theorok testületei. Folytonosan az isteni jogra emlékeztetik az embereket, melyet sohasem szabad megsérteni. A közös hellen rendszabályoktól való minden eltérést megfeddenek, Delphi parancsai teljesítéséről gondoskodnak. Mert a Pythia nemcsak felügyel és örködik, hanem parancsol és követel is. Így p. o. követeli a bűnfertőztettek kiutasítását a polgári községekből, követel harczosok kiállítását, hogy ellenségei ellen védelmezhesse magát, és egy általa helyeselt alkotmány megbuktatását megbüntesse. Parancsolja a polgári harczok megszüntetését, kiegyenlít párt- és szomszéd harczokat; az egyik államot a másikhoz utasítja, mint p. o. Spartát Áthénhez a második messenei háborúban, vagy az aetolokat a Helikéban lévő Pelopidákhoz (196. l.), az egyes államok egymáshoz viszonyát rendezi, a midőn p. o. megparancsolja a mantineaiaknak, hogy Arkas maradványait Maenaliából saját városukba vigyék át és az által egy arkadiai főváros tekintélyét szerezzék meg. Végre az egyes államok alkotmányait rendezi, vagy fen tartja magának minden új alkotmány helybehagyásának

jogát. Még Klisthenes is elismerte ezt a jogot új polgári törzseire nézve.

Delphi, mely maga nemzetségek által kormányoztatott, mindenütt az aristokratiai alkotmányt képviselte, befolyása összefüggött a régi családok tekintélyével; az aristokratiai köztársaság foglalja magában »az isten alapította szabadságot«, a miért Pindar Spartát dicsőítette. A jón községek laza polgáregyesületével szemben szigorú rendet követel, a minő a delphii elvek szerint nevelt dóroknál legtökéletesebben valósult. Minden ellenmozgá-
lom, az alkotmány minden változtatása a Pythia engedelmével, forradalom volt. Innen van a jósdának a kényurak elleni harca, kik államaikkal együtt Delphitől elpártoltak és az új-jón városok irányát a pythiai Apollónak engedelmeskedő államok területére áttöltették. A jósdá a sikyoni Klisthenest, Adrastussal, az ország régi királyával ellentétben, hóhérnak nevezte.²⁷²).

Legszabadabban rendelkezett Delphi a gyarmatokban; mert a nyolczadik és hetedik század nagy gyarmatosítási korszaka alatt nem szorítkozhatott arra, hogy a helyeket kijelölje, hanem számos új, a polgári rendre vonatkozó feladat megoldásában is kellett segédkezet nyújtani. De a talaj seholsem volt annyira alkalmas a kórallapotok delphi-ellenes fejlődésére, és a jogbitorló kényuralom veszélye seholsem fenyegetőzött annyira, mint a gyarmatokban, a hol a tarkavegyületű lakosság mellett és a nagyon korán keletkező egyenlőtlenség miatt a pártharcz minden következményeivel együtt elkerülhetetlen volt. Azért nevezték Sicilia szigetét a kényurak anyjának, és oly állapotok, melyek Hellasban csak átmeneti korszakok vol-

tak, a gyarmatvárosokban csaknem állandó alkotmányi formákká lettek.

Hogy ily veszélyes talajon törvényt és rendet lehesen megállapítani, itt azon időben írott törvényekre volt szükség, a midőn az anyaország államai még írásban nem foglalt hagyomány szerint kormányoztattak. Mert minél kevésbé uralkodott összhangzó szokás, annál korábban volt szükség általános érvényű jogra, és mivel lehetetlen volt a gyarmatokban oly alkotmányokat szervezni, melyek a nemesség vele született jogaihoz voltak kötve és változatlan rendre alapítva, azért itt oly intézmények előmozdítása volt legczélszerűbb, melyek kereskedő és tengeri városokban még legalkalmasabbak voltak arra, hogy elismeréssel találkozzanak és az ochlokratia vagy tyrannis elfajult állapotát megelőzzék; ilyenek pedig a timokratiai alkotmányok voltak, melyek a birtok szerint rendezik a polgárságot és meghatározzák a polgárjogokat. Ekképen polgárválasztmányok alakítottak, melyek a leggazdagabbakból állottak és némi tekintetben az arisztokrátiának feleltek meg. A szokásos szám ezer volt, és ily polgárválasztmányok találhatók Rhegiumban, Krotonban, Lokriban, Agrigentumban, Kymében. A gyarmatokban legkorábban szoktak hozzá, hogy oly törvényes intézményeket is, melyek az egyik helyen helyeseknek mutatkoztak, úgy mint egy az iparra vonatkozó találmányt, más helyeken is hozzák be. Így történt a dolog az írott alkotmányokkal is.

Ha ezek közül az alsó itáliai lokrisiak (188. l.) alkotmánya volt a legrégebb, akkor ez azzal függ össze, hogy itt ozolok és opuntokból, korinthusiak, lakedaemoniak és mindenféle más népségből különös vegyes lakosság képződött, melyet csak is a közjog pontos rendezése által lehetett

egy államban összetartani. Azért parancsolta meg a delphii isten a lokriaknak, hogy maguknak törvényt alkossanak, és így keletkezett a hetedik század közepén Zaleukus törvényhozása, a legelső írásba foglalt törvényhozás, melyet az ó-kor ismert, t. i. egy a helyi viszonyokhoz alkalmazott választéka annak, a mi azon időben az anyaország legtapasztaltabb államaiban jog gyanánt szolgált. A büntető jogra nézve az areopag rendszabályai szolgáltak zsinórmértékül, a polgári fegyelemre nézve Kréta és Sparta, de böles változtatásokkal; mert idegeneknek, oly városban, a milyen Lokri volt, nem lehetett megtiltani a tartózkodást, de a polgárok-
nak az idegen országban való kóborlást. A birtokok eladása is megnehezítettett és a kereskedés megszorított, amennyiben kiskereskedés és kalmárkodás volt; az volt a törvény, hogy csak a gyártók adják el áruikat. Az ujitási vágyat lehetőleg megelőzték és még valamennyi jönnek szavajárása is, hogy: mi az ujság? megtiltatott a polgárok-
nak. Ellenben itt is volt census, mely szerint szűkebb polgárság alakítottott és a magánjogra nézve itt szabattak először keményebb határozatok, a melyekből a polgári élet bonyolódott viszonyaira lehet következtetni.

Valamint a krétai és a lakedaemoni törvények egymással rokon és egyszerűek voltak, épen úgy egyeztek Zaleukus törvényeivel Charondas valamivel későbbi törvényei, ki Katane szülővárosában a nyughatatlan sikeliotákat állandó jogi rend által jó polgárokká tenni törekedett. Hozzáértett ő ahhoz, hogy miképen kell a jón jellemnek szabad tért engedni, a nélkül, hogy az által a polgári rend állandósága veszélyeztetnék. Törvényei, minél inkább kiprobáltattak, annál általánosabban hozattak be a chalkisi városokban. Sőt a chalkisi városi jog későbbi századokban még Kis-

ázsia bel-földi városaitól is fogadtatott el, mivel ennek elfogadásában egy igazán hellen fejlődésnek legnagyobb biztosítékát látták. Ekkép azon feladatok, melyek a nyugoti gyarmatvárosoknak polgárait illető törvényhozás előtt ki voltak tűzve, oly alkotmányok létrehozását eredményezték, melyek függetlenül a helyi viszonyoktól és hasonlóképen az egyes törzsek irányaitól is függetlenül, közös hellen kinyomattal birtak, és nemzeti jelentőségüknél fogva oly nagy terjeszkedésre voltak alkalmasak.

Ha tehát Zaleukus törvényeit dór törvényeknek nevezték, akkor ezt csakis azzal lehet igazolni, hogy ezekben valamint Charondaséiban és a thrakiai chalkisiek alkotmányában, melynek szerzője a rhegiumi Androdamas volt, oly elvek vitettek keresztül, melyeknek ugyanaz a forrásuk, a mely a krétai és spártai intézmények forrása. Itt különösen az az elv, hogy a városokban a családokat és házakat különös gonddal fenn kell tartani, hogy azokban a régi szokás és vallásosság folytatódjék; továbbá elv a jog és szokás feloldhatatlan összeköttetése, minden újítási vágy erőlyes megtámadtatása, a kereskedelmi hajlam megszorítása, egy hűségen és igazságszereteten alapuló közszellem létrehozása. Azért nem csodálhatjuk, ha Zaleukus, valamint Charondas Pythagorassal (280. l.) bizonyos összeköttetésbe hozatik; mely összeköttetésnek nincs más alapja, mint hogy mindnyája bölcsességének forrása a pythiai Apollónál volt, kinek magasztos elvei Pythagoras által legtisztábban és legtekélyesebben, de épen ezért a legszerencsétlenebb eredménynyel vezettettek be az életbe. A krotoniaknak az ő eszméi által lelkesült fiatalsága, nagyon mereven, minden közvetítés nélkül, mint szellemi aristokratia állott a többi polgársággal szemben. Mert ha ennek jogai bántat-

lanul maradtak is, mégsem tűrhette azt, hogy egy kis, birtokközösség és egyenlő erkölcsi fegyelem által egyesített testület köztük jobb akart lenni és jobb is volt a többieknél.

A hatodik század utolsó éveiben, melyek igen különböző helyeken heves polgári mozgalmak által kitűnnek, közvetlenül a Tarquiniusok Rómából és a Pisistratidák Áthénból való elűzetése után, a pythagoraeiket azon véres üldözés érte, mely Kylon vezetése alatt a krotoniak elkeseredett népéből indult ki és sokáig egész alsó Italiát vad polgárháborúval töltötte el. Azon nemes csirák ugyan, melyeket Pythagoras tana ültetett, Italiában sem veszték el egészen. Még a fényűző Tarentumot is tudta azon iskolának egy embere, Archytas, még ol. 100 (?80) körül pythagoraei polgári erény által kormányozni. Apollói muzsai művészetek és mennyiségtan, önuralmon alapuló és a lelki és testi tehetségek összhangzatos kiképzésére irányzó életbölcsesség egy elfajult nép közepette egy igazi hellen mintaképévé tette őt. Személyisége hatalmának sikerült még egyszer azon elveket tiszteletre és tekintélyre juttatni, melyeknek eredete Delphiben keresendő. Az említett alkotmányokban egy szellem él; ez a hellen szellem, mely azokban legérvényesebb kinyomatát találta, és ha a nyugati gyarmatok nagy törvény alkotóinak írásbeli rendszabályai még megvolnának, akkor a dialektus és a beszéd alakja által érthetően tanuskodnának a delphii befolyásról.²⁷⁵

A mivé a kilenczedik század óta az európai Hellas lett, és a mi abban történt, népszerűsége, mely a szellemi élet minden terén, vallásban és erkölcsi világnézetben, az államok alkotmányában, építészetben és szobrászatban, zenében és költészetben kinyomatát találta, valamint az a

tudatos ellentét a barbarokkal szemben, — mindez lényegesen a delphii befolyás eredménye; azért egyet jelent igen sokszor: akár delphiit, akár dóriait, akár hellént mondunk.

Ezen befolyás nem maradhatott mindig ugyanaz, részint a kor általános viszonyai által lett visszaszorítva, részint Delphi hibája miatt enyészett el.

A jósdá hatalma az amphiktyoni rend hagyományain alapul és az egyes államok bizonyos kiskorúságán, melyek még oly néptömeg tagjainak érezték magukat, mely egyedül Delphiben volt képviselve. Annak háttérbe kellett szorítatni, midőn a felvilágosodás növekedtével az isteni jelek és jóslatok befolyása mellőztetett, a midőn az egyes községek a papi gyámnokság alól kivonták magukat, a midőn, önálló államokká fejlődve, teljes függetlenséget igényeltek és mindenik külön politikáját üzte, mely Delphire nézve nem lehetett mérvadó.

Lykurgus állama sokáig volt kedvence a delphii istennek, mintaállam volt gyarmatvárosainak, az isten világi tervei számára erős kara, és a hellének közti vezér-állásra volt ő általa kiszemelve. Hanem ezen állam mindinkább peloponnesusi ügyeire szorítkozott, melyekre nézve Olympia lett az új központ, és mióta a Heraklidák helyett az ephorok kormányozták az államot, azóta megszűnt Delphi annak főhatóságának lenni. (I. 269. l.)

De a mint Sparta ősi szenthelyétől elvált, azonnal a jón törzs lépett előtérbe két államban: Sikyonban és Áthénben, melyek a védelmet kereső szentélyhez csatlakozván, hellen nagy államokká akartak emelkedni. (I. 351. l.) Sikyon jelentősége rövid ideig tartott, de Áthén megtartotta állását. Delphivel közeli viszonyban maradt a nélkül, hogy

önállóságáról lemondott volna; itt is szabadságot és haladást tudott össze kötni kegyelettel és hűséggel. Ekképen most már Delphi, nem úgy mint hajdan, a midőn oly törzsek szövetségének élén állott, melyeknek csak a szenthelyben volt egységek, oly két állam közepette állott, mely mellett a többi hatalomra nézve mind elmaradt. Most már tehát közös ügyek vezetéséről szó sem lehetett.

De Delphi maga is más lett. Mert mióta nem tudott parancsolni és kormányozni, ravasz alkalmi politika pályájára lépett; mióta nem birt tulajdon hatalommal, azóta a külföldi hatalmasságokhoz csatlakozott, melyeket céljai elérésére használhatott, és oly összeköttetésekbe lépett, melyek elveivel merően ellenkeztek.

Ez legjobban látszik Klisthenesnél, a kényurnál, a kit, a mint illet, először kiátkozott, és gonosz ajánlataival együtt visszautasított, holott későbben vele és családjával a legszorosabb összeköttetésbe lépett és a legnagyobb jótéteményeket neki köszönhette. Delphi hűtelen lett magához az Orthagoridáknál, mint Sparta a Pisistratidáknál; egyi-
kők sem üdült fel azon bajokból, melyek következtelenségek eredményei.

Delphi eljátszotta a nép tiszteletét, a midőn ugyanazon papság, a melytől az erkölcsiség legtisztább elvei eredtek, csel és más becstelen eszköz által magát fentartani törekedett.

Legártalmasabb volt neki az arany hatalma, mely mindennél inkább mételyezte meg a hellen élet egészségét. Az ázsiai arany már korán csábította a papokat arra, hogy a barbár fejedelmek kegyét többre becsüljék, mint a hogyan a hellén nemzet szenthelyéhez illet. De midőn azután köztudomásra jutott, először az Alkmaeonidák által, azután

Kleomenes által, a ki a jósda segítségével Demaratus hivataltársától (130. l.) szabadulni akart, hogy a delphii isten jóslatait pénzen meg lehet venni, akkor annak tekintélyének a helléneknél tökéletesen el kellett enyészni. Ezen időben szűnt meg Delphi az országban központi hatalom lenni; az általa képviselt egység feloszlott, és a helyett két állam áll egymással szemben, melyeknek mindegyike vezérállása által új egységet akar a népnek adni, mely törekvés csak harczok által érhetette célját.

A perzsa háborúk idejében Delphi csak árnyéka vala annak, a mi volt hajdan és a nemzetben akkor hiányzott minden egység, mikor leginkább volt rá szüksége. A jósda gyáva és ingadozó volt, sőt még meg is akadályoztatta az államokat, melyek határozottan akartak cselekedni, mint p. o. a knidusiakat, krétaiakat, argivokat; azon kor minden nagy tette az egyes községektől eredt, és ezek éppen ez által szabadultak fel tökéletesen a jósda minden vezetése és a mánika minden befolyása alól. Delphi Hellas közös tűzhelye maradt, de csak a formák állottak fenn továbbra is, és a szenthely eredeti jelentősége annyira feledésbe ment, hogy merő ellentétben annak törvényeivel, még azon győzelmek is, melyeket hellének véres fegyverrel arattak helléneken Delphiben emlékek által örökítették meg.

V.

A harczok a barbárokkal.

A görög törzsek gondatlanul terjeszkedtek a földközi tenger minden partjain, mintha csak maguk volnának a világon és isten kegyelméből joguk volna ama szép, kikötőkben gazdag partokra. Ezen birtokaikban bántatlanul maradtak, míg a mögöttük lakó törzsek békével nézték és a görögöknek engedtek. De ez nem maradhatott így minden időben. A belföldön lakó népeknek egyszer csak kellett azon tudatra jutni, hogy saját országuk előnye az idegenektől aknáztatnak ki.

Irigység és féltékenység ébredt fel bennök; a tenger felé nyomultak; a hellének és barbárok közti surlódások elkerülhetlenek voltak, és ebből hosszadalmas háborúk keletkeztek, a melyekben a hellen városoknak könnyen szerzett birtokaikat, szerencsés jólétüket és nemzeti önállóságukat kellett védelmezniök.

A hellének népe ezen harczok által a világ-események összefüggésébe lép és azokkal kezdődik csak az összefüggő görög történet; ezen harczokban teljes öntudatra jut a hellen és nem-hellen ellentéte, mely az elébbeni századokban megalapított. A harczok a gyarmatokban kezdődnek, a gyarmatok az anyaországot vonják be; és most

már nemcsak egyes községek, hanem az egész nemzet önállósága van kockára vetve, és ezen veszélyek leküzdésére a régi amphiktyonia helyett új nép-egység fejlődik.

Ekképen a hellének egész további története ezen harcokhoz fűződik.

A harcok a görög világ keleti szélén kezdődtek, mivel itt fejlődött először egy szárazföldi, a tengertől elzárkózott állam, melynek kedve és ereje volt a parti görögöket megtámadni.

Ez nem volt a régi államok egyike. Mert a Kelet régi birodalmai nem gondoltak a tenger partjával, míg csak idegen elemek nem vegyültek azokba. Miután eredetöknél fogva tágas hegyi tartományokra vagy gazdag folyamsíkokra voltak utalva, nem érezték a tovább terjedő összeköttetés szükségességét. Megelégedtek a karavánok és folyók kereskedelmével és a mi a hazai kincsekből a külföldre szállított, az idegen népek kezén ment keresztül, melyeknek a nyereséget átengedték. Ilyenek voltak a phoenicziak és azután a görögök.

Ekképen az ázsiai parton is megengedték, hogy idegen kereskedő helyek jöjjenek létre, megerősödjenek és nagyobbodjanak. Háborítlanul megengedett nekik, hogy népgyűléseikre és ünnepélyeikre összejöjjenek; nem irigylték tőlük a folyamok alsó völgyeinek birtokát, a mennyire ezek, természetes tagolás által a szárazföld belső vidékétől el lévén különítve, a parthoz vannak csatolva. Tökéletesen olyanak látszának e viszony, mintha az ázsiai fejedelmek a belföld és part közti szélet (I. 7. l.) önkényt tekintették volna birodalmuk határának.

Maguk a népek ezzel csakis nyertek. Mert az idegen telepítvények, a sok ujonnan alapított város természetesen

igen eleven forgalmat idéztek elő; a belföld minden terménye és iparczikke uj és sokszorosított értékre jutott. Mint jó kereskedők, arra törekedtek a görögök, hogy az ázsiaiakkal jó viszonyban legyenek és bizalmukat megszerezzék; meglátogatták vásáraikat, megvették gyártmányaikat, mindenféle megrendeléseket tettek, még le is telepedtek maguk azok között, hogy a parti városokkali forgalmat annál nyomatékosabban üzzék, és ott ügyességök által megtudták magukat kedveltetni, hasznosakká és végre nélkülözhetlenekké tették magukat. Ez különösen a kisázsiai birodalmak fővárosaiban történt.

Ezek között a phrygok birodalma fő rokonság miatt leginkább volt hivatva a görögökkel való közeli forgalomra (I. 85. l.) És itt csakugyan a part és belföld közti legrégibb összeköttetést találhatjuk. A Neleidák Miletusban phrygiai neveket hoztak be családjaikba (I. 292. l.), és az első messenei háboru táján egy Midas nevezetű király élt, Gordias fia, a kinek Kyme polgáraival közeli barátságos viszonya volt; ő maga egy kymei nőt, Hermodikét vett el és Kyme által összeköttetésbe lépett Chalkissal, az anyavárossal, és Chalkis által Delphivel. A szenthely évkönyveiben fénypont volt, midőn ugyanazon időben Sicilián a legelső chalkis-delphii gyarmat alapíttatott (183. l.) és Midas királyi széke, a melyen ülve törvényt tenni szokott, mint a Kelet első szentelt ajándéka, a pythiai templom előtt felállíttatott.

A régi phrygiai nép sémi bevándorlók által szorított vissza, kik dél felől nyomultak Kis-Ázsiába és az assyriai hatalom idejében ott letelepedtek. Phrygiáról azt mondták, hogy már Ninus vetette alá. A phrygoknak épen úgy nem volt ellentállási ereje az idegen elemekkel szemben,

mint a pelasgoknak nem volt, mivel hazai műveltségük nem haladt elegendően előre; azért változott igen lényegesen szokásuk és vallásuk a semiták befolyása alatt.

Az ilyenféle legfontosabb befolyás a lydiaiaktól eredt (I. 87 l.). Ők sokkal idegenebbek voltak a parti görögökhez, mint a phrygok, de épen ezért annál erősebb és hathatósabb volt befolyásuk, a mint mindenütt meg szokott történni, a hol sémi nép egy árja néppel együtt lakott. Részben összeolvadtak a régi lakosokkal, úgy, hogy nem lehet pontosan megkülönböztetni, mi phrygiai és mi lydiai; de a görögökre is hatottak. Ezek nem csak kereskedésben és iparban tanultak a lydiaiaktól, hanem magasabb művészetben is, nevezetesen a zenében. Mert valamint a semitáknak egyáltalában különös tehetségük van a lantos költészetre, úgy a lydiaiaknak is, kiknek népdallamait a görögök utánozták. Ebből keletkezett a görög elégia, és a lydiaiak szivreható hangneme a lydiai fuvolával együtt honosított meg Delphiben. De míg az európai Hellas a lydiaiak műveltségének csak egyes csiráit sajátította el magának, addig az ázsiai görögök egész történetükkal olvadtak össze a lydiaiak történetével.²⁷⁴⁾

Ez már a Heraklidák dynastiája alatt vette kezdetét, mely Agron óta uralkodott, ki Ninus fia, Belus unokája volt. Agron uralkodásának kezdete régi számítás szerint 1221-re esik Kr. e. Ez azon idő volt, a midőn Assyria hódító ország lett. Lydia az assyriai világuralomnak őrszeme volt nyugaton. Az uralkodók családfája, az összhangzat a kicsapongó vallásos szertartásokban, oly városok alapítása, mint p. o. Ninoe Kariában (I 148 l.), és sok más körülmény mutatják a szoros összefüggést a Tigris melletti Ninivével.

De Assurral együtt az assyriai Lydia is megöregedett; uralkodói a népükön kívül kerestek támaszt: idegen harczosokat fogadtak szolgálatukba, és azokat személyök biztosítására és királyi székek támogatására használták. A zsoldosok kiváló ügyességök által mindig több hatalmat szereztek, főnökeik pedig az alásülyedt fejedelmi ház mellett mindinkább növekedő befolyást tudtak szerezni. Ez különösen a királyi testőrség parancsnokának épen Kandaules idejében annyira sikerült, hogy az az uralmat egészen kezébe vette, hogy a gyenge király maga a királyi méltóság jeleivel felruháztatta és a király mellett mint a legfelső hatalom jelvényét, a kettős bárdot viselhette, míg végre a tulhatalmas praetorianus alkalmasnak találta az időt arra, hogy a dynastia látszólagos uralmának is véget vessen. Egyetértve a királynéval, lábalól eltette az utolsó Heraklidát és kariai zsoldosok segítségével, kiket Arselis vezetett hozzá, az új dynastiát megalapította. Ez abban az időben történt, midőn keleten a médek elszakadtak és délfele Babel újból mint önálló ország lépett fel (747). Összefüggésben ezen mozgalmakkal, melyek az egész Keletet meg-rázkódtatták, Lydia is ki vált lassanként ezen viszonyából, miután öt évszázadon keresztül Assyriától függött, és a nyolczadik század vége felé fejlődésének egészen új pályájára lépett.²⁷⁵⁾

Ez nem pusztán a dynastia változása volt, hanem az egész politikának fordulója. Azon merész zsoldosfőnök, ki a palota-forradalom következtében Gyges névvel lépett 716. Kr. e. a Heraklidák trónjára, nem volt semmiféle összefüggésben a régebbi uralkodó nemzetséggel, nem is lydiai törzsből származott, hanem a parti lakossághoz tartozott, a Mermnadák törzséhez, melynek kétségtől Karia volt a

hazája. Kariában híres meleg forrás volt, (talán Karura a Maeander völgyében, Ninoehez éjszakra, Lydia és Phrygia határán); e mellett volt »Daskyles megyéje,« és ez azon név, melyet Gyges atyja viselt. A kettős bárd, melyet ez már mint a zsoldosok vezére bitorolt, a hatalomnak kariai jelvénye volt; kariai csapatok által támogatta az új királyi széket.

A karok valamennyi görög törzs között leginkább keveredtek össze a semitákkal (I. 59 l.). Már Minos idejében, a mennyire nem olvadtak bele a görög államokba, az ázsiai szárazföldre szorítottak; azután a jón és dór gyarmatosok által részint meghódítottak, mint p. o. a gergithek, kik Miletusban elnyomott néposztályt képeztek, részint a parttól még távolabbra szorítottak. Miután a műveltségben a jónok mögött elmaradtak, azért ezek megvetéssel nézték őket, és határtalan göggel bántak velök, úgy hogy a városok alapítása napjaitól fogva, a midón az új gyarmatosak a kariai nőket özvegyekké tették és új házasságra kényszerítették, a karok és jónok között ellenségeskedés állott fenn. Azért hajolnak amazok inkább a lydiaiakhoz és mysokhoz, mint a görögökhöz; a Miletus mellett lévő Didymeum nem ismertetett el általuk közös szenthelynek, hanem csak a jónok és aeolok által. Külföldön is annyira nem értek össze a jónok és karok, hogy Egyiptomban a folyó különböző partjain kellett őket letelepíteni (165 l.) De minél inkább kirekesztettek a karok a jónok igazi városi életéből, annál inkább üzték, régi ősi szokás szerint, a hadi mesterséget, és hogy mennyi hasznót hajthatott ez nekik a legjobb esetben, ezt mutatja Gyges szerencséje.

Tehát gondolhatjuk, hogy mi következménye volt annak, hogy egy kariai zsoldos lydiai király lett, és mily

ijedelmet idézhetett elő ezen hír minden jön városban. Mert hogyan hozhattak a Mermnadák magukkal más gondolatot a trónra, mint hogy nyugot felé terjesztik hatalmukat, hogy bekebelezik birodalmukba a parti városokat, hogy lydio-kariai tengeri hatalmat alapítanak és mindek előtt, hogy a gögös jónokon megboszulják magukat! Meg akarták mutatni, hogy mit tehet oly állam, a mely görög vállalkozó szellemet a belföld arany kincseivel és népe erejével egyesít.

Ha Sardes, a Kybele régi városa, mely a bortermő Tmolus aljában, a Paktolus partjára építettett és várának magaslatából beláthatta a Hermus áldott völgyét, már előbb is a birodalom központja volt, azért most mégis egészen új jelentőséget, új életet nyert; most tábor lett, melyben a fegyverek nem nyugodtak, a hol mindig új tervek és új készülétek folytak. Az államnak arcza egyszerre keletről nyugotra fordult és a Mermnadák főfigyelme arra irányult, hogy jófékvésű parti helyeket kerítsenek hatalmukba. Nagy bölcseséggel megkimélték először a hatalmasabb tengeri városokat, melyekkel egy könnyen nem lehetett volna birni, és éjszaknyugaton, az idai félszigeten, a régi trójai birodalom területén törekedtek a tengerhez jutni. Itt kariai lakosság volt, mint a gergitkek Aeolisban előforduló neve mutatja, és arra számítottak, hogy ezek hozzájuk csatlakoznak. Az aeoliai szárazföldi városoknak kevés tengeri üzletök volt; de a jön városok között Miletus vett fel legtöbb kariai népet, és mivel Gygesnek szűksége volt egy virágzó tengeri városa, hogy terveit kivihesse, azért felhasználta a ravasz miletusiakat arra, hogy velök együtt Abydust alapítsa. Ő az egész éjszaki Mysiának

volt ura, még a Rhyndakuson túl is, melynek közelében nemzetségének tiszteletére Daskyliumot alapította.

Igy uralkodott a Propontis és a Hellespontus mellett, és messzire és biztosan tekintő politikájáról semmi sem tanuskodhatik jobban, mint az a körülmény, hogy itt a népek régi hidja és a tengeri uralomra nézve legfontosabb tengeri szoros mellett legelőször tette be a lábát.

De egyuttal már a Hellespontuson túl is folytatta nagyravágyó terveit. Nevezetesen, ő is úgy mint Korinthus és Sikyon zsarnokai, a nagy jósdai szent helyek részérő elismerést akart szerezni. Legközelebb volt hozzá a Branchidák szenthelye. De erről a kariai fejedelem tudni sem akart. Tehát Delphihez fordult és a legbőkezűbb hódolatok által ki akarta mutatni, hogy már születésénél fogva ismeri a hellének istenét, és ha meg nem engedték is neki, hogy Delphiben külön kincsesházat alapítson, azért mégis minden gondolkozás nélkül elfogadták a fejedelmi ajándékokat. De abban hogy elfogadták, már a dynastia elismerése rejlett, mely most már annyiban számíthatott a delphii istenre, hogy politikája többi terveinek nem fogja akadályozólag útját állani. A Kypselidák kincses házában állítottak fel az arany vegyítő korsók, és az ezüst szentelt ajándékok Gygadas (Gygesgyermek) neve alatt; ez oly nagy tömeg nemes fém volt. a minőt a görögök sohasem láttak egy helyen együtt. Éke-
sebben szóló ügyvédet nem küldhetett volna Gyges Delphibe, hol azonkívül bizonyos féltékenység és irigység a Branchidák szenthelye iránt, valamint a delphii istentől elfordult jóniai városok iránt is működhetett arra, hogy a Mermnadák számára kedvező hangulat jőjjön létre.²⁷⁶⁾

Hanem a görögök és lydiaiak közti ezen barátságos érintkezés nem lehetett maradandó, mert mióta ezek egy-

szerre Aeolisban és a kariai partvidéken uralkodtak, azóta nem türhették azt, hogy a közbe eső partvidék, a legjobb kikötők, és a nagy folyam torkolatai független görög városok birtokában legyenek. Ha Sardesből és a Hermus völgyéből a tengerhez akartak menni, akkor legelőször Smyrna állt utjokban, mely a hermaeumi öblön uralkodott. A Kaystrus torkolata előtt pedig a smyrnaiakkal rokon kolophoniak gazdagsága és daczos polgári lelkülete ingerelte őket, de még a büszke Miletussal sem állhatott fenn sokáig az egyetértés, mert annak nyájai a Maeander völgyében kariai földön legelészték.

Most kezdődött Jonia hősi korszaka. A sardesi király minden ajánlata visszautasított; annak nem az lehetett a célja, hogy elpusztított városokat egyesítsen birodalmával. A háboru elkerülhetetlen volt; a hellének első szabadsági harczai kezdődtek.

A városok eleinte nagyon viszás helyzetben voltak. A tulsó partokkal való összefüggés megszakított; a delusi szövetségi ünnepély, mely elébb az innenső és tulsó jónokat összekötötte, már régóta semmi jelentőséggel sem bírt. A városok területei messzire terjedtek el a part szélén, a belvidékkel szemben nem voltak elegendően elzárva, a hosszú nyugalom elkényeztette őket. A dór városokkal, melyeknek a knidusi félszigeten triopsi szenthelyök volt, semmiféle szövetségi viszonyuk nem volt. Az aeoliai városok tisztelték ugyan a jónokkal együtt a didymeumi Apollót, de tehetetlenek voltak; maguk különböző csoportokra osztottak, a melyek között az idai félszigeten lévő külön egyesületet képezett, és azonkívül a Mermnadák terjedése által legelőször függökké lettek. Végre a jón városok maguk közt a régi időből csak igen laza összefüggést tartot-

tak meg (I 286 l.). A királyi nemzetségek bukása után, a jön jellem hajlama szerint, még inkább váltak el egymástól. Az egymáshoz közel lévő kereskedelmi városok féltékenysége, a két fővárosnak, Ephesusnak és Miletusnak ellentéte megakadályoztatták az igazi közösséget, a tartós összehangzó alkotmányt és leginkább a hadsereg közös szervezetét. Még szokásban és nyelvben sem egyeztek egymással; mert a régi parti lakosság eredeti különbségei még mindenütt felismerhetők voltak (I. 282 l.) és ezen különbség véres szomszédharcokban még inkább erősödött. Végre az egyes városok területén belül sem hiányoztak aggasztó bajok, melyek a pártoskodásból és a lakosság egyenlőtlenségéből eredtek. Voltak kariai és lydiai falusi községek, melyek csak kényszerítve vetették alá magukat a jön polgárok uralmának.

Mindez a lydiaiak előnyére vált. Lovas csapatjaik váratlanul törtek elő a belvidékből, és majd ide, majd oda száguldozván, folytonos aggodalomban tartották a tengeri városokat. De egykönnyen nem sikerült nekik a polgárokat engedékenységre bírni, és ha hősitetteiket nem örökitette is meg egy történetíró sem, azért mégis egyes vonások maradtak ránk, és a smyrnaiak vitézsége nem ment feledésbe, a melylyel az elfoglalt város kapuiból visszaűzték a lydiaiakat. A kolophonai Mimnermus, Tyrtaeus kortársa, elegiákban énekelte meg hőstetteiket.

A háboru az egész soron fel lobbant, a midőn az első Mermnada meghalt, a ki hosszú uralkodása alatt biztos kézzel szabta meg előre házának politikáját. Ardys követte őt. Folytatta a Miletus elleni támadásokat, váratlan meglepetés által elfoglalta a magas Prienet, azon várost, a melynek területén a Panionium volt. A városok szövetsége

közepén szakadt meg; úgy látszott, hogy a jóniai háboru gyors fordulatot vesz, a midőn egészen másfelől jövő események által váratlanul félbeszakítottak. Mert a hódító ország nem várt háboru veszélyétől látta magát fenyegetve; a Kelet és Éjszak népeivel saját fennállásáért kellett harczolni.

Tudniillik már Gyges idejében nagy tömegű nomád lovas népek, melyek a Pontus partjai körül laktak, megindultak és megmozdultak. A mozgalom a massagetáknál vette kezdetét; ezek, úgy beszéltek, kiszorították a skythákat a kaspi tenger melletti lakhelyeikből a fekete tenger felé, a skythák pedig a kimmeriekre rohantak. Ekkép a Pontus minden partja jött felindulásba és ennek következményei nem sokára egész Elő-Ázsiában voltak érezhetők. A skythák maguk a kaspi tengertől a méd birodalomba jöttek, melynek uralkodói az által törekedtek őket megbékíteni, hogy nagy csapatonként befogadták harczosaik közé. A kimmeriek sokféle rajokban, melyekhez a trerek is tartoztak, a Pontus keleti partja hosszában mentek delfelé, és elfoglalták azt a sziklás félszigetet, a melyen a miletusiak Sinopét alapították volt (156. l). Ezen várost rabló fészökké tették; innen Kis-Ázsia belsejébe nyomultak, és ellepték Lydiát már Gyges idejében. Gyges Assur segítségével védte magát ellenök, a melynek fensőségét még elismeri, és miután Assyriától elszakadt, és Psammetichust támogatta az assyrok ellen, a kimmeriek új betörése alkalmával elesik. Ardys alatt még tart a harcz, sőt Sardes alsó városa is azok kezébe jut. Tömegük növekedett, a mint győzedelmesen Kis-Ázsián végigvonultak, mivel mindenféle nyughatatlan és elégületlen népség csatlakozott hozzájuk, különösen lykiaiak, és ezekhez talán azon Lygdamis is tartozott, a ki mint a kimmeriai csapatok vezére emlittetik.

A kimmeriek eleinte a szorongatott városok segítőinek látszhattak; a lydiai királyi hatalom meg volt bénítva. De a tengeri városok már régóta megéreztek az éjszaki kereskedés megszakítását, és nem sok időre Jónia tengere felé torlódott a háboru zivatara.

Valamint az ó-szövetség prófétái, úgy Kallinus is Ephesusban hallattatta intő szózatát, hogy a polgárokat veszélyes gondatlanságukból felriassza; »nincsen béke, mint ők gondolák; most az egész föld színét lepi el a háboru«, és még mielőtt szózata elhangzott volna, már betörték a kimmeriek a parti tartományba. A gazdag templom csalogatta őket; a Kaytrus mezején ütötték fel táborukat és zsákmányra lesve, tolongtak az Artemis nagyhirű szenthelye körül. Az istennő megvédte templomát, azaz nem rabolták ki; hanem égő kanóczok dobattak bele, és csak midőn a lángok fellobbantak, akkor mentek a csapatok át a Maeander völgyébe, a hol a miatti haragjukban, hogy nem sikerült szándékuk, a magneták gazdag városát elpusztították. Magnesia rögtöni elpusztulása borzasztó intőjel volt; irtózatosságon juttatta a görögök eszébe amaz éjszaki barbárok fékevesztett természeti erejét, a kik a hellen világ háttérét betöltötték, és a földközi tenger egész művelt világa, a mennyiben városai már akkor kereskedelmi forgalom útján érintkeztek egymással, rettegett ijedelmében és félelmében.

Az volt a szerencse, hogy a kimmerieknek kitartó ostromlásra nem volt sem képességük, sem türelmök. Ugy vonultak el, mint a szélvészkergette viharos felhők; önmagukat gyengítették az által, hogy terv nélkül, csak zsákmányt keresve járták be az országokat; végre a Taurus hegyi tartományaiban megsemmisítették ²⁷⁸).

A mint ezen általános csapás zavara után nyugalom és higgadt gondolkodás állott be, azonnal megragadták a Mermnadák 39, 2; 623 körül újra biztos kézzel a kormány hatalmát. Sadyattes, Ardys fia Phrygiát vetette alá és azután újból folytatta a parti városok ellen a háborút. Most mindenekelőtt Miletus ellen. A jón szövetség csaknem egészen feloszlott. Miletus egészen egymaga állott, mivel, míg szerencsés volt, gőgje által sok ellenséget szerzett magának. De még Gygeshez való gyanus viszonya is ártott neki. Innen van, hogy a jónok között Chius volt az egyedüli állam, mely hajóival a miletusiakat támogatta. A tengeren túl levő rokon városok sokkal messzebb voltak, hogysem segíthettek volna.

Miletus sohasem mutatta magát nagyobbnek, mint e folytonos szorongattatás idejében. A polgárok eleinte megkísérlették, hogy a lydokkal szembeszállnak. De a Maeander völgyének lapályaiban nem állhattak ellent az ellenségnek, a melynek feles számu lovassága volt. Miután két csatában megverettek, azt határozták, hogy a város védelmére szoritkoznak. Falaik ormairól kellett nézniök, hogyan rabolja el az ellenség szántóföldeik termését és fáik gyümölcsseit; nyájaik elhajtattak, iparuk pangott, a szárazföldi forgalom meg volt akasztva, a falusi nép összeszorult a városban, és ha a tengeren szabadon mozoghattak is, és a hajóbirtokosok megkettőztették is erejüket, azért mégis évről-évre nehezebb lett a túlnépes várost táplálni.

Hat évig viselte Sadyattes a háborút, öt évig folytatta Alyattes, az utódja, és pedig ugyanabban a modorban. A Mermnadák t. i. nagy kimélettel viselték a háborút azon politika szerint, melyet valószínűleg Delphi befolyása

alatt, változatlanul követtek. Csak a termést foglalták le maguk számára, de emberi lakást nem pusztítottak el és az isteni tisztelet egy helyét sem bántották. Sőt midőn a mező égett és véletlenül Athena assesusi temploma is meggyuladt (270 l.), akkor Alyattes kötelességének tartotta a szenthelyet újra felépíttetni. Hadd lássák az emberek, hogy Lydia új uralkodói épen úgy meg tudják becsülni a népjog szabályait, mint a hellének; a harc a hegemoniáért folyék, épen úgy, mint egyrangu államok között. Ekképen leginkább várhatták a Mermnadák, hogy a városokban oly párt alakul, mely a lydiai hatalomhoz való csatlakozást a legüdvösebb politikának tartja. Pártokban nem volt hiány, legkevésbé Miletusban. Itt oly férfi állott a dolgok élére, a ki Thrasybulus név alatt mint kényur uralkodott. Az ellenpárt fejeit a legkiméletlenebb kegyetlenséggel tette el láb alól és nem riadt vissza egy eszköztől sem, mely kényurasága erősítésére szolgált.

Most pedig olyan férfi, a ki vaskezevel minden vizsályt elfojtott és biztos célú tűzött ki maga elébe, igen nagy hasznára vált a városnak. A korinthusi Perianderrel is volt személyes összeköttetése, a ki által a tulparti változásokról értesült. Ő tőle tudta meg, mint Herodotus beszéli, hogy Delphiben megparancsolták Alyattesnek a templom gyors helyreállítását. Miután pedig a király e célból fegyverszünetet hozott javaslatba, ő arra hatott, hogy a lydiai hírnök megérkezése előtt a városnak minden meglévő élési szere a piaczon hordassék össze és hogy a polgárok ott minden kényelemben ünnepet üljenek. El látvány nem tévesztette el célját; mert miután a király hírnöke által a miletusiak jó módjáról értesült, akkor minden reménye eltűnt arra nézve, hogy valamikor erőszakkal

foglalhassa el a várost. Sőt inkább Alyattes szerződést és szövetséget kötött Miletussal és az elégett Athena-templom helyett két szenthely építtetett, annak emlékére, hogy a hosszas háboru békével rekesztetett be.

A politikai viszonyok a miletusiak hasznára voltak. Alyattesnek nyugalomra volt szüksége a parti tartományokban, mert miután sikerült neki a kimmerieket véglegesen Ázsiából elűzni, akkor belső Ázsia felől sokkal nagyobb veszély fenyegette őt; az ország függetlenségét a médek ellen kellett védelmezni ^{278b})

A médek Ninivétől elszakadván (338 l.) Deiokes alatt állammá egyesültek, mely Phraortes, annak fia, alatt hódító harczias állam lett és egész Felső-Ázsiát alávetette. Iran erőteljes hegyi népei, mindenekelőtt a perzsák képezték a hadi csapatok magvát, melyekkel a médek Mesopotamiába lejöttek. Azután derekasan üdültek fel azon skytha sanyargatásból, mely haladásukat egy ideig gátolta. Skytha csapatok felvétele által szaporodott támadó erejük, és Kyxares a babyloni Nabonassarral szövetkezve, újra rendezett haderővel, melyben a legkülönbözőbb fegyvernemek oly czélszerűen összehatottak, a mint soha a Keletnek még egy seregénél sem, újra megkezdte Ninive ostromlását és 606-ban győzedelmesen be is fejezte. A paloták városa a Tigris partján romba dőlt, miután félévezrednél tovább egész Elő-Ázsiának királynéja volt. Trónja megüresedett.

Ekbatana fejedelmei nem késtek az assyriai birodalom örökségét teljes mértékben igénybevenni. Mesopotamiában a hatalmas Babel állta haladásuk útját; tehát nyugot felé fordultak, Armeniából, a melyet legyőztek, az árja népvándorlás útját követve. Kappadocia felfölde már hozzá tartozott a méd hűbéri országok nagy tömegéhez.

Ezen felföldekből azután tovább haladtak a médek Phrygiába és a pusztá sivatagokból a folyamvölgyekbe. A kisázsiai törzsek között sok önkényt hódolt meg az új hatalomnak, melynek fejétől az egész Keleten mint hatalmas és szenvedélyes had-urtól félték. Hasonló sors fenyegette most a lydiaiakat.

De bármily fenyegető hadtömegeket küldött is a méd király szövetségeseivel együtt birodalmának nyugoti határához, a Mermnadák mégsem voltak hajlandók önkényt elismerni az idegen dynastia fensőségét. El voltak határozva arra, hogy a Halis vonalát megvédik, és hat évig tartó háboruban észrevették a médek, hogy oly ellenséggel van dolguk, a minő Ázsia belsejében nem állott velök szemben.

A Halys völgyében egymással szemközt táborozott a két sereg, elkészülve azon csatára, mely az egész félsziget sorsáról fogna dönten. Egyik felől Iran harczias népei Babylon, valamint a keleti és déli Kis-Ázsia segédcsapaataival, másfelől a lydiai hatalom kariai, és most már talán jóniai hadakkal, számra kevesebben, bátorságra és hadi gyakorlottságra felérve az ellenséggel, hadi művészetben és vezérlő észbeli tehetségben felől is mulván azt.

Mielőtt véresen döntöttek volna, a méd király maga jobbnak látta a Halyst országa határának elismerni. Fontos befolyása volt abban szövetséges társának, Babel királyának, kit a görögök Labynetusnak neveztek, és Syennesisnek is, a kilikiai fejedelemnek, a ki a Taurus vidéke népeivel, a médek részén állott. Mindkettőnek érdekében kellett lenni, hogy meggátolják Lydia lealáztatását és az ázsiai nagyhatalomnak rendén tuli terjedését.

A görög elbeszélők ezen eseményt egy napfogatkozás beálltával kötik össze, melyről, mint mondják, a jónok

ugyan Thales által előre értesültek, mely azonban a harc-
 czoló seregeket annyira meglepte, hogy ezen természeti
 esemény benyomása alatt békét kötöttek, és csakugyan az
 irani népek szokása, hogy csakis a nap fénye alatt harczol-
 nak. Azon napfogyatkozások között pedig, melyek idő és
 hely szerint tekintetbe jönnek, a legpontosabb számítások
 szerint az lesz az idevonatkozó fogyatkozás, mely Kr. e.
 585-ben, május 28-kán a Halys vidékén a felkelő napot
 elsötétítette. Ha tehát e szerint állapítjuk meg a csata idő-
 pontját, akkor már nem a hódító Kyaxares uralkodott ez
 időben a médeken, és a babyloniai király nem volt más,
 mint Nabukodonozor. Plinius is ismerte ol. 48, 4-et mint
 a fogyatkozás évét; ez a korinthusi Periander halálának
 éve volt, a mikor Thales körülbelől életének ötvennegyedik
 évébe lépett ²⁷⁹).

Ezen békekötés Elő-Ázsia történetének emlékezetes
 időpontja. A hódító nagyhatalom akkor mondott le a világ
 feltétlen uralmáról; ez kísérlet arra nézve, hogy szerződés
 szerinti határok által Ázsiában államrendszer alakíttassék,
 oly kísérlet, melyet különösen a másodrendű államok elő-
 mozditottak, a melyek e mellett saját önállóságukat leg-
 jobban látták biztosítva. Lydia pedig most már Media
 mellett nagyhatalomnak ismertetett el, a sardesi udvar
 egyrangunak az ekbatanaival, és a szerződés erősítésére a
 méd király fia nőül vette Alyattes leányát.

Alyattes most már megint szabadon mozoghatott, és
 újból a tenger felé fordult, hogy itt a kétféle lakosság
 között a lydiai hatalmat vagy fegyveres erővel vagy békés
 eszközök által mindinkább megerősítse. Egymásután kariai
 és jóniai nejei voltak; leányainak egyikét Melasnek adta
 nőül, Ephesus egy tekintélyes polgárának, a ki a Basilidák

nemzetségéhez tartozott. Elsőszülött fiát, Kroesust, ki kariai anyától származott, Mysiába tette helytartónak, mihelyt felnőtt, és egy másik fia, Adramytes, Adramyteum városának volt alapítója, mely városnak alapítása tisztán megmutatja, hogy a lydiaiak alkalmas helyeken, a jónok daczára, saját külön kereskedelmi helyeket akartak alapítani. Ekkép Alyattes ama napfogyatkozás után körülbelől még huszonöt évig uralkodott országának javára; azután őseinél temettetett el a gygesi tó lapályában, Sardessel átel-lenben, és hogy mennyire forrt össze az öreg király, Lydia hatalmának és világlállásának tulajdonképeni alapítója, hosszú uralkodásában, szerencséiben és szerencsétlenségben, népével, azt mutatja sirdombja, mely a sardesi nép fáradhatatlan tevékenysége következtében a Hermus folyó kavic-sából mindig magasabbra töltetett fel, míg végre a hőskirály sirdombja sokkal felülmulta mind a többi fejedelmi sirokat, melyek együttevée mint egy kis hegység körülveszik e tó partját ²⁸⁰).

Azon időtájban, a midőn Pisistratus először jutott Áthénben hatalomra, akkor lépett Kroesus virágzó férfikorában a Mermnadák trónjára. Ámbár még atyja életében fejedelmi hatalommal fel volt ruházva, azért a korona mégsem jutott rá fáradság és veszély nélkül. Hatalmas párt állt vele szemben, mely Pantaleon körül, Alyattesnek egy jóniai nőtől származó fia körül, gyűlt össze, a ki a kariai anya fiát ki akarta szorítani. Ez volt a régi viszály, mely Alyattes békítő uralkodása daczára mindig újból ki-tört. Kroesus legyőzte ellenfeleit és minden résztvevőt egy keleti zsarnok kiméletlen szigorúságával büntetett meg. De a mint célját elérte, sietett amaz események hatását embereivel elfelejtetni.

Hogy a történekekért eleget tegyen, a lázadók lefoglalt vagyonát a legnagyobbyszerű ajándékokra fordította, melyekkel a hellén kultus legfontosabb helyeit, a tengeren innen és túl, megtisztelte. Ephesusban segítette a templomot új fényvel helyreállítani, miután az a skythák idejében kárt szenvedett; a templom legtöbb oszlopa, valamint az arany szarvasbarmok is az ő ajándékai voltak; Apollo két nagy szenthelyét arany ajándékokkal lepte meg, melyeket oly pontosan osztott el, hogy mind az ércz súlyára, mind a művészi munkára nézve ugyanazon értéke volt azoknak, melyeket Delphibe küldött, mint azoknak, a melyeket a didymeumi Apollónak adott; mely szoros pontosság azt mutatja, hogy Jonia jósdájának is eleget akart tenni, és hogy Joniában kiakarta irtani az uralkodása kezdetén kiontott vérnek emlékezetét. De a delphii Athena is arany paizsszal ajándékoztatott meg; hasonlóképen gondolt a thebaei Apollóra és Trophonius és Amphiaraus szent jósdáira. Ismerte az arany hatalmát a helléneknél, és Kroesus ugyanazon arany által törekedett Hellasban meghonosodni, mely által régi időkben a lydiai Tantalidák hatalmat szereztek az achivoknál (I. 113 l.).

Hogy mennyire sikerült ez neki, mutatják a delphii hatóságok határozatai, melyek a Mermnadák származását tekintve, nem is gondolkoztak azon, hogy a királyt minden joggal felruházzák-e vagy sem és hogy különösen a delphii polgárjogot megadják-e neki. Most már a szent játékoknál lydiai férfiakat lehetett látni elől a legtisztesebb helyeken ülni.

Ekképen azon helléneket nyerte meg, kikhez csakis ajándékok útján férhetett hozzá. Másképen állott az ázsiai városokkal szemben. De itt is épen oly nagy bölcseséggel

mint erélylyel járt el, és azért hosszas harczok nélkül érte el célját.

A jön városok Kroesus szándéka szerint arra voltak kiszemelve, hogy birodalmának gyöngyei legyenek; úgy akarta, hogy azok tegyék őt hellén fejedelemmé, és oly tengeri hatalmat alkossanak neki, melynek segítségével tovább nyugot felé hatolhasson. Egyesítési politikáját Ephesus-sal kezdte, mely rá nézve a legfontosabb hely volt, mivel Kis-Ázsiára nézve központi jelentőséggel bírt. Ugy látszott, hogy a talaj sehol sincs jobban elkészítve, mint itt volt. Ott neki sokféle személyes összeköttetése volt. Pénzügyeiről és küldeményeiről az ephesusi kereskedők házai gondoskodtak, kik között különösen Pamphaes a gazdag bankár, Theocharidas fia, igen sok pénzt szerzett nála. Az Artemisium fényéért megtett mindent, a mit csak tehetett. Végre pedig Pindarus, nővérének fia, volt a város feje, ki Melastól örökölte a méltóságát.

És mégis csalódott, mikor békés alávetésre számított. Meg kellett kezdeni az ostromlást és a kőfalakat meg kellett támadni. Egy torony már összedőlt, a rés nyitva állott és hasztalan volt minden ellentállás. Akkor azon gondolatra jött Pindarus, hogy próbára teszi a királynak a hellén vallás iránti tiszteletét. Hét stadiumnyi kötél által, melyet a város falának ormaitól egészen a templomig kifeszített, a várost mintegy az istennőnek szentelt ajándékká tette. Ekképen sikerült neki a királyt lefegyvereztetni, és a szerződést közvetítő papság közbenjárása folytán a lehető legjobb feltételek alatt adta át a várost.

Az ephesusiaknak el kellett hagyni a városnak erős fekvésű helyét a Pion hegyén, és a sikon kellett letelepedni a templom körül, a hol a templomi hatóságok fensősége alatt éltek.

Hasonló módon Smyrna is vesztette el a lydiai háboruban városi önállóságát, és különböző megyékre oszlott.

Ugy látszik, hogy a két legfontosabb parti helyen, a Kayster és Hermus völgyének kijárásánál, nem akartak önálló és hatalmas görög városokat tűrni.

Különben nem követelt Kroesus többet a városoktól, mint fensősége elismerését és annak jeléül mérsékelt adó fizetését. Megengedte a görög polgároknak, hogy maguk intézzék el belügyeiket; a városok ugyszólván a lydiai birodalomnak szabad birodalmi városai lettek és ez által többféle új előnyre tettek szert, úgy hogy e miatt könnyen készek voltak arra, hogy a teljes függetlenség tiszteletéről lemondjanak.

Ekképen a görög világnak egyik legnagyobb változása könnyen és gyorsan ment végbe, mivel nem sokára a városok egész sora békésen csatoltatott egy keleti birodalomhoz. A part és belvidék közti alkalmatlan akadályok eltávolítottak, a Kelet és Nyugat kincsei szabadon folytak ki és be. Minden kikötő nyitva állt Kroesus előtt, minden tengerésznép rendelkezésére volt; minden ipar és bölcsesség, minden művészet és tudomány, mely ezen a parton fejlődött, készen volt az ő szolgálatára ²⁸¹).

De egy hódító fejedelem sem elégedett meg ezzel a parttal, és nem volt titok, hogy a szigetvárosokat is, különösen Chiust és Samust, szemügyre vette. Azonban mégis tartózkodott hódító tervei kivitelében; igen alapos aggodalom riasztotta vissza a tengertől, miután a lydiai hatalom mégis mindig csak szárazföldi hatalom volt. A helyett országát rendezte, kincstárát megtöltötte, mely most már a bányák és aranymosás jövedelmén kívül oly nagy összeget adófejében szedett össze. A régi pénzveréssel, mely a

Paktolus fehér aranyából (elektron) eszközöltetett, felhagyott; oly aranypénzeket veretett, melyek a könnyebb babyloni mina $\frac{1}{60}$ -át, és ezüstpénzeket, melyek $\frac{1}{45}$ -ét nyomták; de ő aranypénzeket is, és pedig statereket, valamint ezek harmadát, hatodát és tizenkettedét is, az ezüst sulya szerint veretett, mivel ez által könnyen lehetett csatlakozni Ephesus, Chius, Lampsakus, Klazomenae és Phokaea ezüstértékéhez. De a görög találmányhoz való szoros csatlakozás igen csodálatosan abban is mutatkozik, hogy a Kroesus idejében vert sardesi pénzek egészen a görög várospénzek mintájára vannak készítve; nincsen dynastikus, hanem városi jellegűk; a pénz tehát megtartotta köztársasági sajátságát.

Minden más, a hellének által feltalált művészetek, különösen az ércz feldolgozása, ápoltattak a királyi udvarnál; Sardes az ipar és kereskedelem fényes központja lett és a művészek gyűlhelye. Mindenkit, a ki a hellének közt hírnevet szerzett magának, vendégszerető udvarába hívott Kroesus; azok szemében akart a fejedelmek legboldogabbika lenni, és ő általuk akart dicsőíttetni mint a legbőkezübb és a művészetet legjobban kedvelő, hogy az egész világ ő rá fordítsa szemét.

És ő valóban szerencsés fejedelem volt, ha nem is a soloni ethika mértéke szerint. Ő határozottsággal és bölcseséggel valósította a Mermnadák politikáját, melyet ritka következetességgel e háznak öt nemzedékén keresztül követtek. Birodalma, mely Ázsia egyik nagyhatalmának el volt ismerve, ezek között először érte el a tengerpartot; legelőször győzte le a hellen és barbár közti ellentétet. Egész Ázsiában rettegtek ezen szárazföldi hatalomtól, mely jól kikerekített és gazdagon termő földbirtokon, derék nép-

erőn, és jól rendezett hadseregen alapult; ezen hatalom magában foglalta a virágzó tengeri városok sorát és a Paktolus folytonosan hordta aranyos fövenyét a sardesi királyi vár kapuja alá. Oly félszigetország volt megalapítva, a milyen még nem létezett, és minél inkább olvadt egybe a lydiai és a hellen, annál többre lehetett menni. Mindenekelőtt még a déli part tartományai hiányoztak; még meg kellett szerezni a lykiai néperőt, és Kilikiát, mely a kyprusi tenger feletti uralom miatt nélkülözhetlen volt. A Taurus szorosain át kellett menni, és a Halys is a szerencsés Kroesusnak országa igen közellévő határának látszott ²⁸²).

De a fejedelem szerencséje magasabbra nem emelkedhetett. Legelőször házi boldogsága dőlt össze, és azután mikor még egyetlen egészséges fiának halálát siratta, felköltötték bujából azon hírnökök, a kik az előáziai viszonyok változásának nyugtalanító hírét hozták.

Azon népek között, melyek az ekbatanai dynastia által egy nagy terjedelmű hűbéri birodalommal összefoglaltattak, a perzsa nép emelkedett ki, az árja népcsalád legnemesebb ágainak egyike, minden irani népek között az, mely leginkább képezhető volt.

A perzsák a keleti pulyaság minden befolyásától távol lévén, bővizű hegyi tartományban, egyszerű viszonyok között, baromtenyésztés, vadászat és földművelés mellett egészségben és épségben tartották fenn magukat. Megyékre és törzsekre voltak osztva, egymás között egyenlő joggal birtak, főnökök által vezettettek, kikhez mindenki a nép

közül tiszteletteljesen, de azért nyíltan is közeledett. Igazságszeretet és bátor vitézség, ezek voltak a perzsák erényei; ősi törvényeken alapuló lelkiismeretes igazságszolgáltatás tartotta össze községeiket. A nép birái életök végig hivatalnokoskodtak, hivatalukból nem lehetett őket elmozdítani, ők oly hatalommal bírtak az országban, mely minden önkénynek útját állotta. A bálványozás oktalanság és utálat tárgya volt előttük. Ők úgy mint a pelasgok, tartományuk legmagasabb csucsain mutatták be áldozataikat az égi istennek; e mellett imádták a csillagokat és az elemeket. A perzsának nem volt megengedve, hogy imájában magáról tegyen említést; csak a népért és a királyért imádkozott. A népnek köztudalma pedig a médek uralma alatt, ezekkel ellentétben, erősödött és úgy jutottak egységre, hogy a pásztortörzsek a földművelőknek alárendelték magukat, és hogy ezek között a legnemesebb és legtehetségebb törzs, a Pasargadák törzse, az egész nép között királyi tekintélyre jutott.

A mely mértékben ezen nép önérzetre jutott, azon mértékben súlyedtek a médek pulyaságba és fényűzésbe. Kyaxares halálával gyöngült a birodalom kormányának ereje, és elviselhetlenné kezdték találni azt, hogy az erők a gyáváknak adózzanak. Az adó megtagadása ellenséges összeütközést eredményezett és ezt követte a nyílt elszakadás. A perzsák, meg nem elégedvén saját szabadságukkal, Ekbatana ellen indultak. A lydiaiakkal rokon uralkodóház megbukott, és azon szerződések, melyek Elő-Ázsia birodalmai között az egyensúly rendszerét biztosították (349 l.), meg voltak semmisítve.

A lydo-hellén világ megrendült, midőn Kyrus az Achaemenida, ki a Pasargadák törzséből származott, ön-

tudatos győző erővel Iranban felállította uralmát. A legtávolabb eső gyarmatokba vitték el a jön hajók az új néphódító híret, a ki Keleten emelkedett és Kroesusnak el kellett magát határozni, vajon várakozzék-e még vagy megelőzze-e amazt.

Mindenesetre szövetségesekre volt szüksége, és mivel a veszély most Keletről Nyugot felé, a barbároktól a hellének felé szorongatá, azért azt akarta, hogy a Delphiben lévő arany most hozza kamatját.

A delphii papság Spártába utasította őt, mely Argost és Arkadiát legyőzván, oly hatalmas állást teremtett magának, hogy mint a tengeren túl lévő kisebb görög államok vezérhelysége léphetett fel, mialatt Áthén a Solon által alapított rendből zavarokba és polgári harczokba süllyedt vissza. Spartában nem hiányoztak oly férfiak, kik nagy és nemzeti politikát követtek; már több ízben át mert menni a tengeren a dór polgárállam és jogosult önérzetben még nagyobb szerű jövődönék nézhetett elébe; a jósda tekintélye is hatott és azt határozták, hogy a lydiai királytól, kinek többféleképen le voltak kötelezve (268 l.), Delphi tiszteletbeli polgárától, nem tagadják meg a szövetséges segítséget. De Kroesus egyuttal a keleti államokhoz is fordult, melyekről feltehetette, hogy ugyanaz az érdekek, a mi neki, hogy tudniillik idejében gátot vessenek a terjeszkedő perzsa hatalomnak, és ezen államok Egyiptom és Babylon voltak.

Egyiptomban, a Psammetichidák százéves uralma után, új forradalom által Amasis emelkedett a trónra, oly kalandor, kinek mint a Mermnadáknak, a görög törzsek által lakott parti ország volt a hazája. Ő is, úgy mint ezek, görög csapatok segítségével jutott uralomra. Az ő politi-

kája is a belvidéktől a tenger felé irányult; ő Kyrene elfoglalására törekedett (208 l.), mint a Mermnadák Jónia elfoglalására, és mint ezek, úgy hódolt ő is önzetlen bökészséggel a görög isteneknek, és mint azok, úgy ő is mozditotta elő minden módon a görög közlekedést, és Naukratist görög szabad kikötővé tette. Ekképen Egyiptom és Lydia akkor egészen egynemű állam volt, és a veszély egyenlősége miatt, mely őket előbb-utóbb fenyegette, közös intézkedésre voltak utalva.

Kroesus másrészt Babylon dynastiájához fordult, melylyel már atyja baráti szövetséget kötött volt. Ezen állam is, hatalmas és irigykedő szomszédok közt veszélyes helyzetben lévén, görög zsoldosok által törekedett magát erősíteni. Midőn Nabukodonozor, közvetlen Ninive bukása után Egyiptom és Syria ellen hadat viselt, akkor az ő seregében harczolt Alkaeus költőnek testvére, Antimenidas, kit pártharczok üztek el Mytilenéből (85 l.). Nabukodonozor 561-ben halt meg. Kroesus szövetségi szerződést kötött annak utódjával, kit a görögök második Labynetusnak neveznek; ezen fejedelem hasonlóképen forradalom útján jutott a trónra, és valószínűleg úgy mint Psammetichus, mint Gyges és Amasis, zsoldoscsapatok segítségével (555). Ezen szövetség véd- és daczszövetsége volt a három királynak, Kyrus hatalma ellen, kinek hatalma mindenikre nézve egyaránt veszélyes volt; ezen szövetség philhellének és hellének közt alakult a Kelet barbárai ellen. De még mielőtt ezen sokkal biztatató összeköttetések, melyek az Euphrattól a Nilusig és az Eurotasig terjedtek, Kroesus javára válhattak volna, már kitört felette a háboru fenyegető zivartara ²⁸³).

Az események gyorsan érték egymást és Kroesus

nem volt olyan ember, hogy azokkal birt volna. Határozatlanul ingadozott ellenkező határozatok között. Először azt gondolta, hogy neki előre kell haladni. A maga és ősei szerencséjében bízva, Kappadociába sietett, anélkül, hogy a szövetség segítségét bevárta volna. Nem akarta megengedni, hogy Kyrus hatalma ott erősödjék, sőt még birodalma nagybodolását is reménylette. Figyelmét mindezekelőtt Pteriára fordította, a Halys völgyének erős várára, a hol a völgy Sinope felé nyílik és az északi Kappadociához képezi a bejárást. Elpusztította az országot, a lakosságot elűzte, valószínűleg azon szándékban, hogy birclalmát az elpusztított vidékek széles területe által megvédje.

Kyrus, kinek az vált előnyére, hogy a méd birodalom határtartományaiiban mint a gyámoltalan lakosság megmentője és védője léphetett fel, nem kereste a harczot. Sőt, azt mondják, békés ajánlatokkal előzte meg a lydiai királyt, és nem követelt egyebet fensősége elismerésénél. A babyloniai fenyegető állása elővigyázatot követelt. De mégis harczra került a dolog, és a perzsáknak, ugy mint hajdan a médeknek, el kellett ismerniök a lydiai sereg vitézségét és bátorságát. A csata eldöntetlen maradt.

De Kroesus azért mégis felhagyott az egész hadjáratral. Visszament Sardesbe és azt vélte, hogy eleget tesz, ha a következő hadjáratra saját birodalmának hadait, valamint szövetségeseinek segédsapatjait Sardesbe rendeli. De Kyrusnak nem volt szándéka ellenfelének oly fegyverszünetet engedni, a mely után megkettőztetett erővel léphetne a csatasikra. Rövid szünet után elindultak a perzsák, hogy nagy haddal rontsanak a lydiai birodalom szívébe. Itt elővigyázatra volt szükség; mert épen a Hermus tágas, fátlan síkságán kedvező alkalma volt a lydiai lovasságnak

arra, hogy erejét kifejtse. Ennélfogva Kyrus, Harpagus tanácsára, minden tevén nyargaló csapatot, a melyet csak magával hozott seregében belső Ázsiából, a lydiai lovas-sággal állított szembe az első csatasorba. E csel sikerült. A lovak az idegen állatok alakjától és szagától megbokrosodtak; a sereg támadó ereje meg volt bénítva, a csata veszve volt. Kroesus várában körülzáratott és azon hirnököket, kik tavaszra hívták össze a segédcsapatokat, nyomban követték még inkább sürgető hirnökök, kik a király szabadítására a legsietősebb segítséget követelték. De ez mind már későn volt. Kyrus semmit sem mulasztott el, hogy az ostromló sereget a falak megszállására bírja, és ez végre sikerült azon a felén, a hol a sardesi vár a Tmolus hegységével összefüggött (ol. 48, 3; 546) ²⁸⁴).

A Mermnadák birodalma csak dynastiája által állott fenn; mint minden keleti birodalom egyszerre bukott meg, és annál hirtelenebben, mivel a dynastia elejétől fogva saját országában fegyveres erőre alapította hatalmát. A király el volt fogva, serege fel volt oszlatva; nem volt többé Lydia. Lealázva hódolt Kroesus a győztesnek, kiért az istenek döntöttek. Nagylelkűen bántak vele, Kyrus közelében tisztos állása volt; mert Kyrus mint tanácsosát fel tudta használni a bukott fejedelmet, mivel ez ismerte a kisázsiai viszonyokat, és mivel a nyugoti népekkel összeköttetései voltak. A mint a perzsa hódító kíséretéhez csatlakozott, eltűnt a görögök szeme elől, de nem emlékeztökből.

Mert nem unták meg nyelvökön hordozni történetét, mint a változatos események legcsodálatosabb sorát, és azt a jón elbeszélő tehetség minden ékességével felruházni. E történet nemcsak a népszerű hagyománynak engedtetett

által, hanem papi befolyás alatt vallásos szempontok szerint tárgyalatott (276 l.). E szerint egyrészt a király kegyességét emelték ki, mely által a delphii isten különös védelmét érdemelte meg, de másrészt a király személyes gögjét is és gazdagságának tulbecslését, mely által ítélőtehetségének tisztaságán csorbát ejtett, és hirtelen változást idézett elő. Egyuttal azt is kiemelik, hogy Gyges ideje óta, a ki orgyilkosság útján szerezte meg magának a trónt, átok nyomja nemzetségét; ezen átoknak be kellett teljesedni azon örökkévaló igazság szerint, melyet még Apolló sem tud megakadályoztatni. A midőn a papi elbeszélés azon átokra utal, azon szemrehányást előzi meg, melyet a pythiai isten ellen lehetett emelni, hogy t. i. hü szolgáját nem becsülte meg jobban és hogy ennek minden kegyessége nem használt semmitsem. De még a nagy király bukásában is Apollónak kellett dicsőíttetni.

Azért beszélik, hogy Kroesus a város bevétele után az isten templomába menekült. Kerestetik és elárultatik. Árulójának, Eurybatusnak neve közbeszédén használtatott a helléneknél, hogy ezzel a legelvetemedettebb embereket jelöljék meg. A királyt megbilincselik a templomban, de a bilincsek lehullanak kezeiről; a várba hurczolják, de itt sem engedi védistene, hogy baja történjék, míg végre Kyrus a csodák egész sora által legyőzve, tiszteletteljesen bánik foglyával.

Bizonyosan még más hagyomány is volt, mely szerint Kroesus nem akarta uralmát tulélni, hanem magát kincseivel együtt el akarta égetni. A bukó fejedelmek ilyen önáldozata a mondában és talán a Kelet történetében is, többszörösen fordult elő, és azon szokással függ össze, hogy a napistent drága máglyák meggyújtása által tisztelték.

Hogy mennyire el volt terjedve ezen hagyomány, már abból is látszik, hogy Kroesus régi festményeken le volt ábrázolva, a mint királyi diszruhában, királyi pálczával és babérkoszorúval ünnepélyesen ül a máglyán, papi nyugodtsággal áldozati italt önt ki, míg körülötte fellobog a láng.

A midőn a papi legenda ezen hagyományt kezébe vette, átváltoztatta a máglyát vesztőhelylyé, és Kyrusról, a hellén isteni tiszteleték ellenségéről, oly kegyetlenséget beszélt, mely a perzsa vallás eszméivel nagyon is ellentétben áll, hogysem hitelt érdemelne. Azután egy hirtelen, Apollótól küldött esővel eloltatja a tüzet, mig Herodotus, kinek a mondának minden Áthénnel összefüggő fordulata legkedvesebb volt, Solon nevét fűzi össze az utolsó lydiai király csodálatos megmentésével ²⁸⁵).

Sardes bukása borzasztó esemény volt az összes görög világra nézve. Azon birodalom, mely az összeköttetést a Kelettel közvetítette, de egyuttal a Kelet ellen védbástya is volt, erőtlenül rogyott össze, és ennek romjain egy egészen idegen és ellenséges hatalom nyomult a part közelébe.

A városoknak a Mermnadákkal szemben csak polgári önállóságukat kellett védeni; nyelvök, szokásuk és vallásuk nem volt veszélyeztetve, mert mindez Sardesben is uralgott. De most mind kockára volt vetve; mert Iran népei gyűlöltek a külföldi szokást, és vallásuk által nemzeti harczra voltak hivatva minden bálványimádás ellen. A mely mértékben a zsidók Babylonban örömteljes várakozásban Kyrusra tekintettek, mint a Jehova tisztelet vé-

dőjére, azon mértékben a görögök remegve féltették városaikat, templomaikat és oltáraikat.

A közös félelemben szorosabban fogtak össze. Az aeoliai városok és a jóniaiak közösen cselekedtek, természetesen még most sem mind. A szigetek visszamaradtak, mert magukat nem látták veszélyeztetve. De Miletus is hiányzott az új szövetségből. A miletusiak t. i. a mint régenten a Mermnadákkal szövetkeztek, úgy most is felhasználták a legelső alkalmat arra, hogy az új uralkodókkal külön szerződést kössenek.

A nemzeti pártnak Phokaeában volt központja, mely városnak az aeol városok csatlakozása miatt igen jó fekvése volt. Phokaeának egy polgára, Pythermus, az új szövetség közös határozata folytán, követnek választatott, hogy a tengerentuli helléneknek leírja a dolgok állását és hatóságok segítségét kérjen. Mindennel pompásan ellátva, a mi az ázsiai görögök gazdagságát feltűntethette, úgy szállt Pythermus Gytheumban partra. Biborruhában lépett Sparta hatóságai elébe, és a mily ékesszólással csak tudta, úgy törekedett a szigettengeren inneni és túli vidékek közös érdekeit kimutatni. De nem igen hallgattak rá. A spartaiak, kik Kroesus, a városok hódítója számára, legénységet és hajókat készen tartottak, a veszélybenforgó városoktól minden tetteleges segítséget megtagadtak, és hogy legalább látszólag hegemoniájuk tiszteletteljes elismerésének megfelelőjenek, megelégedtek azzal, hogy követet küldöttek Ázsiába, ki a perzsa királyt táborában felkereste, és a lakedaemoni állam nevében óvást tett a görög terület ellenséges megtámadása ellen.

Ez volt az első nyilvános találkozás Perzsia és az európai görög államok között, és ezen tehetetlen üzenet

Kyrusnak csakis nevetségésnek látszhatott. Ez csak fokozta a görög nemzet iránti megvetését, melynek kérdésését nem sokra becsülhette. A görög nemzetet a jóniai kereskedőhelyek népe szerint ítélte meg, és nem hihette, hogy oly emberekben van férfias erő, kik fele idejüket a piacon elbeszélgetik.

Azalatt másra volt gondja, mint a kisázsiai part viszonyaira. Sardes elfoglalása óta bevégezettnek tekintette Kis-Ázsia meghódítását és míg ő maga hadának fő részével Ekbatana felé ment, addig Tabalust hagyta perzsa őrseggel Sardesben, mint az újonnan szerzett tartomány helytartóját, Paktyest pedig, egy lydiai születésű embert, az adók kezelésével és a pénz felügyeletével bizta meg, mely adók és pénzeknek már az volt a rendeltetése, hogy a királyi uton Sardesből Susába vitessenek ²⁸⁶).

Kyros azonban csalódott, mikor azt hitte, hogy ilyen rendszabályok által már rendezve vannak Kis-Ázsia viszonyai. Minden forrongásban volt, mikor eltávozott. Nevezetesen az egész part lakossága félelem és remény között hánykódva, fel volt indulva. A régi uralom meg volt semmisítve, az új nem volt még megalapítva. Kyros haraggal utasította vissza azon önkényes hódolatot, melyre a városok bizonyos feltételek mellett készeknek mutatkoztak, mivel azt el nem felejthette, hogy Sardes eleste előtt Miletus kivételével mind visszautasították ajánlatát. Mihelyt szabadon mozoghatott, a legroszabbat lehetett tőle várni. A parti országban eddig még nem látták Kyrusnak egy katonáját sem; ott még szabadok voltak, sem lydiai, sem perzsa uralom alatt nem állottak, és minél inkább sietett Kyros egész hadseregét a félszigettől eltávolítani, hogy birodalmának legtávolabb határán háborukat viseljen, an-

nál jobban ingereltettek arra, hogy az időközt felhasználják és közös erővel uj függetlenséget vivjanak ki.

Ezen hangulatot felhasználta Paktyes, kinek hűsége a reábizott pénzek által nagyon kemény próbára tétetett. Arra használta ezeket, hogy gyorsan tekintélyes sereget gyűjtsön, a partról Sardesbe menjen és ott Tabalust körülzárja. De ő nem volt arravaló férfiú, hogy nehéz és merész vállalatot erélylyel véghezvigyen. Alig hallotta hírét a Mazares vezérlete alatt közeledő seregnek, melyet Kyrus Tabalus felszabadítására sietve a főhadseregtől küldött, máris alábbszállt a bátorsága; elbocsátotta a seregét és maga Kymébe menekült.

Az egész lázadásnak nem volt más eredménye, mint az, hogy a döntő csapás annál gyorsabban közeledett, és hogy a perzsák annál inkább el voltak keseredve, a mint most először a görög part szélére nyomultak. Legközelebb az áruló büntetésére fordították főfigyelmöket, és az ő fejét illették a perzsa sereg és a görög városok közti első alkudozások.

A kymeiek, kik Paktyest sem kiadni, sem védeni nem merték, Lesbusha vitették át hajón. De a szigetekeken sem volt biztonságban; a mytileneieknek arra volt hajlandóságuk, hogy perzsa aranyért kiadják a szökevényt és a kymeiek azért Chiusba vitték. A chiusiak pedig azt hitték, hogy most fel kell használniok az alkalmat arra, hogy a szemközt lévő félszigeten, a hol már régóta állandó birtokot kívántak, Atarneus területét biztosítsák maguknak. A perzsák ezt örömet megtették, mivel ez által a fontos sziget befolyásuk alá jött, és Paktyes Athena, a váristennő templomából adatott ki ellenségei boszujának. Ekkép a legszentebb kötelességek egyike galád önzésnek esett áldo-

zatul, nem egyesek részéről, hanem nyilvánosan egy egész állam miatt, és a papság a templom békéjének ezen megsértése miatt felindulva, átokkal sujtotta a bünszerezte területet (226 l.). Így ismerkedtek meg a perzsák a jóniai tengerésznéppel. Lehetett-e ennek más következménye, mint az, hogy mély megvetéssel fordultak el tőle!

Miután Mazares első czélját, a lázadó főnök megbüntetését, elérte, akkor fordult a lázadás részeseihez. Ennek egyik tüzhelye Priene volt, a nemeslelkű Bias hazája, a panjoniai szentély ápolója. E város polgárai a többi görögök ijesztésére rabságra hurczoltattak. Azután pusztítva ment a hadsereg végig a Maeander-völgyén; Magnesia, mely romjaiból alig éledt fel ujra, most másodszor pusztítatott el.

Akkor véletlenül meghalt a boszuló hadsereg vezére és Harpagus bizatott meg a parti háboru fővezérségével. Kyrus ezen hozzá közelálló férfi választása által mintegy kijelentette, hogy mily fontosnak tartja a jóniai hadjáratot.

És valóban, most mutatták meg a jónok a királynak, hogy ők nem csak fecsegő piaczi nép, és nem mindnyájának eladó a legszentebb ügye, mint a chiusiaknak. Miután azelőtt képteleneknek mutatták magukat arra, hogy közös cselekvés által ügyöket megmentsek, most már, midőn a siker minden reménye eltűnt, oly vitéz bátorságot mutattak, mely méltó lett volna jobb időre. Harpagusnak mindegyik várost külön kellett ostromolni; mindegyik előtt új háboru várta őt, habár a jónok csakhamar megismerték, hogy most egészen más harczosokkal van dolguk, mint a milyenek a lydiaiak voltak. Mert míg ezek különösen lovaság által folytatták a harczot, addig Harpagusnak min-

denféle fegyvernem állt rendelkezésére (és pedig mind nagyon ki volt képezve), nevezetesen nagyszámu rettenetes ijász, továbbá a rendes ostrom minden segédeszköze, gépek, valamint sánczmunkások. Ő körülvette a városokat a szárazföld és tenger felől, földalatti aknák által le tudta rombolni a falakat, és ekképen egymásután foglalhatta el a városokat. Végre ezen ellenségekkel szemben nem létezett hellen jog, melyet tiszteltek volna, nem volt szenthely, melytől félték volna, mint a lydiaiak. Ezen harczban különösen két város tanusított igazi hellen vitézséget, mivel hasztalan küzdvén szárazon, a tengeren tudta találni a szabadságot és hajón új hazát.

Könnyen érthető, hogy minél nyomasztóbbak lettek Kis-Ázsia viszonyai, annál több nép vándorolt ki a parti országból. Legelőször egyesek és családok, kiknek keresete egészen a békétől függött, különösen művészek és kézművesek, kik Kroesus uralma alatt kényelmes jólétet szereztek maguknak. Így vándorolt a magnesiabeli Bathykles művésztársaival együtt Sardesből Spartába ²⁸⁷).

A kivándorlás nagyobbodott és Italia és Gallia felé irányult, de különösen a fekete tenger felé, melynek partján a leányvárosok felvirágoztak, míg az anyaország elpusztult; egészen úgy mint körülbelől ujabb időben Psara és Chius elpusztítása után oly kereskedelmi helyek, mint p. o. Syra az Archipelagusban jöttek létre. Mert a görögök minden időben jól értettek ahhoz, hogy a legnagyobb szükségben is magukon segítsenek, hogy az elvesztett haza helyett más ujat szerezzenek és itt csodálatos életerővel új jólétet alapítsanak. A menekülők különösen a gyarmatokba siettek, a mint már a phoenicziek is tettek. Így Jeremiás szólítja fel a tyrusiakat, hogy Tartessusba vándoroljanak,

és Karthago virágzása leginkább azon alapul, hogy a szorongatott anyavárosból számos család vándorolt ki.

Ekképen ezen időben is oly gyarmatvárosok mint Pantikapaeum csak most lettek népes városokká. A legjobb emberek eltávoztak, miután kötelességöket megtették; a gyávák a földhöz ragadva ott maradtak. Teos és Phokaea pedig azon helyek voltak, a hol a polgárság egészben véve legjobban volt elszánva arra, hogy semmiért sem hajolnak meg az idegen járom alá. A teosiak, kiknek nemzetségei a minyi hősöktől származtatták magukat (I. 286. l.) a thrakiai partot választották, mely vad népségei miatt legtovább állt ellen a hellen gyarmatosításnak. Hiszen körülbelől száz évvel azelőtt a klazomeneiek által megkisér-
tett telepedés teljesen pusztítottatott el a hegyi népek által. Mégis ugyanezt a partot választották a Nestus torkolatához nem távol, Thasus szigetével szemben, mely ponton, úgy látszik, már a phoenicziek is le voltak telepedve. A telepítvény sikerült. Abderában uj Teos virágzott fel, és azon város, mely Demokritus bölcsészt nemcsak szülte, hanem megbecsülni is tudta, azt mutatja, hogy a teosiak nagy lelkülete gyarmatvárosukban sem enyészett el.

A phokaeabelieknek nem sikerült olyan könnyen uj hazát találni. Kőfalaikat, melyeket vendégbarátjuk, Ar-ganthonius pénzén építettek (203. l.), oly sikeresen védtek Harpagus ellen, hogy az végre eltávozásra volt hajlandó, ha megadásuk jeléül egy kősánczot lerombolnak és kőfalukon belől a nagy királynak egy szentelt helyet akarnak átengedni. A phokaeabeliek, ezt sem akarták; de a meg-gondolás végett kikért időt arra használták, hogy hajóikat teljes számban a tengerbe huzzák, és mig az ellenséges

csapatok, a mint meg volt határozva, a falaktól visszavonultak, addig hajóra szálltak nejeikkel és gyermekeikkel, szentségeikkel és ingó birtokukkal együtt, és a pusztát várost ott hagyták a perzsáknak.

Legszívesebben a hazai tengerben maradtak volna; de a chiusiak kereskedelmi irigységből semmiért sem akarták nekik az Oenussákat vagy bor-szigeteket átengedni, és bármily nehezökre esett, kénytelenek voltak mégis a nagy teherrel megrakott hajóhaddal tovább hajózni. Még egyszer visszatértek a pusztát szülővároshoz, megrohanták a perzsa őrséget, nagy vastömeget sülyesztettek a kikötő bejárásába, kiátkoztak mindenkit, a ki a közös utjokról visszamaradt és azután mentek az Archipelagusból a távoli nyugati tengerbe, a hol Kyrnuson (Corsica) Alalia mellett polgártársaik elébbeni telepítvényeikhez csatlakoztak. Mert Tartessusban, a hova azelőtt hívtak, időközben meghalt Arganthonius barátjuk és halála után kedvezőtlen hangulat állott be. Újból nehéz csapások várták őket. Még mielőtt saját földeiken berendezkedtek volna, kalózkodás által voltak kénytelenek élelmöket beszerezni, és így a nyugati tengernek tengeri és kereskedő államaival harczba keveredtek. A tyrrhenek és karthagóiak összeállottak, hogy kereskedőhajóikat az új kalózoaktól megvédjék. A phokaeabeliek azoknak egyesült hajóhada ellen a kétségbeesés bátorságával harczoltak; nem győzettek le, de annyi hajót és embert vesztek, hogy Kyrnusból nem tarthatták fenn magukat. Rhegiumba mentek, és a hontalan bolyongó nép maradéka végre a lukániai Hyelében talált maradandó lakhelyet. Itt csendes nyugalom jutott osztályrészüül, és ezen városban a görög

világ távoli szélén, fejlődött köztök az eliai bölcsészet mély elméjü iskolája.²⁸⁸).

Harpagus mindenképen törekedett a fáradalmas hadjáratot bevégezni. A városok elfoglalását nem is követték erőszakos rendszabályok, pusztítás, a lakosok rabokká tétele vagy a községi rend megbuktatása. Miután a perzsák mindengörög alkotmányt megvetettek, annál ártatlanabbaknak tarthatták a jón városok polgárait, minél többet jöttek össze és beszélgettek. Ekkép a mykalei szövetségi gyűlést is meghagyták.

Ezen szövetségi gyűléseken még olyan javaslatok és tanácskozmányok is fordultak elő, melyek a kedélyek általános izgatottsága mellett könnyen fontos tettekre is vezethettek volna. A legbátrabb és legbölcsebb hazafiak még egyszer szólaltak fel; köztök a prienei Bias is. Ő Thales javaslatára tért vissza; újra utalt a baj alapjára, a jón állami élet szétforgácsolt voltára. Már a második háborúban is eléggé tűntek fel annak minden következményei. Ha a vitézség, mely eredménytelenül egyes harczokban kimerült, a kellő helyen egyesítettett volna, akkor most másként állana a jón városok ügye. »Most már,« ugymond, »lehetetlen Jóniában az együtt lakás. A legjobb városok már nem léteznek; a leghatalmasabb a harcz kezdetén elhagyott minket; maga a föld, a melyen élünk, már nem a miénk, és amennyiben még szabadon mozoghatunk, azt a barbárok kegyelmének kell tekintenünk. Azért ne ámitsátok magatokat, ha most tűrhető életetek van, ha a kereskedés és hajózás zavartalanul tovább folyik. Most már nem vagytok a magatok urai. Ha a nagy királynak tetszik, igénybe veszi segédeszközeiteket, vagyontokat és hajóitokat és törzsrokonaitok elleni hadiszolgálatra fog kényszeríteni. Még most

van idő egy közös várost alapítani, ha nem is a hazai földön. De Jónia ott van, a hol szabad jónok laknak; hajóink arra adnak hatalmat, hogy új lakhelyeket szerezzünk, melyeket a barbárok meg nem támadhatnak. Phokaeabeli testvéreink megmutatták az utat, a nyugati tengeren fekszik Sardo, a nagy és termékeny sziget. Ha ott egyesült erővel egy jóniai közös várost alapítunk, akkor birunk a tyrrhenek, a karthagóiak hajóhadaival. Ma még választhattok, vajon veszni engeditek-e a hazát vagy új becsületet és maradandó tiszteletet akartok-e szerezni a jónnévnek.»

Bias szavai soknak ugyan tetszetek, de a jón szövetségeseek nagy tömegét nem tudták kényelmökből felzavarni és ily rendkívüli tettekre lelkesíteni. A perzsák bölcs politikája megtette a magáét arra nézve, hogy további kivándorlási tervek ne jöjjenek létre. Megelégedtek azzal, hogy az ellenállás meg volt törve; a királyi adók megfizettek és a hadi szolgálat megtétetett. A perzsa névtől annyira féltek, hogy a szigetek is önkényt meghódoltak, nevezetesen Chius és Lesbus; mindkét sziget belháborúban emésztette fel ellentállási erejét, mindkettő már szárazföldi birtokaik miatt, melyeket nem akartak elveszteni, megadásra kényszerültek.

Azalatt Harpagus a jón és aeol városok csapatjait seregével egyesítette, mely városok annál szívesebben csatlakoztak hadjáratához, mivel a karok ellen ment. Kariában sem a szárazföld belvidékén lévő régi lakosság, sem a helyen parti városok nem igen állottak ellen. Csak Knidusban mutatkozott bizonyos vitézség. Míg Harpagus még a jóniai városokkal el volt foglalva, addig a knidusiak hozzáfogtak a munkához, hogy t. i. földnyelvök legkeskenyebb részét átássák, hogy azután az árkot megerősítsék, és ekképen

lehetetlenné tegyék a félszigetváros szoros körülfoglását. Ezzel azonban nem tudtak haladni; mindenféle baleset akadályoztatta a fáradságos munkát; ezen baleseteket intő isteni jeleknek tekintették, és végtére annál könnyebben határozták magukat arra, hogy belenyugodnak abba, a mit el nem lehet kerülni, mivel a perzsák a jön városok meghódítása után oly eszközöket is szereztek, hogy szükség esetén a tenger felől is megtámadhatták volna a várost.

De nehéz feladat jutott Harpagusnak, mikor a part-ról a belvidékre indult. Itt, hol a lakóknak a természet adta védbástyái is voltak, mindjárt Halikarnassus felett kemény harcra volt a pedasiokkal, kik Lida hegyi várban sánczolták el magukat, és miután a Taurus vidékére érkezett, akkor a lykiaiak és az azokkal rokon kauniok elszánt ellentállásával állott szemben, kik szabadságukat a perzsáknak oly kevésbé akarták feladni, mint a lydiaiaknak. A xanthusiak a többieknek vitézségben példát mutattak; a polgárok bátor serege félelem nélkül szállt szembe Harpagus sokkal nagyobb seregével a Xanthus völgyében. A kik a csatából megmenekültek, Xanthus sziklavarába vonultak vissza, és midőn végre itt is további ellentállás lehetetlen volt, akkor a polgárok templomaik és házaik romjain az utolsó emberig harczolván, dicsteljes halállal multak ki. Csak nyolczvan távollévő család maradt meg, és ezek későbbben újból bevonultak ősi várak romjaiba. A perzsák itt tették legelőször próbára a hellen hegyi népek vitézségét, melyeket le lehet ugyan győzni, de nem lehet meghódítani. Ez a Thermopylaenek előjátéka volt.²³⁹).

Ekképen Harpagus hadjáratai által (ol. 59; 544 óta) egészen átalakult a görög világ egyik fele; a tengeren innen és túl lévő hellének egymástól külön választottak, a hellen városok legvirágzóbb sora egy felette hatalmas barbarbirodalomhoz csatoltatott és az önkénytes mozoghatás szabadságától megfosztatott. Mind, a mit a Mermnadák véghezvittek, csak előjátéka volt ezen eseményeknek, melyeknek következtében az ázsiai belvidék és a parti ország közti ellentét legelőször legyőzetett, és a Perzsia felvidékén gyökerező királyi hatalom az Archipelagusig nyomult előre, melynek szigetei máris remegtek és hódolatukat Susában bemutatni siettek. Midőn Kyrus 62, 4; 529-ben meghalt Pisistratus előtt két évvel, akkor egészen meg volt változtatva a népek és államok viszonya és új világhatalom volt megalapítva, mely hatalmasabb volt minden előbbinél, a Jaxartestől a rhodusi tengerig terjedő, egységes uralommal bíró, harczban terjeszkedő birodalom, melylyel szemben a görög városi köztársaságoknak tehetetlensége legelőször ijesztő módon mutatkozott.

Egyidejűleg a Keletnek más belföldi hatalma törte át a határt, mely őt a földközi tengertől elválasztotta és délfelől fenyegette a hellen államok függetlenségét.

A Psammetichidák alatt lévő Egyiptom annyira különbözött a pharaók régi birodalmától, amennyire az újabb Lydia a Sandonidák államától; sőt a régi idővel való szakadás itt annál hirtelenebb volt, minél idegenebb volt az igazi egyiptomi a görögök előtt. Eleinte az új dynastia viszonya a görögökhöz egészen kedvező és barátságos volt, míg ezek csak annak szolgáltak és az új trónt a nemzeti párt ellenállása ellen védelmezték és míg a külföldi vállalatok Syria felé irányultak, hogy ezen ország parti szélét

Egyiptomhoz csatolhassák. De midőn ezen vállalat a babyloniai hirtelen növekedő hatalma által meghiusított, akkor Hophra király, vagy a mint a görögök nevezték, Apries, a hadi készüléteknek egészen más, és mint ő gondolta, kevésbé veszélyes irányt adott, felhasználta a libya törzsek szorult állapotát arra, hogy a kyreneiek ellen induljon. (208. l.)

E hadjárat nem csak hogy szerencsétlenül végződött hanem a zsoldosok lázadását idézte elő, mely által a Psammetichidák száz éves uralma megbukott. De nemzeti egyiptomi lázadásra gondolni sem lehetett, hanem egy kalandozó, ki a zsoldosok vegyes népségéhez tartozott és addig rabló életet folytatott, jutott Amasis név alatt a pharaók trónjára, és még határozottabban folytatta a Psammetichidák hellenistikus irányát. Neje Kyrenéből való volt, görögök voltak ebédülő társai, hellen fejedelmek voltak vendégbarátjai; mint Kroesus, úgy ő is hódolt a görög isteneknek, különösen Athénának, és a hatalmas papi testületeknek ajándékok által hizelgett. Végre a Psammetichidák hódítási terveit is nagyobb ügyességgel és sikerrel tudta megújítani.

Egyiptom a földközi tengernek parti állama lett; most annak uralmából is akarta a részét. E célból azonban nem járt a syriai hadjáratok veszélyes útján, hanem úgy akarta, hogy Egyiptom hajóhada a Nilus torkolatai felől szerezzon tengeri uralmat. De egy nagyobb tengeri hajóhad fenntartására a Deltában sem építő fáat, sem érczet nem lehetett találni, azonkívül a hajóknak alkalmasabb állóhelyekre volt szükségök és jobb hadi kikötőkre, mint a milyeneket a Nilus birt. Belátta hogy céljai kivitelére Cyprust okvetlenül kell birni. Itt a phoenicziai hatalmat is,

a mennyire még fennállott a babyloni hadjárat után, leg-hathatósabban támadhatta meg.

A Cyprus és Phoenicia közti összeköttetés oly régi, a mily régi a Byblus és Sidon közti kereskedés (I. 44. l.). A phoenicziai városok járma időnként eléggé nehezedett a szigetlakókra, az ékiratokkal borított királykép Kittiumban bizonyítja, hogy a nyolczadik században a cyprusiak a ninivei királyokat szívesen fogadták, mint a kik őket a phoenicziai járom alól felszabadítják (193. l.). Azonban a phoenicziek a szigeten nem vitték keresztül az egyarántos és tökéletes uralmat. Kiaknázták erdeit és bányáit, használták kikötőit, fogtak matrózokat, adókat fizettettek maguknak, de a görög jelleg nem nyomtatott el, és különösen az éjszaki oldalon a kilikiai tenger mellett levő görög városok fenn tudták magukat tartani.

Már Apries megverte volt a phoeniko-kyprusi hajóhadat. Amasis tovább ment. Jelentékeny számu csapatokat szállíttatott által és alávetette az egész szigetet. Cyprusból görögök mentek Egyiptomba, egyiptomiak Cyprusban telepítették le. Mint a Mermnadák, úgy Amasis is mindent tett, hogy görögnek tekintessék. A mi Jóniában a miletusi Apollo volt, ugyanaz volt Cyprusban a paphusi Aphrodite, kinek Amasis fényes szent ajándékok által hódolt, és míg a görög városokat egymásután meghódította, addig Delphiben a hellének barátjának ismertette el magát. Amasis Cyprusból a syriai partra irányzá figyelmét, midőn Kamby-ses Kyrus trónjára lépett.

A mint az uj uralkodó az Egyiptom elleni háborút elhatározta, titokban küldözgetett a phoenicziek és kyprusiak városaiba, ép úgy mint régente Kyrus a lydiai háboru előtt, fegyveres szövetséggel kínálta meg a jönokat. A per-

zsa követek ez egyszer szívesebb meghallgattatásban részesültek és Perzsia és Phoenicia között szövetség kötöttet, mely minden következő időre nézve igen fontos volt, melynek alapja a görögök iránti közös gyűlölet volt; a kyprusi városokban is, nevezetesen Salamisban az egyiptom-görög párttal szemben phoeniko-perzsa párt is alakult. A sziget városainak kedvesebb volt a távolabb levő uralkodó és önkényes csatlakozásukért igen kedvező feltételekben részesültek a városok. A perzsák hatalma pedig ez által rendkívülien gyarapittatott; hajóhadak, kikötők, tengerészek, hajóépítőhelyek állottak rendelkezésükre, és Egyiptom, még mielőtt a tulajdonképeni támadás megtörtént volna, máris a tenger felől körül volt fogva és félig megbénítva.

A szabad görög államok száma ekképen mindinkább megfogyott a Keletnek a földközi tengerben terjedő államai előtt. De a görög népszellem működése ez által meg nem akadályoztatott sem nem korlátoztatott. Sőt inkább azon városokkal összeköttetvén egészen, új és sokkal tágasabb színhelyet nyert. A cyprusi görög városi királyok Assarhaddonnak kézműveseket küldtek Ninivébe, kik az ottani palotában dolgozzanak. A babyloni Nabukodonozor görög zsoldosokkal viselte háboruit, és Egyiptom, hasonlóan a lydiai birodalomhoz, mind a mivé lett, görög befolyás által lett. Görög zsoldosseregek voltak a Psammetichidák támaszai; csak ezek által tudták a királyok a harcosok osztályának lázadását legyőzni és azon fényes vállalatokat véghezvinni, melyekre mint alacsony sorsból emelkedő embereknek szükségök volt, már csak azért is, hogy trónjukat biztosítsák, azoknak segítségével tudták a nagy Ramessidák terveit megújítani, a csatornát megépíteni, melynek a földközi tengert az indiai oczeánnal össze

kellett volna kötni, és Syriát haddal megtámadni. De midőn most már Amasis idejében kitört a harc Perzsia és Egyiptom között, akkor a háború vezetése és eldöntése mindkét félén görög emberektől függött.

Kambyses az aeolok, jónok és kyprusiak hajóiban és segédcsapataikban birta a döntő támadás eszközeit. Amasis egész reménye egy Halikarnassusból való ügyes vezéren állott, kinek Phanes volt a neve vagy az egyiptomiaknál Kombaphes. A királynak szerencsétlensége abban állott, hogy ezt az embert megsértette, a kinek, nélkülözhetetlensége tudatában, határtalan igényei voltak. Phanes titokban elhagyta a király szolgálatát. Amasis gyors hajón üldöztette őt; Lykiában elfogatott, de csel által újból elmenekült, és most, hogy elébbeni urán megboszulja magát, Kambysesnek rendelkezésére állott, és attól határtalan bizalommal befogadtatván, a háború minden előzményeit rendezte el. Nevezetesen ő közvetítte az arabiai törzsekkel való nélkülözhetetlen összeköttetéseket, mely törzsek a sivatag bizonyos pontjaira vizet szállítottak; csak így volt lehető a nagy hadsereget veszély nélkül a Deltaország határaihoz vezetni. A pelusiumi győzelem és Egyiptom meghódítása (63, 4; 525) főképen Phanes műve volt.²⁹⁰

Azon görögök között, kik Kambyses királynak segítségére voltak egyiptomi hadjáratában, egy samusi hajóhad is volt. Ennek különös története volt. Samus nem vetette alá magát mint Lesbus és Chius, Samus egy független hatalom központja volt, melyhez akkor számos görög szigetváros tartozott. Mint hajdan Miletus, úgy most ezen hatalom kínálta a perzsa királyt szövetségi segítségével, noha annak feje a legszorosabb barátságban volt Egyiptommal. Arra törekedett, hogy a perzsákkal még jókor

előnyös szövetségi viszonyba lépjen, és azonkívül a samusi fejedelem arra akarta felhasználni az alkalmat, hogy néhány férfitől szabaduljon, kiknek közelléte uralma fennállására nézve veszélyesnek látszott. Mert az egész állam úgy jutott Polykrates kezébe, hogy a régi alkotmány megbuktatása után kényuraságot alapított.

Samus akkor egész Jóniának volt fényes központja, a mennyire az a barbaroktól még érintetlen volt. Ilyen állásra különös hivatása volt; mert a jón népelet seholsem fejlődött oly sokoldaluan és erélyesen mint ezen szigeten. Földmívelés és bányászat, baromtenyésztés és bortermelés, de különösen hajóépítés, kereskedés és ipar képezték Samus jólétének alapját. A szigetlakókkal fáradhatatlan ösztön született vele, mely találmányokra irányult, egyuttal bátor felfedezési szellem is, melyet az ismeretlen tenger veszélye csak felingerelt. Samus hajóépítő helyein leginkább tökéletesítették a görög tengeri hajók belső berendezése, itt legjobban értettek hozzá tágas, árucikkeknek való tért és a hajó könnyű kormányozhatóságát összekötni, és Samus volt az első város, mely Korinthus után a trieraépítést behozta (192. l.). A parti államok minden háboruiba, úgy találjuk, Samus is bele van keveredve. A samusi hajósok a legelső görög tengerészekhez tartoznak, kik az egyiptomi tengerben otthon voltak, és Kolaeus földijöktől senki sem vitatta el azt a tiszteletet, hogy a földközi tenger távoli nyugati országát felfedezte és Spanyolország kincseinek első hírét hozta Jónia kikötőibe. (203, 267. l.)

A kiinduló hajósok fogadásai és a visszatérők szentelt adományai Herának jutottak, a sziget védistennőjének, kinek a tenger melletti lapályon, a városhoz nyugatra világhírű szentélye volt. Az Archipelagusban nem volt hely, a hol

annyiféle ország- és népisme összefolyt volna, és annyiféle emlékekben ki lett volna mutatva. Mert valamint a nagy, három Atlástól tartott ércz-üst, melyet Kolaeus kereskedelmi nyereségének tizedéből szentelt, mint az első Tartessus-hajózás maradandó emléke a szenthelyen állott, akképen ott számos hasonló szent ajándék volt egyesítve, melyekből a samusi tengeri hajózás és a hazai technika különböző fokozatait meg lehetett ismerni. A chiusi, ephesusi és samusi műhelyek közel összeköttetésben és buzdító csereviszonyban állottak egymással, és míg Ephesusban az Artemisiumon folyó szakadatlan munkák a mesterségek fontos tökéletesítésére vezettek, addig Samus és Chius iskoláiban az ércz-művészet és szobrászatra nézve tétettek a legfontosabb felfedezések (304. l.)

A sziget ipari élete mindenképen előmozdított a geomorok vagy földbirtokosok nemesi uralma alatt, mely a királyságot követte, hasonlóan mint Korinthusban történt a Bakchiadák alatt. De ezért a tengerészek között és az iparos osztályokban mégis az arisztokrátiával ellenséges hatalom növekedett, mely csak az alkalmat és vezetést várta, hogy a nemzetségek kezéből kiragadja az uralmat. A lázadás a hajóhadon tört ki. Épen a Propontisból tért haza, a hol Perinthus körülbelül 600 év óta Kr. e. mint a samusiak gyarmata fennállott; ott szerencsésen harczolván, számos megarai foglyot hozott magával. Ez alkalommal sikerült a hajóhad vezérének, Sylosonnak, Kalliteles fiának, a legénységet az alkotmány megbuktatására rábeszélni. A megaraiakról levették a bilincseket és a Hera ünnepélyénél, melyhez a samusiak a parton összegyűltek, támadást intéztek azok ellen, melynek következtében a hatóságok lekonzol-

tattak, a tanács családjai jogaiktól megfosztattak és a nép győzelme kiáltatott ki.

Természetesen itt sem jutott a nép a hatalom birtokába, hanem előharczosai magukhoz ragadták azt.

Syloson maga volt az első kényúr. Őt követte Aeakes. Azonban a viszonyok ingadozók maradtak, míg nem Aeakes fiai, Pantagnotus, Polykrates és Syloson új erőszakos csín által Lygdamis segítségével (187. l.) a községet lefegyvereztették és a szigetet hatalmuk alá hajtották. Egy ideig közösen uralkodtak rajta, három igazgatási kerületre osztván azt. De a középső testvér, nagyravágyás és tehetség által kitűnván, nem elégedett meg a harmadrésszel; a bátyja megöletett, az öccse, Syloson, elmenekült és így jutott Polykratesnek az egyeduralom.²⁹¹

Gazdag örökség volt az, a mely a hatalmas ember birtokába jutott, szédítő volt ama magaslat, melyre kiméletlen erőszakkal emelkedett. A sűrű, tarka vegyületű, forrongó lakosság inkább meg volt lepve, mint legyőzve; a közeli szigeteken és partokon irigykedő szomszédok leselkedtek, kik között a leghatalmasabbak már a barbárokkal állottak össze; szövetségesei kevesen és távol voltak; egyfelől pedig a perzsa hatalom feltartathatlanul nyomult előre, másfelől Sparta, minden zsarnokellenes oppositionak támasza, fenyegette. Polykrates ily viszonyok között csakis a legerőszakosabb eszközök által alapíthatta meg uralmát. Ő nem számíthatott, mint Pisistratus, a népnek egy részére, mely annak személyében saját érdekét látta képviselve, az ő hatalma pénzen és katonákon alapult.

Ezer íjjászból álló, idegen eredetű testőrség vette körül személyét és foglalta el várát Astypalaeában. Szövetségeseitől fegyveres segítséget szerzett, különösen Lygda-

mistől, Naxus kényurától. Minden hajóépítőhelyen dolgoztak mig száz ötvenevezős hadi hajó harczra készen volt ; hogy legénységgel ellássa, Jóniában, Kariában, Lydiában toboroztatott, a hol az ország zavaros állapota miatt nem volt hiány kőborló kalandorokban. Kicsoda is állhatna ellene? A perzsa hatalom még nem nyomult a parton túl, a jóniai városi szövetségnek nem volt hatalma, Miletus és Lesbus, az egyedüli szomszédvárosok, kik a gőgös kényurral még dacolni merészeltek, szerencsés tengeri ütközetekben egészen legyőzettek és lefegyvereztettek. Most hajórajai félelem nélkül az egész Archipelaguson jártak végig, és helléneket s barbárokat, barátot és ellenséget egymástól meg sem különböztetvén, minden parton fosztogattak. Még a barátok is, úgy gondolta, megbizhatóbbak lesznek, ha megraboltatnak és azután káruk nekik helyrepótoltatik, mintha egészen megkiméltetnének. Samus ekkép egészen szervezett rabló-állam lett, a hajók nem járhattak békén a tengeren, ha csak a samusiaktól pénzen nem vásárolták a biztos menetet. Képzелhetni, milyen zsákmány és pénz halmozódott össze Samusban. Annál könnyebben csillapittatott le vagy fojtatott el a tyrannis elleni ellenmondás, annál biztosabb volt a kényúr uralma, kitől barátja és ellensége egyaránt remegett, és ki Astypalaeában lévő palotáját lesbusi hadi foglyoktól mély árokkal vétette körül.

De Polykrates több akart lenni kalóznál. Miután minden ellenállást megsemmisített és hajóhadát az Archipelagusban uralkodó tengeri hatalommá tette, hozzáfogott ujat és állandót alkotni. A védtelen parti helységek kénytelenek voltak rendes adófizetés által biztonságukat megvásárolni; védelme alatt egy közösséggé egyesültek, melynek érdekei és ügyei mindinkább Samusban találták köz-

pontjukat. Samus rablóállamból egy parti és szigetbirodalom főhelyévé lett. A függő városok ajándékai és adói, a Cycladok és Sporadok sokféle terményei, Parus márványkövei, Siphnus aranyérczei, mindez Samusban folyt egybe. Kisebb kényurak, mint p. o. Lygdamis Naxuson, Samus hatalmával szoros szövetségben állottak, talán Pisistratust is a samusiak szövetségésének lehet tekinteni. Dél felé Egyiptom hatalma szorosan össze volt kapcsolva vele és ez mindenekelőtt megbecsülhetetlen kereskedelmi előnyöket szerzett. Ekképen tehát csakugyan, miután a kisázsiai Jónia függetlenségét elvesztette, ezen egy embernek szerencséje, bölcsesége és erélye által egy görög-jóniai szigetbirodalom jött létre az Archipelagusban, melyet hatalmas hajóhad összetartott és melyen ő uralkodott.

Ha azonban azt akarta Polykrates, hogy a samusi tengeri uralomnak, a földközi tenger felé mindinkább haladó barbárokkal szemben, nemzeti jelentősége legyen, akkor nem volt elég, hogy csak rettegett hadurnak tekintsék őt; békés eszközökre is volt szüksége, hogy engesztelhessen és egyesíthessen, és a kényuraságnak maradandóbb alapot adhasson. E célból a delusi régi nemzeti szenthelyhez csatlakozott, fényes hódolatát mutatta be Apollónak, a midőn neki a Delussal átellenben lévő Rheneas szigetét templomi birtokul szentelte, és a feloldhatlan összeköttetés jelképies kifejezésére lánczokkal kötötte össze az apollói szigettel. Ezzel az ó-jón közönnepély fényes megújítása volt összekötve; ez volt az új szigetbirodalom vallásos felavatása, a Samus védnöksége alatt álló apollói amphiktyoniának felállítása, és ha Polykrates sem a perzsa birodalomban látott annyi erőt, hogy az Archipelagusban hatalmát megalapítsa, sem görög hatalmat nem ismert, mely vele szembe

szállhatna, akkor valóban azt remélhette, hogy visszaszorítja a barbárokat, és az aegaei tenger keleti és nyugati partját mindinkább birodalmához csatolhatja.

Habár Delus lett is ezen birodalom közös központja, azért mégis azt akarta Polykrates, hogy Samus, Joniá fővárosa maradjon ennek köz- és fénypontja és mint olyan mindig kiválóan tünjék ki. Hiszen ő is csak azt tudta, mit Lydia királyai és más hellen városok kényurái, hogy a gazdagság fénye, költséges műremekek kiállítása és eddig ismeretlen munkák kivitele, mennyire hat a görög népre hatalmas és ellenállhatlan erővel.

Mindazt tehát, a mit a legkülönbözőbb vidékeken jelesnek elismertek, azt Samusban kellett egyesíteni, hogy a sziget új állásához méltó legyen. Semmisem volt a kényur előtt felette távol, semminek hozatala nem volt neki fáradságos és költséges. Epirusi és lakoniai vadászkutyákat, miletusi és attikai nevelésű birkákat, naxusi és skyrusi kecskéket most nyájanként ültettek át a sziget legelőire. Diszes növények, melyek eddig csak Lydia égaljában fejlődtek, diszitették a samusi kertek lejtfokait. De úgy akarta, hogy Samus mindenekelőtt azon szellemi törekvéseknek legyen központja, melyek által a hellen nép a többi népektől különbözött. Azért nem kimélte pénzét, hogy a legkitünőbb művészeket odaédesgesse, és az ipart bőkezű kegye által előmozdítsa. Ugy akarta, hogy a samusi műhelyek művészi technikában minden görögöket felülmulják, és azon nagyszerű pompa mellett, melyet Polykrates mutatott, nem volt hiány oly feladatokban, melyek mindig nagyobb szerű munkára és új találmányokra buzditottak, kicsinyben valamint nagyban, templomok alapításában és palotaépítésben, valamint a drágakő köszörülésében, melynek feldolgozása

Babylonból származott és itt először honosított meg a hellen művészet körében.²⁹²).

A samusi műhelyek tevékenysége először a fejedelem személyét illették. Az úgynevezett Ó-várat, egy köralakú, mindenfelé meredek magaslatot, mely tágas fensikkal a tenger part fölött emelkedik, várának rendezte be, melynek négyszögletes kőből készített roppant kőfalai részben még mainap is megvannak tizenkét lábnyi vastagságban, hatalmas kerek tornyokkal. Ezen falakon belől volt a palota, a hol skytháitól körülvéve, büszke biztonságban tartotta udvarát. Lakosztályai mind a Keletnek fényűző pompájával, mind a hellen művészet diszes alakjaival voltak ékesítve. Asztalára a legdrágább és legfinomabb étel hordatott, a melyet csak a tenger fenekéről felhoztak; ujján a legdrágább pecsétgyűrűt viselte, mely Theodorus iskolájából kikerült; czimere, úgy mondják a lyra volt, az isten jelvénye, kinek nevében a Cykladokon uralkodott. A legjobb bort a legszebb fiuk nyújtották neki, a kik szépségük miatt a legkülönbözőbb parti országokból elraboltattak. A művészek vetélkedtek kedvenczei alakjait ércöntvényekben utánozni, a legtehetségesebb költők abban, hogy azoknak kellemeit halhatatlan dalokban ünnepeljék. Mert a teosi Anakreon és a rhegiumi Ibykus Polykrates asztaltársai voltak. Elkábítva a szerencsétől, lekötötte a mükedvelő fejedelem kegye által, éltek azon élvezetekben, melyekben őket részesítette; dalaik ünnepélyeinek disze és koronája voltak. A leghíresebb orvost, a kit csak Görögországban ismertek, a krotóni Demodekest, a kit először az aeginaiak, azután az áthéneiek mint nyilvános orvost szolgálatukba megfogadtak, két talentumnyi évi fizetéssel (körülbelül 4720 frt) hitta Samusba. Tudományos időtöltésről is

gondoskodott egy kéziratgyűjtemény alapítása által, hol a hellen és keleti irodalom először egyesítettett; Amasissal való összeköttetései megnyitották előtte Egyiptom szellemi kincseit, és udvaránál chaldaei astrologok vetélkedtek hellen jóslókkal.

Közvetlenül fejedelmi vára alatt, mely oly szűk téren annyi csodálatost magába foglalt, volt hadi kikötője. Itt nyugodtak trierái hatalmas sziklatöltések mögött, melyek husz ölnyire a tenger fenekébe lebocsáttattak, és egész kör-alakot adtak a kikötőnek. Hadi és kereskedelmi hajórajainak minden mozdulatát beláthatta felülről; palotájának ablakaiból nézte hajóinak versenyét, és minden haza térő hajó raj, már messze a siktengerről, értesíthette legelőször őt a győzelmi hirekről. A legjobb gyorshajók, parancsát várva, nyugodtak a várszikla aljában, a melyen keresztül egy titkos folyosó levezetett. A vár egész terve, a tengerfelől tekintve, hirdette a tenger urát; valami olyan nagyszerű volt az, hogy még Caligula császár is, a ki mindig a rendkívülieket szerette utánozni, a samusi vár Italiában való felujtását, kedvencz tervei közé számította.^{293.)}

Szebb és méltóbb volt az, a mi a nép érdekében történt, habár itt is a kényúri dicsvágy volt az indító ok. A vár alatt, bő kereset által odacsalogatva, mindig sűrűbb lakosság gyűlt össze; nem volt könnyű dolog a gyorsan növekedő városról gondoskodni. A part lapályán különösen hiányzott a víz, és nyáron epedve kívánczoktak az Ampelus hegyi forrásai után, melyek a szárazföldön beljebb, a hegyen túl fakadtak, a hol csak kevesen élvezhették.

Ez igen kedvező alkalom volt arra nézve, hogy valami rendkívüli tétessék. Samusban korának legnagyobb vízépítészei egyike élt, Eupalinus, Naustrophus fia, Mega-

rából, ki Theagenes alatt végezte iskoláját (I. 343 l.) Ennek tervezete szerint átásták az egész hegyet, mely a város és a forrás között feküdt. Egy 8 láb széles és 8 láb magas alagut vágatott 7 stadium, 4200 láb hosszúra, pontosan kiszámított eséssel, a hegyen keresztül és ebben az alagutban egy három láb széles meder a víz számára. Itt a szikla árnyékos mélyében folyt a víz, és mégis minden parton férhetett hozzá a levegő; sőt nyáron maguk a városiak a paták hosszában a szikla hűvös mélyében járhattak ki a hegyekbe. Az alagut alsó végén pedig a hegyi víz egy kövel kirakott vezetékbe folyt és a város közepébe vezettetett, a hol kutakban, csöveken és fürdőkben kibugygyant, csatornákat tisztogatott és végre a kikötő medenczéjét is kiöblítette.

Samus fénypontja, a Hereum, természetesen nem hanyagoltatott el. Polykrates alatt és általa lett igazán minden hellen szenthely között a leggazdagabbik és legnagyobbik, azok között, a melyeket Herodotus idejében a világ ismert. Minden szerencsés siker után a zsákmány egy része odaszenteltetett, a győzelem emléke ott állíttatott fel. Külföldi szövetségeseinek drága ajándékai a Hereumba jutottak, valamint a hazai művészet remekművei is. A Hereum, a vízvezeték és a kikötő töltése, ez volt Samus három csodája, mely sok kíváncsi embert odacsalogatott, és mivel Herodotus ezeknek említését Polykrates történetéhez csatolja és azonkívül a »Polykrates-féle művek« az egész ókorban ismeretesek voltak, azért azt következtethetjük, hogy Polykrates tyrannisának mind a három műben lényeges része volt²⁹⁴).

Midőn Kambyzes a perzsa trónra lépett, akkor Polykrates már évek óta zavartalanul élvezte hatalmát és dicsőségét. Nem megbocsátható-e, ha szerencséjéhez hozzá-

szokott, mint életének elválaszthatlan társához? És mégsem volt az olyan fényes, a milyennek látszott és a hogyan a várpalota vendégei zajos pompa közepette képzeltek. Azt mondják, hogy a növekedő nyomás, a bizalmatlanság, mely minden érintkezést megmértelyezett, és a tyrannis ragadós pulyasága, minden, a tudománynak és művészetnek itt ajánlkozó kedvezés daczára, elviselhetlenné lett függetlenebb emberekre nézve; így mindenekelőtt a gemmavéső Mnesarchus bölcs fiára, Pythagorasra nézve, ki 40 éves korában ol. 62 (530) körül kivándorolt és Italiába vitte át azon bölcsészet csiráit, mely Samusban a Babylonnal és Egyiptommal folytatott érintkezés befolyása alatt fejlődött, a mely bölcsészetnek azonban teljes kifejlődés végett szabadabb légkörre volt szüksége, mint a milyent a samusi kényuraság tikkadt légköre nyujthatott.

A várpalota zajos ünnepi mulatságaival a sokaságnak nyomorusága a legmegdöbbenőbb ellentétben állott, és ehhez hozzájárult a régi nemzetségek elfojtott haragja, és a gazdagok titkos dühe is, kiknek a kényur művei kivitelének segítésére és udvarának tartására adózni kellett. És ő épen oly kevésbé tudott a görög szokásokhoz hű maradni, mint a többi görög kényurak, kiket mindnyáját pompában és fényben felülmult. Minél inkább hajlott meg minden a felette szerencsés férfin előtt, minél inkább szegődött még a görög múzsa is a hízogó udvari szolgálatba, annál inkább engedte át magát a keleti szomszédok ragadós befolyásának, átadta magát zsarnoki, fejedelmi hangulatának, és minél több pénze és hatalma volt, annál többre törekedett. Az önuralom ezen hiánya vesztére vált.

Polykrates figyelmét nem kerülte el a növekedő forrongás. Azt gondolta, hogy politikailag igen bölcsen cse-

lekszik, midőn Kambysest segítségével kínálta (378 l.), mivel azt remélte, hogy ez által egyszerre Perzsiával lép fontos összeköttetésbe és hogy mindenkorra számos elégtelen embertől szabadul. Büszke tekintettel nézett utána negyven-ötvenevezős hajóból álló hajóhadának, midőn Egyiptomba indult; a nagy király egyenrangú szövetségeseinek érezte magát, azt hitte, hogy most már saját földjén szabadabban érezheti magát. De mindkét dologban rosszul számított. A hajóhadon, melyet, eléggé vigyázatlanul, igen sok ellenséges lelkületű emberrel megtöltött, nyílt lázadás tört ki. A hajóhad elpártolt tőle, visszafordult a karpáthusi tengerbe, és Polykrates kénytelen volt csekély számú gályáival a sik tengerre elébe hajózni saját hajóhadának, hogy legalább a szigettől távol tartsa a lázadást. Hiába, megveretik; a lázadók nyomban követik a szigetre, és csak a legkétségbeesettebb eszközök által, az által, hogy a nőket és gyermekeket a hajóházakba bezárja és elégetéssel fenyegeti, tudja elfojtani a lázadást. Az összeesküdtek eltávoznak, de az ő hajóhadán, és csak azért, hogy idegen segítséggel visszatérjenek.

Spartához fordulnak, és itt némi ingadozás után a merészebb párt jutott tulsulyra, azoknak pártja, kik e kedvező alkalmat a lakedaemoni befolyás terjesztésére haszontalanul nem akarták elmulasztani. Ezek arra hivatkoztak, hogy Sparta még a messenei háborúk idejéből le van kötelezve a samusiaknak, kiknek községét a követek képviselik, hogy a gögös zsarnok ellen segítséget kérjenek. Hozzájárult még ehhez mindenféle jogtalanság, melyet a samusi kalózoktól szenvedtek. Emlékeztek azon érzezből való vegyítő korsóra, melyet Sparta Kroesusnak, és a pánczélingre, melyet Amasis király Spartának küldött volt. Mind

a két műremeket meglesték a kalózok és el is rabolták. Végre a korinthusiak is ingerelték a spartaiakat, mert Periander idejében megbántották őket a samusiak, midőn ezek a lydiai udvarba küldött kerkyraiakat megmentették (I. 339 l.).

A peloponnesusiak szerencsésen áthajózván, körül fogták a kényurat, és a samusi fejedelmi vár magas falai ellen elkezdtek az ostromot. A tenger felől, a külváros fölért, már átmászták a falat, és a zsarnok személyes vitézségére volt szükség, hogy az ellenséget onnan kiűzze, mi alatt a spartaiak ugyanakkor a szárazföld felől támadván meg a várat, szintén benyomultak. De a két legvitézebb előharczos, Archias és Lykopas, övéiktől elvágattatva elesett. Felhagytak az ostrommal, a harc hosszúra huzódott, és a kényurat megmentette köfalának erőssége, a spartaiaknak az ostromlásban való ügyetlensége és végre, úgy látszik, pénzvágyuk is (63, 4; 52^{5/4}).

Az összeesküvők, Spartától elhagyatva, kénytelenek voltak tervökkel felhagyni. Az Archipelagusban kalandoztak, és itt a kényur hatalmát csökkenteni iparkodtak, megsarczolták a körüllevő szigetek leggazdagabbjait, különösen Siphnust, melynek polgárai akkor éppen abban voltak elfoglalva, hogy ezüst és aranybányáik feleslegéből a város piacát átalakítsák és márványszarnokokkal körülfogalják. Elég erőseknek érezték magukat arra, hogy a samusi kalóz hajóhadtól megtagadják a tőlük követelt tíz talentumot. Csátára került a dolog, és a legyőzött siphnusiaktól tízannyi zsaroltatott ki. A samusiak azután a peloponnesusi partra mentek, a hermioneiektől Hydrea szigetét vásárolták meg siphnusi pénzen, hogy alkalmas állomásuk legyen, az argosi és saroni öböl sarczolására, különösen az aegi-

naiak rovására; végre Kretába mentek, hogy a zakynthusiakat Kydoniából elűzzék; valószínűleg a lakedaemoniak biztatására, kik a zakynthusiakkal ellenséges viszonyban voltak. Öt évig tartották fenn magukat Kydoniában, és mily hatalommal birtak, már abból is látszik, hogy Kréta és Aegina ezen kalózok kiirtására egyesültek.

Polykrates megmentette trónját, hanem hatalma megingattatott, tengeri uralma megtörtetett. Saját tehetségéből nem pótolhatta a roppant veszteséget; pénzre és szövetségesekre volt szüksége. Ugy látszott akkor, hogy szerencséje, melynek mindig új bizalommal átadta magát, mindkettőt kellő időben ajánlja neki. Mert a mint épen új segédeszközökről gondolkozik, akkor kopogtatnak be palotájába Magnesiából érkező követek, mely város mint perzsa satrapaváros romjaiból újból felemelkedett (367 l.). Titkos üzenetet hoznak Oroetestől, kit Kambyses nyugoti Kis-Ázsiának helytartóságával bizott meg. A követek azt jelentik, hogy urok a nagykirály kegyét elvesztette; tudja, hogy a legborzasztóbb sors éri őt, ha Kambyses Egyiptomból hazatér; hogy bukását megelőzze, védelmet és baráti fogadtatást kíván a hatalmas kényurtól; kincseivel hozzá akar jönni, és azokat vele akarja megosztani.

Polykratesnek lehetetlen volt ezen csábító szavaknak ellentállani. Miután Maeandrius leghivebb megbízottja által meggyőződött arról, hogy az ígért kincsek az ázsiai parton ki vannak téve, akkor vak szenvedélyében semmi sem tartóztathatta őt vissza, sem óvatos barátai kérése, sem leánya intése, a ki őt még a gálya fedélzetén zokogva átölelte.

Boldog reményekben epedve, sietett gyorsan evezve a szárazföldre, a hol már az arannyal telt ládákat tűn-

dököltni látta. Akkor megragadták Oroetes leselkedő őrei és keresztfára hurczolák őt. Leánya álma beteljesedett. Samus fejedelme a tenger partján függött ég és föld között, »Zeus fűröszttette, a nap megkente, az ég madarainak volt étke«. Így halt meg Polykrates ol. 64, 3; 522.

Oroetes azzal bízott meg, hogy Harpagus működését folytassa, a perzsa hatalmat a kisázsiai parton megerősítse és lassanként kiterjessze. Ez neki annyira nem sikerült, hogy e helyett, mintegy a perzsa fegyverek gunyára, Jónia meghódítása után oly jóniai hatalom képződött Samuson, a milyen még eddig nem is létezett; sőt a part egyes részei és szigetek veszendőbe mentek. Erőszakkal nem lehetett a hatalmas kényurral birni; annál jobban sikerült a csel. Polykrates szolgái visszatartattak urok borzasztó halála után, a többi samusiakat szabadon bocsátotta el a satrapa, hogy ez által későbbi időkre magának biztosítsa a sziget birtokát. De gyalázatos tette jutalma nem jutott neki. Samus önálló maradt Maeandrius alatt, hanem tengeri uralmának vége volt, és egyuttal az utolsó jón hatalomnak is, mely talán még gátot vethetett volna a perzsák foglalásainak.

A tyrannis birtoka Maeandriusnak jutott, a nélkül, hogy tehetsége lett volna arra, hogy Polykrates utódja legyen; nem volt sem elég merész arra, hogy Samus történetét a kényur szellemében tovább folytassa, sem eléggé nemes és önzetlen, hogy feladja azt, a mit megszerzett. Azért mindenben csak fél rendszabályt alkalmazott. Pártfogója halála után, kinek mindent köszönhetett, népbáratnak mutatta magát és oltárt épített Zeusnak, a »szabadi-tónak«. Azután pedig mint zsarnok vonult vissza a várába. Az ázsiai jónok nem voltak képesek, úgy mint az áthé-

neiek, a tyrannisból rendezett és törvényes élethez visszatérni. Nem volt állam, a mely a görög kényuraság fényes látványa után jobban érezte volna a tyrannis átkát, a tartós rendetlenséget, a nép zilált és erkölcstelen állapotát, és mely látszólagos nagysága után nagyobbab bukott volna. A szép sziget a gonosztettek és szerencsétlenségek egész sora által pusztítottatott el. Mert miután Maeandrius egynehány évig uralkodott, akkor visszavezettette magát Polykrates öcscse, Syloson Samusba, kinek alkalma volt Darius kedvében járhatni. A sziget elfoglalása és elpusztítása volt a fiatal nagykirály első tetteinek egyike, miután Kambyes trónjára lépett ²⁹⁵).

Azalatt a nagy perzsa birodalom maga a legerősebb rázkódtatáson ment keresztül és ugyanazon időben, mikor kifelé legjobban fejlődött hatalma, belsejében csaknem egészen felbomlott.

A perzsa sereg roppant vállalatai, melyeknek az ázsiai birodalom örökségének tömegéhez csaknem egy egész világ-részt kellett volna hozzá toldani, nem sikerültek teljesen, Kambyes fegyvereinek szerencséje, melyben vakon megbizott, elhagyta őt, midőn elbizakodottsága daczában uralmának semmi határát nem akart elismerni. A Nilus felső vidékeiről vissza kellett térnie seregének romjaival, még mielőtt az aethiopiai szabad törzsek lakhelyéig az út ötöd-részt elvégezte volna, és azon 50,000 emberből, kiket a szent Ammonium ellen küldött ki, alig jött vissza hirmondó, ki elmondhatta neki, hogy a sivatag borzasztó viharai lepték meg azokat, és hogy Libya homokjában rettenetes módon elvesztek. A Karthago elleni támadással is, a mi a király

kedvencz gondolata volt, fel kellett neki hagyni, mivel a phoenicziek vonakodtak ezen támadásra hajóikat átszolgáltatni.

A nagyra törő királynak tehát ekképen szárazon és vizen el kellett ismerni hatalmának korlátait, de minden szerencsétlenség daczára az apai öröksége mégis szárazföldi területek által határtalanul nagyobbított. A pharaók birodalma, kik Előázsia örökös ellenségei voltak, a Nilus hozzáférhetlen, évezredek óta merev önmegelegedéssel elzárkózott országa minden kincseivel és csodáival együtt Perzsia tartománya volt és az egyiptomi bálványimádás, melyet a perzsák utáltak, Arumazda előtt megaláztatott. Arabia vad törzsei hódoltak a királynak; a phoenicziek és görögök hajóhadai várták a király parancsát, a sivatag által megvédett libyiaiak követeket küldtek Memphisbe és a Syrtisből jöttek a kyrenei hellének ajándékai ²⁹⁶).

Kambyses maga más ember lett a hadjáratok alatt. Szerencséje szultani elbizakodottságot szült benne; szerencsétlensége kicsapongó szenvedélyekbe ragadták, és ekkép viszonya a perzsákhoz egészen viszás lett. Már az egyiptomi hadjárat előtt tette el titkon lába alól öcscsét Bartját, kit a görögök Smerdisnek neveztek és kibén atyjának erényei élni látszottak, és azóta bünterhelte lelkiismerettel évről évre kegyetlenebben és önkényesebben uralkodott, iszákossággal és eszeveszett gonoszsággal megfertőztetvén Kyrus trónját. A koronaországok elhanyagoltattak, fegyelem és jó erkölcs oda veszett Iranban, hiányzott az uralkodó karja.

Ezen állapotot felhasználta a méd párt, mely Iranban hatalmas maradt. Sőt úgy látszik, hogy maga Kambyses, nem bizván a perzsa nagyokban, Patizithest a magust bizta meg palotája kormányával és kincsei kezelésével, és ez

rendkívüli hatalom volt ezen egy férfit kezében. Ezen ember elpártolt; Kyrus trónját üresedettnek nyilatkoztatta ki, és testvérjét Gumatát, ki a meggyilkolt Bartjához hasonlított, mint Kyrus fiatalabbik fiát kiáltotta ki, és a birodalom általános zavara következtében sikerült a magusok pártjának hazugságukkal czélt érhetni. Az országban pártot szereztek, mivel a háborúzaklatta népeknek a fegyveres szolgálattól való megszabadulást és a hadi adók megszüntetését hirdették; Kambyses hirtelen halála, a ki Egyiptomból visszatérván dühe, vad fellobbbanásában meghalt (64, 4; 521) arra szolgált, hogy az Ál-Bartja trónját megerősítse, és míg a népek azt hitték, hogy a nagy Kyrus egy fia uralkodik rajtuk, addig a magusok annak nemzetségét megfosztották az uralomtól, és a birodalom kormányának székhelyét újból áttették Mediába.

De a perzsa nép nemes törzsei nem is gondoltak arra, hogy a koronához való jogukat oly könnyedén engedjék. A törzsek főnökei, kik a hét legnemesebb nemzetségeket képviselték, egybegyültek, hogy a dolgok állásáról tanakodjanak. Egymás között hasonló eredetűek voltak; azonban nemzetségének régi méltósága által és Kyrussal való közeli rokonsága által, kétség kívül Hystaspes volt köztük az első, az Achaemenidák fiatalabb ágának feje, kit Kyrus mint helytartóját hagyott Perzsiában. Az már idős férfiú volt; ő tehát saját állását méltóságával és kötelességeivel átengedte fiának Dariusnak, ki akkor 28 éves volt; úgy látszott, hogy ez született uralkodónak, és azt beszélik, hogy már Kyrus látta őt álmában trónján ülni és széles két szárnyát Ázsia és Europa felett kiterjeszteni.

A törzséhez tartozó férfakkal szövetkezve, sikerült neki a perzsa monarchiát másodszor megalapítani, és ezen

alapítás semmivel sem kevésbé dicső az elsónél. A magusok pártja, várában hirtelen megrohantatott, megöletett, hazugságuk országa elpusztított; hanem számos nehéz harcra volt szükség, hogy az egész, összefüggés- és rendtől elszokott, megbomlott országot ismét rendbehozzák; mindenütt le kellett verni az árulást és ellenszegülést és a pártütő satrapiákat újra elfoglalni. Körülbelől öt év múlva teljesnek nézhette a fiatal fejedelem a győzelmet, és annak pompás emlékét állíthatta fel a Bábelből Susába vezető úton. A bagistanai emlék, a görög történetre nézve is nagy jelentőségű; Ázsia fejlődésében forduló pontot jelöl meg, azon munka befejezését, mely a magusok megölésével vette kezdetét, továbbá ez jelenti a perzsa birodalom hatalmának, a tiszta Arumazda szolgáltnak és az Achaemenidák merész politikájának helyreállítását, mely politika a görögök meghódítását nem akarta befejezetlenül hagyni. Darius győzelmével egyszersmind előre meg volt határozva a jövődöbeli harc a görögök és barbarok között, vagy a mint akkor értették a különbséget, Ázsia és Európa között ²⁹⁷).

Hystaspes fia természeténél fogva nem volt nagyra-
vágó hódító. A határtalan terjeszkedési vágy veszélyét Egyiptomban eléggé tisztán láthatá meg, a hol az egész hadjáratban részt vett Kambyzes legközelebbi kíséretében és annak szeme előtt. Az bizonyos, hogy ama háboru évei alatt sokat figyelt meg és sokat tanult. Tisztán belátta az ellentétet a pharaok szorosan rendezett birodalma között, mely minden forradalom daczára megóvta egységét, és az ázsiai birodalom alkotmányának gyengesége között. A méd trónus ellenállás nélkül bukott meg, mivel a birodalom részei között nem volt belső összefüggés; ezen birodalom oly ország és népek halmazá volt, melyek minél távolabbak

voltak, annál lazábban függöttek össze az állam zömével. Láttá, hogy a perzsa birodalmat ugyanazon sors éri, ha idején össze nem köttetnek egymással ezen országok tömegei, és ha megközelítőleg nem foganatosittatik a birodalom egységének eszméje, a melylyel Egyiptomban találkozott. Hogy volt belátása ezen feladatot felismerni, bátorsága hozzáfogni, és ereje megoldani azt, — ez az, a mi Dariusnak megadja világtörténeti jelentőségét.

A hüberi államok tartományok lettek, a tartományok egy birodalom tagjai, és ezen tagok közös alkotmány által egy egészszé köttettek össze. A perzsa törzs kiváló állása daczára ugy kell lenni, hogy a trón előtt mindnyájan egyformán legyenek alattvalók; Susa ne legyen csak az első város, hanem a birodalom központja és kormányának székhelye. Az udvarnál a hivatalnokok új arisztokrátiája keletkezett; a rangosztályok pontosan rendeztetek, hogy oly nagyravágyás ébresztessék, melynek kielégítése csak a nagykirály akaratától függjön; a magas porta képzőiskola lett minden királyi állami szolgák számára, békében és háborúban. A belső forgalom utak és csatornák által mozgattatott elő, a külfölddel való kereskedés a tengeri utak felkutatása által, és ekkép csodálatosan szaporodott a hazai segédeszközök nagy száma. De a növekedő jólét csak az egésznek szolgáljon. Mert Darius megtanulta a pharaok országában, hogyan lehet egy országot kiaknázni, hogyan kell, hogy annak minden tehetsége a birodalmi kormány előtt ismeretes legyen és rendelkezésére álljon. E célból általános birodalmi kataster rendeltetett el, a föld felmértetett, a jövedelem megbecsültetett és e szerint minden tartományra vettetett ki bizonyos földadó. India az adóját aranytalentumokban fizette, a többi tizenkilencz satrapia

ezüst talentumokban ; az egész összeg körülbelöl 34 ¹/₂ millió forintot tett. E mellett jelentékeny adók terményekben szolgáltatottak be ; a miben mindenik ország kitünt, azt a nagykirálynak adófejében kellett fizetni. Azonkívül számos közvetett adó és járadék is volt, mint p. o. a királyi vízművek használatáért és más jövedelmes regaliák ; végre a közvetlen királyi birtokokból jelentékeny jövedelem folyt be Susába. Ebből birodalmi kincs alkottatott, és az egyes helytartók tartoztak a nagykirálynak felelni arról, hogy minden adó rendesen beszolgáltatassék a kincstárba. Már az által kényszerítették arra, hogy kerületeikben mindenképen gondoskodjanak rend- és fegyelemről és a forgalom biztonságáról.

A király a pénzügyre kiváló figyelmet fordított, és különös fejedelmi dicsőségét abban kereste, hogy oly pénzt teremtsen, mely gondos veretése, az érczek finomsága és pontos értéke által minden időre becsületet szerezzen nevének. De mind az arany-, mind az ezüstértékben tökéletesen csatlakozott Kroesus pénzrendszeréhez (354 l.). A birodalom főaranya, Darius staterje, a »dareikos«, mint a görögök nevezték, 8.40 gr. nyomott, a phokaeai stater fele értéke körülbelöl 11 frt. A darikus a könnyebb ó-babyloniai minának hatvanadrésze volt ; de abban is a görögökhöz csatlakoztak, hogy egy minában nem 60, hanem 50 egységet számítottak, egy talentumban tehát nem volt 3600, hanem 3000 stater. De azon talentom, a mely most a perzsák birodalmi sulya lett, nem volt más, mint euboeai.

Ezen intézményekben csodálatosan tükröződnek vissza a régi culturnépek kölcsönös viszonyai. A Keleten ott-honos sulyrendszerből a görög parti népnél keletkezett a

pénz; a partról a belföldre vitetett be, először Lydiába, a hol fejedelmi lett ugyan, de azért megtartotta városi jellegét, Lydiából Perzsiába, a hol a görög-lydiai pénz utánoztatott; de itt eltűnik a városi pénzkép; itt a nagykirály alakja tűnik fel mint a pénz czimere, azon egynek alakja, a ki akaratjával a birodalmat betölti és fentartja. Ívét jobbjaiban, pálczáját baljában tartva, úgy tűnik fel, siető léptekkel birodalma országain áthaladva, mint jelképe a személyén alapuló birodalmi egységnek és a mindenütt jelenlévő uralkodói hatalomnak. Ekkép a pénz teljes mértékben királyi lett és birodalmi pénzzé is; ezen alakjában mindennél inkább arra szolgált, hogy a birodalom tekintélyét a görögök szemében nevelje; az Achaemenidák legveszélyesebb ellenségeik lettek.

A helyszerinti pénzérték és pénzkép azért nem mellőztetett. Továbbra is fenmaradt a parti helységek városi pénzeiben és a satrapák pénzein, kik Sinope, Kyzikus stb. városi czimerét megtartották, vagy saját czimeröket alkalmazták. De csakis azon arany és ezüstpénzt fogadták el a királyi pénztárakban teljes értékben, mely a nagykirály czimerével el volt látva; egyedül ez volt a tulajdonképeni pénz; a satrapáknak csak kisebb aranyak veretése volt megengedve, a negyed darikustól kezdve lefelé.

Ekképen az egész állam tökéletesen átalakított. Minden kötelék szorosabbra huzatott össze; a kormányzat új szelleme kiszorította a régi szokásokat. Gondolhatni, hogy kellemtlen átmeneti állapotokban, melyek panaszra és zúgolódásra okot szolgáltattak, nem volt itt hiány. A mostani birodalom ellentétben a régi kor patriarchalis viszonyaival, a mikor csak ajándékok alakjában adóztak a nagy királynak, most már úgy tűnt fel, mint egy nagy pénz-

embernek üzlete, és a népben az volt a közmondás, hogy Kyrus úgy kormányozta a birodalmat, mint egy atya, Kambyzes úgy mint egy ur és Darius úgy, mint egy uzsorás. A király azonban minden kellemetlen hangulatot megtudott büntetni és elfojtani; számos ügynökei által mindeütt láthatlanul jelen volt, mindenről volt tudomása és a magas, valamint alacsony származásu embereket aggódo fellemben tartotta ²⁹⁸).

Ekkép a hellénekkel szemben oly birodalom szervezkedett, a milyen terjedelemre és hatalomra nézve még nem létezett. A jóniai parti- és szigetvárosok, melyek nem régen Samus elfoglalása által kiegészítetttek, Juna név alatt képeztek egy adókerületet, mely Lykiától a Hellespontusig terjedt; egy másik magába foglalta a Propontis és Bosporus partjait és Daskyliumból kormányoztatott. Mysiának Sardes volt a fővárosa, Kilikia görög parti városaival együtt Tarsus satrapája alatt állott. Az egyes városokat magukra hagyták, de a politikai életet mégis ellenőrizték, és arról gondoskodtak, hogy a legfontosabb városokban megbízható emberek álljanak az ügyek élén, oly férfiak t. i. kik mint pártfőnökök polgártársaik között emelkedtek, és azután perzsa befolyás által megtartattak uralmokban, kik tehát jól tudták, hogy uralmok hamar véget érne, mihelyt a szomszédos birodalmi hadak parancsnokai támogatásukat tőlük megvonnék. Ilyen, a nagy király védelme alatt álló kényurak voltak: Histiaeus Miletusban, Aeakes, Syloson utódja, Samusban, Strattis Chiusban, Laodamas Phokaeában, Aristagoras Kymében és más hasonnevü férfiu Kyzikusban, Daphnis Abydusban, Hippoklus Lampsakusban és mások, mind oly férfiak, kiknek személyes jelentőségök volt, és kik Dariusnak tanácsban és tettekben nagy hasznára

voltak. Miután tudniillik azt remélték, hogy védnöksége alatt hazai városaikban dynastiákat tudnak alapítani, azért érdekökben volt, hogy ott mindenképen a rendet és békét fentartsák és másrészt a birodalomnak minden tekintetben szolgálatjára álljanak.

De bármennyire foglalta is el Darius minden gondolatját a birodalom szervezése, azért azzal még sem elégedhetett meg. Harczias tettek által ki kellett neki mutatni, hogy Kyrus méltó utódja, annál is inkább, mivel alattvalói hajlandók voltak arra, hogy uralkodásának egész modorában a bátor vállalkozó szellem hiányát lássák. Azonkívül neje Atossának, Kyrus leányának dicsvágya is zavarta fel őt palotája nyugalmából, mert az a régibb és fiatalabb ágnek közvetítő tagjának tekintette magát és arra érezte magát hivatva, hogy ne engedje elenyészni a perzsa hatalomnak atyja által alapított harczias magatartását.

Azonban Darius vállalatai egészen sajátyszerű jelleggel birnak. Elődjeinek tapasztalatai által tanítgatva, mind a nagytömegű szerzeményeket, mind a belvidéki vállalatokat törekedett elkerülni. Szempontja az volt, hogy a birodalmat ki kell kerekíteni, és hogy annak új tengeri utak felfedezése által a világforgalomban mindig nagyobb részt kell szereznie. Keletfelé az volt a terve, hogy a birodalmat az indusi Alpesekig terjeszti, az Indusnak folyamterületét a sivatag határáig hozzá foglalja, hogy az Indus országát megnyitja a karaván kereskedelem számára és a folyamot a hajózás részére. Birodalma déli határának Arabia sivatagját ismerte el, éjszakinak a turani népek pusztáit. Nyugat felé ellenben nem volt természetes határ, mert a keskeny tengerszorosok mintegy hívogatni látszottak a tulsó szárazföldre, melynek meghódítása ugy tűnhetett fel, mint az

eddiggi terület természetes kiegészítése. Az ázsiai thrákok máris alá voltak vetve; a tulsó Thrakiának kincseiről tanuskodtak a thasusi ezüstpénzek. De a skythák aranyáról szóló hír különösen csalogatta őt (154 l.), valamint birodalmuk nagy hajózható folyói is, melyekről azt mondták, hogy egy tágas tenger medenczéjébe szakadnak. Azt remélte, hogy itt új kereskedelmi utakat alapíthat meg, és ha a part hosszában vezeti hódító seregét, melyet hajóhada kísérne, számos várost vélt birodalmával egyesíthetni. Darius seregében szolgáló skythacsapatok megígérték, hogy a vállalatot segíteni fogják és miután Ariaramnes által megelőzőleg megvizsgáltatta a partokat, arra határozta magát, hogy személyesen vezérlendi azt a nagy vállalatot, mely legelőször viszi az európai szárazföldre Előázsia csapatait (ol. 66, 4; 513 Kr. e.).

A királyi hírnökök most legelőször szóliták fegyverre az ujonnan szervezett országnak egész hadi erejét, és mindenek előtt Jónia kikötőiben hihetetlen tevékenység mutatkozott. Itt voltak azon eszközök, melyektől Darius egyedül várhatta hadjáratának sikerét, innen különösen mozdíttatott elő ezen hadjárat életbeléptetése. Mert a városok kényurái itt gondoltak alkalmat találhatni, hogy fontos szolgálatuk által kitüntetést és jutalmat szerezzenek; a városok maguk pedig annyira össze voltak kötve a Pontussal, hogy az azzal való szakadatlan forgalom nélkül fenn sem állhattak. Azt remélték, hogy Darius hadjárata által ők itt még inkább lesznek az urak, hogy megszabadulnak a skytha fejedelmeknek járó adótól, és támadásaiktól való folytonos félelmöktől; végre azt remélték, hogy a part keskeny szélén túl biztosabban terjeszthetik kereskedelmi összeköttetéseiket. Innen eredt egész Jóniának általános

részvéte ezen vállalatban; ez csaknem jön-nemzetinek látszott. A jóniai dynasták képezték a nagykirály haditanácsát, és a praktikus tudomány, a művészet és technika, a tapasztalat és tengerészi ügyesség, a mely Jóniában meg volt, úgy látszott, hogy csak azért érlelődött, hogy a perzsa királyt ezen vállalatában hathatósan támogassa. Még sohasem mutatkozott annyira és oly tökéletesen, hogy egészben véve mire képes Jónia.

Arra ugyan nem gondoltak a kereskedővárosok lakosai, hogy ez által arra is szolgáltatnak a perzsa királynak eszközöket, hogy a tulsó hellen városokat meghódítsa és hogy őt segítik a szabad Görögországot mindinkább megszorítani és korlátozni. Sőt inkább az kétséget nem szenved, hogy a jóniai görögök, és különösen a samusiak, kik úgy is már azelőtt a dór gyarmatokkal háborút viseltek (380 l.), szívesen látták, hogy Chalkedon és Byzantium, a két megarai gyarmatváros, a hadjáratnak legközelebbi céljai voltak. Ekkép a nyugati szárazföldnek első görög városai görögök által vettek oda a barbároknak, és Mandrokles, a samusi technikusok vezetője nem átalította, a felügyelete alatt épített Bosporus-hidat, melylyel Ázsia kényura a legelső bilincseket vetette Európa testére, a hellen szellem nagy tettének tekinteni, és a samusi nemzeti szentélynek oly festményt szentelni, mely a hajóhidat és a seregnek a trónján ülő király szeme előtt történő átmenevét ábrázolta. Midőn pedig Darius a Bosporus torkolatánál állott és azon helyről, a hol hellen hajósok a Zeus Uriosnak oltárt emeltek, legelőször tekintett ki a Pontus tenger és parti világába, akkor ő is ezen emlékezetre méltó időpont emlékére két oszlopot állíttatott fel, melyen perzsa ékiratokban és görög nyelven (annyira tekintette az egész

vállalatot perzsa-görög vállalatnak) feljegyeztette serege népeinek számát ²⁹⁹).

Legelőször is az Isterre fordította figyelmét. A jónok hajói ismeretes uton mentek a Bosporusból az Ister torkolatához, hogy a folyó elágazásán felül hidat verjenek; a szárazföldi sereg azalatt a thrákok és geták határán keresztül nyomult és utközben folytonosan árként növekedett a száma azon törzsek által, melyeknek főnökeit a hadiszolgálatra kényszerítette. Ezen törzsek között a dolonkok is voltak, kik a Kypselidák attikai családjából származó fejedelmeik alatt a Hellespontusnak földnyelvén laktak (78 l.). Miltiades annak legkeskenyebb részén keresztül kereszt-falat huzatott, hogy a kis félsziget-birodalmát az éjszaki barbárok ellen oltalmazza. A tulsó partra is törekedett betenni lábát és ez által Kroesussal jött érintkezésbe, ki az attikai fejedelem jelentőségét méltatni tudta. Sőt oly közeli szövetségi viszonyban állott vele, hogy midőn Miltiades egyszer a lampsakusiak kezébe került, ezeknek városát pusztitással fenyegette, ha rögtön ki nem adják a fogolyt. A magtalan Miltiadest unokaöcscsei követték, a Pisistratidák által megölt Kimonnak fiai (104 l.); először Stesagoras, ki alatt a Lampsakus elleni harczt folytatott, aztán Miltiades, ki testőrséggel vette körül magát és bátran már azt tervezgette, hogy a körülötte lévő partokra és szigetekre is terjeszti ki hatalmát, a mikor Darius hadjárata őt meglepte, és akarata ellenére idegen hódító tervek eszközévé tette.

Az Ister mellett megint összejött a perzsa seregnek két osztálya; a hajóhad két napi járásnyira ment felfelé a folyamban. Nagyon valószínű, hogy a higgadt Dariusnak nem volt más terve, mint hogy a Dunát ezen a részen teszi

birodalmának határává, úgy mint keleten az Indus volt. A hajóhid csak arra szolgáljon, hogy feltüntesse a nagykirály uralmát a hatalmas folyón, és a Duna területén terjessze a fegyveres hatalmától való félelmet. Mert hogy nem volt szándéka a folyón túl határ és cél nélkül előnyomulni, az már abból is látszik, hogy legkésőbb két hónap múlva akart visszatérni a folyóhoz. Dariusban több volt a felfedezési mint a hódítási vágy; ő ki akarta kutatni az országot és e mellett magának azt a dicsőséget szerezni hogy mint Kyrus méltó utódja, Turan sivatagjaiban tiszteletet szerez a perzsa isten nevének, perzsa fegyverek által.

Ezen hadjáratban eltévedtek a csapatok az úttalan sivatagokban, a körülöttök rajzó skythák által elcsábítatva. Nagy szükségét kellett kiállaniok; a visszatérés határidejét nem tudták megtartani, és azon jóniai fejedelmek között, kik a hid őrzésére hátrahagyattak, a perzsa sereg elmaradása következtében, azt a tervet forralták, hogy a hidat el kell pusztítani, a királyt a veszélynek oda kell vetni és fel kell használni az alkalmat arra, hogy az egész hadsereg tökéletesen elvesszen, a nélkül, hogy önmagukat veszélybe ejtenék. Ezen összeesküvés a legveszélyesebb volt valamennyi között, mely Darius hatalmát fenyegette. Eredete azon törzsekben volt, melyek utoljára kényszerítették hadi szolgálatra; központja Miltiades, az áthénei volt, ki a perzsák betörése által élete terveit megsemmisítve látta; és kétségkívül egész végzetteljes jelentőségében vitetett volna ki, ha itt is görögök nem állottak volna szembe görögökkel. Histiaeus volt a szövívő Kis-Ázsia fejedelmei között, kik Darius fensősége alatt a görög városokban uralkodtak. Könnyen meggyőzte őket arról, hogy uralma Miletusban valamint a többi fejedelmek uralma is oly szoro-

san függ össze a királyi hatalommal, hogy azt megsemmisíteni annyit tenne, mintha önmagukat semmisítenék meg. De mivel a jónok általában ezen hadjáratban csakis dicsőséget és hasznót szereztek maguknak, és mivel azon kívül kereskedelmökre nézve ettől a legnagyobb előnyöket remélték, azért győzött Histiaeus véleménye és Darius ő általa megmentetve szerencsésen tért vissza seregének maradványaival a Duna jobb partjára.

Miután a perzsa hadjáratoknál nem voltak tekintettel emberi életre, azért a skytha hadjáratot a rettenetes veszteségek daczára mint a király hős tettét lehetett ünnepegni. Hiszen az Achaemenidák birodalma nagy mértékben kiterjesztetett; a Hellespontus és a Bosporus nem voltak többé az állam határai és az Istert tartották a birodalom új határának.

De még elég munkára volt szükség, hogy a nagy területű szárazföldet ezen határon belől mint a birodalom satrapiáját rendezzék és a nagy király tekintélyének elismerést szerezzenek. E célból Megabazus, kit Darius mint legderekabb államférfiainak és vezéreinek egyikét különös bizalma által kitüntetett, vissza maradt 80,000 főnyi sereggel; a király maga pedig Sestus mellett a Hellespontuson ment keresztül és felső Ázsiába tért vissza, miután mindenképen intézkedett arra nézve, hogy a tengerszoros ázsiai partja biztosíttassék azon esetre, ha talán a skytháknak kedve lenne bosszúból Ázsiába törni. Mert a perzsa megtámadás után még sokáig nagy izgatottságban voltak és nem volt hajlamuk a Duna határát elismerni; csapataik a következő években az aegaei tengerig jöttek, úgy hogy Miltiades kénytelen volt előttük birodalmából menekülni ³⁰⁰).

Megabazus harczias tevékenysége kétfelé irányult;

mert a bennszülött népekkel és a görög parti városokkal volt dolga. De csak ezen utóbbiak tudtak erőiesen ellentállni; közöttük különösen Perinthus, a samusiak gyarmatvárosa (380 l.), mely a Propontis egy félszigetén széles lejtőkön épített és ennél fogva önvédelemre igen alkalmas fekvéssel bírt. Azonban már a paeoniak támadása által gyengített e város és Megabazus roppant hatalmának kénytelen volt magát megadni. Miután ekkép a hátát biztosította, nyugot felé nyomult a tulajdonképeni Thrakiába, melynek lakossága annyira eloszlott számtalan törzsekre, hogy komoly ellenállásra gondolni sem lehetett. A leghatalmasabb nép a paeonok voltak a Strymon mellett, kik a phrygokkal és trojaiakkal rokonok voltak, és mint Perinthus elleni háborúik mutatják, maguk is hatalmuk terjesztésére és tengeri uralomra törekedtek. Most erőszakosan szakított meg fejlődésök, mivel nem csak arra kényszerítették, hogy meghódoljanak, hanem nagyobb részt Darius parancsára Kisázsia belsejében telepítették le.

Megabazus serege ekképen a Strymonig nyomult elő, mely folyam hatalmas sok vize által, a széles nádas tó által, melyen keresztül folyik, és a mély tengerből által, melybe, a Pangaeumon áttörve, szakad, fontos határt képez a thrakiai parti tartomány belsejében. Nem sikerült ugyan sem a Pangaeum hegyi törzseit, sem a strymoni tó lapályában czölöpökön épített helységeket meghódítani; azonban mégis a legtávolabbi népekhez is küldettek követek, hogy a Strymon területén túl elismerést szerezzenek a perzsa királynak. De itt a makedonok birodalma volt a legfontosabb, melyen Amyntas király uralkodott.

Amyntas az argolisi Temenidák egy mellék-ágához tartozott. Azon zavarok alatt, melyek az argiv királyok

törvényes rendjét félbe szakították (I. 298 l.), jött Karanus a kilenczedik század közepe táján Kr. e. Makedoniába és az ottani hegyi népeknél királyi tekintélyt szerzett magának, mely nemzetségében örökség útján fenmaradt. Ez nem volt kényúri fejedelmi hatalom, hanem elejétől fogva törvény és kölcsönös megegyezés által rendeztetett. A birodalom egész történelme a Temenidák nemzetségéhez fűződik és Perdikkassal kezdődik, a ki Aegae hegyi várából alsó Makedoniába nyomult, a régi Emathiába, melynek elfoglalása által a Temenidák birodalmi hatalmukat megalapították. Azonban Perdikkas halála után egy egész századig megakadályoztattak a fejedelmek további haladásukban az illyrekkel való szakadatlan háboruk által; mert az illyrek nem csak az ország határát szorongaták, hanem ezen belől is a lakoságnak nagy részét képezték, mely makacsul ellentállt a hellen műveltségnek.

Amyntas, az ötödik király Perdikkas után, mozoghatott először szabadabban és a külföld ügyeivel foglalkozhatott. A Pisistratidákkal ő kezdte az összeköttetést és az elüzött Hippiaست ő kínálta a thessalonichi öböl melletti Anthemus területével, hogy ez által, mint Gyges a miletusiak által, a tengerparton foglalást tehessen. Amyntas házában görög műveltség uralkodott, és fia Alexander azt teljes lelkéből sajátította el magának; ő szerinte Makedonia jövője a görög államokkal való összeköttetéstől függött. Mig tehát az öregedő király a perzsa hatalom közeledtével azt gondolta hogy legjobb lesz a kénytelenségnek meghódnai, addig a tüzes ifju annyira fel volt indulva az Achae-menidák követelésein, kik hazáját egy keleti birodalom sorsához hozzá akarták kötni, és az Achaemenidák követeinek gögje annyira bántotta őt, hogy azokat atyjának női

lakosztályában megölette; minden szolgájuk és pompás készletük a makedonak kezébe került. Azért mégis békésen intéztetett el az ügy a perzsákkal, kiknek akkor nem volt hatalmuk arra, hogy erőszakot alkalmazzanak. Amyntas meghódolt Dariusnak és ennek birodalma névleg Thessalia határáig terjedt. Az egész éjszaki görög alpesi vidék az Achaemenidák hűbére volt, és valamint egykor a dórok Makedoniából délfele nyomultak, úgy most a barbárok alkalmas időben akartak az alsó országba nyomulni, hogy az aegaei tengert nyugot felül is hatalmukkal körülkerítsék.

A nagyravágyók a görög kényurak között előmozdították ezen terveket, különösen a miletusi Histiaeus, a ki jutalmaul a király és serege megmentéseért a Strymon melletti Myrkinus területét kérte ki magának; ezen uralom a bölcs fejedelmet a leggazdagabb nyereség bőségének reményével kecsegtette. Mert itt voltak ezüst- és arany-bányák, itt az építőfa kiapadhatlan mennyisége és itt volt a kikötőkben gazdag part. Azt gondolá, hogy itt Susától elég távol lesz és így zavartalanul folytathatja saját terveit. Gyorsan munkához fogott és egész tevékenysége oda irányult, hogy erős kőfalakat építtessen és a Strymon mellett nagy várost alapítson, mely új Miletus legyen, a körülötte lakó törzsek gyűlhelye, a thrakiai tengernek fővárosa, honnan az éjszaki passatszelek segítségével, melyeknek jelentőségét az Archipelagus uralmára nézve jól ismerte, a déli városokat el akarta foglalni. Akkor tért vissza Megabazus paeoni hadjáratából a Hellespontus felé; látta Histiaeus nagyszerű készleteit és elérte, hogy mi tervei vannak a nagyravágyó embernek, ki mint hellen előtte gyűlöletes volt. Nem volt nehéz dolog Darius király gyanuját felkölteni. Ennek az volt a következménye, hogy Histiaeus Susába hivatott, és

azon ürügy alatt, hogy a nagy király nem nélkülözheti közvetlen jelenlétét, az udvarnál vissza tartatott.

Otanes követte Megabazust azon királyi csapatok főparancsnokságában, melyek arra voltak rendelve, hogy a perzsa hatalmat a görög tenger mellett még inkább kiterjesszék és erősítsék. Ő elfoglalta Byzantiumot és Chalkedont, a két Bosporus-várost; Aeolis még független községeit megadásra kényszerítette, és azután Koëssal szövetségbe lépett. Kinek Darius a Duna hidjánál tanusított hűségeért Lesbosz szigetét adta hűbérül; ezek ketten most közös hadjárat által Lemnos és Imbros szigetét el akarták foglalni. A lemnusiak miután hőiesen védték magukat, Lykaretusnak adattak át, a samusi Maeandrius testvérének. Ekkép került a perzsák kezébe a Propontis, valamint az éjszaki tengerszorosok, az éjszaki szigetek között a legjelentékenyebbek és így egyuttal a legfontosabb támadó pontok Görögország ellen. A helytartók nagyravágyása, valamint a nagy király politikája is, ki folytonosan szemmel tartotta a Nyugatot, arról kezeskedett, hogy ezen a ponton nem lesz megállapodás. Erre nézve nagy és kis események csodálatos láncolata működött közre ³⁰¹).

Polykrates kíséretében, mely a kényurat utolsó útján követte, Demokedes is volt, a házi orvosa (385 l.). Oroetes mint rabszolgát tartotta fogva, és miután ezen satrapa, a ki fékevesztett gazsággal viseltetett egyaránt barátjai és ellenségei iránt és végre saját főura ellen fellázadt, Darius parancsára megöletett, akkor a krotóni férfi, kinek birtokáért Görögország első államai vetélkedtek, Sardesben maradt, figyelemre senkitől sem méltatva, szennyben és bilincsekben, mély bánatában hazája után epedve.

Akkor történt meg, hogy az egész birodalomban a

gyógyításhoz értő embereket keresték, és pedig Darius lábának kificzamodása miatt, kin egy vadászat alkalmával ezen baj megesett; mert az egyiptomi orvosok, kiket Susában a legjobbakként tartottak, erőszakos eszközök által még rosszabbá tették a bajt, és a király álmatlanul hánykolódott ágyán. E bajban megemlékeztek a krotóni emberről. A sardesi börtönből előhozták. Eleinte el akarta titkolni művészetét, mert a hazai földnek nélkülözését nem pótolhatta nála semmiféle kilátás tiszteletre és nyereségre. De ezen tettetés nem használt neki. A király házi orvosa lett, egy gazdag, előkelő, és sokaktól irigylet ember, különösen mióta sikerült neki Kyrus leányát is egy melldaganattól megszabadítani. De ügyességének ezen sikerét is csak arra használta fel, hogy hazájába visszatérhessen. Nem szűnt meg Atossa figyelmét Görögországra fordítani, és az, minél többet hallott a hellének iparbéli ügyességéről, annál inkább ragaszkodott azon eszméhez, hogy majd lakóniai attikai és korinthusi nőktől szolgáltatja magát. A görög állapotokat eléggé ismerte, hogy elhitesse Dariussal, hogy a tulparti kis államok elleni hadjáratban igen keveset kell kockáztatni, de legtöbbet lehet vele nyerni, és Darius hajlandó lett, Demokedes vezetése alatt kémeket küldeni a tulsó Hellasba és ekkép azon terv vitetett ki, melyet a ravasz orvos magának kigondolt.

Körülbelől azon időben, mikor Hipparchus az attikai Kerameikusban meggyilkoltatott, és Mandrokles a Bosporust áthidalta, akkor történt, hogy Sidon kikötőjéből két királyi gálya indult el, mindkettő pompásan felszerelve, hogy becsülettel mutassák be a perzsa lobogót a görög vizeknek. A legnemesebb perzsák közül tizenöt volt rajtuk, és egy teherszállító hajó kísérte őket, melyen többek kö-

zött a házi orvos családja számára nagy számu ajándékok voltak. Ez, ki a hajórajnak foglya és vezetője is volt, azt a legrövidebb uton oda tudta kormányozni, a hova kívánczolt, t. i. Nagy-Görögország partjaihoz. Tarentumban feltartóztatták a hajókat, és Demokedes innen tudott Krotonba menekülni. A perzsa férfiak hazája piaczn még egyszer szólaltak fel a nagy király szolgájára való igényeikkel és bosszujával fenyegették a várost; de Demokedest azért sem adták ki. Krotonban nőül vette Milo leányát, kinek neve már ő általa Susában ismeretes lett, és a perzsák vezér nélkül bolyongtak a jóniai tengeren, míg végre sok baj után egy tarentumi ember haza vezette őket.

Darius ekképen már a skytha hadjárat előtt ellenséges érintkezésbe jött az itáliai görög városokkal. A tulajdonképeni Hellasra nézve azonban Sardes maradt azon hely, mely a perzsa és görög érintkezés központja volt. Darius Sardesben saját testvérét Artaphernest vagy Artaphrenest tette meg helytartónak, míg Oebaresnek, Megabazus fiának Daskyliumban volt főhadiszállása. Artapherneshez fordult a menekülő Hippias, mivel tudta, hogy a helytartónak az a feladata, hogy minden görög ügyet figyelemmel kísérjen. Az áthéneiek is azért léptek vele először érintkezésbe követek által, ezen érintkezésnek pedig azonnal igen feszült és ellenséges viszony volt a következménye (128. l.). Spartát a skythák ingerelték fel Perzsia ellen, mert azoknak követei a vegyitetlen bor ivása közben tudtak Kleomenes királyra hatni; nagy haditervek készültek, melyek szerint a skytháknak a Fekete tenger felől kellett volna Mediába törni, a peloponnesusiak pedig Ephesusból nyomulnának a birodalom belsejébe. Minden állam és nép fel volt indulva; mindenütt érezték hogy nagy események van-

nak keletkezöben, és hogy Darius trónralépte óta az Archipelagus mindkét partja közös története összefüződött, mely történet csak véres nép-harczokban találhatja fejlődését³⁰²).

Azonban midön a nagykirály Susába haza tért, általános nyugalom következett, mely csak néhány év mulva egészen uj és váratlan bonyodalom által szakítottatott meg.

Az aegaei tenger kisebb szigetei között, melyek a régiektől Cykladoknak vagy körszigeteknek neveztettek, mivel Delus szent szigetét mintegy ünnepies körben körülvenni látszottak, Parus és Naxus a legtekintélyesebbek; e két szigetet csak egy tengerszoros választja el egymástól és így mindig egymáshoz közeli viszonyban állottak. Azért még mai nap is együttvéve egy néven »Paronaxia«-nak neveztetnek. Parus már messziről hegyei által tűnik ki, melyek oly nemes alakban emelkednek mintha becses tartalmukat, a legszebb márványkő kifogyhatatlan mennyiségét, akarnák hirdetni. Parus azonkívül parti forrásai és mély, kikötőkre alkalmas öblei által igen nagy fontosságu a hajózásra nézve. E tekintetben a nagyobb szomszéd szigetnek természetes kiegészítése. Mert Naxus mindenfelé kikerekítve, minden mélyebb ki- vagy beszögellés nélkül emelkedik a tengerből; kerülete és erős helyzete következtében a szomszéd szigetek fejévé van rendelve, és egyuttal a természet sokféle áldásaival is bir, úgy hogy a régiektől kis Siciliának is neveztetett. Naxus széles hegy csucsáról belátni többet husz szigetnél és kelet felé Ázsia hegytömegéig hat a szem.

Miután a delusi amphiktyonia korán meglazult, a szigetek azután egyes csoportokban éltek együtt és ezek között Parus és Naxus különösen virágzott. A parusiak,

kiknek szigetén a törvényt alkotó Demeter különösen tiszteltetett, bölcs belátással fenn tudták tartani a polgári rendet (148 l.), és a naxusiak bizonyos vezérállást szereztek szigetek nagysága és segédforrásai által. A hellen műipar emelkedésében jelentékeny részt vettek, mely ipar a hetedik és hatodik században a szigeten különösen virágzott. A márvány bősége mellett a sziget csiszolóbányáiban kitünő szer volt a vas-szerszámok köszörülésére. Azért jöttek Alyattes idejében Byzes műhelyében azon találmányra, hogy miképen kell a márványt fűrészelni, és hogyan kell a templomok cserépszindelyei helyett, melyek eddig agyagból égettettek, márványt metszeni és alkalmazni. Naxus ekkép vett részt a hellének találmányaiban, de daczára azon csendesebb életnek, melyet ezen szigetek élvezhettek, még sem kiméltetett meg pártharczoktól és forradalmaktól.

A naxusiak állama eleinte nemzetségek által vezéreltetett, melyeknek elődjei a jön vándorlás idejében annak alapítói voltak. A városban együtt laktak és köröskörül a legjobb szántóföldek és szőlők az ő birtokaik voltak. A község emberei addig eltűrték a városi nemességnek kiváló állását, míg maguk sanyaruságban éltek. De a mint a borral és déli gyümölcsöcsel való kereskedés, valamint a művészet és ipar nagyobb jólétet terjesztettek, akkor oly önérzet fejlődött, mely a nemzetségek elbizakodottságát nem szenvedhette. A falusiak között pedig bizonyos Telesagoras különös tekintélyt szerzett magának; ő a népnek kedvence volt; jól birta magát, bőkezű volt, és háza mindenkinek nyitva állott. Befolyása bántotta a nemességet. Az ellentétek mindinkább növekedtek, a piacon zsurlódások fordultak elő, különösen a halpiacon, a jön lakosság központján.

Ha az ifjurak egy ritka, inyökre való halnak az árából le akartak valamit alkudni, akkor az árulók azt is szokták nekik válaszolni, hogy inkább ingyen adják Telesagorasnak, hogysem nekik valamit engednének. A felizgatott nemesek annyira elfelejtkeztek magukról, hogy részeg fővel Telesagoras vendégszerető házát megbecstelenítették és leányait megfertőztették. Ezen gaztett volt a polgárháboruk kezdete, melyek által Dionysus szép szigetének belső békesége örökre megzavartatott. Külföldi bonyodalmak körébe vonatott, és alkotmányi zavarai gyújtóanyaggá lettek, melyen az Ázsia és Europa közti soká fenyegetőző háboru lobbott vetett.

Midőn Pisistratus harmadszor vonult be Áthénbe, mellette lovagolt a naxusi Lygdamis, ki a régi nemesség elleni harcban hatalmas pártfővé emelkedett, azután elűzetett, és végre Áthénből újra visszahelyeztetett Naxusba kényuri méltóságába. Pisistratussal valamint Polykratesseel tartott össze, de a spartaiak által újból elűzetett azon időben, mikor Polykrates ellen hadat viseltek (390. l.) Ilyen erőszakos reakciónak nem lehetett maradandó sikere; az osztályok elkeseredése nagyon is nagy volt; a fegyveres erőszakkal visszavezetett nemzetségek, melyeknek tagjait a nép »kövérek« nek szokta nevezni, kétszeresen gyűlöltettek és nemsokára ismét hontalanul bolyongtak, házaikból és birtokaikból elűzetve. Ez egyszer közelebbi és hathatósabb védelmet kerestek; Miletusba mentek, hol néhány igen előkelő naxusi családnak Histiaeus házával vendégaráti viszonya volt. Miletus állama ugy is régtől fogva összeköttetésben állott Parussal.

Miletus újra virágzott Histiaeus atyjafia és veje, Aristagoras alatt, és a nagyravágyó kényúr csak ugy égett

a vágytól, hogy valami nagy dolgot végezhesen. Ennélfogva jó reménnyel hallgatott a menekülő naxusiak kérésére; Miletust már mint a cykladok új fővárosát képzelte és önmagán a tisztelet és dicsőség koronáját. De ő maga nem tehetett semmit és Jónia hadait csak úgy gyűjthette össze, ha a sardesi satrapa beleegyezik. Ennélfogva Artapherneshez siet; elmondja neki hogy mily rendkívüli kedvező a most kínálkozó alkalom, leírja a sziget nagyságát és termékenységét, fekvésének fontosságát, gazdagságát rab-szolgákban és nyájakban, evezős hajókban és fényes műremekekben; kiemeli a siker biztosságát, és végre a perzsa birodalom dicső nagyobbitását is hozza fel; mert, úgy mond, Naxus szigetével a körülötte lévő szigetek is, különösen Parus és Andrus is, azonnal a perzsáké lennének. Onnan könnyű dolog Euboeába jutni, mely sziget oly nagy és oly gazdag mint Cyprus és jó fekvéssel bír arra nézve, hogy az áthéneiek ellen háborút viselhessenek.

Artaphernes, az áthéneiek ellensége lévén, szívesen fogadta el ezen ajánlatokat; a tervet Susában ajánlotta, és száz hajó helyett, mennyit Aristagoras kért, két annyit ígérték neki. Azonban Artaphernesnek esze ágában sem volt, hogy a vállalat dicsőségét átengedi a nagyravágyó hellénnek, kit szívéből gyűlölt és utált. A király az ő indítványára Megabates rokonát nevezte ki a hajóhad parancsnokául, azon megbizással, hogy Aristagoras terveit kivigye. Minden igen erélyesen és a legnagyobb titoktartás mellett készülődött. A hajóhad tavasszal Chiusba ment mintha csak egy hadgyakorlati út volna, melyen a perzsák lassanként az aegaei tengerben meghonosodni törekedtek; Chiusból azután az éjszaki szelek segítségével gyorsan el lehet jutni a hadjárat céljához. A hajóhad a legjobb harczképességű

volt, és Megabatesnek volt arra gondja, hogy szigorú rendet tartson, hogy az első vállalat az aegaei tengerben a perzsák becsületére válják.

Ez a hajóhad két vezére közti viszályra szolgáltatott alkalmat, kiknek egymáshoz meg nem határozott viszonya a vállalatnak legfőbb hibája volt. Aristagoras iszonyu haragra lobbant, mivel barátjai egyike, egy Myndusból való kapitány, becstelenítő módon megbüntettetett. A büszke Achae-menida nem tűrte hogy a jóniai őt utbaigazítsa, és hogy magát rajta megboszulja, titkon értésére adta a naxusiaknak, hogy mi sors vár rájuk. Az intés jókor ment oda; a fenyegető veszély, melyet nem is sejtettek, általános buzgóságot keltett. Nyájak és élelmi szerek szállítottak a fővárosba, az erődítmények kijavítottak, a kikötő elzáratott, a hadi szolgálat rendeztetett, és a perzsa-jóniai hajóhadnak ostromra kellett készülni.

Négy hónapig hevert a sziget meredek sziklapartja előtt; élelmi szere elfogyott, a görög martalóczok folytonosan zaklatták őket és végre azzal kellett megelégedniök, hogy a naxusi menekülők számára, kik a hajókon voltak, a sziget távol eső részén várat építsenek. Azután eltávozott a büszke hajóhad a szigettől, és a nagy reményű vállalat tökéletesen megghiusult ^{302a}).

Az egész gyalázat, a mint Megabates szándéka volt, Aristagoras fejére esett. Ő adjon számot a nagy királynak, ő térítse meg a hadiköltségeket; hivatala, becsülete, élete kockára volt vetve, és szorongatott helyzetében csak egy módját tudta a menekülésnek. Jóniában sohasem volt hiány forrongásban és elégtelenségben; a perzsák és görögök közti viszony nagyon feszült volt, és a Megabates és Ari-

stagoras közti viszály épen nem volt csak elszigetelt és csupán csak személyes ügy.

A skytha háboru óta nagy ellenszenv mutatkozott a görög befolyás ellen. Sokféle zsurlódás adta elő magát, nem csak a hajóhadon, hol a perzsák a szolgálat szigoruságát, melyet a jónok nem tűrhettek, keresztül akarták vinni, hanem a városokban is, melyekre kettős iga nehezedett: a tyrannis és a perzsa fensőség igája. A perzsák iránti közös ellentét egymáshoz közelítette a parti népség különböző alkatrészeit, különösen a karokat és jónokat, kik a Mermnadák alatt még nagy ellenségei voltak egymásnak (343 l.), úgy hogy Jónia lázadása káriai támogatásra számíthatott. A nagyravágyó pártfejek szitották a növekedő elégületlenséget, de senki se jobban Histiaeusnál, ki az arany bilincseket, melyeket Susában hordott, már régen meggyülölte. A tenger levegője és Jónia szabadsága után vágyódott. Ő a görög világot akarta meghódítani, és most irigy szemektől meglesetve, kénytelen volt napjait dicstelenül tölteni a legunalmasabb udvari szolgálat szertartásaiban. Felbízta vejét, hogy azonnal lázítsa fel a jón városokat; másképp nem tud menekülni a fenyegető lealázásoktól. Magára nézve pedig azt várta Histiaeus, hogy egy jóniai lázadás arra fogja kényszeríteni a nagy királyt, hogy őt hazájába bocsássa vissza. Ő minden áron a jón történet színhelyére vissza akart térni.

Aristagoras összegyűjtötte pártját és Miletusnak mindig ujitásokra vágyó néptömegét terveire előkészítette. Nem hiányoztak higgadt emberek, kik tökéletesen belátták a lázadás vakmerő voltát, és a népmozgalmat meg akarták akadályoztatni. Vezérük és szónokuk Hekataeus volt, Hege-sander fia, régi miletusi nemzetség sarjadéka. Ő gondosan

átkutatta az egész világot, a mennyiben az akkor a földközi tenger államaival összeköttetésben volt és nagyterjedelmű tudománya gyümölcse volt a tiszta belátás és higgadt ítélet politikai viszonyok felett. Bátran lépett a rajongó piacra, és erőteljes beszédben fejtegette a dolgok állását, minden segéd eszközt, mely a perzsa király rendelkezésére áll, és egy eltévesztett néplázadás elkerülhetetlen következményeit. A birodalom, ugymond, hatalmasabb, egyesültebb és rendezettebb, mint akár mikor. A király szolgálatában derék vezérek vannak, és ezek között a legderekabbak Kisásziában. Ezek a görögök ellen nagyon el vannak keseredve, és csak úgy lesik az alkalmat, hogy azokat megalázhassák; a főurok iránt teljes feltétlen hűséggel vannak, és össze vannak vele kötve rokonsági viszony által, mint Artaphernes, és Megabates, vagy házasság által, mint Daurises, Otanes és Mardonius; mind nagyravágyó és várja az alkalmat hogy Darius előtt mint a trón támasza tüntesse fel magát. A városok nem számíthatnak hathatós szövetségi segítségre, sem a birodalom belsejében, sem a szomszédoknál, sem a görögöknél, sem a skytháknál; az ellenség nagyobb ereje ellenben fenyegeti őket közvetlen szomszédságban, és nemcsak szárazföldön hanem tengeren is. Mert a phoenicziek mohón megragadnák az alkalmat a jónok elleni harcra. A phoeniczieknek a görögök elleni gyűlölete a perzsák ereje.

Midőn Hekataeus belátta, hogy a higgadság hangja tehetetlen a felizgatott néppel szemben, akkor felhagyott az ellenmondással; de nem azért, hogy megsértve vissza vonuljon vagy kárörvendve bevárja intései teljesezését, hanem most teljes erejéből arra törekedett, hogy földie a hozott határozatot azon buzgósággal vigyék ki, mely egyedül teszi lehetővé a sikert.

»Ha háborút akartok«, ugy mond, »rajta, legyen ugy! Hanem azután ugy cselekedjeteK mint férfiakhoz illik, és a mit tesztek, azt teljes erélylyel tegyétek. Nektek pénzre van szükségtek; pénz kell hajókra és zsoldosokra; mert ti csak a tengeren tudjátok magatokat tartani. A polgárok áldozatai nem elegendők; nagy összegekre van szükség; annak megszerzésére csak egy ut van. Apollo kincstárában nagy mennyiségben hever az arany; mindenek előtt Kroesus szentelt ajándékai. Irtóztok talán hozzá nyulni? Talán kisebb gonoszság azt zsákmányul a perzsáknak átengedni, az isten ellenségeinek, mint nemzeti istenetek tiszteletére felhasználni? Csak e kettő között választhattok, valjon az által győzni akartok-e vagy az által legyőzetni!»

A jónok végig hallgathatták Hekataeust és csodálkozhattak is rajta, de azért mégis csak fél rendszabályokkal érték be. A nagy királylyal a legelbizakodottabb módon szakítottak, de mindig csak egy pillanatra cselekedtek, és senki sem gondoskodott arról, hogy a mozgalomnak erős támasza is legyen. Az események gyorsan követték egymást, mert még mielőtt a perzsa-jóniai hajóhad eloszlott volna, Iatragoras küldetett Miletusból, hogy a lázadást a hajóhadon is terjeszsze. Itt sikerült Miletus városának ügyét egyszerre jón nemzeti ügyggyé tenni; továbbá merész csin által sikerült a tyrannokat is elfogni, még mielőtt városaikba haza tértek volna, és akkor egyidejűleg kiáltották ki magában Miletusban és a szomszéd városokban a népszabadság helyreállítását. A zendülés tüze gyorsan terjedt egyik városi piactól a másikig; csakhamar valamennyi jón és aeol város nyílt és győzedelmes lázadásban volt, mivel a perzsa párt mindenütt meg volt bénítva fejei elfogatása által. Dél felé pedig Kariáig terjedt a mozgalom, Lykiáig

sőt Cyprusig. Ez ugyanazon év nyarának utolján történt, melyben Naxus ostromoltatott, t. i. 70, 1; 499. Következő tavasszal el kellett dőlni az ügynek, valjon fentartható-e a merész rohammal könnyen szerzett szabadság.

Aristagorasnak volt annyi belátása, hogy időközben szövetségi segítség után lásson. A szárazföld belső részeiben nem mehetett többre, minthogy lázadásra és elindulásra birta a Phrygiába telepített paeonokat, kikkel ipa által volt összeköttetése. Azután ő maga ment által Gytheumba és az Eurotason felfelé hajózott Spartába, a hol Kleomenes királyban oly férfiura akadt, ki messzeható tervektől nem rettent vissza. De bár mennyire magyarázta is a harcznak minden előnyét és a nemzeti becsület követeléseit, és még attól sem riadt vissza, hogy az igazság rovására a perzsa vitézséget és hatalmat letegye, bármenynyire iparkodott is arra, hogy a spartaiaknak szemléltethetővé tegye a harczterét azon ércztáblája segítségével, melyen a spartaiak először látták leábrázolva az ismert országokat és tengereket: mégsem sikerült neki eredményre jutni. A Samus elleni eredménytelen vállalat még nem tűnt el emlékezetökből; ebben nagyon is észre vették, hogy mily nagy a veszély, hogy a jónoktól valahogyan valamit elragadnak; az ellenállás bizonyosan az ephoro tól indult ki. Aristagoras sem volt olyan ember, a ki bizalmat kelthetett volna, legkevésbé Spartában; nagyra törő fellépése, kincseinek dicsekedő mutogatása legtöbbet ártott ügyének, és végre, mint mondják, azzal rontotta el a dolgot, hogy miután a spartaiaknak már annyit hazudott, azon kérdésre, hogy Susa mennyire van a tengerhez, meggondolatlanul megmondta az igazat. Mert miután három hónapi utról hallottak, akkor a legbátrabb spartainak is vakmerőségnek

látszott, ily roppant nagy szárazföldi birodalommal való harczot előidézni.

Áthénben és Eretriában szerencsésebb volt Aristagoras. Az áthéneiek úgy is már ellenséges viszonyban állottak a perzsákkal; Áthénben már a thrákiai félszigettel való összeköttetés által minden viszonyról jobban értesültek, belátták, hogy a háboru elkerülhetetlen, és miután a polgárságot bátor önérzet lelkesítette, inkább támadásra mint várakozásra volt hajlandó. Akkor emlékeztek vissza a jón vándorlásról szóló hagyományokra, és Aristagoras nem mulasztotta el a polgárok büszkeségének az által hizelegni, hogy Áthént, mint a gazdag jón városok anyját, mint a polgári szabadság hazáját feltüntette, melynek segítségét a barbaroktól elnyomott leányvárosok reménnyel és bizalommal várják. Euboeában pedig Chalkis leveretése óta (131 l.) Eretria volt az első város, és még a lelanti háboru idejéből szövetségi segítségre érezte magát lekötelve a miletusiak iránt. Áthénben azért azonnal husz gálya szereltetett fel, Eretriában pedig öt, hogy azok Aristagorast kövessék ³⁰³).

A perzsák azalatt nem maradtak tétlenül. Már átkelés közben az ereτριαiak hajói és azon phoenicziai hajóhad között összeütközés történt, mely hajóhad a lázadó Jónia ellen volt kirendelve, és a szárazföldön a perzsák Miletus ellen indultak, hogy a lázadás tüzhelyét gyorsan elpusztítsák. A lázadók pedig azt gondolák, hogy a város megmentésére és az ázsiaiak fellázítására jobbat nem tehetnek, mint azt, hogy egyenesen Sardes ellen mennek, és az által bebizonyítják ügyök minden ingadozó barátjának, hogy mily komolyan veszik a dolgot. Erre, úgy látszik, különösen az áthéneiek buzdították őket, kik a nyár utolján Ephesus

mellett kikötöttek. Az ephesusiak egészben véve semlegesek maradtak, de találkoztak ephesusi férfiak, kik készek voltak vezérekül szolgálni, és ekkép a hadsereg váratlanul lejött a Tmolusról, még mielőtt Sardesben védelemre gondoltak volna. Az alsó várost könnyen el lehetett foglalni és Artaphernes a várba záratott (70, 2; 498).

Sardes bevétele forduló volt a háború történetében, de nem a görögök javára. Mert habár egyes törzsek e látzólag fényes eredmény hírére a lázadáshoz csatlakoztak is, azért Sardes hasztalan felégetése és a Kybele templom elpusztítása mégis tűzjel volt, mely az egész környéket megrezentette; ez olyan tett volt, mely a lydiaiaknál a legnagyobb elkeseredést idézte elő és az ellenséges csapatok gyorsabb egyesülését okozta. A lydiaiak már az égő város piaczn, a Paktolus mellett, kétségbeesetten harcoltak a perzsákkal a jónok ellen, és ezek oly gyorsan visszaszorítottak, hogy kénytelenek voltak dicsőség, sőt zsákmány nélkül is a tenger felé visszahúzódni. Susában pedig Sardes elpusztítása természetesen oly benyomást tett, hogy most már annál gyorsabban és nyomatékosan fogtak a dologhoz, míg különben a lázadást csekélyebbnek tartották és tovább elhanyagolták volna.

Azalatt a lázadók még visszavonulás közben a környékből összesiető csapatok által Ephesusnál utólértettek, és oly veszteséget szenvedtek, hogy az áthéneiek ennek következtében Miletuson keresztül haza tértek. A háborúban való egész részvételüknek nem volt más eredménye, mint az, hogy a perzsa királyt a legérezhetőbb módon felingerelték és méltó haragját előidézték. A jónok pedig hajóhadukra szorítottak, és a sardesi hadjárat benyomása alatt, melynek sajnos kimenetelét távolabbi helyeken nem lehetett

megítelni, sikerült nekik a Bosporustól a kyprusi tengerig minden görög parti és tengerész népet a közös ügynek megnyerni; a lázadó városok száma jelentékenyen nagyobbodott. A kauniok (I. 67 l.) is, kik azelőtt résztvenni vonakodtak, most csatlakoztak hozzájuk.

Miután a görögöknek abbeli kísérlete nem sikerült, hogy ők haladjanak előre a támadásban, és ők határozzák meg a háboru színhelyét, most már arra voltak utalva, hogy szembe menjenek a perzsák támadásával, kik a partok és szigetek ellen jöttek.

A háboru legközelebbi színhelye Cyprus volt, hol csaknem épen olyan viszonyok voltak, mint Jóniában; mert a sziget több város területéből állott, melyekben perzsa fensőség alatt kényurak uralkodtak. Azon kívül a cyprusi lázadásnak, úgy mint a miletusinak személyes oka volt. Itt is nem a népből indult ki a zendülés hanem egy nagyravágyó embertől, Onesilustól, Gorgus testvérétől, ki Salamisban, a sziget városainak legtekintélyesebbikében, uralkodott. Ő ennek urává tette magát, és most már fellázította a sziget népét, mely Amathus lakosságának kivételével, önkényt pártjára állott. Ostrom alá vette ezt a várost, mely az egész szigetet magában foglaló uralomnak egyetlen akadály volt és segítségül hívta a jónokat kik még Kariában voltak. De még mielőtt ezek megérkeztek volna, már Kilikiából átkelt egy perzsa sereg és Salamis kikötőjében phoenicziai hajóhad vetett horgonyt.

Midőn azután a jónok jöttek, azt az ajánlatot tette nekik Onesilus, hogy cseréljék fel egymás közt a harczterét; a jónok álljanak a szárazföldi sereggel szembe, a cyprusiak pedig szálljanak a hajókra, mely ajánlatot valószínűleg azon körülmény idézte elő, hogy Onesilus nem bizott föl-

dieibe, kiknek szárazföldön könnyebb alkalom volt az áru-
lásra. A jónok azonban nem akarták hajóikat odaadni; a
phoenicziek ellen mentek, midőn ezek az éjszak-keleti hegy-
fok körül hajóztak, és legyőzték őket; de ez eredménytelen
győzelem volt. Szárazföldön az történt, a mitől Onesilus
félt. Stesenor, Kurion kényura, harcz közben ment át az
ellenséghez és őt követték Salamis szekérharczosai, kétség
kívül a polgárság előkelőbbjei; mert ezek elleneztek a nép-
lázadást, mely a perzsák elűzetése után a nemzetségek ki-
váltságainak is véget vetett volna. Onesilus elesett a csatá-
ban; Salamis megadta magát és újból befogadta Gorgust;
valamennyi város között csak az éjszaki parton fekvő Soli-
ban hónapokig állott ellent a nemzeti érzületű polgárság a
perzsáknak, ámbár Aristokyprus, a fejedelme, Philokyprus
fia (70 l.), Onesilus oldala mellett esett el. Itten áthénei
gyarmatosak telepedtek volt le; ebből magyarázható meg
ezen e g y városnak szabadsági bátorsága.

Ez elveszett állomás volt a távoli Keleten. Egy évi
harcz után (70, 2; 498) meghiusult egy hellen sziget-biro-
dalom terve, az egész sziget a perzsa fensőség alá visszave-
zettetett, a cyprusi tenger lecsillapittatott és Phoenicziával
helyre állittatott a biztos összefüggés, úgy hogy most
már a perzsák minden hadi erejüket Jónia ellen fordít-
hatták ³⁰⁴).

Kisázsziában Artaphernes határozott vezetése alatt,
Sardes lett a fegyverhely. Három hadosztály alakittatott.
Az egyiket közelében tartotta Artaphernes, hogy Sardes
megvéddesse, és kellő időben végezhesse az utolsó és döntő
vállalatokat a főhelyek ellen. Két kisebb, Daurises és Hy-
maeas alatt álló csapat arra rendeltetett, hogy gyorsan segít-
ségül legyen a birodalom fenyegetett parti helyeinek. Kis-

Ázsiának legérzékenyebb része pedig az éjszaknyugati rész volt, mivel itt az a veszély fenyegette, hogy a skythák a jónokkal szövetkeznek. Ennélfogva Daurises bámulatos gyorsasággal megérkezett a Hellespontusnál, és kevés nap alatt elfoglalta Dardanust, Abydust, Lampsakust; a városok a király parancsára elpusztítottak, a polgárok elvitettek, hajóik megsemmisítettek; a tengerszoros egész ázsiai oldala füstölő városromokkal volt borítva.

Mig Hymaeas a Propontis felől Aeolisba nyomult, hogy a trójai félszigetet meghódítsa, addig Daurises délfelé sietett hol a kariai hegyi népek fellázadtak. A karok megverettek, a Marsyas a Maeanderbe való szakadásánál; de a Marsyas völgyéből a Latmus hegyén huzódtak felfelé, annak déli lejtőjén a Zeus Stratios szentélye körül, Labrandában gyűltek össze, és sikerült nekik Daurisest egész seregével együtt a hegyi tartományban meglepni és megsemmisíteni. Ezek voltak a legkomolyabb harcok azok között, melyek az egész lázadásban előfordultak. Azonban ezen siker valamint ehhez hasonló is, elszigetelve és összefüggés nélkül maradt, a perzsák pedig a birodalom belsejéből mindig új hadierőt vezettek elő. Mert miután éjszakon és keleten megtörtetett az ellenállás, akkor indult el Sardesből a közép- és fősereg. Artaphernes és Otanes alatt. Klazomenae és Kyme körülzárattak, mert a lázadás főhelyét ekkép mindig közelebből be akarták keríteni és a belföldről elzárni; de az ostrom, azon ügyesség daczára, mely a perzsáknál az ostromló háborúban megvolt, sok hónapon keresztül huzódott el, és Artaphernes a lassu haladás miatt elkedvetlenedve, visszatért már Sardesbe, midőn Histiaeus megjelent nála a nagykirály legujabb parancsaival.

Histiaeus a háboru harmadik évében végre elérte azt, a

mit akart. Sikerült neki Dariust arról meggyőzni, hogy egyedül ő az arra való ember, a ki a lázadásnak gyorsan véget vethetne. Csak attól függ minden, hogy Miletus ellen a döntő lépés megtörténjék, mielőtt a tulsó partról új segítség megérkeznék; Darius haragját különösen a tulparti görögökre fordította. Artaphernes előtt pedig nem volt utáltabb látvány, mint mikor Histiaeust kellett látnia és bármily ártatlannak tettette is ez magát, midőn a sardesi főhadiszálláson a király helytartója előtt a dolgok állásáról és a forradalom eredetéről nyilatkozott, Artaphernes mégis tökéletesen kiismerte őt és szemébe mondta neki: »Te varrtad meg a sarut, Aristagoras meg felkötötte!«

Histiaeus tovább nem tarthatta magát kétértelmű szerepében; arra határozta el magát, hogy újból egészen jóniai hazafi lesz, és maga körül gyűjti a lázadó népet. Azért Chiusba szökött, hol legtöbb segédeszköz volt található és a nemzeti ügy iránt a legnagyobb lelkesedés létezett. Mindenfélét hazudozván a nagy király terveiről, hogy az t. i. a jónokat mind a belvidékre akarja hurcoltatni, ez által törekedett az elkeseredést fokozni, és azután Chiusból Miletusba ment, hogy a mozgalom élére álljon. Új felvonás volt készülöben.

Itt azalatt minden megváltozott. Aristagoras már régóta elvesztette a vezérlő szerepét; be kellett neki látni, hogy sokkal könnyebb könnyen felinduló városi népet felláztatni, mint egy hatalmas birodalommal szemben kitartó harczban az országot és a szabadságot védelmezni. Ismét a nép gyűlése előtt állott, de most mennyire másképen, mint ezelőtt három évvel, mikor Hegesander fiát (419 l.) mint mogorva öreget kigunyolták! Most nem volt más kérdés napi renden mint az: hova forduljunk most, ha az egyesült sereg Mile-

tus ellen indul? Sardiniába-e, melyet Bias javasolt vagy a Histiaeus által erősített Myrkinusba (409 l.) Hekataeus nem hagyta el földieit. Ő a nép között még mindig a leg-higgadtabb volt és most a kétségbeeséssel állott szemben, mint akkor a korai szabadsági örömmel. Nem akarta, hogy az ősök városát feladják; tanácsa az volt, hogy a közellévő Lerus szigetet vegyék figyelembe és telepedésre készítsék elő. Legrosszabb esetben oda kell kivándorolni, hogy onnan alkalmas időben a tulparti görögök segítségével Miletusba hazatérhessenek. Aristagoras pedig feladta az ügyét; a lázadás végén úgy mint az elején csak magára gondolt és valamint minden tetteben ipát utánozta, úgy most is Histiaeus régi terveit Thrakiában magára nézve újra akarta kezdeni. Cserben hagyá Jóniát, melynek minden baját ő okozta és a Strymon torkolatához hajózott, hogy Myrkinusban mint kényúr letelepedjék. Ott a thrákokkal való harcban dicstelenül halt meg.

Aristagoras eltávozása után Pythagoras volt a város élén, mely egy zuduló táborhoz hasonlított és a fegyverek törvénye alatt állott. Akkor jött Histiaeus és zajosán követelte, hogy bocsássák be, mintha még arra is joga volna, hogy Miletusban engedelmességet követeljen. Erőszakkal üzték el azon város kapuitól, melyben azt várta, hogy ott végre a nagyravágyását kielégítő szerepet fogja játszani. Egész dühhel Chiusba sietett; itt is visszautasították. Lesbusban sikerült neki hamis tettetés segítségével hajókat kapni, melyekkel Byzantiumba ment. Végre pedig, midőn sem pártja, sem hazája már nem volt, kalóz lett és kirabolta a kereskedelmi hajókat a Pontus bejárásánál, míg a jónok szabadságuk megmentésére utoljára minden erejüket megfeszítették. Mert Előázsiának csapatai már is las-

sanként Miletus körül kezdtek gyülekezni; a Cyprusból jövő csapatok délfelől jöttek le a Maeander völgyébe, a többi hadosztályok Sardesből és Aeolisból jöttek, és egyszersmind Egyiptom, Kilikia és Phoenicia tengeri hatalmá mindig sürűbben gyülekezett a Maeander torkolata körül, zsákmány és bosszura vágyódva leste a nagy tengeri város elestét, melyben évszázadok óta minden világtáj kincsei összehalmozódtak.

Miletusnak széles tengeröblében a várossal átellenben egy kis, Lade nevezetű sziget emelkedett; e körül gyűltek össze azon tengerészek, kiket a szövetségi tanács Panioniumban a döntő harcra egybehitt. Valamennyi város, mely még hű maradt, megfeszítette erejét, hogy Miletus szabadságát a tenger felől megóvjá és a közös Apollo-szentélyt védelmezze. Miletus maga nyolczvan hajót állított ki, melyek a jobb szárnyat elfoglalták, Chius száz hajóval képezte a közép hadat, balfelől voltak a samusiak hatvan hajóval; Lesbus hatvan hajót állított ki, Teos tizenhetet, Priene tizenkettőt, Erythrae nyolczat, Phokaea és Alius mindenik hármat-hármat. Ez tarka-barka tengerész nép volt; egytől-egyig a tengeren voltak megszokva és igen alkalmasok egyes merész vállalatokra, de igazi összefüggés nem volt, fegyelem és iskoláztatás nélkül éltek. Mert Jonia szabadságának hirdetése a tengerészekre nézve csak arra volt jeladás, hogy a perzsa fegyvermesterektől megszabaduljanak. De leginkább érezték az erélyes főparancsnokság hiányát. ~~Az~~ utolsó perczben találkozott ugyan arra is alkalmas ember, a phokaeai Dionysius. Ő benne teljes mértékben megvolt azon vitézség, mely szülővárosát minden szomszédvárosok között kitüntette; tudta, hogy mi itt a baj. Midőn tehát a könnyelmű tengerésznép az ellenséges

tömegek közeledtével mégis aggódni kezdett, akkor megígérte nekik hogy megmenti ügyöket, ha ő rá akarnak hallgatni. Miután erre készek voltak, most már naponként gyakorolta őket az ütemszerű evezésben, a hajók gyors kanyarodásában és sebes támadásban. Lade nyolcz napig volt egy harcziás tengeri tábornak központja, de azután vége szakadt a türelemnek. »Mit vétettünk mi az isteneknek, így jajgattak a tengerészek, hogy ekképen kell lakolnunk egy phokaeai hajóparancsnok kényuri makacssága alatt, a ki három hajóval jött hozzánk, és most már akképen gyötör bennünket, hogy megnyomorodunk és megbetegszünk! Ennél rosszabb sors már nem érhet bennünket.« Minden biztatás hiába volt. A tengerészek ismét tétlenül heverték a tengerparton és a veszedelem napja közeledett.

Most követek érkeztek az ellenséges táborból, hol a régi kényurak arra törekedtek, hogy városaik hadosztályai-val alkudozásba bocsátkozzanak, és hazatérésök esetére kedvező ígéretet tegyenek. Ez által a jónok utolsó ellenálló ereje megbéníttatott. A samusiak legelőször hallgattak Aeakes ígéreteire. Tizenegy hajót kivéve elhagyták állásukat. Példájukat követték a lesbiak és a legtöbb más állam; a hajóhad kétharmada elszéledett, mikor végre megkezdődött a csata. Annál vitézebb volt azoknak harcza, kik Lade mellett helyt állottak; Chius polgárai legdicsőbben harczoltak, sok ellenséges hajót süllyesztettek a miletusi öbölbe és csak akkor mentek Mykale felé, mikor saját gályáik csaknem elsüllyedtek, hogy onnan a part hosszában hazájukba érjenek. Új szerencsétlenség érte őket; Ephesus területén, melynek lakosai az egész szabadsági harczczal nem törődtek, mint kalózokat rohanták meg őket, és éjjeli harczban megölettek. Dionysius pedig, a vitéz tengeri hős

saját három hajójához még más hármat foglalt el, és hajórajával a nyugoti tengerbe ment, hogy itt a karthagóiak és tyrrheniek ellen harczoljon.

Ugyanazon az uton baladt ama tizenegy samusi hajó Skythes meghívására, ki a siciliai szoros mellett Zanklénben (182 l.) a város urává tette magát és a tengert ismerő helléneket keresett, hogy azoknak segítségével Sicilia északi partján új telepítvényeket alapítson. A samusiak Lokriban kötöttek ki, hol Anaxilas uralkodott Skythes ravasz és alattomos ellenfele. Rábeszélte a samusiakat arra, hogy a helyett, hogy mint a kényúr eszközei, egy új telepítvény nehéz munkáját magukra vállalnák, inkább foglalják el Zanklét magát, mivel Skythes éppen akkor csapatjaival távol volt egy a sikulok ellen intézett hadjáratban. Skythes, minden szövetségesétől elárulva, váratlanul hontalan ember lett és mint menekülő ment Darius királyhoz, ki ezen férfiú értékét méltányolni tudta és Kos szigetét adta neki hűbérül ³⁰⁵).

Ekképen széledt a világ minden tája felé a csata előtt és után az utolsó hajóhad, melyet Jónia előteremteni tudott. Miletus védtelen volt, de nem adta meg magát, mert tudta, hogy a város kegyelemre nem számíthat. Roppant nagy haddal vétetett körül a tenger és a szárazföld felől; a kőfalat ostromgépek által kellett ledönteni, a várost rohammal bevenni. Most végre volt a perzsáknak alkalmuk a jónokon teljesen megboszulni magukat. A város Sardes elégetése büntetéséül felgyújtatott, a fegyverhordó polgárság megöletett, a többi Susába vitetett és azután a király parancsára Ampében a Tigris torkolatánál letelepített. A város pusztá határa perzsák kezében és közvetlen felügyelete alatt maradt; a hegyi vidék a karoknak adatott,

kiktől a miletusiak ősei hajdan harczczal vették el a földet, Apollo szentélye Didymiben felperzseltetett, miután a perzsák, mint Hekataeus előre mondotta, annak kincseivel kifizették önmagukat.

Azóta az egész vidék elváltozott. A Maeander lassanként egészen eliszaposította a pusztát kikötőt, és a tenger helyett, hol hajdan a hajók a Nilus, fekete tenger és Italia árucikkeivel tolongtak, most már lapályos legelő terül el, melynek közepéből alacsony domb emelkedik, a hajdani Lade szigete. A domb és azon hely között, hol régente Miletus állott, ott lassu habokkal a Maeander folyik a tengerbe ³⁰⁶).

A szárazföldi sereg elvégezte Miletus elpusztítása után Karia meghódítását; a phoenicziek kijavították hajóikat és győzedelmesen járták be Jónia hajóhadaiktól megfosztott tengerét, melyből azelőtt évszázadokon keresztül ki voltak szorítva.

Éjszakon még Histiaeus uralkodott; megrohanta a chiusiakat, hogy azokon magát megboszulja; azután Thasust ostromolta, megújítván thrakiai uralkodási terveit. Végre egy portyázás alkalmával elfogatott és legkegyetlenebb ellensége ítélőszéke elébe állíttatott. Artaphernes haladéktalanul keresztre feszíttette, míg Darius megható hűséggel még Histiaeus hozzá küldött feje iránt is hálat és tiszteletet tanusítani iparkodott.

De a büntető ítélet nem csak Miletusra szorítkozott. Chius sokat megpróbált szigete, melynek vitézsége Lade mellett történetének előbbeni foltjait kitörülte, Lesbus dicső szigete, valamint Tenedus, nemcsak hogy alá vetetett, hanem valóságos ember-vadászat által legkegyetlenebbül megkinoztatott és elpusztíttatott. A legszebb

termetű fiuk csapatonként küldettek Susába eunucha szolgálatokra, a legszebb leányok a király és nagyjai háremeibe hurczoltattak. Ekkép sülyedt Jónia harmadszor a szolgaságba. A földek újból mérettek fel és az adó újból határozottatott meg. A kényurak letették, mint a kiknek nagyravágyása és árulása annyi kimondhatatlan bajt okozott; az egyes városok községök ügyét illetőleg magukra hagyattak. Jónia, enyhe égálja megtette a magáét a sebek gyógyítására nézve, az elpusztult helyek lassanként újból felépültek; oly városok, mint Ephesus, zavartalan jólétben tovább virágoztak, de Jónia történetének mindenkorra vége volt.

Artaphernes nagy szolgálatokat tett urának békében és háboruban. Kisázsiaiban minden ellenállás megtörtetett, a tőle eredő pénzügyi intézkedések oly czélirányosak voltak, hogy minden időre mérvadók maradtak.

Ezt neki mégsem hálálták meg. Királyi testvérének bizalmát elvesztette egy ellenséges párt által; azt beszélték, hogy nagyon lassan cselekedett, nagyon keveset ért el. A háboru egész vezérlete gáncsoltatott. Ennek az volt a következménye, hogy a tengeri tartományok feletti főparancsnoki hivatalából kitétetett, és hogy a sokat kipróbált harczos és államférfiu helyett egy egészen fiatal embernek jutott a főparancsnokság, Mardoniusnak, Gobrias fiának, kinek a király kevéssel azelőtt Artazostra leányát nőül adta. Most már ezt tette messzire terjedő teljhatalommal szárazföldi és tengeri hatalma élére, a legnagyobb sikert várván fiatal tetterejétől.

Mardonius minden tekintetben eltért elődje nézeteitől. A háboru viselését nem akarta csak Ázsiára szorítani, és a birodalom kitágítását nem akarta kedvező alkal-

maktól függővé tenni. Ő ellenezte Artaphernesnek a görögök iránti gyűlöletét; a görögök szokásai és intézményeihez való csatlakozás által meg akarta nyerni a népet és saját-ságához képest méltó állást akart neki szerezni a perzsa birodalmon belől. Midőn tehát 493 tavaszán, ol. 71, 3, Kiklikában a nagy hajóhadra szállt, és Jónia partja mellett elhajózott, harczias türelmetlensége daczára mégis annyi időt vett magának, hogy Artaphernesnek jól meggondolt intézményeit megdöntse. Az adókerületeket meghagyta, de a főnökök, kikre Artaphernes az egyes városokat bizta, azonnalelmozdítottak és a község ügyei a népgyűlés kezébe adattak vissza. Ő a görög népszabadság barátjának és védőjének akarta magát mutatni és a tengeri tartományokban népszerűséget akart magának szerezni. Olyan párthoz tartozott, melyet philhellennek nevezhetünk; hadjárataiban görög jelmagyarázókat vitt magával, és abban kereste becsületét, hogy szabadabb nézetű és messzebbre ható belátással bíró államférfiúnak mutassa ki magát. Az Achae-menidák trónralépte óta egyáltalában oly nézetek terjedtek el a perzsa birodalomban, melyek addig hallatlanok voltak. Ez már a magusok bukása után a perzsa nagyurak tanácskozásánál mutatkozott és Herodotus különösen feltünteti az összefüggést Otanes szabadelvű állameszméi és Mardonius demokratikus rendszabályai között.

Mardonius ezen előjátékot Jóniában befejezván, a szárazföldi sereggel és hajóhadával a Hellespontusba ment, hogy a járt úton Thrakián és Makedonián keresztül kelet felé nyomuljon. A békés hajlamu görög államokat hazai intézményeikkel együtt a nagy birodalom szervezetébe fel akarta venni, a daczosokat meghódítani, mindenek előtt azokat, melyek Sardes istentelen elégetésében részt vettek

Áthént és Eretriát. Ugy látszott, hogy csak ezeknek megfenyítése után lehet a jón háborút igazán befejezettnek tekinteni.

Ez egyszer az Athos védé a nyugoti görögöket. Ősz i zivatarok és téli hideg, mely 492, ol. 71, 4-ben rendkívül korán beállott, megakaszták Mardonius hadjáratát Thrakiában. Mert midőn ott akarta folytatni az ország meghódítását, a hol Megabazus azelőtt tizenhatsz évvel abba hagyta (407 l.) és e célból hajóhadával az Athos hegyét megkerülte, akkor ez borzasztó hajótörést szenvedett, melyben körülbelül háromszáz hajó veszett el és a strymoni öböl partjai számtalan perzsa hullával voltak borítva. Midőn akkor egyidejűleg a szárazföldi sereg a thrákok ellenségeskedésétől és az ország zord pusztasága miatt sokat szenvedett, Mardonius nem mert tovább menni és az áthéneiek ez egyszer megkiméltettek ³⁰⁷).

De Miletus felperzselése Áthénre nézve is fenyegető intőjel volt, és a polgárok nem ok nélkül büntették meg Phrynichus költőjüket, mikor nekik a ladei ütközetet követő esztendőben a Dionysus ünnepélyén Miletus elestét mutatta be. A görög művészet szokásaival ellenkezett a jelen baját szinpadra hozni. De saját lelki ismeretök szemrehányása jobban bántotta őket, mint a művész hibája, hogy t. i. nem ártatlanok leányvárosuknak, a tenger királynéjának pusztulásában. Most őket fenyegette Miletus sorsa, a perzsák közvetlen szomszédjai lettek; a perzsák pedig voltak a Keletnek egyetlen népe, mely a tengerpartot megszerezte magának és a görögöket magának alávetette, a nélkül hogy nemzeti önállóságát és népszerű védő erejét elvesztette volna, mint az egyiptomiakkal és lydiaiakkal történt. A

földközi tenger népei viszonyainak további fejlődése most egészen a Perzsa- és Görögország közti viszonytól függött.

A görög népet eleinte csak a sok népségek egyikének tekintették, melyek a sorstól arra vannak rendelve, hogy az új világbirodalomba olvasztassanak bele. De nem sokára meg kellett ismerni, hogy itt nagyon különös és sajátzerű feladat van, melynek nehézségei azonnal visszahatottak a perzsa birodalomra, és arra szolgáltak, hogy politikája elvei megingattassanak, mivel a görög nép iránti bánásmódra nézve nem volt egyértés. Ez volt az első nép, melyről belátták a perzsák, hogy csak önmaga által győzhető le, némelyek azért azt akarták, hogy az alávetett görögök sajtósága elismertessék és megkiméltessék, míg mások csak gyűlöletök után indultak, mely a perzsákban Kyrus ideje óta a görögök iránt meg volt és ezeket mint más néptörzseket, csak anyagul akarták felhasználni a birodalom felépítésénél. A régi nemzeti gyűlölet a jön lázadás által csak fokozódott, mint Miletus, Chius és más helyek sajnos sorsa mutatja. Ehhez még az is járult, hogy az ázsiai jónokban mutatkozó teljes hiánya az egységes erőnek és kitartásnak azon nézetet erősítette, hogy békében és háboruban egyaránt nem alkalmasok önálló politikára. Azt vélték a perzsák, hogy a tulsó parton lakó görögöket is ugyanazon mérték szerint kell megítélni. Mindkét párt tehát abban egyezett tökéletesen, hogy nem kell késni és a görög népet az Achaemenidáknak adófizető népévé kell tenni.

Darius ennélfogva, békés jelleme és félreismerhetetlen jó hajlama daczára, melylyel a görögök iránt volt, a hellének elleni harczba kevertetett, miután ez már csakugyan az Achaemenidák politikájává lett.

A háború a legkülönbözőbb helyeken viseltetett.

Egyiptomból a Libyában lakó görögök támadtattak meg, és nem sokkal a skythaháború után Barke (207 l.) lakosai Baktriában telepítették le. Már Karthagóval is kezdődtek az alkudozások, hogy az hajóhadával megtámadja a helléneket Siciliában és Alsó-Italiában, hol a perzsa lobogó megsértetett (412 l.). De a nagy király méltó haragja leginkább és mindenek előtt a jön lázadás részesei ellen fordult és szolgálja nem hiába szólt neki háromszor minden ebédkor Uram, emlékezzél az áthéneiekre

Az Áthén elleni háború csak folytatása volt a Jóniával kezdett háborúnak; de a tengeren túl oly különböző jelleget öltött magára, hogy az európai földre átültetett jóniai háború egészen új fejlődések kezdőpontja, hogy mind Perzsia mind Görögországra nézve, sőt a földközi tenger minden államának történetére nézve, a legdöntőbb időpontok egyike lett ³⁰⁸).

Az Achaemenidák birodalma ez által legnagyobb ereje kifejtésére indított, de hatalmának legelső, legyőzhetetlen korlátait is el kellett ismernie; kisebb államok csekély körében oly erkölcsi erőkkal meg kellett ismerkednie, melyekkel minden pénze és minden csapatai daczára nem birt; ebben elvesztette önbizalmát és belső állandóságát; oly csapások mérettek rá, melyekből soha sem tudott kiépülni.

Görögországban ennek ellenkezője állott be. Az Achaemenidák támadása által legelőször fejlődött itt tökéletesen a nép ~~vel~~eszületett ereje, a hazaszeretet felgerjesztetett, itt jöttek először öntudatára a hellének és barbárok közti különbségnek, saját segédforrásaik sokaságának, a polgári alkotmány értékének és nemzeti birtokuk egész tartalmának, de egyuttal mindenfelé tágított láthatáruk, erejük meg-

edződött, a legterjedelmesebb műveltség keltetett és az ön-bizalom oly vitézséggé fokozódott, melyből a szellemi élet minden terén a legnemesebb virágok fakadtak.

De nem csak a hellének és barbárok közti viszony döntetett el ezen harczok által és nem csak az európai és ázsiai műveltség közti, mint láttuk, lassanként fejlődő ellentét jutott egyszerre teljes érettségre és tisztaságra, hanem ez alkalommal a hellen államok egymás közti viszonya is végleg meghatározottatott. Mert az anyaország és gyarmatok közti ellentét most mutatkozott először tisztán, mivel Hellas, melyet gyarmatvárosai igen sok tekintetben tulszárnnyaltak, a barbárok elleni harczban újra a görög történet központja lett. Azután pedig a harcz következtében azon államok jutottak a görög nép élére, melyek a görög nép erényeit legtökéletesebben fejlesztették ki maguknál. Az áthéneiek titokban megérett szelleme lett az egész nép történetének indító ereje; ő általuk lépett először életbe a nemzeti görög politika, mely egyszersmind minden papi befolyástól tökéletesen független, tiszta, és öntudatos volt, mivel Delphi a perzsa háborukban tanusított magaviselete által nemzeti tekintélyének foszlányát is elveszté.

Ekkép a keleti birodalom egész hanyatlása, a hellen néptörténetnek egész haladása a nagy király támadó háborújához fűződik, melynek leírása a következő könyv tartalmát képezi.

JEGYZETEK

a második könyvhez.

(Folytatás.)

102. (5 l.) Az attikai part telepítvényeire nézve l. a szöveget Áthén hét térképéhez (Gotha 1868) 9 l. Apollo tisztelete az att. keleti parton: Müller Dor. 1, 230. — Milchhöfer Attischer Apollo 15 k. l.

103. (6 l.) Attika πόλις-ből állott a synoikismos előtt: Thuk. II 15, Plut. Thes. 24; tizenkét városból Strabo 397 szerint, a ki Philochorusból merít; Suidas: ἐπαρχία. A 12 attikai város létezését tagadja Haase, Bursian Geogr. 1, 162, Philippi Beiträge 268, kiknek véleményét nem fogadhatom el. Nevezetesen lehetetlen nekem a Strabo-féle várossort úgy magyarázni, hogy csak azon törekvés folytán jött volna létre, mely a Thukydides-féle κατὰ πόλιν-t meg akarja magyarázni.

104. (8 l.) Poseidon idősebb Athenánál, a kettő közötti harc: Apollod. III 14, 1.

105. (10 l.) Attika jonizálása nem esett meg ellenállás nélkül, mely szembeszáll a δεσποτίας ἑπὶ πλὺς καὶ ξένος-szal: Plut. Thes. 32. Pallantidák: Plut. Thes. 13. Békeáldozat: Böckh Staatsh. 2, 131. Keletkezésének ideje nem bizonyos: Schömann Gr. Alt. 23, 467.

106. (12 l.) Bevándorló minyek: Müller Orchomenos 391 l. Curtius E. de portibus Athenarum 21 l. Tyrrhenek: Orchom. 439. Gephyraeiek: Her. V 57. Sphettus és Anaphlystus: Paus. II 30, 9. Aeakidák: Her. VI 35. Anaphlystus: Paus. II 30, 9. Eleusisi felavatások: Paus. IV 1. IV 27, 7. Sauppe Mysterieninschrift von Andania

Abh. der Gött. Ges. d. W. 1860, 219 l. — Régibb és újabb nemesség : Hermann K. F. Alkmaeoniden und Eupatriden, Zeitschr. f. Alterthumsw. 1848. Besse P. Eupatriden Culm. 1859. Eupatridák szorosabb értelemben egyenlők az autochthonokkal (Moeris : Εὐπατριῖται Ἀττικῶς, αὐτόχθονες ἑλληνικῶς). Sauppe Verh. der neunten Philologenvers. 1846, 43 l.

107. (13 l.) Ősrégi νόμος : ξέροντες εἰσδέχεσθαι τοὺς βουλευμένους τῶν Ἑλλήνων Suidas Περιθ. a. A Nelidák felvétele : Vischer Alkm. 9 l. A siderophoriával legelőszőr az áthéneiek hagytak fel : Thuk. I 6.

108. (14 l.) Εὐπατριῖται, Γεωμόροι, Δημιουργοί : Plut. Thes. 24.

109. (16 l.) Nemzetségek és phratriák jónelőttiek, a phylék jóniaiak : amazok családszerűek, ezek politikaiak. A phylék kívülről hozattak be Attikába, úgy mint későbbben Attikából Miletusba, Miletusból Kyzikusba stb. Jon az állam rendezője : Str. 383. — φρατρία a rokonság analogiáján is alapul (v. ö. e nevet : Ἀγνιάται : CIG. I 463 l.). A leghomályosabb és legvitásabb pontok egyike a négy phyle viszonya a tizenkét városhoz. Vagy minden phyle három-három várost (vagy phratriát) foglalt magában, vagy mindenkiben a tizenkét város közül ismétlődött ugyanazon tagolás. Ily gyarmatszerű, egyik városból a másikba való előnyomulást Böckh is fogadott el a Hüllmann-féle könyv bírálatában (Heidelb. Jahrb. 1818, 306 l.) a ki már akkor is határozottan tagadta és ellenezte a tizenkét város és tizenkét phratría azonosítását : »Mennyivel természetesebb azt hinni, hogy mikép Achajában és Joniában, úgy Attikában is volt tizenkét független, magában teljes állama a jónoknak, melyek közül mindenik jón alkotmány szerint négy kaszt törzset foglalt magában (az i. h. 316 l.).

110. (17 l.) Eupatridák : οἱ αὐτὸ τὸ ἄστυ οἰκοῦντες. Etym. M. Jogaik : Plut. Thes. 24. Tizenkét areopagita mint a tizenkét phratría képviselője valószínűleg a helyes szám. — Melanthus és Xanthus : Strabo 393. Kodrus, nem Nelida név (Str. 321) = κωδρός. Kodrus halála : Str. az i. h. Lyc. in Leocr. 84 k. Sírja az Ilissus mellett : Paus. I 19, 5, Wachsmuth Rh. Mus. 23, 21 l.

111. (18 l.) A királyság bukása : Monatsber. der Berl. Akad. 1873, 285 k. l. Πρώτης többféle nyom szerint Áthénben is hivatalos czime a királyokat követő hivatalnokoknak, azért későbbben is a senatus teljes gyűlésein és a népgyűléseken elnöklők, vagy az állam fenségének időszerinti képviselői ; v. ö. Monatsber. 292. — Οἱ ἀπὸ

Μελάνθου, καλούμενοι δὲ Μεδοντίδαι : Paus. IV 5, 10. Tehát mégis a dynastia változása.

112. (20 l.) Charops : Dionys. Hal. I 71. Euseb. Vell. I 8, 1. V. ö. Minus ἐνέωρος : Odyss. XIX 179. Heracl. Pont. ed. Schneidewin 35 l. Suidas Ἰσπομένης a. Leutsch Paroemiogr. I 344. CIG. I 554 B l.

113. (21 l.) Kreon legelső az ἐνάσοισι ἄρχοντες közül Afric. Synkellosnál 212 B l. Marm. Par. ep. 33. Paus. IV 15, 1 ; 13, 5 a tizévi archontokat 6 évvel, az egyévi archontok kezdetét 4 évvel korábbra teszi, mint Eusebius.

114. (22 l.) A naukrariák nem demokratiai intézmény (Bergk, Jahrb. f. Phil. 1856, 23 l.), hanem a nemesség kebelében lévő ellentétben alapulnak : Herod. V 71 ; Aristoteles Fragm. Hist. Gr. II, 102 l. Philippi Beiträge 152 l. A naukrariák intézményét Drakoval (Zelle, Beitr. zur älteren Verfassungsgeschichte 24 l.) vagy az egy évi archoni hivatal behozatalával tették összeköttetésbe. Mindkettő alaptalan. Schömann (Verfassungsgesch. 14 l.) azt hiszi, hogy a Megara és Salamissal folytatott háború idejében ezen intézmény még nem léteztetett és keletkezését ennél fogva Solonnál nem sokkal korábbra teszi. Az etymológiára nézve újrolag Wecklein, Berichte der K. Bair. Akademie, 1873, 43 l., a ki ναῖεν-nal hozza rokonságba és ναός-t (aeol. ναῶς) tűzhelynek tartja.

115. (24 l.) Ἐκτημόριον hibásan Plut. Solon 13 c. szerint azok, kik jövedelmök hatodrésszével adóztak ; a helyes magyarázatot l. Schömann de com. 362, kit Böckh követ Staatsh. 1,643. Megfelelő az itáliai partiarri viszonya Rudorff szerint Prooem. lect. aest. Berol. 1846.

116. (27 l.) Drako Euseb. szerint 39, 4. Suidas : τῇ λθ' ὀλυμπιάδι πρὸς νόμους ἔθετο γεγραμῶς ὧν. Aristot. Pol. p. 58, 6 : πολιτεία ἐπαρχούση. — Poenarum magnitudinem, qua sola Draconis leges conspicuas fuisse Aristoteles tradit, tantum abest, ut ad singularem huius tristitiam referamus, ut eam non minus ad conservandae, quam Solonis clementiam ad emendandae reipublicae studium pertinuisse arbitremur. Hermann K. Fr. de Dr. legumlatore att. 1849—1850. Duncker pedig szándékos kegyetlenséget lát ebben 4, 151 : »a nemesség fel akarta használni az alkalmat arra, hogy a község embereit tönkretjuttassa.« Nézetem szerint helyesen ítél Grote és Hermann. — Drako törvényei a legelső δημόσια γράμματα : Jos. c. Ap 3, 4. — Ἐφέται kimutatva mint οἱ ἐπὶ τοῖς ἔταις ὄντες Lange L.-nél de ephet -

rum Atheniensium commentatio, Lips. 1873, 11 k. l. *Εττης (Εέττης) az Eupatridákat mint teljes jogu polgárokat jelenti Lange 19 l.

117. (30 l.) Kylon merényletére nézve csak annyi bizonyos, hogy olympiai év és olympiai évszak volt, a nyár közepe táján (v. ö. Scheibel Scaliger Olympiaden, 26 l.) Thuk. I 126. Kylon olymp. győzelme Africanus szerint ol. 35-re esik. Corsini 28 évvel utóbbra teszi a lázadást, kit legtöbben követnek. Clinton 8 évvel elébbre, a hosszabb időköz miatt, mely Plut. Solon 12 szerint Epimenides megérkezéséig elmúlik. Erre teljesen elegendő 612—596. Scaliger az ἄγος Kvl. ol. 45 (600)-re teszi, a Pisistratus életére való vonatkozás miatt; Böckh csak 598-ra (ez ellen van azonban πρὸ πολλοῦ Plut. Solonjában). Kylon pártja οἱ μετὰ Κύλωνος Her. Pont. 1, 4. Οἱ Κυλώνειοι Plut. Sol. 12, τὸ Κυλώνειον ἄγος Plut. az i. h. Hesych. A kyloni lázadást és az események Herod. és Thuk. által történt bírálatát tekintve v. ö. Philippi Rhein.Mus.29, 5 l. Attika akkori kormányzatára nézve Herod. V 71: οἱ πρυτάνεις τῶν ναυκράρων, οἵπερ ἔνεμον τότε τὰς Ἀθήνας és Thuk. I 126: τότε δὲ τὰ πολλὰ τῶν πολιτικῶν οἱ ἐννέα ἄρχοντες ἐπραττον szándékos ellentétök miatt még most is megfejtetlen talány. De meg lehetünk győződve arról, hogy Herod. jól értesült. V. ö. Zelle az i. h. 28 l. Az Alkmaeonidák számkivetése: Thuk. I 126.

118. (35 l.) Solon: főforrás Plutarch, ki Solon költeményeiből, Didymus és Hermippusból merit. V. ö. Prinz de Solonis Plutarchei fontibus Bonn 1867, Leutsch Philol. 31, 135 k. A krisai háborúra vonatkozó tudósítások delphii jegyzetekből származnak, melyek a Pythia új rendjéhez csatlakoznak (l. I k. 388 l. 82 j.): Str. 418, Paus. X 37. Plut. Solon 11. Thessalus, medic. Gr. ed. Kühn vol. 23, 833 l. Preller Aufsätze 238 l.

119. (36 l.) Harcz Megarával: Plut. Solon. 8. (Demosthenes) LXI 49. A betegkalapra nézve Schöne Rh. Mus. 1871, 125 l. Dem. XIX 252. nem szól semmit sem a tettetett örültségről; ellenben úgy mint Plut. Cic. Off. I 30. Polyaen. I 20.

120. (38 l.) Epimenides (περὶ τῶν ἐσομένων οὐκ ἐμαντεύετο ἀλλὰ περὶ τῶν γεγονότων μὲν ἀδήλων δὲ): Arist. Rhet. p. 144, 10. Ἰλασμοῖς καὶ καθαρμοῖς καὶ ἰδρύσεσι κατοργιάσας καὶ καθοσιώσας τὴν πόλιν ὑπήκοον τοῦ δικαίου καὶ μᾶλλον εὐπειθῆ πρὸς ὁμόνοιαν κατέστησεν Plut. Sol. 12. Diog. Laert. I 112. Az attikai Apollotiszteletre nézve Müller Dor. 1, 249. Welcker, Abh. der Berl. Ak. d. W. 1852, 271 l. Az Apollo-

tisztelet megújítása : Mommsen A. Heortologie 52 k. l. Eumenidák az areopagon : Köhler Hermes VI 101. Epimenides Agraeben : Plut. Dem. 26. Mommsen A. 52 l. Oltárok felállítása nyilvános helyeken : Schäfer de ephoris 20 l.

121. (39 l.) A háztartások száma : γένη τριάκοντα, ἕκαστον ἐκ τριάκοντα ἀνδρῶν. Poll. III 52. γένος σύστημα ἐκ τριάκοντα ἀνδρῶν συνεσιός. Etym. M. 226, 13. Eustath. II. B-hoz p. 239. Meier de gen. att. p. 21.

122. (40 l.) A papságok kormányzása : Harp. γεννηται α. (τῶν ἑρατειῶν ἐκάστη διήρχει εἰς γένη Χ, ἐξ ὧν αἱ ἱερουσύναι αἱ ἑκάστοις προοίχουσαι ἐκλήρουσιντο). A ősi családok tagjai : οἱ ἐξ ἀρχῆς εἰς τὰ καλούμενα γένη κατανεμηθέντες. Harp. ὁμογάλακτες. τριακᾶς γένος-nak profan neve. A ὁμογάλακτες-re nézve l. N. Jahrb. f. Phil. 1872, 44 k. l. Zeus Herkeios és Apollo Patroos mint nemesi istenek : Philippi Beitr. 206 l., az orgeonok besorolása a phratriákba : 180, 207 l. Analogia a plebs az ó-polgárságba való belépése közt és azoknak a régi polgárok osztályaiba való beosztása közt, kik nem voltak polgárok (geneták és orgeonok) : Philippi 207 l. — Oktaëteris Solon óta : Boeckh Mondeyken 10 l. Mommsen 59 l.

123. (48 l.) A kamatláb leszállítása az akkori adósságokra nézve (τόκων μειωσις Plut. Sol. 15) Androtion szerint ; különben nem volt törvényes megszorítás. Böckh Staatsh. 1², 181 l. Solon κολύων κτᾶσθαι γῆν ὑπόσπον ἀν βούληται τις : Arist. Pol. 37, 27.

124. (50 l.) Χρήματ' ἀνήρ : Pind. Isthm. II 11 (Suidas). Solon censusa Böckh szerint Staatsh. 1, 647, a ki Pollux VIII 130-ból helyesen fejtette ki a τίμημα fogalmát. V. ö. Schömann Verfassungsgeschichte Athens 22 l. Grote ellen.

125. (51 l.) Négy vagyon szerinti osztály : Plut. Sol. 18.

126. (55 l.) Solon szavai, Plut. Sol. 18, δῆμος μὲν γὰρ ἔδωκα stb. Oncken után (Athen und Hellas) bőven tárgyaltnak Schömann által : die solonische Heliaia, Jahrb. f. Phil. 1866, 585 köv. l.

127. (56 l.) Az igazságszolgáltatás és közigazgatás lassankénti különválása : Schöm. az i. h. 593 l. Az areopag mint törvényszék Müller O. Eumenidák 153 l. Hogy az areopag csak Solon által lett βουλή, azt állítja Wecklein, Ber. d. Bair. Akad. d. W. 187², phil.-hist. Classe 10 k. l. Philippi Rhein. Mus. 29, 12 l.

128. (57 l.) A bule és naukrariák összefüggése : Schömann Att.

Chronologie 28 l. Lykabettus az évek hegye: Redlich Meton 21 l. Feltehetjük hogy a naptárak Solon korában *παρρηγήματα*-ban kitétettek, mivel a vallási és polgári élet rendezésére szükségesek voltak.

134. (66 l.) Solon barátjai, kik bizalmával visszaéltek: Konon, Klinias, Hipponikus: Plut. Sol. 15. Schömann Verfassungsgesch 21. — "Αἴωνες és νόμοι: a régibb források nem emlitenek lényeges különbséget a kettő között. Aristophanes és Didymus szerint vallásos törvények a νόμοι-en voltak feljegyezve, Rose V. szerint Aristoteles Pseud. p. 415 félreértés Lysiasból c. Nic., v. ö. Philippi Jahrb. f. Phil. 1872, 583 l. A νόμοι viszony át a krétai eredetihez l. Bernays Theophrastus 37, 165 l.

135. (67 l.) Az amnestia a tizenharmadik faoszlopon állt; v. ö. Schömann Gr. Alt. 13, 348. — Alkmaeon vezér: Plut. Sol. 11. Westermann szerint (Abh. d. S. G. d. W. 1, 151) az Alkmaeonidák csak Solon eltávozása után tértek vissza.

136. (70 l.) Solon utazásai, korábbiak és későbbiek: Suidas Solon a. Diog. L. I 50, 62. Az áthéneiek kötelezettsége 10 évre: Her. I 29. Kevésbé valószínű a 100 év Plut. 25. Solon Egyiptomból veszi át az Atlantismondát Plat. Tim. 21 szerint (Duncker 4, 299 szerint phoenicziai monda). Bölcs görögök Egyiptomban: Lepsius Chronol. der Aeg. Einl. 41 l. Tartózkodás Kyprosun: Plut. Sol. 26. Her. V 113. Philokypros=Kyprianor Engel ellenére Kypros 1, 264.

137. (76 l.) A Pisistratidák Philaadaeből valók (Brauronban, Ross szerint, Demen 100 l.) Plut. Solon 10. *πρότερον εὐδοκμήσας ὁ Π. ἐν τῇ πρὸς Μεγαρέας γενομένη στρατιγίῃ Νισαίαν τε ἐλὼν καὶ ἄλλα ἀποδεξάμενος μεγάλα ἔργα*: Her. I 59. Justin II 8. tisztán megkülönbözteti a Salamis és Nisaea körül folyt harcokat. Azért nem lehet úgy mint Vömel tesz (exerc. chronol. de aet. Solonis et Croesi) és Westermann, a megarai háboruban részt vevő Pisistratust nagyatyának tartani, hanem a háboru Solon utáni megújítását kell feltételezni körülbelől 565-ben v. ö. Prinz 13 l. Solon és Pisistratus rokonsága: Plut. c. I. Sosikrates Diog. L.-nál I 41. Pisistratus születésének éve Clinton, Fischer és m. által 595-re tétetik; csak annyit tudunk, hogy ol. 63, 2-ben mint *γηραιός* meghalt.

138. (77 l.) Ariston indítványa: Plut. Solon 30. — Az Alkmaeonidák története: Her. VI 125 k. V. ö. Vischer Alkmaeoniden. Alkmaeon Sardesben 556 körül: Weissenborn Hellen 27 l.

139. (79 l.) Dolonkok és Miltiades (ἄρχόμενος τῇ Πεισιστράτου ἀρχῇ) Her. VI 35. Solon része ebben Diog. L. I 47 szerint. »Κελευσίσσης τῆς πόλεως«. Schol. Aristid. III, p. 209. Valck. Her. i. h.-hez. Pisistratus indítványára Marcell. vit. Thuc. szerint.

140. (80 l.) Különféle adat Solon haláláról, vagy több időre Pisistr. tyrannisának kezdete után (Heracl. Pont.) vagy Hegestratus archon alatt, a tyrannis második évében (eresusi Phanias): Plut. Solon 32. — Solon leteszi fegyvereit: Plut. Sol. 30, egyes eltérések, l. Diod. IX 4. Arist. or. 41 p. 765. Diog. Laert. I 50. Val. Max. V 3, 3 nem gyanusíthatják egészben véve a tényt.

141. (83 l.) Κωούρα-ra nézve l. Schol. Arist. Felhősihez 47. Kallias Phaenippus fia: Herod. VI 121. Plass Tyrannis 1, 195.

142. (85 l.) Hippias befolyása: Her. I 61. Heintze de r. Eretriens 29 l.

143. (86 l.) Lesbo-attikai háborúk: Schöne A. Untersuchungen über das Leben der Sappho (Symb. phil. Bonn. p. 733 kk.). Források: Suidas Πιττακός a. Her. V 94. Diog. L. I 7, 1. Str. 599. A költői monda vonásai Str.-nál: Pittakus mint egy Poseidon hálóval és szigonynyal. A phrynoni háború (Φρ. πυχρασιαστής) διαδικασία Ilion birtokaért a trójai háboruban való részvét alapján, mely tehát itt sem tekintetik egyes hadjáratnak, hanem egy minden időre vonatkozó foglalkás kezdetének, más szóval gyarmatosításnak. Egyezkedés a status quo alapján (Periander szerette, ha egyik állam sem szorította ki a másikat ezen fontos helyből). — Antimenidas Nabukodonozornál: Str. 617. Müller O. Rhein. Mus. 1. (1827) 287 l. Schöne A. valószínűleg helyesen későbbre teszi Myrsilus bukását. — Pitt. aesylneta a συγάδες ellen Arist. Pol. p. 85, 18 szerint. Halála 570: Schöne 751 l.

144. (87 l.) Amphilytus: Her. I 62. — A tyrannis chronológiája Arist. Pol. 230, 10. Thuk. VI 59. Schol. Arist. Vesp. 500 szerint. E szerint első tyrannis 55, 1; 560, halála 63, 2; 527. 33 év közül 17 teljes év a tyrannisé; mivel tehát a második számkivetés 10—11 évig tartott, az első megszakadása az uralomnak bizonyosan 5—6 évig tartott. Ennélfogva a 33 év legjobban így osztható fel: első tyrannis kb. 1½ év, első számkivetés 5, második tyr. 1½, második számkivetés 11; harmadik tyr. 14 év. — Pallene: Her. I 62.

145. (89 l.) Delus tisztítása: Her. I 64. — A külföldi összeköt-

tetéseket mutatja a Pisistratidák e neve: Thessalus. — Alkæus paizsa Athena templomában: Schöne 750 k. l. — Hegesistratus: Her. V 94.

146. (91 l.) Thuk. VI 54: ἡ πόλις τοῖς πρὶν κεϊμένοις νόμοις ἐγχεῖτο. Pis. az areopag előtt: Arist. Pol. 229, 32. Az áthéneiek adózók: Thuk. VI 54. Rokkantak törvénye: Böckh Staatsh. 1, 342. Pis. bűkezüségé: Theop. fr. 147. Athen. 533.-nál. Olajtermelés: Dio Chrys. 1, 358. földmivelés: Plut. Sol. 31. Dio Chr. 35, 311 (Dind.). Ar. Lysistrate 1153. Pollux VII 68. Legbővebben tárgyalja a földmivelés támogatását Aelian. Var. Hist. IX 25, hol vetőmag stb. kiosztásáról van szó. A νόμος ἀργίας (Plut. Sol. 31), mely a henyélők elleni nyilvános vádat megengedett Drako, Solon és Pisistratusra vitetik vissza v. ö. Att Process 299 l. Az oligarchok és tyrannok összhangzó politikája: Meier de bonis damn. 185. Által. Plass Tyrannis 1, 199.

147. (92 l.) A piac áthelyezése: Verhandlungen der Hamburger Philologenversammlung 1856. Att, Studien 2, 46.

148. (95 l.) A tyrannok építményei: Erläuternder Text der sieben Karten zur Topogr. von Athen 1868, 27 köv. ll. Zur Geschichte des Wegebaus 39 l. (347).

149. (94 l.) Vizvezetések: Arch. Zeitung 1847, 26 l. — Államhivatalok: Thuk. VI 54: αἰεὶ τινα ἐπεμέλοντο σφῶν ἀντῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς εἶναι.

150. (95 l.) Arist. Pol. 1315 a (229, 11): δεῖ μὴ τυραννικὸν ἀλλ' οἰκονόμον καὶ βασιλικὸν εἶναι φαίνεσθαι. P. a várban: Herod. I 59.

151. (97 l.) Athena tisztelete: Mommsen Heortologie 80 k. 117 k. l. Gymn. versenyek: 123 l. Fáklyás versenyfutás: Wecklein Hermes 7, 449. Adó Athena részére: Arist. Oecon. II 2, 1. Az újév áttétele gamelionból a hekatonbaeumba Mommsen Heortol. 81 l. szerrint. Pénzek: Hultsch. Metrol. 152.

152. (97 l.) Dionysus tisztelete: Gerhard. Ges. Abh. 2, 210. Athen. 533 c: ὁ Π. ἐν πολλοῖς βαρὺς ἐγένετο, ὅπου καὶ τὸ 'Αθ' νῆσι τοῦ Διονύσου πρῶτον ἐκείνου τινὲς φασὶν εἰκόνα. Itt βαρὺς annyit jelent mint g ű g ű s és előttem nem valószínűtlen, hogy Dion. alatt azt kell érteni, a ki Ikariából jővén, Áthénben az istenek által üdvözöltetik (Paus. I 2, 5). Ikaria és Semachidae-re nézve l. Leake Demen Westminster 1840, 114 l. Hibásan Ross Demen 73. Preller Gr. Mythol. 1^a, 527. Ribbeck Einführung des Dionysosdienstes in Attika.

153. (99 l.) Pythium : Thuk. VI 54. — Olympieum : Arist. Pol. 224, 31. — Az építőmesterek : Vitruvius VII Praef. p. 160 edd. Rose et Müller-Strübing, kik e hihetetlen nevet »Pormos« felvették. — Lyceum : Theoph. fr. 148 Harp.-nál. Akademia : Suidas e szó a.

154. (101 l.) Brauronia : Arch. Zeitung 1853, 156 k. l. — Homéri bizottság : Bernhardy Gr.Litt.2, 1 (1867) 108 l. Zsarnoki önkény a homéri szövegben : Schol. Venet. in Il. X 1. Eust. 785. Bergk. Litt. 1, 562.

155.(102 l.) Orphikus emlékek: Monatsber. des Berl. Akad.1861 3 l. — Történeti okmányok : Brandis de temp. antiq. rationibus 16 l.

156. (104 l.) Anakreon (Welcker Kl. Schr. 1, 203) : Ps. Plat. Hipp. p. 228 c. Aelian Var. Hist. VIII 22. — Lasus és Onomakritus : Her. VII 6. Gerhard Ges. Abh. 2, 210. Az utóbbinak száműzetése Pisistratus halála után az Orphica-nál elkövetett hamisítások következtében (Gerhard valószínű nézete szerint a Dionysus tiszteletének ajánlása végett).

157. (107 l.) Kimon Koalemus : Her. VI 103. Jul. Afr. Olymp. ed. Rutgers p. 24. Sáska : Arch. Zeit. 1860, 40 l. A gephyraeiek becsülete : ἀνὰ τὸ Γ. οἶκος φίλος, οἶκος ἄριστος. Eust. II. VII 221. Meineke Abh. d. Berl. Akad. 1832, 96. Hippias uralkodása : Thuk. VI 59. Pénzügyi rendszabályok : Böckh Staatsh 1, 92, 775. Rosz pénz : Arist. Oec. II 2, 4. Böckh 769.

158. (108 l.) Alkibiades és A. : Isocr. de bigis 10. Andok. I 106 ; II 26. — Leipsydrión : Athen. 695 c. Bergk Poetae Lyr. Scol. 14. Sparta intetése : Her. V 63. — A templom égése : Paus. X 5, 13. Her. II 180 ; V 62.

159. (110 l.) Lygdamis bukása : Plut. de mal. Her. 31. — Anchimolius : Her. V 63. — Timonassa : Plut. Cat. 24. — Kleomenes tetteit chronologice nehezen lehet rendezni. Paus. III 4, 1 szerint (kit Müller O., Schultze Kiel. Phil. Stud. 163 és mások követnek), ki egyedül összefüggőleg tárgyalja ezeket, az arg. hadjárat az attikai előtt történt és pedig a király uralkodásának kezdetén. Ez ellen van Herod. VII 148, a ki úgy írja le az argivok megveretését, mint a mely nem sokkal 74, 4 ; 481 előtt történt. Herod. VI 19 és 77 szerint Miletus és Argos szerencsétlensége is egykorunak tekinthetők. E szerint Clinton és Duncker későbbre teszik az arg. háborút ; Clinton 510 ; Grote, Peter 497—493. Igy Schneiderwirth is Polit. Gesch. des

dor. Argos I és Kaegi J. f. Phil. 6, 469. Az ellenmondás legtermészetesebb megoldásának nekem az látszik, hogy felteszszük, hogy Paus. két arg. hadjáratot egybe vont össze. — Befejezetlen építmények : Philol. 1862 6 l. — Thuk. VI 55 : ἡ στήλη περὶ τῆς τῶν τυράνων ἀδικίας.

160. (111 l.) Kl. a diakriek feje : Her. V 69 (a Sancerftianus szerint τότε πάντα τὸν δῆμον πρότερον ἀπωσμένον πρὸς τὴν ἑαυτοῦ μῦθον προσεθήκατο, azaz plebem antea a se spretam nunc totam ad suas partes traduxit). Ezen olvasást »πάντων« (mely a Florentinusban van, de teljesen érthetetlen ; Bekker πάντως-t akart) úgy magyarázza Grote »a (t. i. Solon által) mindenből kizárt demost« !

161. (117 l.) Her. V 66 : τὸν δῆμον προσεταιρίζεται, μετὰ δὲ τετραφύλους ἑόντας Ἀθηναίους δεκαφύλους ἐποίησεν. Demosok és naukrariák : Schol. Arist. Nub. 37. Büekh Staatsh. 1, 359. — 50 Nauk. 50 hajót : Herod. VI 89. Philippi Beiträge 155 l. A demosok a phylékbe osztatnak be : Hermann Staatsalt. 111 §, 5. Egy törzshez tartozó demosok szomszédságának nyomai : Marathon, Oenoe, Trikorythius, Rhamnus, Psaphidae, Phegaea, Aphidna — mind az Aiantisban. Száz a rendes szám Her. szerint, a ki ebben nem tévedhetett. Máskép gondolkodnak Sauppe és m., kik 100-at a Klisthenés előtti számnak tekintik.

162. (120 l.) Megyei kormányzat : Schömann Gr. Alt. I³, 390. — A sorsvetés (κλήρος νόμος) a marathoni csata idejében még fennállott : Her. VI 109 ; Plut. Perikles 9 szerint ἐκ παλαιῶς létezett. Ennélfogva vagy Klisthenes által, vagy (a mi sokkal valószínűbb) közvetlen utána hozatott be. A sorsvetés mint szent intézmény : Serv. Aen. II 201 C. I. Gr. II p. 562 B. Welcker Sylloge 298 l. (Salam. Péld. XVI 33 ; v. ö. Homeyer Nachtrag zu dem Germ. Loosen 78 l. ily czimű műben : Symbolae Bethm. Hollwegio oblatæ Berol. 1868). A régiek politikájában ismeretes védőszer a pártoskodás ellen (ἀνταρσίατος) : Anaximenes Rhet. ed. Spengel p. 13, 15 ; segítség ἐπιθίειν ellen, melyből a pártoskodás ered (Arist. Pol. 198, 19). V.ö. Suidas Φιλοποίμην ᾧ. Mig csak előkeiő férfiak jelentkeztek, az arra nem valóók elmaradtak és a szegények kizárattak, addig csak kis hatásköre volt ez esetlegességnek és azért a sorsvetés behozatalának daczára még évtizedeken keresztül a legtekintélyesebb államférfiak fordulnak elő mint archontok. Mikor a sorsvetés. ez jelentkeztek az illetők,

akkor mindnyájan visszaléphettek egy kedvéért; ez, úgy látszik, megtörtént Aristidesnél a marathoni csatát követő évben, úgy hogy Idomeneusnek igaza volt, mikor azt mondotta, hogy οὐ καταμευτὸς ἀλλ' ἐλομένων τῶν Ἀθηναίων volt Ar. archon. Mert az egész vitás kérdés, melyet Plut. Arist. 1 említ, nem a körül forog, hogy mi volt azon időben a szo és a hivatalok betöltésénél, hanem hogy miképen történt a dolog Aristides archonságánál. V. ö. Schömann über das Loos in Athen Lugebil ellen »zur Geschichte der Staatsverfassung in Athen«, Jahrb. f. cl. Phil. 1872, 148 k. l.

163. (123 l.) Arist. Pol. 61, 11 : πολλοὺς ἐφυλέτευσε ξένους καὶ δοῦλους μετοίκους (Bekker Lambinus szerint καὶ μετοίκους). Schömann Verfassungsgeschichte 65 l. E fontos helyet helyesen magyarázza Meier után Bernays »Die Heraklitischen Briefe« 155 l. A metoekok kétfélék : 1) szabádszületésü idegenek, kik Áthénben letelepedtek, 2) rabszolgák, kik szabadon bocsáttatva, a metoekok osztályába léptek.

164. (122 l.) Az ostrakismus behozatott a tyrannis megszüntetése után : Diod. XI 55 (a legelső Hipparchus ellen διὰ τὴν ὑποψίαν τῶν περὶ Πεισίστρατον Andotion fr. 5 szerint. Fr. Hist. Gr. I 371) νομοθετήσαντος Κλεισθένης, ὅτε τοὺς τυράννους κατέλυσεν, ὅπως συνεβόλη καὶ τοὺς φίλους : Philoch. fr. 79b; Fragm. Hist. Gr. I 397. — Lugebil »Ostrakismos«-ában, Roschernek egy igen helyes megjegyzése rendén túl használtatik fel; e megjegyzésben összehasonlítja a kifejlett köztársaság ostrakismusát a miniszterek változásával az alkotmányos államokban; Lugebil ebben ellene szól a hagyománynak, Aristoteles és Philochorus nézeteinek, valamint az ó-kor más államaival való analogiájának. Hogy képzelhető az, hogy oly intézmény, milyen az ostrakismus volt, oly mozgalmas szabad államban, minő Áthén volt, elejétől végig ugyanaz lett volna! — Delphi része a reformokban : Poll. VIII 110 (ἐκ πολλῶν ὀνομάτων ἐλομένου τὰ παλαιὰ τοῦ Πυθίου). A választásra nézve l. Göttling Ges. Abh. 2, 158.

165. (124 l.) Isagoras és Kleomenes : Her. V 70. A reakció éve : Her. V 72. Thuk I 126. Kleomenes az Akropolison : Her. V 72.

166. (125 l.) Az Alkmaeonidák visszatérése : Her. V 73. Thuk. I 126.

167. (127 l.) Plataeae veszte 93 évvel az áthénei szövetség megkötése után (Thuk. III 68); e szerint 519 volt a szövetség első éve, melynek eredetét Her. VI 108 beszéli. Az idő meghatározása

ellen Grote 4, 223 (német ford. 2, 456) Duncker 4, 448 helyeslésével. Nem találok eléggé nyomósaknak az okokat arra, hogy Thuk.-tól eltérjek. Az első ok egészen alaptalan; mert a tizenkét isten oltáránál történt jelenet éppen nem ellenkezik a Pisistratidák idejével. A második ok az által esik el, hogy *παρὰ τυχόντες*; nem kényszerít arra, hogy fegyveres interventiót képzeljünk Attikában; Kl. Megarában lehetett jelen. A harmadik, hogy Kl. a Pisistratidák idejében nem adott az áthéneiekre nézve káros tanácsot, nem bizonyít semmit, mivel csak Her. tulajdonítja Kl.-nak amaz indokokat; azonkívül alattomos eselszövény nyilvános vendégbarátság mellett, különösen Spartában, nagyon egyeztethető egymással. Az utolsó ok pedig, hogy az áthéneiektől a tyrannok idejében nem lehet ilyen eseményt várni, egészen jelentéktelen. Az áthéneiek a Pisistratidák alatt sokféle külső eredményt tudnak felmutatni. Másrészt Plataeae csatlakozása Kleomenes betörésének idejében több oknál fogva valószínűtlen.

168. (130 l.) Követség és követségi perek: Her. V 73. Mikor Kl. Áthénben nem érezte magát biztonságban, pénzeit betette mint leányai hozományát a samusi Hereumba Cic. Legg. II 16. Klisthenes ostrakismus által számkivetteték: Ael. V. H. XIII 25, mit Meier vont legelőször kétségbe, azután mások, mint p. o. Lugebil 130 l., azonban elegendő ok nélkül. Her. pártfogó kimélettől szól az Alkmaeonidákról. Az Alkmaeonidák kétértelmű politikájára nézve l. Mommsen T. Pindaros 40 l. Vischer »Alkmaeoniden« 17 l. nem tagadja Klisth. számkivettetését, sem a család önző politikáját, mely »csak a remesség irigykedése által gátoltatik abban, hogy oligarchiai uralmat állítson fel.« De nem volt-e ekkép, mióta az Alkmaeonidák a néppárt vezérei lettek, a tyrannis természetes céljuk?

169. (132 l.) Kleomenes és Demaratus: Her. VI 64. Hadjárat Chalkis ellen: V 77. Ezzel Duncker, kit Baumeister »Euboia« 64 l. követ, Korinthus elpusztítását hozza összeköttetésbe. Ez ellen l. Vischer V. Gött. G. Anz. 1864, 1375 l. és Bursian Geogr. 2, 411. — Kleruchia Chalkisban: Her. V 77. A szentelt ajándék epigrammjából (Her. 77. Diod. X 24, Anthol. Pal. VI 343, Aristid. II 512 Ddf.) egy töredék találtatott a várban, mely azonban Perikles idejéből származik, tehát vagy a quadriga akkori restaurációjához, vagy egy akkori újonnan felállított emlékhöz tartozott. Kirchhoff Monatsber. 1869, 409 kk. l. és most CIA I n. 334.

170. (133 l.) Jós dai mondások : Her. V 90.

171. (136 l.) Hippias Spartában : Her. V 91 ; Sosikles c. 92. Az időszámítás 509—492 pusztán valószínűségi számítás. Artaphernes parancsa Áthénhez : Her. V 96.

172. (143 l.) Ἰσονομία Her. III 80 szerint a technikus kifejezés az ujonnan alapított alkotmányi vagy jogi állam számára. V. ö. Henkel Lehre vom Staat 38 l. Az áthéneiek jön viselete : Her. V 87. *κρωβύλος* : Thuk. I 6 ; Conze magyarázatához (Nuove Memorie 408 k. l.) csatlakozik Jahn O. Griech. Bilderchroniken 46 l. Abh. der Preuss. Akad. d. W. 1873, 159 l.

173. (144 l.) Korinthus és Sparta : Her. III 48. Korinthus mint békebíró : 134 l.

174. (145 l.) Μαλέας τε κάμψας ἐπιλάθου τῶν οἴκαδε Str. 378. V. ö. Peloponnesus 2, 298 k. Malea mint a tyrrhenek egy állomása : Müller Etrusker 83 l. Kl. Schr. 1, 139.

175. (149 l.) Aeolok Kymében : Str. 622. Az ephesusiak kevés gyarmatot alapítanak : Guhl Epñesiaca 32 l. Miletus ipara : Ael. H. An. XVII 34. Theokr. 15, 125. Parusiak Miletusban : Her. V 28 (2 emberkorral a perzsaháboru előtt). Különböző magyarázatát az *ἀεινῶται*-nak l. Duncker IV², 96 l. és Wecklein Ber. der Bair. Ak. d. W. Phil. hist. Cl. 1873, 45 l.

176. (150 l.) Ἐμπορίον ἀκήρατον : Her. IV 152. V. ö. Barth. Corinth. comm. p. 35. Müllenhoff 236 k. l.

177. (152 l.) Kolchis és Armenia : Str. 498 (Sarapanaig hajózás, azután hegyi ut). A Phasis aranya bőrökben felszedve : Str. 499. Phineus : Movers Col. der Phoen. 297 l. R. Rochette Herc. Assyrien 289 l. Pronektus : 300 l. Astyra és Lampsakusra nézve l. Movers 295 k. l. Sinope régi assyr. telepítvény és az assyr. birodalmi országot végpontja : Kiepert Monatsber. der Berl. Ak. 1857, 131 l. Abydus rakodóhely : Str. 590.

178. (153 l.) Zeus Urios szenthelye in Ponti ore (Cic. Verr. IV 57) : Jahn O. Arch. Aufsätze 31 l. Ausflug nach Kleinasien, Preuss. Jahrb. XXIX 2 l. Kyzikus Hieron. szerint 7, 3 ; második alapítás 24, 2. V. ö. Marquardt Cyzicus 50 l.

179. (154 l.). Α πηλαμύδης fogása : Str. 320. Skytha arany : Her. IV 5, 7. III 1, 16.

180. (156 l.) Kaukasusi népek : Str. 498. Taurok : Her. IV

99, 103. Str. 311. A skythák Her. és Hippokr. szerint Niebuhr, Böckh, Neumann által mongoloknak tartatnak Ez ellen különösen Humboldt. Iraniaknak mutatta ki Müllenhoff »über die Herkunft und Sprache der pontischen Skythen« Ber. d. Preuss. Ak. d. Wiss. 1866. 549—576. Anacharsis : Her. IV 76, Áthénben 592 ; 47, 1 Sosikrates szerint, Diog. Laert. I 101. Bohren de septem sapientibus 31 l.

181. (159 l.) Trapezus 756. alapított Eus. szerint. De Tr. Sinope gyarmata volt. Ennélfogva S. alapításának, melyet Eus. 37, 4-re tesz, újból való alapításnak kell lenni, a minthogy Skymn. Chius 941 k.-bóla többszörös alapítás bebizonyodik. Ennélfogva S. első alapítása körülbelül egy emberkorral 756-nál korábbra, tehát hozzávetőleg 790-re esik Kr. e. Ambron alatt. A második alapítást Sk. a kimmeriek egy berohanásával teszi összeköttetésbe (36, 2); az a szenvedett kár pótlása volt. — Apollonia : Skymnus 729. — Sozopolis : CIG. II 2052. — Tyras : Str. 306. — Odessus alapított Astyages uralmának idejében, tehát 594—560. — Várna ostrománál sok pénzét találtak az Ὀδησσίων. Borysthenes vagy Olbia : Her. IV 17, 53.

182. (162 l.) Μαῖραι, Μαῖῳται gyűjtőnév Strabonál a Bosporustól a Tanaisig lakó népek számára. Μητρη τοῦ Πόντου : Her. IV 86. Tanaisi gyarmatok a belvidéken, Naubaris és Exopolis : C I G. II. p. 98. Phasis : Str. 498. Steph. B. A Borysthenes mentében lévő kereskedelmi utra nézve l. Wilberg Einfluss der klass. Völker auf den Norden. Hamburg 1867. 36. k. l. A milet. gyarmatokra nézve l. Rambach de Mileto ejusque coloniis.

183. (163 l.) A Nilus ágaira nézve l. Brugsch Geogr. d. a. Aeg. 1, 83. Kereskedelmi utak Egyiptomban : Büchschütz 435. l. — A miletusiak legrégibb telepítvénye Egyiptomban 1268=753 Kr. e. Hibásan van mondva Naukratis telepítvényének. De hogy N. alapítása előtt és a Psammeti chidák előtt miletusi forgalom létezett, Her. II 179 leírásából látszik, mely nem illik Psammetich idejére és melyet nem tekinthetünk pusztán csak oly rendszabálynak, mely Naukratis kedvezménye volt. Így tehát feltehetjük, hogy már a huszonharmadik dynastia alatt tétetett meg az első kísérlet arra nézve, hogy rakodóhely alapíttassék. V. ö. Bunsen Aeg. V a 426. Nem látok okot, hogy miért kellene Hieronymus adatát egészen elvetni, ha Naukratisra nézve tévedett is (Fischer Gr. Zeitt. ol. 37, 3-hoz).

184. (165 l.) Assyriai hadjáratok : Smith Egyptian campaign of Esarhaddon and Assurbanipal, Lepsius Zeitschriftjében f. aegypt. Spr. u. Alterth. 1868, 93 k. l. Tirhaka (Tarqú) meghalt 667. Őt követte Urdumane mint utolsó királya a 25 (aethiop.) dynastiának, ki rövid időre visszafoglalja Assurbanipaltól Egyiptomot. I Niku, Memphis és Saïs fejedelme (Psammetich atyja : Her. II 152), az aethiopiai dynastia által felállított és az assyrok által megtartott kerületi fejedelmek főnöke, meghal 666 ; utódja Psammetich az assyr. feliratokban Pisamilkinek neveztetik. — A Psammetichidák származása : Lepsius Abh. der Berl. Akad. 1856, 300 l. Hellének és libyiek : Rougé les attaques stb. 27 l. Lauth Zeitschrift d. D. Morg. Ges. 1867, 662 l. Naukratis alapítása : Str. 801, sok idővel Amasis előtt Her. II 178 sz.

185. (166 l.) Zsoldosok feliratai : CIG. 5126 és Lepsius Denkm. XII, Abth. VI, 98, 99 l. Bergk szerint második Psammetich idejéből valók. Az első Psammetich idejébe teszi Kirchhoff Studien zur Gesch. des Griech. Alph. 2 kiad. 31 kk. l. Lepsius Reisebriefe 260 l.

186. (168 l.) Amasis : Her. II 172. Hellenium : c. 178. Borke-reskedés : Her. III 6 ; v. ö. II 37, 60, 77. Miletus és Sybaris Her. VI 21.

187. (169 l.) Eretria biborhalászata : Arist. H. A. V 15. Athen. III 88 F. Fémek feldolgozása Chalkisban : Plut. def. orac. 43. Böckh Staatsh. 2, 169. Chalkisra nézve v. ö. Dondorff de rebus Chalcidensium 1855. K. F. Hermann »die Kämpfe zw. Chalkis und Eretria«, Ges. Abh. 187 k. l.

188. (171 l.) Χαλκιδική vagy τὰ ἐπὶ Θοάκης Thuk. IV 104. 32 város : Dem. IX 26. A Chalkidike fémekben való gazdagsága : Leake Tr. in N. Greece 3, 160 k. l.

189. (172 l.) Ch és Er. : V 99 (az Amphidasmonda egy korábbi hadjárat idejébe tartozik). Gyarmatok a hippoboták uralmának idejéből : Arist. Str.-nál 447. Böhnecke Forschungen auf dem Gebiete der att. Redner 1843, 95 k. II. Eretria több lovassággal bir : Plut. Erot. 17. Hermann 198 l. V. ö. Arist. Pol. p. 148, 19. Határ Er. és Chalkis között : Str. 447. Astakus alapítása 448 évvel ol. 129, 1 (264 K. e.) előtt, Eus. szerint 129, 1-hez. Ameinokles : Thuk. I 13. A Kypselidák részvéte, melyet Vischer feltételez (Gött. gel. Anz. 1864, 1878 l.) nagyon bizonytalan marad.

190. (173. l.) Potidaea : v. ö. Vischer az i. h. Byzantium»a vakok városa« : Str. 320, kétszer alapított ; 17 évvel Chalcedon után : Euseb. Hieron.-nál 30, 3-hoz, Her. IV 144. Ol. 38, 1 ; 628 második alapítás Lyd. mag. rom. III p. 280 szerint.

191. (175 l.) »Jóniai tenger és jón. szigetek«-re nézve l. 34 j. az I könyvhez. Dondorff 8 k. ll. — Chalkís és a Phaeakok : Od. VII 321. — Chalkis és Kerkyra : Guil. Müller de Coreyraeorum republica 9 l. (Makris, Euboea stb.). Bulis : Bursian Geogr. v. Griech. 1, 185. Arethusa : Pinder und Friedl. Beitr. zur ältern Münzk. 1, 234. l.

192. (176 l.) Első tengeri csata : Thuk. I 13. Kerkyra elpártolása : Thuk. I 25. Epidamnus : ol. 33, 4 ; 625. Euseb. 1391 évhez. Syncellus 213 C. A kerkyraiak gyarmatai ol. 38—48 : Müller 16 l. Korinth. gyárak : Barth de Cor. merc. 49 l.

193. (178 l.) Az itáliai gyarmatokra nézve l. különösen Str. 252—65, 278—80. Messapia (=Μεθύδιον Curtius G. griech. Etym. 116 l.). Leake Num. Hell. Eur. 134. Befolyás a latin nyelvképződésre : Curtius G., Verhandlungen der Hamburger Philologenvers.

194. (179 l.) Frons Italiae : Plin. N. H. III 10, 95. Mentis : Od. I 184. Az Odyssea újabb nostosában felvett itáliai helyi mondák mind a chalkisi gyarmatok körébe tartoznak : Müllenhoff Deutsche Alterthumsk. 1, 57.

195. (181 l.) Kyme az opicusok földjén : Str. 243. Vell. Patere. I 4. Euseb. Holm Gesch. Siciliens 112 l. szerint 900-ban alapított. V. ö. a többi »a trójai háboru idejéből« való gyarmatokat Str. 254, 264.

196. (182 l.) Typhus : Pind. Pyth. 1, 16. Rhegium : Paus. IV 23, 6. Str. 257. Heracl. Pont. c. 25.

197. (183 l.) Phoenicziai gyarmatok : Thuk. V 2 φῶκον δὲ καὶ Φοίνικες περὶ πᾶσαν μὲν τὴν Σικελίαν ἄκρας τε ἐπὶ τῇ θαλάσῃ ἀπολαβόντες καὶ τὰ ἐπικείμενα νησιδία ἐμπορίας ἔνεκεν τῆς πρὸς τοὺς Σικελούς. ἐπειδὴ δὲ οἱ Ἕλληνες πολλοὶ κατὰ θαλάσσαν ἐπεισέπλεον, ἐκλιπόντες καὶ πλεῖον Μοιτύην καὶ Σολόεντα καὶ Πάνορμον ἐγγὺς τῶν Ἑλύμων ξυνοικήσαντες ἐνέμενον. A phoenicziai telepítvények nyomait azon részekben, melyeket később a hellének foglaltak el l. Holm 80 k.l. az állandó phoen. telepítvényeket 83 k. l.

198. (183 l.) Zanklét alapítják a kymei Perieres és a chalkisi Krataemenes : Thuk. VI. l. Brunet de Presle Recherches sur les établis-

semens des Grecs en Sicile 82 l. két alapítást különböztet meg, de Perieres és Krataemenes egykorúságát nem lehet kétségbe vonni. Siefert Zankle-Messana 9 l. szerint az alapítás 735—729 közé esik.

199. (186 l.) Naxos: Thuk. VI 3 Χαλκιδῆς μετὰ Θουκλέους οἰκιστοῦ Νάξον ᾠκίσαν καὶ Ἀπόλλωνος ἀρχηγέτου βωμὸν ἰδρύσαντο. Eus. Hier. Str. 267. Theoklesre nézve Böhnecke 111 l. A görög telepítési helyekre nézve Siciliában l. Schubring megjegyzéseit: »Umwandlung des megarischen Meerbusens«, Zeitschrift für allg. Erdkunde N. F. 17 kötet, 434 k. l. Syrakusae belvidéki gyarmataira nézve l. Schubring Akrai. — Palazzolo: Jahrb. f. cl. Phil. Suppl. 4. — A keleti part gyarmatosításának chronológiája Ephoruson (Strabónál 267) Thuk. és Skymnus Ch.-on 273 alapul. Megara mindössze 245 évig állott fenn; Gelon által pusztult el közvetlenül ol. 74, 2 vagy 1 után; ennél fogva az alapítása ideje ol. 13 első fele. A három előtte való évre esik Lamis bolyongása, melynek egyes állomásai és időközei nagyon ismereteseek voltak. V. ö. Polyaen. V 1, 2. L. Schubring, Zeitschr. f. Erdk. 17, 447 k. l. Phoenicziek Ortygiában: Stark Berichte der sächs. Ges. d. W. 1856, 117 l.

200. (186 l.) Triteia és Kyme: Paus. VII 22, 8. Χῶνες és Ἰώνες; Siris lakosai: Str. 264. Tzetzes Lycophr.-hoz 987. V. ö. Res Siritarum Lorentznél Tarentinorum res gestae 1838, 9 l. Kolophoniak: Athen. 444. Arist. és Timaeus szerint. Sybaris Str. 263. Skymn. Chius 360. Lakinium: Str. 261. Liv. XXIV 3.

200a. (192 l.) Tarentum és Brentesium: Polyb. X 1. Tarentus — in ipsis Hadriani maris faucibus posita — in omnis terras, Histriam, Illyricum, Epirum etc. vela dimittit: Florus I 13 p. 22 ed. Jahn. Összeköttetés Illyriával: Plaut. Menaechm. Prol. 32. Pitane: Mommsen Röm. Münzwesen 119 l. Aeginatak Umbriában: Str. 376. — Szárazföldi kereskedelmi út: Ps. Ar. Mir. ausc. c. 104.

201. (192 l.) Gela alapittatik Antiphemus és Entimus által: Paus. VIII 46, 2. Her. VII 153. Schubring szerint, histor.-geogr. Studien über Alt-Sicilien Rh. M. 28, 81. k. l. Gelában sikeliak őslakosság volt, mivel Steph. Byz. szerint γέλα; az opikusok és sikeliaknál dért jelent. Ez ellen van a hagyomány Schol. Pind. Ol. 2, 16. Paus VIII 46, 2. Omphake a sikanok városa, Antiphemus által elpusztittatik: Paus IX 40, 4. Holm 60, 135 l. Γέλα; kariai szó.

202. (194 l.) Sikanok: Thuk. VI 2. A Sargonidák története:

Oppert Inscriptions des Sargonides. Brandis Assyrien, Pauli Realenc. 1, 1898 l. Selinus alapítása Euseb. szerint ol. 31 ; Diod. szerint ol. 33 Thuk. ol. 38. Sel. kettős akropolissal mint Megara anyavárosa : Benndorf Metopen von Sel. 6 l. ; kettős kikötő Schubring szerint Arch. Zeit. 1872, 98 l.

203. (195 l.) Akragas : Schubring Gesch. u. Topogr. von Akragas. A város kereskedelme : Diod. XI 25. XIII 81. Schubring a 6. században az Áthénba való gabonakereskedésre következtet azon körülményből, hogy már akkor el volt fogadva a Solon utáni pénzérték. Salinas Rev. Num. 1867, 339 l. Sicíliai gabonakereskedés kelet felé : Büchschütz Besitz u. Erw. 438 l. Pénztípusok a gabonakereskedésre vonatkoznak : Schubring 33 k. l. Számos idegen mint metoekok : 30 l. — A syrakusaiak gyarmatosítását l. Schubring Philologus 32, 495. Kamarina : Schubring Phil. az i. h. ; egészségtelen vidéken, valószínűleg phoenicziai telepítvény helyén, mint a neve mutatja, K. 135 évvel alapítottatott Syrakusae után : Thuk. VI 5. Mommsen R. G. 1^a, 145.

204. (195 l.) A tyrusi gyarmatok felszabadulása : Müllenhoff D. Alterth. 1, 109.

205. (196 l.) Ἐλυρμολοί Lykophron 951. Serv. Aen. 1, 650. Vegyület bennlakókból, punokból és az siai görögökből, kikben a hellénség nem hatott keresztül, azért βάρβαροι Skylax Per. 13. Ázsia belsejéből származtatja az el. Holm. 88 l., összehasonlítván az Eryx Aphroditéjé a perzsa Artemissal ; Eryx Segesta különben is előforduló helynevek.

206. (197 l.) Mylai=Chersonnesus : Syncellus p. 212C. Eus. Chronic. ol. 16, 1. — Himera Holm 136, 393 l. szerint 648 alapított Kr. e., mivel Diod. XI 49-nél a 489. év beleszámíttatik. — Pénzfelirata Panormus Ó-városának : machanathósbim Movers szerint Colonien 336 l. ; Müller L. szerint Num. de l'anc. Afr. 2, 86 »a karthagóiak tábora«. — Lipara στρωπερίαις μετάλλων-nal Str. 275. Paus. X 11, 3. Holm. 141 l.

207. (199 l.) Ἰολαίης Str. 225. Ἰόλαος, λαοὶ Ἰολαῖοι : Diod. IV 29, V 15. Paus. X 17 (Χωρίῳ Ἰολαίῳ). V. ö. »Jonier vor den jon. Wanderung« 30, 53 l. Movers 565 l. Dondorff »Jonier auf Euboea« 7 l. Rhode, Rhodanusia : Skymnus 208. Steph. Byz. Str. 654.

208. (199 l.) Phokaeiek és elymeiek : Thuk. VI 2.

209. (201 l.) Phokaeaiak Adriasban : Her. I 163. — Massalia alapítása : Arist. Athen.-nál 576. Str. 179—181. Justin. XL 3—5. Her. I 163. — Ónkereskedés : Brückner Hist. Reip. Mass. 57. Borostyánkő : Genthe, Etrusk. Tauschhandel 17 l.

210. (203 l.) Emporiae, a kettős város : Str. 159. Συγώνας καλέονσι Λίγυες οἱ ἄνω ἐπὲρ Μασσαλίας οἰκούντες τοὺς καπήλους, Κύπριοι δὲ τὰ δόρατα Her. V 9. Ἡμεροσκοπεῖον Str. 159. Maenake : 156. — Tartessus : 148. Arganthonius : Her. I 163. A tyriai gyarmatoszágra nézve l. Movers Colonien 594 l. Müllenhoff 123 k. l. — Az Avienus neve alatt ránk maradt Periplus a Massaliába való ut számára iratott : Müllenhoff 201 l. A Per. iratásának idejében Müller 178 l. szerint a Pyrenaeokhoz délre nem voltak még gyarmatok. Azért tagadja is, hogy Rhode rhodusiak által alapított, melyet Str. és m. a massaliaiaknak tulajdonítanak, és hogy Saguntumot Zakynthustól lehessen származtatni. Eudoxus Ἀγῶθι-t (Steph. Byz.) ismeri, Skylax Ἐμπορία-t, Ephorus valószínűleg az egész sort Maenaketől Rhodanusiaig. Iberia : Müllenhoff 73, 121 l.

211. (204. l.) Hellas és Libya : Movers 463 l. Knötel der Niger der Alten 1866, 33 l. Iolaus Libyában : Movers 505. Kybus : Hekataeus Steph. B.-nál. Dondorff Jonier 14 l. Maschala : Diod. XX 57. Movers 22 l. V. ö. Chalke 518 l. Ikosium : Ptol. IV 2, 6. Mel. I 2. Plin. IV 2.

212. (208 l.) Kyrene alapított Solinus 140, 11 szerint ed. Mommsen 586 évvel Troja elpusztulása után, azaz 45, 3 ; 598 Kr. e. Theoph. és Plin. szerint 42, 2 ; 611. Eusebius szerint 37, 2 ; 631 Chionis (?) részvétele mellett, ki ol. 28, 29, 30 győzött. E szerint Deimling-Leleger 139 l. Plateán az alapítást 639-re teszi, Azirisét 637-re, Kyreneét 631-re. Pontosabban számítja Schäfer A. Rhein. Mus. 20. 293 l. Kyrene alapításának évét 624—23-ra Kr. e. — II Battus : Her. IV 159. Schol. Pind. Pyth. 4, 342. A város tervezetére nézve l. Smith és Parcher, Cyrene és Gött. gel. Anz. 1866, 251 l. — Tarkaszóvés Therán : Blümner Gewerbl. Thätigkeiten 96 l. Bursian Geogr. v. Griech. 2, 525. A Silphium Afrikában kiveszett, most újabban megint felfedeztetett egy ernyős növényben éjszaki Kaschmirban : Friedländer, Wiener Num. Zeitschr. 3 (1872) 430 l.

213. (211 l.) Phokaeaiak : Her. I 166. Samusiak : Her. III 89.

214. (213 l.) Menyegző Massaliában : Arist. Athen.-nál 576.

Plut. Sol. 2. Herakles a Pontus mellett: Her. IV. 9. Massalia —
 φιλέλληνας κατεσκέυαζε τοὺς Γαλάτας, ὥστε καὶ τὰ συμβόλαια ἑλληνοῦ
 γράφει Str. 181. 'Ερμυρεῖς Egyiptomban: Lepsius Chronol. 247 l. —
 Asbytok és kabalok (vagy »bakalok« Stein szerint): Her. IV 170 k.
 A gelonok: IV 108.

215. (215 l.) Antenoridák Kyrenében: Pind. Pyth. 5. 86. —
 Sall. Jug. 15, 3: exercitus (Herculis) compositus ex variis gentibus.
 Justin 64, 4. Diod. IV 19: πολλοῦ πλήθους ἀνθρώπων ἐκ παντὸς
 ἔθνους συστρατεύοντος. Movers Col. d. Phoen. 113 l.

216. (216 l.) Σικελιώται: Diod. Sic. V 6. Syrakusae és Korin-
 thus: Diod. XVI 65. Követség Graecia Magnaból: Polyb. II 39. Pe-
 loponnesus I 416.

217. (218 l.) Ἐπιδημιουργοί: Thuk. I 56. Archaeanaktidák:
 Böckh Corp. Inscr. Gr. II 91 l.

218. (220 l.) A sybarita Spartában: Athen. 138d. Empedo-
 kles Akragasról (καλλίστα βροτεᾶν πολλῶν Pind. Pyth. 12,2): Diog. L.
 VIII 2, 63. Sybaris olympiái ugyanazon időben ünnepeltetnek mint
 az elisiek, de nagyobb fénynyel és drága dijakkal: Heracl. Pont.
 Athen.-nál 522a.

219. (222 l.) Ἑλλάς συνεχής, Dionysii descr. Graeciae 31 v.
 p. 139. ed. Meineke, rendesen Ambrakiától a Peneus torkolatáig
 számittatik. V. ö. Niebuhr Alte Länder u. Völkerkunde 24 l. A
 pythiai amphiktyonia nemzeti jelentőségét l. I 135 l.

220. (224 l.) Az áldozatot az asztal közösségének gondolták:
 Gött. Nachr. 1861, 361 l. Telines Her. VII 153.

221. (225 l.) A papság conservatív jelentősége (χαμαιεῦναι)
 Mommsen Arvalmonumente in Rom, Gränzböten 1869, 1, 485 k. l.

222. (226 l.) Tanagra: Paus. IX 22, 2. Ammian. Marc. XXVII
 9. Bötticher Andeutungen über das Heilige und Profane 1846, 4 l.
 Az Atarneusra kimondott átok: Her. I 160.

223. (233 l.) Hieropoeok: Schömann Griech. Alt. 23, 417. Ál-
 talában v. művemét Göttinger Festrede vom 4. Juni 1864 über die
 Mantik des Alterthums.

224. (236 l.) Klarus: Tac. Ann. II 54. Pythia, πασῶν Δελφίδων
 ἐξάίρετος: Eur. Jon. 1326. Kirchh. Schömann 23, 314 l.

225. (237 l.) A papság hatalma az indogermanoknál: Müller
 M. Essays 2, 290, 207, 391. Mytilene: Aelian V. H. VII 15.

226. (238 l.) Bűnnek kivallása a papok előtt, kik az istenség nevében elfogadták : Plutarch Apophth. Lacon. Antalc. 1. Hermann Gottesd. Alt. 23, 26 §. Schömann Griech. Alt. 2³ 405. — Anius : Con. 41. Diod. Sic. V 62. Dion. Hal. I 50.

226a. (240 l.) Φαιδριάδες : Ulrichs Reisen u. Forschungen 1, 47. A delphii helyiség áttekintése : Ane d. Delphica p. 3.

227. (241 l.) A jósdák nemzetközi állása : Bernays Herakl Br. 107.

228. (243 l.) Delphi mint a népek tüzhelye : Welcker Gr. Gött. 2, 694, 697. Befolyása az aenianok vándorlásaira : Plut. Quaest. Gr. 13, 26. Delphi különböző állása különböző időkben : Böckh Staatsh. I 780. Foucart Mémoire s. les ruines et l'hist. d. D. p. 187.

229. (244 l.) Népjogi szabályzatok. Meg volt ti'tva a jósdát nemzetellenes czélokra használni : μη χρησιγηριάζεσθαι τοὺς Ἕλληνας ἐφ' Ἑλλήνων πολέμῳ Xen. Hellen. III 2, 22. Diod. Sic. XIV 17. Grote német ford. 5, 179. Tropaea : Ulrichs Reisen und Forschungen 2, 109. Nem volt eldöntő bíróság : Meier Die Privatschiedsrichter 1846, 36 l.

230. (245 l.) A szent jog exegetái (τρεῖς παρόχρηστοι Tim. Lex. Plat.), a szakértők in jure sacro : Petersen Philol. Suppl. 1, 155 l. Gött. Nachr. 1860. 333 l. Vischer V. Entd. im Dionysustheater, N. Schw. Museum 1863, 58. — Aeschylus Choeph. 890 : ἀπαντας ἐχθροὺς τῶν θεῶν ἰγού πλέον.

231. (246 l.) Polytheismus és kis államok : Welcker Griech. Gött. 2, 179. — Ζεὺς ἐστὶν αἰθέρ, Ζεὺς δὲ γῆ, Ζεὺς δ' οὐρανός, Ζεὺς τοι τὰ πάντα γῶ τι τῶνδ' ὑπέριτερον. Aesch. Clem. Alex.-nál Strom. 5, 603. Fr. 295 Dind.

232. (248 l.) Szentelt víz mellett mondandó : Anthol. Pal. XIV 71. V. ö. érték zésemet über griech. Quell- und Brunneninschriften 1859, 21, 32 l. Pfannenschmidt das Weihwasser 24 l. Glaukus : Her. VI 86 (τὸ πειρηθῆναι καὶ τὸ ποιῆσαι ἴσον δύναται). V. ö. I 159. Plut. de s. num. vind. p. 656 D.

233. (251 l.) Plut. de E ap. D. 3 : τὸν μὲν ἄλλον ἐν αὐτὸν παιᾶνι χρῶνται περὶ τὰς θυσίας, ἀρχομένου δὲ χειμῶνος ἐπεγείραντες τὸν διθύραμβον τρεῖς μῆρας ἀντ' ἐκείνου τοῦτον κατακαλοῦνται τὸν θεόν. Ἐν αὐτοῖς a berekesztett, magába visszatérő időszak, κύκλος. A kykl. rend az apo'loi vallásból származik. Apollo az idők rendezője : Mommsen

Heortologie 106 l. Welcker Gr. Gött. I 466. Hermann K. F. Griech. Monatskunde 1844 és Bergk Beiträge zur Griech. Monatskunde 1845. Számlált hónapok : Hermann 12 l. Gött. Nachr. 1864, 176 l. Apolloi időszak (enneaëteris) : Müller K. Fragmenta Chronol. 116 l. A jósdák a felett öröködnék, hogy az áldozatok κατά μηνος και ημέρας hozzassanak ; Hyperbolus mint hieromnemon felelős az isteneknek a naptár összezavarásáért. Arist. Felhők. 620. Bűnbánati áldozat a παραφέρειν τὰς ὥρας-ért.

234. (253 l.) Az ázsiaiak agonaira nézve l. Thuk. I 6. Koszoru Her. VIII 26. — A hellének isteneinek csak az, a mi ép és egészséges tetszik, nem a csonkítás és askesis : Böttcher Baunkultus 318.

235. (255 l.) A verseny nemeinek megállapítása : Gött. Nachrichten 1867, 158 l. Pinder E. der Fünfkampf der Hellenen Berlin 1867. V. ö. Gött. gel. Anz. 1867, 1117 l. Artemis Hymnia : Paus. VIII 13 l. Pelop. 1, 223, 230.

236. (258 l.) A gymnastika attikai tanítói Xanthias, Eudoxus, Menander, Melesias, (Aeginában tanított) : Pindar Ol. 8, 54. Nem. 6. 68. Dissen Comm. 109 l.

237. (262 l.) Delus mint kereskedőhely : Blümner Gewerbl. Thätigkeit im Alt. 69 l. Vásár Olympiában : Pelopónnesus 2, 69 k., 113. Pind. Ol. 11, 46 Schol. : τὸ ἐν κύκλῳ τοῦ ἱεροῦ καταγωγίους διέλιπτο. Iphitus ludos mercatumque instituit. Vell. Pat. I 8. — Delphii Pylaea : Anecd. Delph. 55. Foucart mémoire 177, 188 l. Πολυαία-tól e kifejezések πολυαικός Plut. Pyrrh. 39, Πύλαιος Artax. 1.

238. (263 l.) Az áthéneiek mint utkésztők : Aesch. Eumen. 12.

239. (263 l.) Πομπροστολεῖν τὰ ἱερά Str. 659. Az amphiktyonok kötelessége ὁδῶν τὰς ἐπὶ Δελφοῦς ἀγούσας — καὶ τὰς γεφυράς ἐκκεῖσθαι Ἀμφικτιόνας, κατὰν αὐτοῦ ἐκάστων [χώρον] CIG. I n. 1688. Általában v. ö. értekezésemet zur Gesch. des Wegebaues bei den Griechen 1855, 19 l (Abh. d. Ak. 227 l.).

240. (264 l.) Herakles mint földesur a gyarmatokban, kinek a tized adatik : Movers Col 51 l. A gyarmatok vallásos kötelességei 50 l.

241. (265 l.) Apollo mint gyarmatosító isten : quam enim Graecia coloniam misit sine Pythio aut Dodonaeo aut Hammonis oraculo Cic. Div. I 1, 3. Foustel de Coulanges La cité antique 172 l. Apollo Delphinus : Preller Aufs. 244 l. Gyarmatosító isten : Mom-

sen Heort. 49 l. különösen chalkisi : Gerhard Mythol. 301 §. 4. Χαλκιδεῖς κατὰ χορηγμὸν δεξαμευθέντες Rhegiumban Str. 257. Jóslat, mely az achiv Aegiumnak a chalkisiakat ajánlja : Str. 449.

242. (267 l.) V. ö. Értekezésemet über griech. Colonialmünzen, Sallet Zeitschr. f. Num. 1 (1873), 1 kk. l. Ephesus : Str. 179. — Branchidae és a gyarmatok : Gelzer de Branchidis 7. l. Apollo mint Kyzikus archegetája : Arist. XVI (I p. 383 Ddf.). Sinope : Schol. Apoll. Rhod. II p. 346.

243. (267 l.) Kolaeus : Her. IV 152. — Callim. Del. 321.

244. (268 l.) Farkasok Delphiben, Servius Verg. Aen. 4, 377. Ulrichs Reisen u. Forschungen 1, 62. — Γυγίδας D.-ben : Her. I 14. Spártaiak I 69.

245. (269 l.) Kincseknek való helyek (favissae) ; Böttcher Tektonik 2, 309, 318. Über den Parthenon zu Athen, lenyomva a Zeitschr. f. Bauwesen-ből 1852, 8 l. Államkincsek D.-ben letéve : Athen. 231. Χρυσοφύλαξ τοῦ θεοῦ : Eur. Jon. 54. Az Artemisium Ephesusban mint letétemények bankja : Bernays Herakl. Briefe 107 l. Büchschenschütz Bes. u. Erwerb. 506 k. l.

246. (271 l.) Assesus : Her. I 19. A Pythia libyai nyelven beszél : Her. IV 155. kariai nyelven : VIII 135. Her. IV 158 : οὐρανὸς τετραγμένος. V. ö. Gött. Gel. Anz. 1856, 254 l. A fensikok πεδία κελαινεφέα Pind. Pyth. 4, 52. — A világ térképe : Müllenhoff D. Alterthümer 237 l. A természeti nevezetességek templomokban : Fröhner Le crocodile de Nimes. 14 l.

247. (272 l.) Bergk Literaturgesch. 1, 196. Delphi befolyásáról az írásra : »az írás kezdete nem a politikai, hanem a vallásos életben keresendő.« — Plato Legg. VI végén. Odysseus szerződése : Pelop. 1, 192. Gyakran előfordul a feliratokon e mondat : ἀναγράφαι τὸ ψήγισμα εἰς στήλην λιθίνην καὶ στήσαι εἰς τὸ ἱερόν—ἵνα πᾶσιν τοῖς ἐπιγινομένοις φανερόν ᾖ. — Állati bőrök használata : Her. V 58. Diod. II 32. Az írás anyaga is szent ; v. ö. Epimenides bőrét. Nitzsch Hist. Hom. 161. Γραμματοφυλάκιον (ζόγαστρον) Delphiben : Photius. V. ö. Plut. Lys. 26. Schol. Hes. Theog. 117. Διφθέραι μελαγροαφαῖς : Cramer Anecd. Gr. 3, 373. διφθέραι χαλκαῖ : Plut. Qu. Gr. 25. Nemzet-ségi lajstromok gyűjteményei : Müller Orchom. 99. Curtius Kár. »Das Metroon in Athen« 1868, 2 l.

248. (273 l.) Beszéd és írás: Gött. Festreden 79 l. »Phoenicizai jelek« Her. V 58; v. ö. Franz Elem. Ep. Gr. 15 l.

249. (274 l.) Bergk is az írás irányánál vallásos befolyást tesz fel, Literaturgesch. 194 l. Rosz jelentősége volt a bal felől való kezdetnek. Ἐπὶ δεξιῶν, ἐπὶ τὰ δεξιῶν, χειρὸς εἰς τὰ δεξιῶν stb. Ha megengedjük, hogy először papok irtak és hogy a kultus czéljához képest irtak, akkor azt is nagyon valószínűnek fogjuk találni, hogy a papi befolyással függ össze az írás iránya valamint az íróanyag választása is.

250. (276 l.) Ismenium: Her. V 59. Papok ἀναγραφῶν-i; Hera papnői Ἡεραιῶδες (Hesych.); jegyzékek egyike a legrégiebbeknek azon okmányok közül, melyeket Hellanikus a hellen Chronologia felállítására használt Fr. Hist. Gr. 1, XXVII l. Thuk. II 2; IV 133. Hivatalnokok egykoru feljegyzése: Gutschmid, Fleckeisen Jahrb. 1861 évi folyamában, 23 l. Olympiai győzők jegyzékei az olympiai gymnasiumban: Paus. VI 6, 1; 13, 6. Tudományosan feldolgozva először az elisi Hippias által, azután Philocharus által Ὀλυμπιάδης-ában. Thuk. alkalomilag egyes ünnepeket használ a chronologia számára. Timaeus alapít legelőször egy közös görög időszámítást az olympiádákra: Polyb. XII 12.

251. (277 l.) Herodotus történeti forrásai (Δελφῶν οἶδα ἐγὼ οὔτως ἀκούσας γενέσθαι I 20) v. ö. Grote 5, 8 (Ném. ford. 3, 11). Azonkívül v. ö. beszédemet über den geschichtlichen Sinn der Griechen Gött. 1866.

252. (278 l.) Zeus Ammon: Böckh Staatsh. II 132. Dodona türelme: II 52. Tíznapos hét: Jonier vor der ionischen Wanderung 50 l. Brandis Hermes-ben 2, 271. Petersen (Geburtstagsfeier bei den Griechen 242 l.) a tíznapos hétnek behozatalát Solonnak tulajdonítja. Három dekas volt, de a két első együtt számított és a harmadik φθινόροτος külön. Aesopus egyiptominak tekintetett Delphiben: Zündel Rh. Mus. 1847, 422 l. V. ö. Keller O. Geschichte der griech. Fabel 324 l. Preller Aufsätze 440 l.

353. (297 l.) A halhatatlanság hitére nézve a görögöknél l. »Göttinger Festreden« 132 k. l. Archaeol. Zeit. 1869, 12. A lélek-vándorlási tanra nézve v. ö. Rhode Rh. Mus. 26, 556 l.

254. (281 l.) Hesiodusi daemonologia: Bernhardt Gr. Litt. 2a, 290.

255. (283 l.) Eurynomus : Paus. X 28, 7. A hét bölcsre nézve l. Zeller Gesch. d. gr. Phil. 1, 82. Bohren de septem sapientibus 1867. Schultz Nánd. Philol. 24, 193 k. ll.

256. (285 l.) V. ö. Müller Dorier, 2, 392, a hol az összefüggés egészen helyesen le van írva ; csakhogy a delphii mindig dóriainak neveztetik, holott megfordítva kellene lenni.

257. (287 l.) Tölgyfa-oszlop a Hereumban Elisben : Paus. V 20, 6 és más maradványai egy kezdetleges faépitménynek. — Hogy milyen a kőben utánozott faépitmény, azt a lykiai emlékeken látjuk.

258. (291 l.) Monotriglyphon : Bötticher Tektonik I² 204 ; Syrakusaeben ki van mutatva. Metopákat, mint világosságot beeresztő nyílásokat a padozat alatt a dór anta-templom hosszoldalain is fel kell tennünk. Ilyen melléklablakra vonatkozik Pylades indítványa Eur. Iph. Taur. 143 ed. Kirchh. Szekercze és fűrész : Rhethra Plut. Lyk. 13-nál. Bötticher Tektonik. Exkurs 2, 43 l.

259. (292 l.) Hymn. Apoll. Pyth. 116 : διέθηκε θεμελίω Φοῖ-
βος Ἀπόλλων stb. Trophonius és Agamedes, Erginus fiai, φίλοι ἀνι-
στάσι θεοῖσι. Overbeck die antiken Schriftquellen zur Gesch. der
bild. Kunst 9 l. — Spintharus : Brunn Gesch. der gr. Künstler 2, 379.

260. (295 l.) Samus és Ephesus, a jón stylus főhelyei ; különö-
sen a jón oszloprend keletkezése az ephesusi templomhoz fűzetik.
Vitr. IV 1, 15. Plin. XXXVI 179. A jónok Vituvius szerint új lak-
helyeiken dór templomot építenek Apollónak, azután Dianának, novi
generis quaerentes speciem, jóniai templomot. Ellenben Bötticher
szerint Tektonik I², 163 l. a jón építési modor Hellásból Kisázsziába
vitetett át.

261. (298 l.) Onatas : Paus. VIII 42, 7. Epidauros és Áthén :
Her. V 82. — Szentelt ajándékok : Müller Arch. der Kunst 89 §. A
három lábunak elraboltatása nagyon fontos a művészet történetére
nézve, mivel annak legfeltűnőbb példája, hogy egy görög monda a
még meglevő költészetben épen már nem fordul elő (l. ellenben Paus.
X 13, 8.), holott a szobrászat és festészet legkedvencebb tárgyainak
egyike volt (l. Welcker Alte Denkmäler 3, 268 l.). — Dipoenus és
Skyllis Sikyonban : Plin. XXXVI 9.

262. (299 l.) A pythiai Apollo xoanonja : Diod. L 98. Sorai a
papok szobrainak Miletus mellett, Teosban stb. : Wegebau 31 l. Ba-

thykles trónja : Paus. III 18, 9. Athleták legrégibb szobrai : Paus. IV 18, 7. Statueae iconicae : Plin. XXXIV 9.

263. (303 l.) Gitiadas : Paus. III 17, 2. Welcker Kl. Schriften 3, 533. Syadras és Chartas : Paus. VI 4, 4.

264. (306 l.) Γλαύκων τέχνη : Overbeck Schriftquellen 47 l. Érczöntés Egyptonban : Lepsius Abh. des B. Ak. 1871. 99 l. Friedrichs Berlins Antiq. Bildw. 2, 11 l. Hellasban : Overbeck 48 k. l. — Plin. XXXV 152: Sunt qui in Samo primos omnium plasticen invenisse Rhoecum et Theodorum tradant multo ante Bacchiadas Corintho pulsos. Bursian N. Jahrb. 73, 510 l.

265. (308 l.) Kolaes : Her. IV 152. Dipoenus és Skyllis : Overbeck 55 l. Kanachus : 66 l.

266. (311 l.) Smilis : Overbeck 59 l. Kallon : 78 l., Glaukus : 82 l., Onatas : 79 l., Ageladas : 73 l.

267. (313 l.) Nisyrus : Schwarz Boeotien 13 l. Megara : Str. 394. Phokis az Iliasra hivatkozik B 519. Böckh I 780. Korkyra : Thuk. I 25.

268. (317 l.) Böckh in Plat. Min. et. Legg. 26 l. Pheomonoe : Str. 419. Paus. X 5, 7. Bergk griech. Litt. 335, 387.

269. (319 l.) Az ὅρων Ὀμήρου καὶ Ἡσιόδου a császárok idejébe tartozó kivonata egy régibb kolteménynnek. Bergk Gr. Litt. 1, 918 l. — Aegimius a millet. Kerkopsnak is tulajdoníttatik. — Tisias = Stesichorus : Bernhardy Gr. Litt. II, 1 (1867), 655. Συμβόλαι τῶν Μουσῶν Εἰσιόδῶν Rangabé Ant. Hell. 2, 587 l. Hesiodus és Orpheus viszonyát Delphihez l. Kortegarn tabula Archelai 1862.

270. (321 l.) Delphii nyelv : Ahrens über die Mischung der Dialekte in der griechischen Lyrik (Verhandlungen der Hamburger Philologenversammlung 1833, 55 l.) Analogia Hesiodus és a dór költészet között egyrészt (75 l.) és a delphii jósdai nyelv között másrészt : Göttling I raef. Hesiod. p. XIV.

271. (324 l.) Phrygok Delphiben : Her. I 14. — Agylla és Delphi : Str. 220. Her. I 167. Schwegler Röm. Gesch. 1, 271. Tarquiniusok Delphiben : Schw. 775 l. Roma és Massalia : Diod. XIV 93. Schwegler 3, 220.

272. (326 l.) Pythiaiak Spartában : Schömann Gr. Alt. 1³, 264. Az áthénéi exegetákra nézve l. feljebb 230 jegyz., a theorok testületeire nézve, melyek terjedelmes politikai teljhatalommal bírtak, úgy hogy

ezen hivatal ügy emlittetik, mint a tyrannis előkészítője (Arist. Pol. p. 217, 14) l. Schömann 152 l. — Ἐλευθερία θεοδωτος: Pind. Pyth. 1, 61. — Klisth. λευστήρ: Her. V 67.

273. (330 l.) Nagy-Görögország alkotmányát l. Hermann K. Fr. Staatsalt. 89 §. Androdamas: Arist. Pol. p. 58, 15. Pythagoras: Müller Dorier 1, 368. Mommsen Pindar 23 l.

274. (337 l.) Hermodike: Her. Pont. 11, 3. Pollux IX 83 (Hermodike). Böckh Metrol. Unters. 76 l. Her. I 14. Midas Euseb. szerint 10, 4 uralkodott. Egy Midas meghalt 21, 2, kinek Homer »Herod.« Vita Hom. c. 11 szerint sírfeliratot szentel. — Elegos: phrygo-armenian szó Bötticher szerint Arica 34 l. Bergk Gr. Litt., Ersch és Gruber Encycl. 339 l.

275. (338 l.) Agronnal, Ninus fiával oly dynastia kezdődik, mely 505 évig uralkodik; mivel a következő 170 évig uralkodik és vége 546-ra esik, azért Agron tronralépte 1221 Kr. e. V. ö. Brandis J. Rerum Assy. tempora emendata p. 3. — A lydiaiak és semiták összefüggését kétségbe vonja Rawlinson Her. I, 362. Palotai forradalom: Her. I 12. Nic. Dam. Fr. Hist. Gr. 3, 383, kinél Kandaules Sadyattesnek neveztetik. — Plut. Quaest. Gr. 45 a káriai kettős bárdra nézve, melyet Kandaules letesz: ἐπεὶ δὲ ὁ Γόγγης ἀποστάς ἐπολέμει πρὸς αὐτόν, ἦλθεν Ἀρσῆλις ἐκ Μολέων (olv. Μυλασέων, mint Schäfer) ἐπικουρος τῷ Γόγγῃ etc.

276. (341 l.) Μερμνάδαι: Her. I 7, 14. Nicol. Dam. A lydiai chronológiára nézve l. Clinton de Lydiae regibus Fasti ed. Kr. 309 l. Gyges trónraléptét illetőleg ingadoznak az adatok 708—4 és 716 között. 716 legutoljára Brandis fogadott el (Rer. Ass. temp. p. 3) Herodotához csatlakozván. E szerint Gyges 38, Ardys 49, Sadyattes 12, Alyattes 57, Kroesus 14 évig uralkodik, összesen 170 év. E szám 546-hoz hozzáadva a 716. évet adja, mint a Mermnadák első évét. Assyriai okmányokból (Smith G. Assurbanipal 341 k. II.) látható, hogy Gyges (Gugu) Psammetichet tette királynak Egyiptomban; ennél fogva 666 vagy 667-ben még élt. A nehézségek, melyek ebből keletkeznek, Bosanquet, Smithnél a. i. műben 361 l. úgy kísértette megoldani, hogy Herodotusnál a számok kicseréltetését tételezi fel és Gygesnek 49, Ardysnek 38 évet ad. A mi a politikai viszonyokat illeti, Essarhaddon feliratából látszik, hogy Gyges időközönként és épen úgy Ardys is még adóztak Assyriának. — Δασυόλου χώρα: Paus. IV 35,

11. Athen. II 43. — Ol. 16, 1; 716 Herod. és Dion. Hal. szerint; ol. 18, 1 Clem. Alex. Strom. 1, 327 b. és Plinius H.N. XXXV 8 szerint. — Γέφυρας Athen. 524. — Abydus Μιλησίων κτίσμα ἐπιτρέψαντος Γύγου. ἦν γὰρ ἐπ' ἐκείνῳ τὰ χωρία καὶ ἡ Τρωάς ἅπασα Str. 590. — Γυγάδας v. ö. Curtius Gy. Grundzüge der griech. Etym. 1873, 628 l.

277. (344 l.) A smyrnaiak harcaza, Σμυρναίων τρόπος: Aristides I, p. 373 Ddf. Σμυρναίων πολέμματα: Paus. IV 21, 3. Mimnermus: IX 29, 4. Lane Smyrnaeorum res gestae 19 l. Gyges halálára nézve l. az assyriai tudósítást. Smith G., Lepsius Zeitschrift für Aeg. Spr. und Alterth. 1868, 97 k. l.

278. (345 l.) Kimmeriek Sardesben Her. I 15 szerint, még Ardys alatt Joniáig elönyomultak: I 6. Lygdamis: Str. 61. Hesi-chius (οὗτος ἔκαυσε τὸν ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος), Guhl Ephes. 35 l. Müller O. Griech. Liter. 1, 191. (A kimmeriek valószínűleg az Eph. és M. közti régi ellenségeskedés következtében szittattak Magnesia ellen). Strabo a kimmeriek két hadjáratát teszi fel. E szerint Duncker is, ki az első a 8-ik század közepére, a másodikat 633-ra teszi. Herodot csak egy berontást ismer; az valószínűleg a 7-ik század elején történt. Körülbelül száz évig maradtak Kis-Ázsiában. Kallinus azon korból való költeményeit l. Bergk Poetae Lyr. ed. 2. p. 213. Egészen eltérő chronologia van Deimlingnél Leleger 51 kk. l.

278b. (348 l.) Miletus elleni tizenegy éves háboru, 6 évvel Sadyattes halála előtt: Her. I 17 k. A kimmeriek kiűzetése: Her. I 16.

279. (350 l.) A méd királyok sorát illetőleg Her. szerint l. Brandis Ass. temp. 3, 49 l. — Napfogyatkozás. Régi meghatározás Oltmanns szerint, Abh. der Berl. Akad. 1812—13, 610 sept. 30-ikára. Ellenben Zech Astr. Untersuchungen über die wichtigsten Finsternisse, welche von den Schriftstellern des kl. Alterthums erwähnt werden 1853: ol. 48, 4, 584 vagyis pontosabb számítás szerint 585 május 28 (Plin. 2, 22: primus omnium Thales Milesius Ol. 48, 4 praedicto solis defectu). Zech-chel egyetért Hansen Abh. der sächs. Ges. der Wissensch. mathem. physik. Cl. 1865, 379 l. és Hind Astronomical Register 1872 sept. n. 117. Épen ugy Bosanquet, Transact. of the S. of Bibl. Archaeolog. 2 (1873), 147.

280. (351 l.) Melas: Ael. V. Hist. III 26. Guhl Eph. p. 36. Ἀδραμύτης Steph. B.-nál. A lydiai fejedelmek sirjaira nézve l. Olfers

Abh. der Berl. Akademie 1858, 539 k. l. és értekezésemet, Gerhard Arch. Zeitung 1853, 148 l.

281. (354 l.) Kroesus részét az uralkodásban (Larcher szerint 574 óta) mint ἀρχων Ἀδορμυτιῶς τε καὶ Θήβης πεδίου bizonyítja Nic. Dam. Fr. H. Gr. 3, 397. — Pantaleon: Her. I 92. — Pamphaes: Nic. az i. h. Ael. V. H. IV 27. Pindarus: Ael. III 26. Ephesus és Smyrna egyenlő sorsára nézve l. művemet Beiträge zur Geschichte und Topographie Kleinasiens, Abh. der Pr. Ak. der Wiss. 1872, 17 l.

282. (356 l.) Borrel Early lydian money, Numism. Chron. 2, 216. Brandis Münzwesen 134, 199 l. stb. Családi szerencsétlenség: Her. I 85.

283. (359 l.) Szövetségek Spartával: Her. I 69; Amasis és Labynetussal 77 f. Labynetus 188 f.; a bisutuni felirat szerint: Nabunita, Berosus szerint Nabonesus, és pedig nem volt király fia, hanem bitorló. Fragm. Hist. Gr. II 508.

284. (361 l.) Περὶ κατὰ Σινώπην: Her. I 76. Sardes eleste: Solin c. 7. Sosicrates Diog. Laert.-nál I 95. Dion. Hal. Ep. ad. Cn. Pomp. p. 773. De Thuc. jud. p. 820.

285. (363 l.) Kroesus-mondák: Her. I 86. Ktesias és Nic. Dam. Fragm. Hist. Gr. III 406. Duncker A. Gesch. II², 483. — »Kroesus a máglyán« Welcker Alte Denkm. 3, 481 l. Stein Arch. Zeitung 1866, 126. Eurybatus: Plato Protag. 237 D. Paroemiogr. ed. Leutsch I 243.

286. (365 l.) Miletus és Kyrus: Her. I 141. Pythermus c. 152. Kyrus és a hellének: c. 153.

287. (368 l.) Paktyes Kymében: Her. I 153. Mazares 156 f. Harpagus hadjáratai 162 köv. ff. V. ö. Schultz App. ad. ann. crit. rer. Gr. II p. 29. Bathykles: Brunn Künstlergesch. I 52 k.

288. (371 l.) Harpagus követelése Phokaeaban οἴκημα ἐν κατωῶσαι (valószínűleg királyi tulajdonná): Her. I 164. Menekülő vándorlások: Teos és Abdera: Her. I 167. Phokaeaiak (Hor. Epod. 16, 17.) Kyrnus és Hyeleben: 165. V. ö. Böckh Corp. Inscr. Gr. II p. 98.

289. (373 l.) Weissenborn Hellen 122 l. Az alkotmány további fennállása: Müller K. Fragm. Hist. Gr. II p. 217. Bias: Her. I 170. Knidus: 174. Pedasiok 175. Xanthus: Her. I 176. X. a lykiaiak fővárosa marad: Overbeck Zeitschr. für Alterthumsw., 1856, 289 k. II.

290. (378 l.) Kyprusi városi fejedelmek assyr. szolgálatban : Rawlinson Her. I 483 l. Pártok Kypruson : Schlottmann Eschmunazar 57 l. Hellen 112 l. Phanes-Kombaphes : Her. III 4. Ktes. de reb. Pers. 9 p. 47 ed. C. Müller. Apries : Her. II 161. Amasis aláveti Kyprust : Diod. I 68.

291. (... l.) Samusi thalassokratia : Str. 637. Bunsen Aegypten V 430 és Gutschmid Beiträge z. Gesch. des alten Orients 122 l. Perinthus 600 után alapított : Fischer Gr. Zeittafeln 599-hez. G. 590-re teszi a samusi forradalmat, és bizonyosnak látszik, hogy a samusiaknak Her. III 47 által említett rablások nem az aristokratia idejébe tartoznak. Polykr. kezdete Euseb. szerint 62, 1, 532; Bentley szerint 53, 3, 565; ezt követi Panofka »res Samiorum« 21 l. és Böckh Corp. Inscr. Gr. I p. 13. A Lygdamishoz való viszony (Duncker Gesch. d. Alt. 4², 321) nem okvetlen irányadó; mert valamint Lygdamis Pisistratust mint magánember támogatta, úgy Polykrates segítségére is lehetett, a nélkül, hogy maga kényur lett volna. Ebben tehát nincsen kényszerítő ok arra, hogy Polykrates kezdetét a 535 utáni időre tegyük. Hogy Polykr. tíz évnél tovább volt kényur, az többféle oknál fogva valószínű. Biztos chronologiai pont csak az egyiptomi hadjárat 525 és Pol. halála 523. Polykrates chronológiájára nézve l. Rh. Mus. 1871, 573 l.

292. (385 l.) Idegen testőrök : Her. III 45. Háboru Miletussal és Lesbussal : III 39. Külföldi termények Samusban egyesítve : Athen. 540. Samus és Delus : Thuk. I 13, III 104. v. ö. Panofka res Samiorum p. 29 k. Plass Tyrannis I 234. Duncker 4, 504.

293. (386 l.) Palota stb. : Ross Inselreisen 2, 139 k. l. Pecsét-nyomó gyűrű : Paus. VIII 14, 8., a lant czimerével Clemens szerint Protr. III 247 Sylb. Brunn Künstlergeschichte, II 468. Anakreon (kinek költeményei mutatják, hogy mindvégig Polykratesnél volt), Ibykus és Demokedes : Her. III 121, 131. Suidas Ἰβυκος alatt. Chaldaeusok Pythag. tanítói : Porphy. 1. Caligula : Sueton c. 21.

294. (387 l.) Eupalinus : Her. III 60. V. ö. értekezésemet über städt. Wasserbauten der Hellenen. Arch. Zeit. 1848, 30 l. Hogy miképen használták a városba bevezetett várforrásokat a kikötő medenczéjének kiöblintésére, mutatják Seleukia romjai. V. ö. Ritter K. Denkmäler des nördl. Syriens, Berlin 1855, 30 l. Ἔργα Πολυκράτεια : Arist. Polit. p. 225, 1.

295. (393 l.) Pythagoras : Aristoxenus, Porph.-nál 9. Plut. de decr. phil. I 3 : μετέστη ἀπὸ Σίμου τῇ Πολυκράτους τυραννίδι δούρα-
ρεστήτας. Str. 638. Sparta Samus ellen : Her. III 46, hol a chronolo-
giai adatok feloldhatlanul össze vannak bonyolítva; Müller Dor. 1,
173. Panofka 28, 30 l. Plass. 1, 235. Urlichs Rh. Mus. 10, 18 l. Plut.
szerint de mal. Her. c. 22, a Her. által említett érvek három ember-
korral esnek 525-nél korábbra. — Siphnus : Her. III 57. Zakynthus és
Sparta : Her. VI 70. Maeandrius és Syloson : Her. III 142.

296. (394 l.) Kambyses Egyiptomban : Her. III 1 kk. Kyrene
meghódol : III 13 ; IV 165. Karthago III 19.

297. (396 l.) Patizithes : Her. III 61. Az Ál-Bartja uralkodá-
sát l. Duncker Gesch. des Alt. II³. 794. Ὁρος τὸ καλούμενον Βαγίστα-
νον : Ktes. Diod.-nál II 13. Darius már Kambyses életében király :
Rawlinson, Journ. R. A. Soc. vol. X part. III p. 272 ; Bosanquet
Trans. of. S. of. Bibl. Archaeologie 1, 255.

298. (400 l.) Darius (Darjavus) 36 évig uralkodott a Kanon,
Herodot és Manethos szerint. Clinton ed. Krüger 320 l. Dar. pénze :
Her. IV 166 (χρυσίον καθαρώτατον). Ezüstpénz a σίγλος μηδικός 5, 75
gr. Egy arany darikus = 15 ezüst darikus. A σιατὴρ Δαρεικός hat-
vanadrésze az ó-babyloniai, könnyű súly-minának. Hanem a görögök
szokása szerint nem 60, hanem 50 egység számított egy minára,
a talentom e szerint nem 3600, hanem 3000 staterra. Ez az »euboeai
talentom«. De Darius e beosztást, mint némelyek vélik, nem a görö-
göktől vette át : Brandis Münzwesen 55 l. A királynak darikuson
látható futó alakjára nézve l. értekezésemet über die knieenden Fi-
guren der altgriech. Kunst. Berlin, Winckelmann Programm 1869,
7 l. A satrapák pénzei : Brandis 240 l. A pénzek perzsa láb szerinti
veretése Darius óta terjeszkedik : Brandis 203 l.

299. (404 l.) Kisázsia satrapiái (azaz mostantól fogva : kirá-
lyi hivatalnokok által kormányozott tartományok) vagy nomusai :
Her. III 90. — Atossa : Her. III 134 ; VII 3. Mandrokles : IV 87.

300. (406 l.) Miltiades és Kroesus : Her. VI 37. Megabazus V
1 kk.

301. (410 l.) Paeonok : VI 31 k. Makedoniára nézve l. VI k.

302. (413 l.) Demokedes : Her. III 135. Ἀρτιάφεινης Ἀρταφρέ-
νης neve l. Stein Vind. Herod. p. 8. — Kleomenes és a skythák :
Her. VI 84.

302a. (417 l.) Naxusra nézve l. Grueter der N. insula 1833 és előadásomat über Naxos Berlin 1846. — Naxiae cotes: Plin. XXXVI 9. Paus. V 10, 3. Pind. Isthm. 5, 75. Ross Inselreisen 1, 41 l. Telesagoras (vulgo Telesagoras): Aristoteles Athen.-nál p. 348. Megabates: Her. V 32 k.

303. (422 l.) Hekataeus c. 36. Iatragoras: c. 37. Aristagoras Spartában VI 49; Áthénben c. 55.

304. (425 l.) Ephesus állása: Beiträge zur Top. u. Gesch. von Kleinasien 20 l. — Kauniok: Her. V 103. — Kyprusi lázadás: Her. V 104. Amathus ostroma, mi alatt a Sardes égéséről szóló hír Susába vitetett: Her. V 108. Weissenborn Hellen 106 l. *πολεμιστήρια ἔργα* régi herosi harci mód szerint mint a thebaeicknél, Wesseling Diod. XII 70, Bähr Her. V 113.

305. (431 l.) Perzsa ostromlási mesterség: Her. I 162, 169. Histiaeus és Artaphernes: VI 1 kk. Aristagoras Thrakiában: V 126. Csata Lade mellett: Weissenborn »der Aufstand der Jonier« Hellen 128 l.

306. (432 l.) *Μίλητος Μιλησίων ἡγήμωτο* Her. VI 20; ezzel nincs ellentétben, ha Her. még későbbben is miletusiakat említ a perzsák seregénél. Brunn szerint (die Kunst bei Homer Abh. der bayr. Akad. IX Abth. 3) csak azt kell ez alatt érteni, »hogy a kormány katonai megszállás és perzsa hivatalnokok által átvéttetett«. Hasonlóan Overbeck Ber. der Sächs. Ges. der Wiss. 1868, 72 l. és Gelzer de Branchidis 17 l. Mi itt csak Herodotust követhetjük.

307. (435 l.) Histiaeus vége: Her. VI 28. — Embervadászat (*σαγηνεία*) Chiuson: VI 31. Jonia felmérése és megadóztatása: VI 42. Mardonius pártállását magyarázni törekedtem értekezésemben: über die Dareiusvase, Gerhard Arch. Zeitung 1857, 111 l. Az Athos-viharok évszaka Herod. azon állításából látható, hogy sokan az emberek közül fagy miatt veszttek el: VI 44. Weissenborn Hellen 135 l.

308. (437 l.) Phrynichusnak *Μιλήτου ἄλωσις*-a: Her. VI 21. A barkeiek *ΝΗΙ* 13. *Δέσποτα μέμνεο τῶν Ἀθηναίων*: V 105.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA 2745/1957 N. SZ.